ЕЙДОС

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 1

Київ
2005

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.

Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
kolesnyk@rada.gov.ua

Fax: (044) 279 63 62

ISBN 966-02-3724-3

Національна академія наук України

Інститут історії України

ЕЙДОС ΕΊΔΟΣ

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 1

З М І С Т

Інтелектуальна історія: спроба конвенції

(матеріали "круглого столу")

Методологічна класика та новації

Культурний світ ідей

Історіографічні знахідки

Хроніка

Рецензії, огляди

Агон

Редакційний анонс

Інститут історії України Національної Академії наук України започатковує новий культурно-інтелектуальний проект "ЕЙДОС" – альманах теорії та історії історичної науки.

Назва нового видання навіяна універсальною античною спадщиною. Давньогрецьке слово-поняття "**είδοσ**" (образ, вигляд)* становить один із засадничих концептів філософії Платона й означає трансцендентну сутність речей, предметів, явищ, що існують. Справжній світ, на гадку цього славнозвісного античного мислителя, – це світ сутностей, ідей-ейдосів, а світ людей, реальні речі – лише тіні справжнього світу. Ейдоси-ідеї, за Платоном, і є об'єктами наукового пізнання.

Давньогрецькі ідеї "оживають" у наш час й співзвучні з думками відомого історика ХХ ст. Р.Дж.Колінгвуда, який нову концепцію історії визначав однією фразою: "Будь-яка історія – історія мислі". Відтак, поява епістемологічного щорічника з символічною назвою "Ейдос" відповідає інтелектуальним викликам часу та конкретній культурно-духовній ситуації, що склалася в українській історичній науці. Остання, зрештою, на свій спосіб відлунює, і то щораз більше, голосами глобального звучання.

І не секрет, що з 80-х рр. минулого століття історичне пізнання в усьому світі вкотре переживає складні часи – руйнування неопозитивістських традицій історіописання, криза квантитативних методик, нищення усталених стереотипів мислення, визнаних наукових авторитетів. Сучасна історіографічна культура характеризується зміною цінностей та стандартів, методів пізнання. Криза класичного раціоналізму має наслідком "філологізацію" історії. Зараз актуалізуються образи та принципи романтизму – розум-душа, суб'єкт-об'єкт, дух-матерія. Неоромантизм вносить до арсеналу

---

* Пов'язане також і з ширше відомим давньогрецьким словом "*ίδέα*" – ідея.

сучасної історичної науки такі розумові процедури та поняття, як рефлексія, герменевтика, деконструкція, розуміння.

Важливою ознакою нинішньої духовно-інтелектуальної ситуації є не лише заміщення старого новим, але й руйнування цілого, тоталітарного у вигляді усталених концепцій і схем. Відтак, плюралізм ідей, концепцій, методів вимагає певних орієнтирів у цьому "океані ідей", де внутрішнім компасом виступає стиль мислення, рівень професіоналізму, смакова культура, цінності та моральні імперативи дослідника, історика, філософа.

Роки незалежності відкрили нові перспективи й перед українською історіографією. Розширення науково-дослідної проблематики, поява нових наукових центрів чи проблемних груп, відкриття цілих, нетрадиційних для попереднього часу, напрямів, більш тісні контакти українських істориків із своїми зарубіжними колегами, а отже більш вільний доступ до інформаційної мережі, творче засвоєння і трансформація на місцевий ґрунт здобутків світової історичної думки, методологічних засад і методик дисциплін соціогуманітарного комплексу – такими є основні показники сучасного поступу національної історичної науки. В активну стадію вступає нова генерація істориків, відкритих до сприйняття модерних ідей й продукування власних оригінальних образів, історіографічних практик.

Разом з тим, стан її продовжує залишатися далеко не простим і не однозначним. Поряд з явними здобутками, досить живучими є деякі рудименти минулого, які виявляються в певній методологічній розгубленості (особливо серед фахівців старшого покоління), ностальгії за віджилими концепціями й гіпотезами; мовних перешкодах, що стоять на шляху повноти історіографічної поінформованості; неспроможності окремих дослідників піднятися від вузьких тем до загального бачення епохи; недостатній зорієнтованості студентської молоді на майбутню науково-дослідницьку діяльність (що зумовлено недосконалістю вузівської системи тощо). Усе це неминуче породжує в історичному середовищі випадки політичної кон'юнктури, проявів гіперкритицизму, беззастережного наслідування мінливої "історіографічної моди", некритичної переорієнтації на західні зразки і стереотипи мислення.

Символіка ейдоса-ідеї в українській духовності виявляється у природному поєднанні "філософії серця" та "філософії розуму", емоційно-чутливого та раціонального начал, образів мислення та культур.

Українська духовна культура через посередництво візантійсько-православної великої культури прилучилася до античної спадщини,

грецької вчености та філософії. Емоційність та чутливість української душі, національного характеру створює передумови для сприйняття здобутків західного інтелектуалізму, ознака якого – раціональність мислення. Саме таке сполучення чуттєвості, емоційності із надбанням західного раціоналізму, ще за класичною тезою В.Липинського, є підставою для інтелектуального прориву української культури та науки у світовий духовно-інтелектуальний простір.

Програма щорічника "Ейдос" має відкритий характер, полідисциплінарну спрямованість. Передбачається залучати до обговорення на сторінках цього видання широкий спектр проблем з культурології, психології, літературознавства, філософії, наукознавства, соціології, психолінгвістики, утім з фокусом на потребах української історичної науки.

Пріоритетними мають бути репрезентація та осмислення нових методів, ідей, ідеалів науковості, напрямів (парадигм) в історичній науці, як ось антропологічно-орієнтована соціальна історія, наративна філософія історії, психоісторія, локальна історія, мікроісторія, історія ментальностей, біоісторіографія, інтелектуальна історія тощо. Актуальними залишаються традиційні проблеми історіографії – теорія та методологія історичної науки, психологія та естетика творчості історика.

Перспективними є компаративістські студії з історії історичної науки, історичного пізнання в Україні, країнах СНД та Заходу. Відтак, редколегія свідомо докладатиме зусиль, аби на шпальтах видання з'являлись матеріали іноземних дослідників, що здатні надати уявлення про різноманітність та багатоваріантність досвіду історика. Останній, природно, має і суто українські виміри, і для з'ясування їх ознак та специфічних рис "Ейдос" також не шкодуватиме своїх сторінок.

В епіцентрі нового академічного проекту знаходяться проблеми теорії та історії історичної науки в Україні, про стан останньої свідчать її рефлексія, характер самоідентифікації, набір дослідницьких стратегій. Причому, зрозуміло, йдеться не лише про модерні/постмодерні зацікавлення наших сучасників, але й про рецепцію досвідів істориків минулого, без обмежень (як то часто буває) межами "академічної доби" (XIX-XX ст.) чи то певної академічної історіографічної традиції.

Редакційна стратегія, полягає у свідомому зосередженні уваги на дискусійних проблемах історичного пізнання, їх адаптації та верифікації на теренах історичної науки в Україні.

Мета редколегії альманаху “Ейдос” полягає в репрезентації, поширенні (часом редукції) новітніх ідей, методів, концепцій, течій у масовій історичній свідомості та професійній сфері. Перед академічною історичною наукою в Україні стоїть найважливіша проблема – створення власного інтелектуального простору з урахуванням національних традицій, сучасних дискурсивних практик історіописання та теоретичного досвіду Заходу, такого простору, що має стати конкурентноспроможним на сучасному ринку ідей та інтелектуальних послуг.

Зрештою, редакційна політика епістемологічного альманаху “Ейдос” спрямована на відродження духу античного агона – інтелектуального змагання, що цілком відповідає діалогічній природі історичного пізнання. Окреслення, загострення проблеми, дискусія, спроба дійти консенсусу, взаємопорозуміння щодо проблем обговорення – важливі принципи редакційної політики. Сенс започаткованого проекту – це “мозковий штурм” нових або відомих, популярних, теоретико-методологічних та конкретно-історичних проблем сучасної історичної науки, імплементація в структури української історичної науки нових ідей та історіографічних практик, а також генерація креативних схем, думок, підходів.

Перший випуск альманаху “Ейдос” присвячений переважно проблемам інтелектуальної історії. Визначення предметного поля інтелектуальної історії, її співвідношення з традиційною історією ідей, історією науки, філософії, культури, історичної свідомості – це коло завдань, що вирішуються авторами даного випуску. Завдання – впровадити до структур повсякденної наукової свідомості українських дослідників концепт “інтелектуальна історія”, з’ясувати його зміст, запропонувати інтерпретації поняття “інтелектуальна історія” на матеріалах історії української історії, науки та культури.

Тематичний випуск з проблем інтелектуальної історії містить матеріали, надані відомим російським фахівцем з проблем теорії та методології історичної науки Л.Рєпіною, яка є Президентом Товариства інтелектуальної історії (Росія). Методологічні перспективи сучасного історичного пізнання аналізуються в статтях польських дослідників Е.Доманьской, Т.Вісьліча, М.Курковскої-Будзан, професорів з Дніпропетровська та Одеси – В.Підгаєцького та Т.Попової, а також молодого дослідника з Херсона В.Андрєєва. Проблемам культурно-інтелектуальної історії України XVI – XX ст. присвячені розвідки В.Ващенка, Д.Вирського, Я.Верменич, К.Колесникова, О.Яся та інших.

Сподіваємось, видання буде цікавим студентам та викладачам історичних факультетів, фаховим історикам, усім, хто не байдужий до проблем української науки та культури.

Валерій Смолій

Інтелектуальна історія: спроба конвенції

(матеріали "круглого столу")

Андрєєв Віталій *(Херсон)* Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія

Верменич Ярослава *(Київ)* Історія ідей та криза історизму

Зашкільняк Леонід *(Львів)* Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування)

Колесник Ірина *(Київ)* Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало "нової наукової революції"

Колесников Костянтин *(Дніпропетровськ)* Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія

Підгаєцький Віталій *(Дніпропетровськ)* Історія як вухо Ван Гога і/або, як людина у минулому і/або минуле в людині

Приходько Ярослав *(Харків)* Текст як факт соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії)

Вирський Дмитро *(Київ)* Кілька слів від редакції

Інтелектуальна історія: спроба конвенції (матеріали "круглого столу")

Редакція вважає за доцільне відкрити перший випуск альманаху "Ейдос" обговоренням проблем "нової інтелектуальної історії" у вигляді віртуального (інтерактивного) круглого столу. Учасникам обговорення в електронному форматі були запропоновані питання, відповіді на які у деяких випадках мали авторські назви, в інших таких не було. Аби уніфікувати матеріали за формою, редакція запропонувала свої назви (у разі відсутності авторської) й розташувала їх за алфавітом.

У ситуації "наратологічної експансії", коли мові, мовним структурам надається домінуюча, креативна роль у сфері гуманітарного пізнання виникає важливе методологічне питання: яке співвідношення існує між мовою та термінологією? Аргументовану відповідь на це запитання дає іспанський філософ Х.Ортега-і-Гасет: "Мова – це система словесних знаків, завдяки якій люди можуть розуміти один одного без попередньої домовленості, натомість термінологія зрозуміла лише тоді, коли той, хто пише або говорить, і той, хто читає або слухає, особисто домовилися щодо значення знаків" (*Ортега-и-Гассет Х.* Что такое философия? М., 1991. С.338).

Метою "круглого столу" є вільний обмін думками щодо змісту поняття "інтелектуальна історія", введення його у широкий науковий вжиток. Шлях до цього – наведення усього розмаїття думок, щоб надати читачеві можливість самому віддати перевагу тому чи іншому розумінню даного поняття, або дійти згоди (конвенції) відносно його змісту для звичайного користування в дослідницьких практиках.

Однією з нагальних проблем сучасної історичної науки в Україні є репрезентація респектабельного термінологічного апарату. Показником рівня історичної свідомості, фахової культури історика слугує досконалість, вербальна та інтелектуальна гнучкість його наукової термінології, понятійного апарату. Мова науки, як й мова звичайної людини, свідчить про її походження, інтелект, культурний та освітній рівень. Утім, завдяки мовним вправам та зростанню мовної культури, як довів професор Генрі Хіггінс, й зі звичайної квітникарки можна зробити герцогиню.

Питання до “круглого столу”

1. *Історія ідей – інтелектуальна історія: опозиція чи тотожність*
2. *Предметне поле інтелектуальної історії як простір варіацій*
3. *Дисциплінарій (напрями) інтелектуальної історії*
4. *Методологічний тезаурус інтелектуальної історії*

   -історична свідомість

   -історична пам’ять

   -історичне пізнання

   -стиль мислення
5. *Інтелектуальна історія та історична наука*
6. *Вивчення дискурсивних практик історика як домінанта історії історичної науки*
7. *Перспективи розвитку інтелектуальної історії в Україні*

Ейдос.
1'2005.

Віталій Андрєєв

Херсон

Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія

№2

Інтелектуальна історія як новий інтегральний напрямок сучасної історіографії вивчає історію окремих ідей та ідейних комплексів разом з тими соціальними, політичними та релігійними контекстами, в яких ці ідеї народжуються, розповсюджуються та модифікуються. Тут маються на увазі народжені індивідуальною свідомістю завершені в собі духовні конструкції відрефлектовані та систематизовані за допомогою цілеспрямованих розумових зусиль мислителів та теоретиків ("інтелектуалів").

У загальному розвитку людства епохальним є виділення інтелектуальної сфери його діяльності як складової життєзабезпечення соціуму. Спеціалізацію в галузі розумової праці разом з появою писемності можна вважати початком інтелектуальної історії. При цьому для виділення предметного поля інтелектуальної історії другорядним є питання фіксації спродукованих ідей (але першочерговий для можливостей подальшого використання в якості історичного джерела). Так, Гомера (якщо він дійсно існував) треба вважати "інтелектуалом" на момент створення ним "Іліади", а не пізніше, коли вона була записана; усну форму мала інтелектуальна діяльність Сократа.

Проте, від історії ідей "в чистому вигляді" (особливо таких що існують в усній формі) треба відрізняти "соціальну історію ідей". Предметом останньої є продукт на рівні ментальності, ментальність виступає як розумове та емоційне підґрунтя, на якому народжується ідея як така, через ментальність іде сприйняття ідей "інтелектуалів" певним соціальним середовищем, сприйняття, яке їх несвідомо і безконтрольно змінює, викривляє та спрощує.

Втім, "соціальна історія ідей" та історія ідей "в чистому вигляді" завжди знаходяться в діалектичному зв'язку. Ідеї "в чистому вигляді" продукуються "інтелектуалами" в нових історичних умовах на основі розвитку попередніх ідей "в чистому вигляді" – це зрозуміло. Але в різних суспільствах і спільнотах як мобільних системах постійно відбувається процес виділення спеціалізованих сфер інтелектуальної діяльності. Це вже не буде первинний та оригінальний процес, нові ідеї будуть поставати на основі "соціалізованих" ідей. Така суспільна потреба виникає там, де "інтелектуали" з якихось причин не виконують своїх функцій, або має місце різкий злам соціальної структури, а відтак і соціальної свідомості.

Пояснимо це на прикладах. Так, нам відомо за результатами археографічних експедицій Запорізького державного університету (під керівництвом Бойка А.В.) непоодинокі випадки написання історії свого села селянами-переселенцями в Південну Україну XIX-XX ст. з центральних українських областей. Писалися ці "літописи" іноді протягом кількох поколінь, і що цікаво, деякі автори намагалися вписати історію свого села в загальну українську історію спираючись на підручник М.Грушевського. Виникнення таких творів зумовлено намаганням зафіксувати і зберегти в новому поліетнічному середовищі свою національну ідентичність та суспільну єдність через усвідомлення і фіксацію власної історії.

Запорожці, як відомо, не мали власної історіографічної традиції. В масі своїй вони були неписемні, не залишили письмових творів, крім величезної кількості скарг, прохань з доведенням своїх прав на землі і вольності на підставі давніх прав та універсалів. Також в історичних думах не тільки узагальнено життєвий досвід народу, а й втілено народні світогляд та ідеали, відображено його історію, філософію.

Принциповим в цьому плані можна вважати висловлене І.Сапожніковим припущення про походження з Архіву Нової Січі рукописного зводу XVIII ст. по історії козацтва, який нині зберігається в бібліотеці Одеського археологічного музею. Ця пам'ятка являє собою зроблену приблизно 1770 р. компіляцію з козацьких літописів, рукопису праці Мишецького та ранніх статей Міллера і не має антикозацької спрямованості. Показовим є докладне цитування з різних джерел гетьманських універсалів (*Сапожников И.В.* Рукописный свод XVIII века по истории казачества и освободительной войны украинского народа // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.4(5). – Запоріжжя, 1999. – С.232-234). Якщо припущення і невірне, то цілком можливе. Тобто, запорожці відстоюючи свої

вольності і передчуваючи можливі заходи імперії акумулювали здобутки сучасної їм історіографії для власної легітимізації.

Таким чином, в предметне поле інтелектуальної історії потрапляють казуси примітизованої інтелектуальної діяльності, що знаходяться "на межі" з суспільною історичною свідомістю.

№5

Історіографія як історія історичної науки автоматично входить до предметного поля інтелектуальної історії. Історіографія збагачується від інтелектуальної історії, як і завжди від новацій у загальногуманітарних дослідницьких підходах.

В Україні найбільшу потребу має залучення в історіографічному дослідженні специфічних методологічних підходів і.і. в таких напрямках:

– Біоісторіографія. В результаті треба очікувати написання інтелектуальних біографій окремих істориків, як "першого", так і "другого" плану. Тут є перепони в написанні саме інтелектуальних біографій таких знакових постатей як М.Грушевський, В.Липинський та ін., бо за це наважиться взятися лише інтелектуал, наближений до рівня свого предмету дослідження (хоча і по сьогодні ми не маємо взагалі наукових життєписів деяких українських істориків минулого, не те що їх інтелектуальних біографій).

– Концепції української історії, як запропоновані істориками кінця XVIII-XX ст., так і сучасними. Актуальність даного напряму випливає з потреби сучасної української історичної науки в новому історичному та історіографічному синтезі.

– Творення нового образу української історії. На цьому шляху дослідник, хоче він того чи ні, зіткнеться з національними історичними міфами етноцентричного характеру, створеними його попередниками-інтелектуалами з метою забезпечення свого народу славним минулим і звідси сформувати його певну національну ідентичність, самосвідомість. Навіть сьогодні, можемо спостерігати активну діяльність національних інтелектуалів в напрямку культивації етнічної та регіональної самосвідомості, тобто усвідомлення власної культурної та мовної осібності, свого специфічного історичного шляху, своєї особливої стратегії виживання в місцевих природних та соціальних умовах.

Національний або етнічний образ минулого складається, і це неважко помітити, з певних ключових моментів, з якими народ ототожнює себе і свою долю: етногенез українців і місце в ньому Київської Русі, спроба створення української незалежної держави під

час Визвольної війни середини XVII ст., державність 1917-1920 рр., отримання незалежності у 1991р.

Отже, в центрі уваги знаходяться події, пов’язані з отриманням батьківщини, формуванням та розквітом власної державності, великими завоюваннями і, великою катастрофою, що перервала поступовий розвиток даного періоду (ясна річ, крім останнього сюжету). Чому виділяються саме ці моменти? Перший з них легітимізує право народу на територію, другий дає можливість вважатися політичним суб’єктом, дає право на власне державотворення, третій та четвертий уявляються сильним аргументом для того, щоб зайняти достойне місце в сучасному співтоваристві народів.

Формування міфологізованого образу минулого є не тільки “конструктивним” актом, воно має велике “інструментальне” значення у боротьбі за підвищення політичного статусу, за доступ до економічних та фінансових ресурсів, за контроль над територією та її природними багатствами, і, кінець кінцем, за політичний суверенітет. Чим більш блискучим, ефектним уявляється народу власне минуле, тим є більшою наполегливістю він схильний претендувати на значну політичну роль у сучасному світі. Націоналістична або етноцентрична версії історії грають велику роль в легітимації політичних претензій або політичних прав що вже маються – і в цьому полягає її глибокий політичний сенс.

Тобто свої соціальні функції в цьому розумінні українська історична наука може вважати виконаними, чого не можна сказати про виконання завдань історії як науки.

В даному випадку інтелектуальна історія може стати засобом спростування національних міфів (як ідеї, як продукту інтелектуальної діяльності кількох поколінь українських істориків, які за комплексом обставин, переважно об’єктивних потреб політичного розвитку українських земель, політизували і зміфологізували вітчизняну історію) та допомогти у створенні “наукового” образу української історичної науки і посісти українській історичній науці достойне місце серед провідних сучасних національних історіографій (адже наше минуле заслуговує на це).

№6

Інтерес представляє дослідження такого феномену дискурсивної практики історика як робота у співавторстві та колективні праці. У XX ст. спостерігаємо посилення тенденції до збільшення наукової продукції, “виробленої” саме таким шляхом що насамперед відображає

процес інтенсифікації наукової праці (від анонімної в середньовіччі, персоніфікованої в нові часи до авторських колективів сучасності).

Історія як наука відстає від точних та природничих наук навіть в принципах організації наукової діяльності. Сьогодні, навіть важко пригадати коли в галузі біохімії або астрофізики Нобелівську премію отримували не авторські колективи чи цілі лабораторії, а вчені-одинаки. Дійсно, збільшення інформації та накопичення конкретно-історичних знань, поглиблення спеціалізації та виділення нових напрямків в історичних дослідженнях, розбудова наукових структур вимагає роботи цілих інститутів, акумуляції здобутків різних наукових шкіл (або однієї школи), формування авторських колективів для написання синтетичних праць. В Україні ця практика була започаткована за радянських часів, і іноді вона мала за мету приховати, знеособити результати наукового дослідження. За останні роки в Україні реалізовано кілька вдалих колективних проектів (Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: "Генеза"; Запоріжжя: "Прем'єр", 2002; Давня історія України / Під ред. П.П.Толочка та ін. В 3-х тт. – К.: Наукова думка, 1997-2000 тощо).

Зрозуміло, що в авторського колективу, як і будь-якого колективу, колективної голови немає, ідеї народжуються в мозку окремих індивідів. Втім, у авторського колективу є голова, тобто керівник або редактор на якого покладено велику відповідальність і який виконує не тільки організаційну, а й наукову інтеграційну та узагальнюючу функції. Механізм створення колективної наукової продукції з історії поки що не став предметом окремого дослідження (ні історіографії, ні інтелектуальної історії, ні соціальної психології, ні наукознавства), хоча у перспективі оволодіння цими навичками могло б збільшити обсяг якісної наукової продукції.

Співавторська робота в історичних дослідженнях має чимало позитивних прикладів (М.Барг та Є.Черняк, Г.Бонгард-Левін та Е.Грантовський, В.Смолій та В.Степанков і т.д.). Іноді складання авторського тандему відбувається природно зі спільних наукових зацікавлень та на основі єдиних методологічних підходів та концепцій, іноді це диктується потребами міждисциплінарних досліджень, іноді співпраця молодого аспіранта з корифеєм є практикою оволодіння навичками і секретами "ремесла історика", але в будь-якому разі це справа індивідуальна.

Окрему проблему для інтелектуальної історії становить визначення внеску в спільну справу окремих співавторів чи членів авторських колективів. Також це має бути предметом уваги відповідних офіційних структур історичної науки (з забезпеченням

прав інтелектуальної власності) та наукового співтовариства (з виробленням певних етичних норм).

№ 7

В різні часи українські землі були пов’язані з різними народами, різними імперіями і знаходилися в сфері їх впливу (політичного, економічного, культурного, релігійного тощо). В цьому контексті повинні розглядатися зовнішні впливи на український інтелектуальний простір, які могли носити різний, найчастіше нерівноправний, характер. Або це, як в разі явної переваги візантійської культури, за аналогією з сполученими посудинами, відкрите масштабне сприйняття релігійно-культурної традиції, або імперські репресуючі практики нав’язування певної ідеології, світоглядних орієнтирів, інтелектуальної моди.

На наш погляд, з огляду на сьогоднішні цивілізаційні орієнтири України на Захід намітилося посилення тенденції модернізації української історії в прозахідному дусі, що супроводжується латентним “переподілом” спадку Візантії. При цьому за Росією залишається “право” успадкування як в культурно-релігійній, так і політичній сфері (“їх” деспотизм східного зразку протиставляється “нашому” демократизму). Але навіть культурно-релігійний вплив Візантії як на еліту України-Руси, так і взагалі на православне населення досліджується тільки за період Київської Русі. А пошуки відповіді на багато питань ранньомодерної та навіть модерної історії України потребують дослідження глибоких соціокультурних шарів світосприйняття, багато в чому зумовленого традицією візантійських книжників.

Блискуча культурна армада Візантії як спадкоємиці античності дала значний поштовх і визначила на століття інтелектуальний, культурний вектор розвитку руських земель. Про значущість і далекосяжність візантійських впливів на формування інтелектуальної традиції та українського національного характеру, при чому не завжди позитивних, наголошував і І.Лисяк-Рудницький кілька десятиліть тому в праці “Україна між Сходом і Заходом”. Також він вважав що східне православ’я знайшло на українських землях сприятливий ґрунт, бо цей регіон вже півтора тисячоліття знаходився в сфері геополітичного і культурного грецького впливу.

Православ’я східного зразку було прийнято Руссю у “готовому”, майже законсервованому вигляді і наступні кілька століть знаходилося в релігійній та культурній сферах під переважаючим впливом Візантії, який діяв “зсередини”, формуючи саму духовність суспільства. До того

ж візантійство як таке, попри свій блиск і вишуканість, було статичним, йому бракувало в перспективі історичного розвитку динамізму та раціоналізму західного християнства.

Розібратися в питанні вмісту візантійської інтелектуальної парадигми в інтелектуальному просторі України-Руси, а тим більше в далекосяжному впливі візантійської історіографічної традиції (потужне інтелектуальне поле Візантії характеризувалося значними досягненнями в історіописанні) надзвичайно важко, бо вітчизняної школи візантієзнавців на сьогодні вже не існує.

Але лише поняттям візантійсько-слов'янської культури не можна означувати зміст історії Східної Європи, зокрема і України. Хоча руське інтелектуальне середовище і багато сприйняло від візантійських впливів, проте якби століттями у своєму внутрішньому розвитку не рухалося в напрямку Заходу, то на українських землях не мали б місця ті самі процеси, що були основою розвитку Західної Європи – Реформація, Просвітництво.

Ейдос.
1'2005.

Ярослава Верменич

Київ

Історія ідей та криза історизму

№1

Співвідношення понять "історія ідей" та "інтелектуальна історія" не вкладаються ні в рамки тотожності, ні в формулу опозиційності. Скоріше за все ми маємо тут справу з феноменом наступності. Історія ідей була в фокусі історичної рефлексії від часу її становлення в добу античності. В її руслі в різні часи було запропоновано чимало варіацій розуміння історичного часу, прогресу, логіки історичного пізнання, джерелознавчої критики. Однак криза класичного історизму в середині XX ст. виявила недостатність методологічних підходів, базованих на формалізації методів і натуралістичному детермінізмі. Зародження міжгалузевої аналітичної соціальної науки потягло за собою і переосмислення історії ідей, насамперед на основі її включення у відповідні соціальні, політичні й релігійні контексти. На цьому ґрунті у 70-х рр. оформилася т.зв. "нова інтелектуальна історія" – як відносно самостійний інтегральний напрям зарубіжної історіографії, який вивчає історію ідей в тісному зв'язку з реаліями певної епохи, залучаючи до свого дослідницького арсеналу здобуток і методи антропології, соціології, психології, лінгвістики та інших дисциплін. Інтелектуальна історія входить нині в систему інших типів сучасної історіографії, таких як соціальна історія, історія повсякденності, нова локальна історія тощо. Вона досліджує широке коло проблем, пов'язаних з концептуалізацією історичного часу і простору, досліджує всі форми, засоби і інститути інтелектуального спілкування, всі продукти людського інтелекту. Її дослідницький простір охоплює історію ідей і ідеологій, філософської,

суспільної і політичної думки, природознавства і техніки, соціальних і гуманітарних наук, історію книги і релігії, історію історичної науки, літератури, мистецтва і т.д.

№2

Предметне поле інтелектуальної історії надзвичайно широке і допускає поліваріантність у підходах. Багато хто з творців європейської інтелектуальної культури його новизну вбачає у дослідженні історії інтелектуалізму як особливого типу суспільної і міжособистісної взаємодії. Існує стійка традиція базувати "нову інтелектуальну історію" на впливі ідей на постановку і розв'язання соціально значущих проблем. Реалії глобалізації стимулюють науковий пошук і у напрямі впливу соціальної дійсності на пануючу в суспільстві систему ідей, за принципом "виклик – відповідь". Немає сумніву, що поступово поняття інтелектуальної історії розширюватиметься, вбираючи в себе узагальнення впливу на суспільне життя нових систем інформації та зв'язку (з комп'ютерними мережами включно), пошуки в галузі штучного інтелекту тощо.

№3

Дисциплінарій інтелектуальної історії щойно вимальовується на Заході, а в Україні про нього існує досить приблизне уявлення. На наш погляд, нова дисципліна могла б розвивати такі напрями:

- міждисциплінарні дослідження історії інтелектуальних пошуків в контексті соціальної еволюції;
- аналіз історії суспільно-політичної думки України;
- вивчення внутрісуспільних та міжособових інтелектуальних зв'язків і механізмів вироблення колективного знання, формування історичної свідомості та історичної пам'яті;
- аналіз специфіки, змісту та внутрішньої суті інтелектуалізму як особливого виду соціальної діяльності;
- вивчення інтелектуального потенціалу народу, джерел його сили і слабкості;
- аналіз глибинних причин амбівалентності ціннісних орієнтацій;

- дослідження взаємозв'язку інтелекту нації, ідеології, політики на різних історичних етапах, аж до сьогодення.

№4

Можливо, саме на ґрунті інтелектуальної історії, якщо вона міцно утвердиться і на українському ґрунті, вдасться, нарешті, навести лад у системі понять, що стосуються особливостей історичного думання, таких як “історизм”, “історичний процес”, “українська історіографія”, “регіональна історіографія”, “історична свідомість” тощо. Особливо важливо дійти згоди у трактуваннях понять “національна свідомість”, “національна ідея”, “національна ідентичність” і т.ін.

№5

Природно, що інтелектуальна історія не заперечує і не затемнює надбання історіографії. У них – дещо відмінні предметні поля і різні методики наукового узагальнення. Інтелектуальна історія досліджує продукти мислення надзвичайно широкого кола людей – істориків, філософів, політиків, правників, етнологів, теоретиків літератури й мистецтва тощо, причому вводить їх ідеї у широкий соціальний і культурний контекст епохи. Історіографія зосереджується на історії історичної думки; її цікавлять погляди і підходи різних за своїми політичними уподобаннями, науковими нахилами, манерою викладу істориків на певне, обмежене в часі і просторі, коло історичних подій. Інтелектуальна історія тяжіє до глобалізму, історіографія – до деталізації. Природно, що у них обох – безліч точок зіткнення і майже необмежені можливості для взаємообміну ідеями. Міждисциплінарні дослідження довготривалих інтелектуальних процесів у сфері історичного знання здатні істотно зменшити залежність історіографічних оцінок від політичної кон'юнктури, усунути нашарування національної міфотворчості в історіографії. З другого боку, доробок історії історичної науки після відповідного переосмислення і збагачення на основі міждисципілнарності, безумовно, становитиме своєрідний фундамент інтелектуальної історії.

№6

Вивчення дискурсивних практик, дискурс-аналіз – надзвичайно перспективний метод соціального аналізу, цілком придатний для надання історії історичної науки "нового дихання". При всій розмитості поняття "дискурс" найближчим його аналогом є "текст", а це означає, що завдяки здобуткам структурної лінгвістики усякий текст можна розглядати як форму, що піддається структурному аналізу. Аналіз мови і стилю мислення того або іншого історика дає точне уявлення про те, з яким науковим напрямом він себе ідентифікує і яку політичну ідею явно чи приховано обстоює. Для біоісторіографії це справді безцінний ключ, який відкриває творчу лабораторію історика і проливає світло на ступінь його "заідеологізованості". А для історії історичної науки в цілому – надійний інструмент деміфологізації.

№7

Поки що перспективи розвитку інтелектуальної історії в Україні не надто обнадійливі. Нагромаджений донині історіографічний досвід, хоча і свідчить про істотний прорив у сфері осмислення доробку української суспільно-політичної думки, все ж хибує на однобічність і певну заангажованість, що йдуть від живучого поділу істориків на представників "народницького" і "державницького" напрямів. Зусилля фахівців різних гуманітарних і природничих наук, що виявляють зацікавленість історією інтелектуальних процесів, слабо координуються. Очевидно, назріла необхідність широкої громадської дискусії з проблем інтелекту, інтелектуалізму, історії ідейної спадщини тощо. Уявляється необхідним створення Центру інтелектуальної історії на базі Інституту історії України НАН України.

Ейдос.
1’2005.

Леонід Зашкільняк
Львів

Інтелектуальна історія: спроба конвенції
(деякі методологічні міркування)

Нині історіографічний процес в Україні значною мірою визначається методологічними позиціями, розробленими в XIX ст., і зокрема – романтичними і позитивістськими уявленнями про історію (історичні знання) та її соціальне призначення. Згрубша це позначається на спробах знайти таке представлення минулого України та українців, яке б служило обґрунтуванням національно-державницьких тенденцій сучасного розвитку України з усіма романтичними елементами "доброї" нації або держави, яка з тих чи інших причин була "ображена" історичною долею. У кращому випадку таке представлення ґрунтується на "автентичному" джерельному матеріалі, покликаному дати документальні підвалини існування і розвитку українців (позитивізм). Загальна спрямовуюча таких підходів – історіософське бачення історичного процесу як закономірного телеологічного явища з властивою йому провідною ідеєю – метанаррративом. Неупередженій людині зрозуміло, що така методологія, попри її претензії на "об’єктивність" і незаангажованість, служить конкретним політичним та ідеологічним потребам, котрі змушують сприймати минуле і продукувати знання із заздалегідь визначеним результатом. Зайве стверджувати, що такий підхід неминучий чи, принаймні, очікуваний з боку широкої громадськості, привченої завжди шукати прихований зміст явищ.

Натомість світова історіографія, від якої українська була тривалий час відірвана й ще нині залишається відірваною внаслідок передусім необізнаності істориків із зарубіжною літературою, пройшовши період "модерності", пов’язаний зі спробами неупереджено розглядати історичні процеси в їх соціально-культурній багатоманітності, зробила за останні чверть століття рішучий крок в бік "постмодерну". Цей крок був нерозривно пов’язаний з

намаганнями звільнитися від метанарративів, котрі диктували наперед визначене бачення минулого з позицій ідеологізованого сьогодення, позицій, котрі підходили до минулого вибірково, витягаючи з нього тільки те, що здавалося гідним уваги, але водночас спотворювало минулу реальність, накидаючи їй невластиве відображення.

Постмодернізм і його впливи на історіографію відбилися не стільки в намаганнях заперечити об'єктивність історичних знань як таких (власне в цьому найбільше звинувачують постмодерністів!), скільки в прагненні вдосконалити дослідницький інструментар з тим, щоб наблизити сучасникам минуле в тих картинах, образах і уявленнях, котрі були властиві відповідній історичній епосі, показати обмеженість людського пізнання, зумовленого культурно-інформаційними і політико-ідеологічними обріями біжучої дійсності. Постмодернізм піддав нищівній критиці найслабше місце домодерної та модерної історіографії – світоглядну обмеженість історика-дослідника, який "продукує" історичні знання у відповідності до своїх світоглядних і фахових можливостей, лімітованих і на свідомому, і на підсвідомому рівнях. Більше того, він довів неподоланні людські мовно-семантичні обмеження й на рівні складання історичних текстів. Тим самим він звинуватив попередню історіографію й істориків в "міфотворчості", що відіграє неоднозначну роль в суспільному житті, може спричинити як надмірні ілюзії та злети, так і непотрібні масові психози і занепад. Постмодерністи не дали відповідей на кардинальні питання "змісту" і "сенсу" історії, але замінили їх не менш важливими відповідями на питання – "що є історія". Цим відповідям судилося внести сум'яття в голови багатьох фахівців і любителів минулого, які безапеляційно вважали історію "науковою дисципліною" з усіма наслідками, які з цього випливали (аж до передбачення майбутнього!).

Кредо постмодернізму, сформульоване видатними філософами і мислителями сучасності, полягає в тому, що будь-які пізнавальні здобутки людства, в тому числі щодо минулого, зумовлені суб'єктивними чинниками, які зростають на ґрунті культурного простору конкретної особистості у поєднанні з її індивідуальними психологічними властивостями. Людина "творить" знання, котрі можуть бути конвенціонально сприйняті або відкинуті іншими особистостями в залежності від їхніх цільових установок і культурного поля. Іншими словами, наукові знання, як і всі інші – лише результат певного інтелектуального компромісу, який дозволяє конкретній спільноті формувати "соціальний організм". Уся історія – результат культурних компромісів, в центрі якого стоїть особистість, що запропонувала найкращі (оптимальні для даного часу і культури)

умови такого компромісу. Але в жодному разі не можна скидати з рахунку того факту, що кожна особистість є носієм своїх, “пофарбованих” у суто індивідуальні кольори, знань і світогляду, котрі вона хоче (або не хоче) переказати (нав’язати) іншим.

Постмодерністський суб’єкт, за таких умов, є одночасно і об’єктом, на якому сходяться всі нитки світобачення і світосприйняття. Йдучи за К.Ясперсом, можна сказати, що вся історія міститься в конкретній людині. Без окремої людини історія (або точніше уявлення про неї) є порожнім звуком. Така увага до людини змушує по-іншому підходити до вивчення і розуміння минулого, підносячи її ранґ і значення у минулих подіях, вбачаючи зміст історії не стільки в політичних або економічних подіях, скільки в свідомих (чи несвідомих) намірах осіб, котрі їх ініціювали. В давній філософській дискусії про первинність свідомості чи буття сучасна наукова думка схиляється до визнання вищості першої, принаймні стосовно людської історії.

Ще один важливий момент, який став надбанням постмодерного бачення минулого, визначивши його поле зацікавлень, полягає в тому, що людська історична діяльність проявляється лише у наслідках і результатах дій – матеріальних і духовних здобутках, котрі і складають єдино можливий об’єкт дослідження. Ці здобутки можуть бути здебільшого речовими (знаряддя, вироби, книжки тощо), іноді – духовними (перекази, пісні, легенди тощо). Але всі вони несуть на собі печать (слід) особи, яка їх створила (зробила). Мовні тексти, з якими здебільшого має справу історик, містять, окрім т.зв. зовнішньої інформації про описувані явища, ще й дані про їх автора – людину, котра описувала тільки те, що могла побачити або уявити в рамках свого культурного простору. Так само і “німа” матеріальна річ буквально промовляє дослідникові про того, хто її зробив. Історія, як історичні конструкції, і є діалогом особи з цим “зовнішнім” світом речей і символів, котрі вона намагається декодувати, розшифрувати, щоб здобути знання про минулу реальність. Якщо особа не володіє фаховими навиками і уявленнями про особливості конструювання історичних знань (“ремеслом” у визначенні М.Блока), то вона обмежується описом явищ “зовнішньої” історії – подій і фактів, котрі пояснює (інтерпретує) сучасними йому уявленнями про події. І тоді з’являються спокусливі і привабливі, але дуже далекі від реальності позаісторичні конструкти взірця “українців часів Христа”, “національної боротьби під проводом Б.Хмельницького”, “української скіфської держави” і т.д. і т.п. Мислення з позицій ідеологічних категорій свого часу про відмінні історичні епохи і явища не має

іншого наслідку, крім запровадження в лабети великих метанаративів (доктрин), що визначають "єдино вірний" шлях досягнення людством "суспільства загального добробуту".

Не є новітнім відкриттям, що завдання фахового історика полягає у "відтворенні минулого таким як воно було" (Л.Ранке). До недавнього часу в середовищі фахових істориків було поширене переконання (здебільшого воно побутує надалі), що з допомогою докладного і вмілого вивчення джерел ("слідів минулого") можна досягти об'єктивного знання про минулу реальність. Нині такі ілюзії все більше розсіюються, але не внаслідок глибокої релятивізації наукового пізнання як такого, а, і на цьому варто наголосити, в результаті все більш повного усвідомлення суб'єктивності пізнання і конвенціональності як засади будь-якої людської комунікації взагалі. Роль особистості і суб'єктивності сьогодні відіграє таку велику роль в розумінні пізнання і відображення оточуючого світу, якої вони ще ніколи не мали в минулому. Значною мірою завдяки тій же комп'ютеризації, котра виявила кардинальне значення мови і знаку в процесі комунікації взагалі і формуванні свідомості зокрема. "Зовнішня" історія, представлена речами і символами (подіями і знаками), є лише відбиттям історії "внутрішньої", прихованої у свідомості її творців.

Навряд чи хтось з тверезо мислячих людей може заперечити факт, що подіям і явищам завжди передує уявлення про них у свідомості людей. Спроба проникнути у свідомість "творців історії" (людей) дає змогу реконструювати ту минувшину, котра прихована за "зовнішніми" подіями і фактами (речами), одержати більш "глибинний" образ історії. Відповідно "внутрішня історія", на відміну від "зовнішньої", представляється пошуком не закономірних зв'язків між зовнішніми проявами явищ, а свідомісними уявленнями про ці зв'язки. Виявляється також, що свідомісні (ідеальні) відображення реальності наскрізь "занурені" у культурне поле даної епохи і спільноти, складають те "замкнене коло", вихід з якого можливий лише для творчих особистостей, здатних до нестандартного мислення. Культура в її широкому тлумаченні (матеріальна і духовна, індивідуальна і колективна) і є єдиним об'єктом і предметом вивчення історика (але не природознавця).

Інтелектуальна історія як напрям має давні традиції, що сягають ще у XVI ст. і навіть античність. У XX ст. вона широко представлена вивченням "історії ідей" і біографістикою. Як і інші напрями історіографії "історія ідей" займалась переважно "зовнішньою історією" – описом суспільного тла, на якому вони повставали, а також

психологічних особливостей їх творців. По великому рахунку в центрі такого вивчення перебувало суспільство, соціум. Тільки зрідка історики наважувалися звертатися до спроб реконструкції свідомісного стану особистості (як, наприклад Л. Февр). У другій половині XX ст. французькі історики Школи "Аннали" запропонували спеціальну категорію, яка дозволяла проникати в свідомісні процеси – ментальність. Історія ментальностей (або культурно-традиційного поля, в якому обертаються люди даного суспільства у визначену історичну епоху) зробила значний крок вперед за останні десятиріччя, розкривши незвідані області досліджень, що вимагають ґрунтовного міждисциплінарного підходу.

Сучасна інтелектуальна історія вимагає нового бачення минулого, в якому йдеться насамперед не про "зовнішню історію" об'єктів, а про "внутрішню історію" суб'єктів, власне про "людську" історію, нерозривно пов'язану з нагромадженням і використанням здобутків людського генія – інтелекту. Вона суб'єктивізує загальний історичний процес, заміняючи при цьому "лінійну" ("прогресистську") історіософію – нелінійною особистісно-гуманістичною. Людина, особистість, індивідуальність стають альфою і омегою історії, в якій сходяться всі нитки буття і яка не дає підстав робити великі узагальнення соціального характеру хоча би з огляду на історичну нетривалість одного людського життя. Така історія, орієнтована на вивчення культурного поля, заперечує навіть саму можливість виведення однієї "єдино правильної" соціальної історіософської ідеї, оскільки культурні феномени відрізняються великою різноманітністю і мінливістю, створюють умови для необмежених можливостей індивідуального вибору світобачення й життєвої орієнтації.

Предметне поле сучасної інтелектуальної історії прив'язане до індивідуальної та колективної свідомості (ментальності), в просторі якої перебувають спроби осягнути (в категоріях історичної епохи) визначальні чинники людської творчості, як духовної, так і матеріальної. Завдання історика полягає, по-перше, у реконструкції способу мислення історичної особи (або колективу) і, по-друге, у визначенні логіки і наслідків її діяльності (матеріальної чи духовної). Таке означення предметного поля вимагає від дослідника ставити цілком нові запитання до історичних джерел, залучати здобутки і методи багатьох гуманітарних і соціальних наук, серед яких неодмінними є культурологія, етнологія, психологія, антропологія, соціологія та інші. Таким чином ерудиційні вимоги до історика значно зростають, а обсяг джерельного матеріалу, необхідного для дослідження – значною мірою урізноманітнюється.

Дисциплінарій інтелектуальної історії сьогодні прийнято вважати таким, що постійно розширяється, захоплюючи всі ділянки історичного минулого. І це не дивно, оскільки соціальне буття – сучасне і минуле – є результатом свідомої (чи неусвідомлюваної) діяльності людини. Тож вивчення всіх сторін людської діяльності з точки зору її свідомісних (розумових) передумов представляється дуже перспективним. Воно дає кращі і глибші уявлення про те, чому людські спільноти встановлюють саме такий, а не інший тип політичних, соціальних, міжлюдських, товариських, родинних тощо відносин і чому вони так чи інакше змінюються (або тривають). Важливо підкреслити, що дослідження з позицій інтелектуальної історії представляє споживачеві як би "інший", "внутрішній" вимір суспільного життя в часі, який здебільшого прихований за лаштунками "зовнішніх" подій і фактів. Водночас воно показує нескінченну різноманітність культурних типів кожного суспільства, яка змушує визнати його плюралізм і, як наслідок, перейнятися повагою до "інакодумання". Індивідуалізація "історичного бачення" є невід'ємним супутником інтелектуалізації історії.

Разом з тим, частина істориків схильна звужено трактувати інтелектуальну історію, лише як дослідження "біографії ідей" (Лавджой) або "історію історичної думки". На наш погляд, кожна з ділянок людської діяльності зумовлена інтелектом і тому так чи інакше підпадає під око інтелектуальної історії. Більше того, тільки інтелектуальна історія створює поки що невеликі (але змістовні) можливості для історичного синтезу на рівні соціальних спільнот і соціуму в цілому (хоча такі спроби, принаймні вдалі, нам невідомі).

Методологічний тезаурус інтелектуальної історії сьогодні ще перебуває у стані формування. Низка категорій, які вживалися нами вище, складають лише підстави такого тезауруса. Усі вони з'являлися поступово, по мірі зростання інтересу до конкретних галузей історичного пізнання. Ще в середині минулого століття увага істориків була привернена до "історичної свідомості", якій було присвячено кілька представницьких міжнародних і національних форумів істориків 60 – 70-х років (зокрема у Франції, Німеччині, Польщі, колишній Югославії та ін.). Приблизно у той самий час увійшов до вжитку термін "ментальність", навколо якого у 80 – 90-ті роки пройшли жваві методологічні дискусії. У останнє десятиріччя набула поширення мода на дослідження "історичної пам'яті" та її впливу на сучасні і минулі суспільства. Словник інтелектуальної історії зазнає збагачення за рахунок когнітивної соціології (соціології знання), етнології

(культурної антропології у західному варіанті), соціології та інших наук.

Історіографія (історіописання) напряму користає з інтелектуальної історії, представляючи процес конструювання історичних знань відповідно до провідних ідей епохи і культурного поля соціуму. У підсумку інтелектуалістський підхід до історіописання змушує історика пильніше придивитися до власної творчості і співставити її з поширеними уявленнями про історичний процес, констатувати свою залежність від провідних світоглядних конструктів сучасності і, водночас, усвідомити "штучність", "тимчасовість" і змінність історіографічних побудов, котрі значною мірою залежать від свідомого (чи несвідомого) вибору істориком методологічних орієнтирів. За таких умов історіографічна творчість дає серйозні підстави піддавати сумніву будь-які історичні (історіографічні) конструкції як такі, що спираються на певний культурний шар епохи, але не враховують всієї її багатоманітності (інших культурних шарів). З одного боку, це дає ширший простір для конструювання історичних гіпотез, а, з другого – релятивізує їхню об'єктивність. Іншими словами, історична інтерпретація відомих (і нових) історичних фактів є прямою функцією культурного поля історика, панівних чи обраних ним моделей бачення історії. Фаховість дослідника визначається його ерудиційним потенціалом, спроможним залучити до інтерпретації найновіші (і найбільш конвенціональні) здобутки історичного мислення. Історіографічний процес є в кінцевому рахунку "інтелектуальною грою інтерпретацій", в якій рівень ерудиції визначає правила такої "гри".

Дискурсивна практика творця історичних текстів піддавалася критичному вивченню сучасних постмодерністів (Г.Вайт, Ф.Анкерсміт та ін.) і виявила її величезну залежність від лінгвістичного компонента. Саме цей компонент запроваджує нездоланні межі побудови історичних (й всіх інших) текстів, запроваджуючи чітко окреслені взірці (тропи) переказу думки. Водночас він створює сприятливі можливості для аналізу історіографічного тексту насамперед з точки зору імпліцитних намірів їх автора. Блискучий аналіз і систематизація європейської історіографії XIX ст., зроблений американцем Г.Вайтом ще 1973 р. в праці "Метаісторія", донині залишається взірцем подібного підходу до історіографічної продукції. Він однозначно зобов'язує істориків та історіографів (істориків історіографії) провадити вивчення історичних праць принаймні в трьох головних вимірах – мовно-літературному, логічному та ідеологічному. Такий аналіз виявляє приховані наміри творця історичних текстів, котрі своїм

корінням нерозривно пов'язані з провідними ідеями його часу і оточення. Чи є вивчення дискурсивної практики історика домінантою історії історичної науки? На це питання можна відповісти лише ствердно. Без такого аналізу історіографія залишиться позбавленою стимулу для подальшого розвитку і продукуватиме праці, які претендуватимуть на "абсолютну істину".

Перспективи розвитку інтелектуальної історії в Україні сьогодні залишаються туманними. Суспільне життя в Україні сконцентроване на проблемах становлення державності, соціальних і національних вимірах історичної продукції, які потребують не сумнівів в історичності (тобто змінності) бачення минулого, а навпаки – утвердження історично обґрунтованих міфологізованих історичних моделей націо- і державотворення. Своєю чергою це породжує потребу конструювання романтизованих схем національного розвитку, в яких домінантним є "закономірний" і непідважальний момент історичної необхідності в його гегелівському (або марксівському) варіантах. Гуманітарний постмодерністський підхід до історії як такої поки що не стоїть на порядку денному. Хоча окремі напрацювання в цьому плані, зокрема щодо вивчення ментальностей, в українській історіографії вже є (праці Н.Яковенко, Ю.Присяжнюка та ін.). Проте їхнє сприйняття в суспільстві є далеко не однозначним. Так само як неоднозначно сприймаються дослідження в галузі некласичного літературознавства, спрямовані на деміфологізацію і наближення до "людського виміру" провідних постатей української літератури (праці Г.Грабовича, С.Павличко, Т.Гундорової та ін.).

Натомість значно кращі перспективи інтелектуалізації історичних досліджень сьогодні можна зауважити в ділянці історіографічних студій, де перед дослідниками відкриваються ширші (і менш залежні від кон'юнктури!) простори для позбавлення "бронзових постаментів" визначних творців української історії (праці В.Ващенка, С.Стельмаха), які завдяки політичній інтерпретації були позбавлені майже всіх "людських" рис і "закам'яніли" у суспільстві образами, далекими від реальності і "людяності".

Проте соціальне замовлення сьогодні ще диктує українським історикам фактичну "деінтелектуалізацію" історії, її політизацію та ідеологізацію. Чи вдасться історикам подолати існуюче методологічне (світоглядне) відставання від світової історичної думки? Як видається, це залежатиме від багатьох чинників, але насамперед – від подолання цивілізаційного відставання України в цілому, швидкості і послідовності зміщення суспільних орієнтацій з соціальних на інтелектуальні, з вічно матеріальних – на духовні.

Ейдос.
1’2005.

Ірина Колесник

Київ

Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало “нової наукової революції”

Нинішню духовно-інтелектуальну ситуацію в науковому пізнанні можна кваліфікувати як різновид “нової наукової революції”. Основними ознаками “нової наукової революції” XXI ст. є 1) пріоритет соціогуманітарних наук; 2) формування нового типу наукового мислення; 3) прагматизм, орієнтація на практичне знання.

Суспільний інтерес до гуманітарного знання, його специфіки, методів, – це певний знак культури Модерну. Домінування у глобалізованому світі “економіки Знань” передбачає зосередженість на процесах творчості, інтелектуальних практиках, здебільшого суб’єкті пізнання. Це визначає предметну територію соціогуманітарних наук. Невипадково XXI ст. вже назвали “століттям гуманітарної науки”[1].

Сьогодні перед блоком соціально-гуманітарних наук стоїть широке коло питань. Серед функцій соціогуманітарних наук (пізнавальна, освітня, технологічна, практична) найпрестижнішою й найприбутковішою вважається експертна (політичні, революційні, квазіреволюційні технології, соціальні опитування, політичний консалтинг, професійні піармени тощо). Відомі вчені-гуманітарії (політологи, історики, соціологи, філософи, економісти) пробують себе як експертів у численних фондах, політичних проектах, бізнес-структурах.

Зрозуміло, у постіндустріальному суспільстві актуалізується освітня функція соціогуманітарних дисциплін. Існує навіть певна ієрархія гуманітарних дисциплін в освітній сфері:

1. дисципліни-лідери (економіка, право, політологія, менеджмент);
2. перспективні дисципліни (психологія, соціологія, культурологія);
3. дисципліні-аутсайдери (історія, філологія).

---

[1] *Юревич А.В.* Звездный час гуманитариев: социогуманитарная наука в современной России// Вопросы философии. – 2003. – №12. – С.118.

Стратегічна мета дисциплін соціогуманітарного профілю в Україні полягає в тому, щоб не споживати чи транслювати готове знання, а створювати свій власний науково-інформативний простір, що має відповідати світовим стандартам і вимогам.

Друга риса "нової наукової революції" репрезентована інноваційним типом мислення, що формується. Цей тип мислення органічно поєднує інновації, продукування креативних ідей, їх методологічне обґрунтування із моральними чинниками, відповідальністю за нове знання й технології, прогнозуванням соціальних наслідків і результатів. У межах постмодерної парадигми, котра лише утворюється, констатується криза жорсткої раціональності як моделі наукового мислення. Це означає відмову від ідеї детермінізму, закономірності, об'єктивності, усталеності істини. Ідея прогресу, розвитку, еволюції заміщується концептами розриву, катастроф, соціальних мутацій, історичного релятивізму у різних модифікаціях: перервності, пульсації, ритмів, квантів екзистенції тощо. Звичне поняття об'єктивної реальності "витискується" розумовими конструкціями, мовними структурами. На зміну епістемологічним стратегіям приходять текстуальні. Ідеали цілісності, концептуалізації в сучасному науковому просторі конкурують з ідеями фрагментарності, множинності концепцій, історій, дослідницьких стратегій.

Сучасний ідеал науковості у процедурах пізнання – це полідисциплінарність, що надає стилю мислення інтелектуальну гнучкість, відкритість до нового.

Новий стиль наукового мислення цілком корелюється з особливостями постмодерністської свідомості, що передбачає розуміння індивідом, суб'єктом пізнання відповідальності за свої ідеї, вчинки, здібність до інновацій, духовний відгук на життя, котрий означає причетність інтелектуала до творення соціокультурної реальності.

Ознакою змін в духовно-інтелектуальній сфері початку XXI ст. є поява "нових інтелектуалів". Це невелика група сучасних інтелектуалів, які володіють мовами, інтегровані у західний науковий простір, мають зв'язок із ЗМІ, користуються сучасними засобами наукової комунікації (Інтернет, E-mail, електронна евристика). Для цієї групи характерна соціально-психологічна стабільність, наукова і соціальна запитаність, частота наукових подорожей за кордон, високий рейтинг цитування. "Нові інтелектуали" мають різноманітні джерела прибутків, достойні заробітки та спосіб життя. Цей прошарок "нових інтелектуалів" виступає кретивною складовою середнього класу, що зараз формується в Україні.

Характерною ознакою "нової наукової революції" є орієнтація на практичне знання. В умовах переходу до "економіки Знань", "інтелектуальної економіки" актуалізуються технологічна та експертна функції науки. Запитанними залишаються практичні знання – економічні програми, бізнес-ідеї, проекти (до речі, бізнес є різновидом інтелектуальної діяльності як наука, література, мистецтво), новітні політичні технології, соціологічні опитування, прикладні розробки в промисловій та банківській сферах.

Духовно-культурна ситуація XXI ст. дещо нагадує добу Ренесансу, що маніфестувала вивільнення індивідуальності, творчого начала життя. Ренесансна культура дала гуманізм, гуманітарні науки – *humanitatis*. У культурі Постмодерну дивовижно поєднуються елементи Ренесансу, Просвітництва, Романтизму, міфології, філософії Платона, ідеї протестантизму, католицизму, містеріальних релігій, інші культурні впливи (езотеричні течії, буддизм). Усі елементи перебувають у взаємодії, що надає культурі постмодерна новий, синкретичний характер. Гуманітарний прорив нашої епохи актуалізує такі бінарні опозиції Романтизму, як суб'єкт-об'єкт, людина-природа, дух-матерія, свідомість-підсвідомість, розум-душа[2].

Гуманітарні науки – це історія свідомості, ідей, мислення. Гуманітарний переворот у сучасному пізнанні корелює зміст і статус інтелектуальної історії.

"Історія ідей" – "інтелектуальна історія", як співвідносяться ці поняття? Історія ідей як самостійна галузь знання оформлюється на зламі XIX – XX ст. у процесі дисциплінарної самоідентифікації історії науки, історії філософії, історії літератури, критики, культури, історії історичної науки (історіографії), історії релігійної свідомості, мистецтва.

У радянській інтелектуальній традиції тривала дискусія навколо визнання історії ідей як автономної (незалежної від загальноісторичного процесу) сфери існування. Це був прихований протест проти марксистської редукції історії ідей, проти ототожнення їх з історією формацій та класової боротьби. В межах марксистської парадигми історія ідей сприймалась як "довга битва ідей", ідеалізму та матеріалізму, протистояння політичних ідеологій, політичних еліт та народних мас.

Серед радянських істориків існували суттєві розбіжності щодо проблеми періодизації історії історичної науки. Домінувала точка зору, що історія ідей збігається із поступом історичного процесу за

---

[2] *Тарнас Р.* История западного мышления. – М., 1995. – С.342-346.

формаційним принципом (історичні знання доби феодалізму, періоду капіталізму, соціалістичного будівництва). М.В.Нечкіна, А.М.Сахаров наголошували на окремішності, самодостатності процесу розвитку ідей, який мав свою внутрішню логіку й не збігався механічно з етапами історичного поступу. У той час такий погляд на історію ідей був кроком уперед на шляху самоідентифікації інтелектуальної історії, незважаючи на певну "натуралізацію" історії ідей, відрив її від соціального та історичного контексту. Зокрема історія історичної науки сприймалась як боротьба ідей, закономірний процес розвитку в напрямі до матеріалістичного розуміння історії.

У нинішніх умовах змінюється зміст і статус "історії ідей" як однієї з когнітивних дисциплін. Усе частіше у науковому вжитку замість концепту "історія ідей" використовується поняття "інтелектуальна історія". Питання "історія ідей – інтелектуальна історія: опозиція чи тотожність" сприймається швидше як риторичне. На наш погляд, концепт "інтелектуальна історія" відповідає новому етапу в розвитку "історії ідей".

Інтелектуальна історія – феномен культури Постмодерну. Трансформація, перетікання, перевтілення "звичайної й зрозумілої" історії ідей у стильну "інтелектуальну історію" були зумовлені низкою чинників. У просторі сучасної культури Постмодерну можна виокремити три глобальні тенденції, що мають вирішальний вплив на характер та структуру наукового пізнання, зокрема історію ідей.

По-перше, йдеться про культурологізацію знання. Історія ідей не можлива без вивчення культурного *background*'а, соціокультурного контексту епохи, тобто розуміння того середовища, де виникають, циркулюють та змінюються знання, ідеї, дослідницькі технології та практики. Такий підхід повертає історію ідей до історії суспільства, культури, особистого та повсякденного життя, духовного клімату певної доби. У межах Постмодерну саме культура перебирає на себе функції генерації та концептуалізації знання. Постмодерн – це демократична, антитоталітарна культура, культура свідомої конкуренції, зміни соціальних ролей та масок, стереотипів поведінки, саморепрезентації етносів, націй, індивідуумів, знань тощо.

Наступна глобальна тенденція, що характеризує стан сучасного пізнання, – його антропологізація, швидше індивідуалізація знання. Знання стає особистісним, як співавтори виступають автор – дослідник тексту, письменник – читач, вчитель – учень. Антропологізація історії ідей реалізується через поняття "автор", на що звернув увагу М.Фуко. В його лексиконі фігурує поняття "історія інтелектуалів". Автор, наголошує М.Фуко, визначається через присутність у творі подій, які

він фіксує, їх деформації, трансформації, модифікації (і через біографію автора, встановлення його індивідуальної перспективи, аналіз його соціальної приналежності чи класової позиції, розкриття його фундаментального проекту). Автор може бути не лише творцем тексту, книги, ідеї. З огляду на дискурс він може бути автором чогось більшого, ніж книга, а саме творцем теорії, традиції, наукової дисципліни, в рамках якої можуть існувати інші книги, інші автори. За визначенням М.Фуко, такий автор знаходиться у "трансдискурсивній позиції". Цих авторів він називає "засновниками дискурсивності"[3]. Засновниками дискурсивності можна вважати Гомера, перших математиків, християнських першовчителів, Маркса, Фройда.

Важлива тенденція постмодерної культури, котра сприяла трансформації історії ідей в інтелектуальну історію – охудожнення знання. Охудожнення (літературизація) є реакцією на кризу жорсткої раціональності, що властива філософській свідомості XX ст. Зараз місце ідеї прогресу, еволюції, процесуальності, заступають поняття дискретності, розриву, катастроф, культурних мутацій в історії, культурних мутацій. Ідеї закономірності протиставляється принцип релятивізму; ідеалу цілісності, концептуалізації – фрагментація, "точковий позитивізм" наратологічної філософії історії; пошукам об'єктивної істини – вивищення творчої суб'єктивності. Змінюється науковий інструментарій: замість понять "об'єктивна реальність", "закономірність", "прогрес" у структури сучасної наукової свідомості входять наратологічні концепти "дискурс", "наратив", "деконструкція".

Текст-наратив сприймається не як усталена структура, а як діалог, "пульсуючий простір смислів". Духовна практика, інтелектуальна діяльність виступає як текст.

Духовний простір Постмодерну – це визнання активної ролі мови, тексту, самого суб'єкту пізнання, це культура діалогу, мультиголосся.

Предметне поле інтелектуальної історії – це дійсно простір варіацій, гра ума, вербальне бієнале. Так, Х.Уайт предмет інтелектуальної історії визначає як процес продукування смислу. Р.Шартьє предметом вивчення вважає інтелектуальну діяльність в соціокультурному контексті. Л.Рєпіна предмет інтелектуальної історії розуміє як історію ідей, умов форм інтелектуальної діяльності. Ситуацію ускладнює термінологічне розмаїття самого предмету

---

[3] *Фуко М.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М., 1996. – С.27-33.

обговорення: “нова історія ідей”, “нова інтелектуальна історія”, “інтелектуальна історія”. Особисто мені пасує термін, запропонований французьким дослідником Роже Шартьє, – “культурно-інтелектуальна історія”. Це – категорія змісту, що містить історію ідей, ідейних комплексів, теоретичних ансамблів у контексті конкретної епохи, у ширшому сенсі – вивчення механізмів творчої діяльності людини.

Культурно-інтелектуальна історія має розмаїту “предметну територію”, або напрями (жанри). Йдеться про “соціально-інтелектуальну історію, що віддає перевагу вивченню організаційних засад науки, наукового середовища, механізмів взаємодії влади та науки, соціального статусу науки, інтелектуальної діяльності, образів науки у свідомості різних соціальних страт (наприклад, академічний, селянський, народний, люмпенський тощо).

Наступний тренд – “дисциплінарна інтелектуальна історія”, що поглинає історію таких самодостатніх сфер знання, як історія філософії, науки, літератури, мистецтва, природничих наук, політичної, естетичної думки, історії історичної науки, картини світу, наукового світогляду, релігійної свідомості та віровчень. Це історія субдисциплін у межах метанауки (наприклад, у структурах історичної науки, це історіографія, історія археології джерелознавства, геральдики, сфрагістики, дипломатики тощо). Дисциплінарна інтелектуальна історія – здебільшого внутрішня історія предмету – саме історія ідей, методів, теорій, відкриттів, наукових революцій.

Важливий напрям – т.зв. “безособистісна” або “проблемно-орієнтована інтелектуальна історія”, яка висвітлює історію “великих ідей”, соціальних, наукових, культурних проблем. Йдеться про “інтелектуальну історію націоналізму”, “інтелектуальну історію соціалізму”, “інтелектуальну історію культури”, “інтелектуальну історію сексуальності”, “історію психоаналізу”, “історію ментальностей”.

Перспективним постає й такий тренд, як “інтелектуальна історія знизу”, який швидше за всіх входить до соціокультурного простору певної доби. “Інтелектуальна історія знизу” вивчає не вершини, а духовний ландшафт епохи: історію кар’єр, конфлікт поколінь, культурний андеґраунд, історію заборонених бестселерів, популярних у суспільстві ідей, національні цінності, стандарти освіти, діяльність інтелектуалів “другого ряду”, які не продукують, а тиражують популярні ідеї, різні смакової культури, моральні норми.

Креативним є такий напрям як “інтелектуальна біографія”, або “історія інтелектуалів” (у просторі історичної науки – біоісторіографія). Інтелектуальна персоналістика або біографія

інтелектуала – найпопулярніший й найскладніший жанр інтелектуальної історії. Зазвичай творча біографія, психологія й свідомість вченого, письменника, культурного діяча сприймається під кутом зору внутрішньої логіки, автономно від особливостей культурного та наукового життя епохи, без занурення у внутрішній світ героя, без вивчення зовнішньої мотивації інтелектуальної діяльності, поведінкових реакцій.

Сучасні дослідники розрізнюють дві стратегії вивчення індивідуальної історії інтелектуала: 1.вивчення соціуму через особистість, тобто соціокультурної ситуації життя героя; 2.„екзістенційний біографізм", що передбачає реконструкцію внутрішнього психологічного світу, його динаміки, екзистенційного досвіду індивідуума (Л.Рєпіна). Джерелом вивчення інтелектуального світу індивідуума виступає група *едо*-джерел (тобто пам'ятки особистого походження), що репрезентують його емоційно-психічний склад, самосвідомість, життєвий досвід.

Звичайно, жанри (тренди) культурно-інтелектуальної історії перетинаються, доповнюють один одного, мають "пульсуючий характер", практично не існують у "чистому вигляді" у людини. Центральне місце посідає жанр інтелектуальної біографії, де зникає поділ між внутрішньою і зовнішньою історією ідей. Ще Лев Карсавін зауважив, що історія індивідуальності неминуче перетікає в історію взагалі. Словом, наукова біографія слугує засобом повноцінної реалізації соціокультурної моделі інтелектуальної історії.

Дослідницькі стратегії культурно-інтелектуальної історії репрезентовані комплексами засобів, прийомів, методів. По-перше, це принципи культурної і структурної антропології, по-друге, методи й техніки наративної філософії історії, по-третє, прийоми психоаналізу, психоісторії, по-четверте, традиційні наукознавчі, історико-культурні технології.

Наприклад, зі сфери культурної (символічної) та соціальної (структурної) антропології запозичені прийоми вивчення внутрішнього, духовного світу особистості, ментальні характеристики, механізми взаємодії індивідуума та його мікросоціума, дослідження побуту, звичок, змін соціальних масок та ролей, мерехтіння образів.

У методологічному просторі "нової інтелектуальної історії" знаковими залишаються категорії "історична свідомість", "історичне пізнання", "стиль наукового мислення". "Історична свідомість" як категорія "змісту" просто приречена на довічне обговорення. Більшість дослідників розглядає історичну свідомість як форму, різновид суспільної свідомості (поряд з такими її формами, як мораль, право,

національна ідеологія). Дехто з дослідників ототожнює історичну свідомість з соціальною пам'яттю (Ю.Левада). Треті сприймають історичну свідомість як структуруючий елемент культури (М.Барг).

На наш погляд, сенс історичної свідомості можна визначити через поняття "науковий світогляд". Науковий світогляд, стверджував В.Вернадський, – це "картина Всесвіту, Космосу, до якої входять рух небесних світил, склад щонайменших організмів, зміни у людському суспільстві, закони мислення, історичні явища, логічні закони мислення або безліч законів форми та числа, що дає математика"[4]. Історична свідомість – це фрагмент наукового світогляду, саме його суб'єктивний, людський вимір. Історична свідомість – це засіб світобачення через людину, яка вивчає цей світ.

Історична свідомість має свою структуру, містить космогонічний, онтологічний компонент; рештки інших світоглядів, теорій, концепцій; вольове зусилля розширити межі пізнання, тобто метод перевірки і пояснення уявлень про місце людини в природному світі та суспільстві. Словом, історичне пізнання виступає як частина, органічна складова структур історичної свідомості. Як мистецтво не може існувати без форми у звуках гармонії, ритмі вірша, кольорів, як немає релігії без культу й філософії без самозаглиблення та мислення, так, на думку В.Вернадського, наука неможлива без наукового методу.

Науковий метод – це не тільки засіб розбудови наукового світогляду, це "завжди інструмент, завдяки якому воно перевіряється". Відповідно історичне пізнання варто сприймати як метод перевірки та репрезентації історичної свідомості. Історичне пізнання становить не лише "момент" чи "підсистему", "підструктуру" історичної свідомості, але її стрижень, засіб, за допомогою якого перевіряються факти перед тим, як вони будуть включені до структур історичної свідомості.

Джерелами формування історичної свідомості слугують не лише наукове вивчення минулого, але релігійні, філософські ідеї, суспільні відносини, культура.

Історична свідомість – багатовимірний феномен. Побутовий рівень історичної свідомості передбачає повагу до предків, традицій (родинних, народних), інтерес до своєї минувшини, рідного краю та містить такі поняття, як "відчуття історії", "історичний інтерес", міфологічні, героїчні образи та символи вітчизняної історії, роду, сім'ї.

Художній рівень історичної свідомості означає сприйняття минулого, сьогоднішнього та майбутнього за допомогою художніх засобів. Відтак, художнє проникнення у минуле митцем,

---

[4] *Вернадский В.И.* Избранные труды по истории науки. – М., 1981. – С.43.

композитором, письменником іноді набагато глибше й тонше ніж у фахового дослідника історії. Цей факт пояснюється інтуїтивним проникненням, відчуттям того духовного простору, який іменується історичним контекстом епохи, що відображується.

Через емоційно-психологічне відчуття та естетичне осмислення минулого та сьогодення відбувається формування історичної свідомості кожної конкретної доби, соціуму, особистості на побутовому, художньому та науковому рівнях.

Стадіально побутовий рівень, очевидно, передує художньому, а останній – науковому. Однак, у сталих формах історичної свідомості усі три рівні тісно перетинаються, доповнюючи один одного.

Науковий рівень історичної свідомості – це і є історичне пізнання, або науковий метод. Історичне пізнання має рефлексивну природу, тобто може подивитися на себе "ззовні", ідентифікувати, оцінити само себе. Виникнення наукових форм історичної свідомості має своїм призначенням удосконалення картини світу, що панує, або, за потреби, заміну однієї картини світу іншою.

У структурах історичної свідомості історичне пізнання виконує конструктивну, критичну функцію, виступає як інструмент його формування та подальшого удосконалення.

З свого боку, історична свідомість виконує парадигмальну функцію щодо історичного пізнання, історичної науки. Вона (історична свідомість) зумовлює стиль мислення, який у свою чергу визначає тип історіописання, що домінує: прагматичне повіствування часів Античності, літописи, хроніки доби Середньовіччя, барокова повість, повна (критична) наукова історія. Зміна картини світу призводить до заміни стилю історичного мислення: міфологічний, провіденціалістський, раціонально-прагматичний, романтичний, позитивістський, теоретико-методологічний (епістемологічний), наратологічний.

Інтелектуальна історія в Україні переживає стадію самоідентифікації, самоусвідомлення. Історія ідей в українському духовному просторі має давню традицію: від старокиївських книжників, церковних полемістів та літераторів XVI-XVII ст. до модерних професорів й вчених мужів Київського бароко, Г.Сковороди, П.Юркевича, М.Лоського, Д.Чижевського, М.Грушевського, І.Лисяка-Рудницького. Історія ідей в Україні має здебільшого естетичний вимір, емоційно-психологічну спрямованість.

У структурах української історичної науки присутня бібліографічно-джерелознавча акцентуація. Українські історики налаштовані на пошуки та опис нових масивів джерел. Більшості

українських істориків бракує практик концептуалізації, теоретизування, історичного філософствування. Типовий український історик естетизується в архівних дослідженнях та джерелознавчих практиках. З іншого боку, нахил до охудожнення, літературизації, психологізації історичного повіствування органічно поглиблює відкритість української історичної науки до постмодерних наратологічних стратегій і технік дослідження. Український інтелектуалізм – надто специфічний, має чутливо-емоційну природу, йому бракує жорсткої раціональності, платоновсько-аристотелевського спекулятивного стилю мислення.

Український духовний простір характеризує два явища. По-перше, лінгвоцентризм, домінанта мовних структур, мовної свідомості, що постає своєрідним відповідником філософії. По-друге, бікультурність духовного простору українців, що сягає своїм корінням до ідейно-культурної дихотомії візантінізм – латинство. Бікультурність водночас поєднує й роз'єднує український Схід і Захід, з їх культурними світами, релігійними, мовними, політичними преференціями. Бікультурність означає співіснування російсько-слов'янсько-православних та польсько-латино-католицьких цінностей, освітніх стандартів, численних політичних, національних, культурних лояльностей.

Охудожнення духовного світу українців, літературизація мислення створюють ґрунт для сприйняття постмодерністських викликів, текстуальних наратологічних практик, які органічно поєднуються з позитивістськими епістемологічними стратегіями, що має створити умови для інтелектуального прориву української культури та науки.

Ейдос.
1’2005.

Костянтин Колесников

Дніпропетровськ

Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія

№1

В українській науково-історичній літературі вже давно і активно циркулює термін “інтелектуальна історія”. І хоча окремого фундаментального дослідження щодо його наповнення, сенсу та меж застосування поки що не з’явилося, сам термін завоював певну популярність. Користуючись ним, вітчизняні науковці посилаються на сучасну західну історіографію чи її російські інтерпретації. Однак, ще в середині 1980-х рр. український діаспорний історик Омелян Пріцак подав власне тлумачення даного терміну.

У статті “Місце В.Липинського в українській інтелектуальній історії” він зображує органічний розвиток української думки, що розгортається на межі декількох дисциплінарних галузей. Для його означення дослідник і застосовує поняття інтелектуальна історія – “дослідження кодифікованої і систематизованої світської думки, що виявлена в соцієтальному контексті у теоріях філософсько-етичних, економічних, політичних і соціологічних, а також у теоріях, які стосуються літератури й мистецтва” *[Pritsak O. V.Lypyns’kyj’s Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX (№ 3-4), 1985. – P. 245]*. Тут не містилося нічого спільного з тодішніми гуманітарними інновація – так званою *новою інтелектуальною історією* або *лінгвістичним переворотом*, які згодом будуть підведені під загальник постмодернізму. В своїй дефініції О.Пріцак виходив з традиційного розподілу історії на економічну, соціально-політичну й інтелектуальну, тобто історію ідей. Він базувався на модерністській, а не постмодерністській парадигмі. І тому не дивно, що швидко відійшов від цього терміну, почавши говорити про “історіософію”.

Покликання історика, як ученого-гуманіста, розмірковував О.Пріцак, – "об'єктивне вивчення історії суспільства, цебто пізнання й усвідомлення історичного процесу даного суспільства", яке відбувається на підставі світогляду історика й методів історичного дослідження; світогляд – це бачення ("візія") минулого, до якого історик доходить, "конфронтуючи своє філософське розуміння історичного процесу (яке він вибрав із історичного доробку філософської науки) із історичними фактами, узятими з аналізу джерельних даних". "Візія історика" мінлива, вона "зазнає в процесі праці коректив та доповнень". Кожен великий історик є еклектик: для різних сфер дослідження вибирає методи пізнання, найкраще придатні для неї. Але він, звичайно, намагається зберегти монізм у загальному синтезі *[Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С.Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.,1991. – Т.1. – С.XL]*. У цьому визначенні історик виходив з настанов етичного, чи ідеалістичного, позитивізму кінця XIX – початку XX ст. Дослідник майже дослівно повторив українського вченого Богдана Кістяківського (1868-1920), який визнавав методологічний і гносеологічний плюралізм, що надавав науковцям право мати власні методи дослідження, "не виключаючи монізму в загальній синтезі" *[Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С.704]*.

Поняття "історіософія" допомагає О.Пріцаку вирішити проблему, як сумістити визнання соціальної обумовленості історичного дослідження з його об'єктивністю. Фактично вчений приймає позицію видатного російського історика рубежу XIX-XX ст. Миколи Кареєва (1850-1931). Той убачав вихід "у відмежуванні "законного суб'єктивізму" від "пристрастей і односторонностей", під якими розумів впливи на дослідника, що породжувалися соціальним, національним середовищем, партійною приналежністю історика тощо. Розглядаючи ці впливи як "випадкові", вчений пропонував піднятися над ними і пристати до точки зору "розвинутої людської особистості" *[Потульницький В. Діалектика ірраціонального й раціонального в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття: Порівняльний аналіз // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Випуск 7. Український археографічний збірник. Том 10. – Київ – Нью-Йорк, 2002. – С.262]*.

Перехід О.Пріцака від тоді ще неактуального для української історіографії терміну "інтелектуальна історія" до поняття "історіософія" був невипадковим іще з іншої причини. Якраз *історіософія*, складаючись із загальнофілософського, історико-

сцієнтичного і аксіологічного пластів, надавала можливості відшукати органічний зв’язок соціально-політичної дії з історичними теоріями. Цей зв’язок тягнувся ще з епохи Ренесансу і Просвітництва. Він ґрунтувався на вірі в раціональні закони історії та бажанні створити наукову систему для передбачення майбутнього і керування історією *[Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М., 1982. – С.146-147]*. В сучасній літературі така методологічна парадигма отримала назву “проекту Модерну” (термін Юргена Хабермаса) *[Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis Press, 1991. – P.XXIII]*. У позбавленій власної державності Україні, що переживала в XIX-XX ст. процес національного становлення, зв’язок історії і політики був значно міцнішим, ніж у сформованих націях-державах Європи.

Між двома світовими війнами розпочинається занепад філософських засад “політичної онтології проекту Модерну”, який згодом переростає в крах “ідеології та теорії раціонально-свідомої (науково-планованої) організації суспільно-політичного буття людини” *[Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (керівник автор. колективу). – К., 1995. – С.17-18]*. Першими десятиліттями XX ст. закінчується і доба історіософського синкретизму, що співпадає в Україні зі сталінською “реформацією” історичної науки, а в діаспорі зі спеціалізацією історичної науки і практики, коли мислителі і політики універсали уходять у минуле, а приходять вузькі фахівці-прагматики *[Колесников К.М. Українська історіософія: генеза, сутність, призначення // Філософія, культура, життя. Міжвуз. зб. наук. пр. – Вип.14. – Д., 2002. – С.86-87]*. Поширення міждисциплінарної практики в гуманітарному дискурсі середини XX ст. і розмивання меж професійної історіографії суттєво полегшили завдання реформаторів історичної науки. Назва “інтелектуальна історія” спочатку визначалася іменем предметного поля, обраного історикам для вивчення. В подальшому (з 1970-х рр.) вона стала означати загальний підхід до минулого як до історії осягнення, розуміння минулого. Звідси і переважаюча увага до *історичного наративу*, – до мови, структури тексту, що створюється дослідником у процесі прочитання історичних свідоцтв. Змінюється уявлення про історичну реальність і, відповідно, про об’єкт історичного пізнання, які виступають у новому тлумаченні не як щось зовнішнє суб’єкту пізнання, а як те, що конструюється мовною і дискурсивною практикою. Підкреслюється креативний, штучний характер історичної розповіді, що вишикує нерівномірно збережені, уривчасті і подекуди довільно відібрані свідоцтва джерел у

послідовний часовий ряд. Постмодерністська парадигма, отже, поставила під сумнів основоположні принципи (за виразом Л.П.Репіної, "священних корів") історіографії: 1) само поняття історичної реальності, стерши здавалося б непорушну межу між історією і літературою; 2) критерії достовірності джерела (розрив між фактом і вигадкою); 3) віру в можливість історичного пізнання і прагнення до об'єктивної істини *[Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С.15, 21; Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории.1996. – М., 1996. – С.25-26]*.

Історіографічний постмодернізм, нова інтелектуальна історія 1970-1980-х рр. з різних причин не зачепили ані діаспорної, ані радянської історіографій, ставши справжнім одкровенням для України тільки з половини 1990-х рр. Симптоматично, сучасна офіційна українська історіографія залишається в межах концептуально-методологічної парадигми, закладеної ще в добу М.І.Кареєва і кваліфіковано запропонованої вітчизняному науковому загалу О.Пріцаком та іншими діаспорними фахівцями. Ідеї останніх після руйнації загальнообов'язкової марксистської догми були сприйняті в Україні як передові теоретичні надбання сучасної науки. В результаті переважна більшість науковців і чиновників від науки досі продовжують надавати історії ті самі функції, що й 100 років тому в добу "національного відродження". Все ще актуальними вважаються соціальні функції, приписані історіософії М.І.Кареєвим, який виділяв функції евристичну, формування національної свідомості і соціальної пам'яті *[Кареев Н.И. Историология. Теория исторического процесса. – Пг., 1915. – С.2-21]*. З приводу цього, гадаю варто, навести справедливі думки І.Олабарі, висловлені на 18 Міжнародному конгресі історичних наук (серпень-вересень 1995 р., Монреаль) у виступі "Історія і наука / пам'ять і міф: До нових відносин між історичною наукою і літературою". "Історик не може виконувати міфічну функцію пам'яті або відмовитися від контролю за результатами (своєї професійної діяльності. – Авт.). Перед істориком стоїть завдання не винаходити традиції, швидше вивчати, як і чому вони витворюються. Ми повинні сформулювати певну історичну антропологію нашого власного племені. Але одна справа, коли антропологи симпатизують тому племінному співтовариству, яке вони вивчають, і зовсім інша – коли вони стають його шаманами" *[Olabarri I. History and Science / Memory and Myth: Towards New*

Relations between Historical Science and Literature // 18th International Congress of Historical Sciences. 27 August – 3 September 1995. Proceedings. – Montreal, 1995. – P. 178].

Наберемося, отже, сміливості твердити, що до 1990-х рр. в Україні не існувало ані самої інтелектуальної історії постмодерністського “ґатунку”, ані передумов її виникнення. Все це позначилося на реанімації в історичних дослідженнях й історичній свідомості всіляких модерністських історіософських “реміксів” різноманітної спрямованості. Були відновлені концептуально-методологічні й аксіологічні концепти як народницької, так і державницької історіографій 1860-х – 1930-х рр. Причому остання в умовах становлення сучасної української держави набула значно більшої популярності. Природно, що для кожної нації особливу вагу має її незалежне, суверенне існування. Для України, позбавленої протягом віків власної державності, її несподіване здобуття в 1991 р. набуло сакрального навантаження: майже ореолом святості огортається сучасна державність (якщо не в свідомості абсолютної більшості громадян, то принаймні у виступах лідерів) та міфологізуються її витоки й підвалини. В таких умовах цілком закономірно, що модерністська історична свідомість багатьох фахівців породила новітній *міф української державності*.

Таким чином, відповідаючи на питання, чим є “історія ідей” та “інтелектуальна історія” – опозицією чи тотожністю, ризикнемо стверджувати: ні тим, ні іншим! Це – поняття різних площин. Тобто критерієм виведення терміну “історія ідей” являється предмет дослідження – різноманітні “ідеї”, а критерієм вилучення поняття “інтелектуальна історія” – характер підходу до матеріалу, або метод його дослідження, що ґрунтується на принципах “постмодерністського повороту” в історіографії. Предметом інтелектуальної історії, в принципі, можуть бути і “історія ідей”, і “соціально-економічна”, і “політична” історії. Певної опозиційності до “інтелектуальної історії”, на нашу думку, набуває “історіософія”, оскільки, маючи з нею більш-менш спільне предметне поле, виходить із відмінних методологічних принципів, що базуються на модерністській методологічній парадигмі – так званій “онтології проекту Модерну”.

№4

У цьому заявленому питанні хотілося б зупинитися на природі історичної міфології, історичної свідомості, історичної пам’яті та історико-філософської творчості.

Переважна більшість давно минулих подій, відомості про які дійшли до наших днів, цікавлять усе ж таки передусім виключно спеціалістів-науковців. Але існують і такі, що так чи так відомі широкому загалу, викликають гострі суперечки або навпаки однозначно сприймаються суспільством як сакральні аксіоми. Такі історичні факти-символи складають скелет будь-якого модерного міфу зі своїми героями і антигероями, своїм сакральним (позаісторичним) часом, своєю есхатологією.

У формуванні модерної міфології поряд з емпіричними даними історичної науки та абстрактно-філософськими спекуляціями на тему історичного процесу приймають участь, отже, залишки інших видів світогляду (не- і донаукових), вольовий аспект і риси, що складають картину Всесвіту *[Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М., 1981. – С.43]*. Історична міфологія (як синтез "наукового" і "позанаукового" світоглядів) разом з підсвідомими стереотипами, які частіше засвоюються ще з дитинства, відображає відчування світу і місця людини в ньому, яке панує в певну епоху. Історична наука співвідноситься не лише з колективною історичною міфологією, а також з індивідуальною свідомістю кожного конкретного читача, чи споживача історії. Історична свідомість функціонує як структуруюче начало культури *[Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. – М., 1987. – С.5-8]*. Вимушено викривлене сприймання історії, зазначає сучасний англійський дослідник Норман Дейвіс, "спирається не лише на п'ять фізичних органів чуття, а й на комплекс наперед усталених інтелектуальних зв'язків, пов'язаних як із засвоєною термінологією, географічними назвами, символічними кодами, так і з політичними поглядами, соціальними умовностями, емоційними особливостями, релігійною вірою, зоровою пам'яттю і традиційним історичним знанням. Кожен споживач історії має запас попереднього досвіду, крізь який фільтрується вся зовнішня інформація про минуле" *[Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. – К., 2001. – С.22]*. Саме в цьому аспекті вона має немало спільного з поезією, літературою, мистецтвом.

Історична наука, як бачили, інтенсивно впливає на історичну міфологію. Проте, не менш відчутні й зворотні впливи масової свідомості на індивідуальну історико-філософську творчість. Мислитель не вигадує ідею історії, як й будь-яку іншу, з власної голови. Він знаходить її у свідомості свого часу, експлікує з усього інтелектуального матеріалу сучасної йому доби. В залежності від обставин люди по-різному відчувають себе в своєму часі, сприймають його то як безперечний прогрес, то як регрес, а той й як свідоцтво кінця історії. Історична свідомість, хоча й не має претензій на

науковість, містить у собі дещо незрівнянно більш важливе – самовідчування людей у часі, їхнє власне переживання його. Таке переживання – занадто оптимістичне або навпаки песимістичне – й слугує вченому, історіософу тою мислительною базою, “сировим матеріалом”, на якому будується його власне бачення історії, її філософська ідея *[Межуев В.М. Философия истории и историческая наука // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С.81]*. Так, російський історик Роберт Віппер (1859-1954), пов’язуючи результати історичного дослідження з світоглядними позиціями його автора, наполягав на соціальному характері структури світогляду. Остання складається з двох взаємопов’язаних рівнів: 1) спадкоємність традицій; 2) те, що формується під враженням сучасності, сьогодення. Від боротьби між традиціями і сьогоденням залежать підсумки пізнавальної діяльності суб’єкта. У науці традиції реалізуються за допомогою її категоріального апарату. Сучасність у розумінні Р.Ю.Віппера була не просто ембріональним середовищем, де народжується і розвивається історична думка, але й своєрідним інструментом, що скеровує проблематику дослідження, його основні висновки і оцінки. За теорією пізнання Р.Ю.Віппера, кожне нове покоління і кожна соціальна група по-новому переписує для себе історію, а історіографія визначається як “автобіографія суспільства”, котра постійно переробляється на основі сучасних потреб *[Потульницький В. Діалектика ірраціонального й раціонального в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття: Порівняльний аналіз // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Випуск 7. Український археографічний збірник. Том 10. – Київ – Нью-Йорк, 2002. – С.268]*.

Сучасна міфологія, як найважливіша компонента, входить до аксіологічного пласту історіософії, який живить саму історичну науку. Найпоширенішими з сучасних міфологем являються національні, адже вже більше трьох століть саме нації виступають найактивнішими суб’єктами історичного процесу *[Колесников К.М. Українська історіософія: генеза, сутність, призначення // Філософія, культура, життя. Міжвуз. зб. наук. пр. – Вип.14. – Д., 2002. – С.71-72, 75]*.

Значущість певного факту для новітнього міфу пов’язана не стільки з його реальною історичною вагою, скільки зі способом його сприйняття й усвідомлення, зі ступенем його відповідності вже наявній системі образів-зразків. Наприклад, локальні зіткнення дружинників новгородського князя Олександра Ярославовича зі шведами на Неві 1240 року та з тевтонцями на льоді Чудського озера 1242 року в пізніших розповідях набули ознак епічного протистояння Русі західній експансії, що особливо гостро виявилось у художньому фільмі

С.Ейзенштейна “Олександр Невський” (1938 р.). Натомість майже аналогічна битва з німецькими рицарями за Дорогичин галицького князя Данила Романовича (1238 р.) подібного символічного значення не набула.

Набуття певним фактом знакової ролі залежить не від масштабу, а від того, наскільки він відповідає загальній спрямованості національного міфу. Починаючи з пізнього середньовіччя Русь-Московія усвідомлювала себе протиставляючи як мусульманському Сходу (антибусурманська риторика “Задонщини”, наприклад), так і католицькому Заходу (антилатинські випади псковського ченця Філофея, приміром). Отже, традиційне для православної Московської держави сперечання з латинською Європою та кривава Вітчизняна війна комуністичного СРСР з нацистським Третім Райхом остаточно сприяли перетворенню в свідомості росіян другорозрядних бойових дій XIII ст. на символ глобальної “війни цивілізацій”. Русь-Україна в протистоянні східному тиску ще з часів дипломатії Данила Галицького шукала компроміси із Заходом, і для усвідомлення себе нацією актуалізувала далеко не всі факти “героїчної боротьби” на “західному фронті”.

Новітня суспільна міфологія (і перш за все, міф української державності) пов’язані з головною проблемою української наукової історіографії – визначенням критеріїв, за якими можна було б зобразити українську історію як цілість. Інакше кажучи, це, по-перше, *проблема історичної послідовності, тяглості вітчизняної історії*, по-друге, питання, що власне вважати за *предмет історії України*? Іншими словами, тут йдеться про історичний синтез, його засади, підвалини і перспективи.

Систематичні спроби представників української історіографії заперечити дискретність української історії, продемонструвавши наступність і взаємопов’язаність її основних (з точки зору важливості, значущості для нащадків) епох, викликані загальноєвропейським ставленням до історії як до лінеарного процесу послідовних змін. Європейській інтелектуальній культурі вже не одне століття властиві намагання синтезувати знання про минуле за допомогою погляду на історію як на ціле в єдності трьох часових вимірів, коли простежуються не тільки явища минулого, а також припускаються зміни, рухи і процеси, якими пройнятий увесь просторово-часовий континуум від минувшини до майбуття. Це означає, що історична дисципліна завжди свідома ідеї розвитку, тяжіє до телеології чи навіть есхатології. Таким баченням світу й сприйняттям часу європейська цивілізація завдячує іудео-християнському релігійному світогляду, що

у перші століття по Різдву Христовому синтезувався з елліно-варварськими уявленнями і цінностями *[Аверинцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья // Античность и Византия. – М., 1975. – С.266-285]*.

Підвищена увага до проблеми історичного континуїтету України викликана тривалими розривами в історії місцевих державницьких інституцій, позбавлених до того ж після монгольської навали XIII ст. повного суверенітету щодо своєї території і населення. В середньовіччі державність асоціювалася з особою володаря, а наступність в історії його країни – з тривалістю його ж династії. В Україні такі умови були відсутні і за монголів, і після литовців і поляків, а тому викликані до життя були не лише докази історичної тяглості, а й докази того, чи взагалі була така історія. Показовими в цьому ключі можна вважати висловлювання двох сучасних істориків – представниці державницької історіографії Наталі Полонської-Василенко (1884-1973) та прибічника новітніх постмодерністських методик Марка фон Хагена. Перша запевняла: "Не було миті, коли б поривався зв'язок між старшими мешканцями та новими насельниками, між носіями старої та нової культури. Так передавалися від одного народу до другого господарські традиції, звичаї, культурні зв'язки, так простягалися нитки від неолітичної трипільської культури до Української держави" *[Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.І: До середини XVII століття. – К., 1992. – С.66]*. Другий у роботі "Чи має Україна історію?" підкреслював, що дискретність державного життя, адміністративних установ, влади і церкви, дискретність історичної та культурної традицій, прозорість культурних кордонів, політична і культурна аморфність, поліетнічний склад населення – усе це є найважливішою неповторною особливістю історії України. Настільки принципова різниця в підходах двох дослідників пояснюється, на нашу думку, на лише науково-методологічними інтенціями, а й політичними моментами, точніше – приналежністю чи неприналежністю авторів до носіїв відповідної національної міфології *[Hagen, von Mark. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995). – P.669-670]*.

№7

Представники старого державницького напрямку української історіографії спиралися на власне прочитання Володимира Антоновича (1834-1908) і Михайла Грушевського (1866-1934). І це доведено в сучасній історії історичної науки. Зокрема, серед перейнятих у них ідей – етнографічний критерій територіального розмежування націй та

думка, що самостійницький український рух завжди мав аристократичний характер: не народні маси прагнули здобуття і ствердження незалежності своєї батьківщини, а саме політична еліта країни. Тому державники в боротьбі за національний суверенітет робили ставку на формування української провідної верстви. В історіософії В'ячеслава Липинського (1882-1931) посилюється тенденція, що виявилася ще в творчості М.Грушевського: перехід до "соціологізації" історичного синтезу в осмисленні ретроспектив і перспектив українського історичного процесу. Доктрина В.Липинського – це практично спрямована науково-етична система, в якій завжди відносна національно-історична правда набуває всіх ознак абсолютної істини, бо спрямовується на перемогу порядку й справедливості над безладдям й безкарністю. Таким чином, у державницьких концепціях пов'язуються історичні коріння України, її позачасова місія і потреби ситуативної політичної боротьби.

Принципова відмінність нової державницької історіографії від її народницької попередниці полягала крім того в посиленій увазі до дій і думок особистості, переважно особистості героїчної й активної. Так, персонажем однієї з програмових історичних робіт В.Липинського, присвячених національно-визвольній війні середини XVII ст., став Станіслав Михайло Кричевський – український шляхтич, київський козацький полковник; центральною постаттю іншого дослідження історика явився найуславленіший козацький гетьман Зиновій Богдан Хмельницький; згодом з під пера істориків-державників з'являються розвідки про Івана Мазепу і мазепинців, Борис Крупницький окремо пише про Пилипа Орлика тощо. В цьому виявляється причетність української історіографії до т.зв. неоромантичних впливів, що широко охопили європейські, зокрема польську, історіографії наприкінці XIX – на початку XX ст. Згідно з останніми, найважливішим для розуміння минулого є не сам історичний факт, а відчуття історії, історична інтуїція. Інтуїція, як здатність людського розуму відчувати зв'язок між теперішнім і минулим, у згоді з історичною правдою, іноді усупереч з історичною наукою, виховує людину з дитячого віку в історичній атмосфері відчуття минулого. Без цього обриваються традиції, що тягне за собою суспільну дезорганізацію та розладнання моральної солідарності – запоруки єдності нації *[Потульницький В. Діалектика ірраціонального й раціонального в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття: Порівняльний аналіз // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Випуск 7. Український археографічний збірник. Том 10. – Київ – Нью-Йорк, 2002. – С.259-278]*.

У цілому і державники, і народники належали до єдиного річища могутньої модерної традиції, носії якої з тих, чи тих причин були повністю впевнені в своїй об'єктивності (чи, точніше, справедливості і виправданості своїх творів). Ця впевненість живилася або через пошук і вираження інтересів народу – єдиного героя і творця історії, або через інтуїтивне знайдення усіляких "провідних ідей" чи "мірил вартості" історії, що дозволяло б подивитися на історію фактично з позаісторичної точки зору, а тому зобразити її "об'єктивно" та запропонувати ефективні рецепти кваліфікованого політичного втручання, корегування і виправлення цієї історії.

За ментальним настроєм, духовною спрямованістю не тільки до народницької, а й до багатьох творів державницької історіографії можна прикласти метафору "безголова історія". Її вперше застосувала Л.Орр в роботі "Безголова історія. Французька історіографія революції в дев'ятнадцятому столітті" *[Orr L. Headless History. Nineteenth Century French Historiography of the Revolution. – Ithaca, 1990]*. Аналізуючи тексти Жюля Мішле, Луї Блана та інших творців французької романтичної історіографії, вона назвала їх "історикам, які сформували "безголову історію", що писалась від імені "народу" і тому претендувала на *об'єктивну істинність*, відповідність *історичній реальності*" *[Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С.22]*. Прагнення відповідати "реальній" історії і, мало того, наставляти сучасників принципово відрізняє модерну традицію від постмодерністської. Вперше таке прагнення було теоретично сформульовано Леопольдом фон Ранке в знаменитому гаслі писати історію "так, як це відбувалося насправді". Це було аргументованою заявкою на науковість історії, що відтепер виступала і проти моралізму просвітників, які прагнули вершити суд над історією, і проти романтиків, які намагалися прикрасити істину, замінити "обґрунтоване дослідження будь-якої деталі" різноманітними "розумовими побудовами" *[Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева. – М., 1990. – С.140-142]*. Втім, одночасно ця теза була претензією на владу історика – носія сили знання – над суспільною свідомістю і політичною дією.

Українська історіографія кінця XX – початку XXI ст. в багатьох конкретних дослідженнях далеко відійшла від даної позиції. Втім, авторитарний пласт історіографії, представлений, зокрема, офіційними виданнями різноманітних підручників, залишається досі в її полоні. Теперішні професійні історики переважно оминають проблему історичного синтезу, звертаючись до спроб узагальнення вітчизняної

історії майже виключно на сторінках різноманітної навчальної літератури. Багато теоретичних питань, і серед них – критерії історичної тяглості, оминаються мовчанкою, а згадана навчальна література, яка змушена жертвувати теоретичністю в ім'я популярності і приступності, базується на застарілому методологічному підґрунті. Що більше історик стискає і спрощує свій матеріал, то важче йому замаскувати власні упередження. Закладені в навчальній літературі неминуче спрощені постулати-аксіоми обумовлені не стільки особистими інтенціями конкретних авторів, скільки панівними на даний момент поглядами чи настроями, доволі далекими від історії як науки.

Авторитарні за своєю природою сучасні підручники з історії генерували новітній *міф української державності*, який, міцно спираючись на інтелектуальні фундаменти як народництва, так і державництва минулого і позаминулого століть, упевнено тисне на громадську історичну свідомість, нав'язуючи їй три аксіологічно забарвлені ідейні максими. По-перше, Україна кілька разів була могутньою незалежною державою; по-друге, український народ у періоди бездержавності постійно прагнув незалежності; по-третє, перспективи сьогоднішньої України полягають у всебічному просуванні демократії як природної риси українства.

Набули дивної популярності концепції віковічної давності *української* (sic!) державності, теорії щирої і безкомпромісної боротьби *простого* (sic!) народу за її зміцнення чи відродження, усілякі посилання на споконвічний демократизм українців. Вони ґрунтуються на погано засвоєних ідеях народницької історіософії, заперечених, до речі, ще в другій половині XIX ст. Схильність до демократії подається як родова ознака українців, запорука їхнього впевненого крокування до свого місця в Європі. Виходить, що нинішній український конституційний лад – прямий наступник славних традицій давнини.

Більшість підручників просякнута "комплексом боротьби" – зображенням історичного минулого як безупинного змагання за краще майбутнє з чужою "злою волею". Єдине, що відрізняється від радянської традиції, це зміна об'єкта і мети "боротьби": центр ваги переноситься з "класової боротьби" та "прагнення українців з'єднатися з братнім російським народом" на "боротьбу за національне визволення" та "державотворчі змагання".

Ці наявні і такі яскраві вади шкільних і вузівських підручників завуальовано присутні і в багатьох творах наукової історіографії. Пов'язані вони, переважно, з поширенням національної концепції викладу історії, або, словами Н.Дейвіса, з "національним ухилом"

(який складає найголовнішу частину модерної національної міфології). Він уважає, що проблема національного ухилу зникне лише тоді, коли історики і освітяни припинять розглядати історію як рушійну силу державної політики *[Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. – К., 2001. – С.53]*. На сьогодні складно уявити собі історіографію поза "національним ухилом", оскільки її становлення як наукової дисципліни майже співпало зі становленням модерних націй і національних держав у Європі. Тим не менш, на нашу думку, міфологізація історії проявляється на різних рівнях історіографії, а не лише у більш спрощеній і схематизованій навчальній чи популярній літературі, і пов'язана вона з більш глибинними причинами, ніж тільки творення національного міфу в умовах бездержавності або при молодій не устояній державі. Творення будь-яких соціальних міфологем є невід'ємною рисою людської колективної психології. Новітній міф української державності, що плекався кількома поколіннями вітчизняних істориків від народників і державників до сьогоднішніх авторів, являється лише однією зі спроб представити минувшину однієї уявної спільноти – української нації. Вона протягом віків нерідко існувала не серед реальних соціально-політичних факторів, а була лише плодом фантазії, думки і волі інтелектуальної еліти. (Так, у принципі, можна сказати про будь-які "уявні" людські спільноти, що зміцнюються не стільки формальними, скільки психологічними чинниками.) Приміром, В.Липинський писав: "Україна це перш за все дух, а не матерія, тільки перемогою духу може бути з хаосу матерії створено щось, що є, що має свою душу; що існує – власне Україна..." *[Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ – Філадельфія, 1995. – С.XIV]*.

Стрижнем модерного українського міфу являється концепція "історичної тяглості", тобто наступності і безперервності української історії, котра була вкрай політизована внаслідок необхідності протистояти шовіністичній пропаганді зверхніх держав і закидам їхніх історіографій. У середині XIX – на початку XX ст. у рамках зазначеної концепції потужними й авторитетними визнавалися ідеї народників, згідно з якими народ a priori вважався суб'єктом-рушієм історичного процесу, ціль якого – реалізація народного ідеалу. Згодом, після революції, котра, здавалося, мала сприяти реалізації найкращих здібностей народу, а на практиці привела до влади диктаторський більшовицький режим, набули поширення ідеї державників. Вони доводили, що не народні маси, простолюд, а національна еліта здатна виступати рушієм історії, не руйнівною, а творчою силою суспільства. Обидві течії діалектично спиралися на розмаїту спадщину

ранньомодерних інтелектуалів української “передісторіографії” XVII-XVIII ст. Сьогоднішні теоретики в своєму щирому патріотичному запалі змішали дві принципово відмінні тези: мету українського руху вони запозичили від державників – незалежність, а його рушія підгледіли у народників – народні маси. Втім, міфологічність їхньої позиції проглядає і в іншому – у намаганні сформулювати будь-яку (!) наскрізну ідею-мету української історії, вивчаючи яку, можна слідкувати за недискретною, безперервною течією української історії, будь-то народне начало, будь-то державність, неважливо. В цьому – штучно накинута історії телеологія.

Міфологія, без якої немислимий аксіологічний пласт історіософії, якою наскрізь просякнуті традиції сучасної української історіографії, взагалі не сприяє проявленню нових паростків інтелектуальної історії, особливо деконструктивістських методик постмодернізму. Саме з останніми пов’язує М. фон Хаген найпродуктивнішу перспективу вивчення історії України – наднаціональну. Не затирання дискретності – однієї з визначальних сторін української історії, не маскування прозорості культурних кордонів з метою штучного відмежування (чи обмеження?) української ідентичності, а використання цих потенцій для перетворення української історії на сучасне поле досліджень, на думку західного автора, здатне активізувати історичні досліди як в Україні, так і за кордоном *[Hagen, von Mark. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995). – P.669-670]*.

Історія України спростовує багато традиційних штампів і міфологем національної історіографії. Вона здатна сприяти трансформації інтелектуальної роботи в європейській культурі в цілому, адже демонструє альтернативні шляхи розвитку в умовах, коли загальновизнана “національно-державна парадигма” і європейська практика формування національних держав дедалі застаріває посеред розмаїття соціальних практик, норм політичної культури та їх інтелектуального оформлення. Історія України являє собою справжню лабораторію для осмислення кількох паралельних процесів державного і національного будівництва, а також для компаративістської історії *[Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С.125-126]*.

Підводячи підсумки, зазначимо, що попри всі огріхи національно-історичної міфології уявити собі становлення і розвиток повноцінної національної держави в Україні без неї неможливо. Написання дійсно нової, наукової і патріотичної історії України ускладнюється конкуренцією кількох альтернативних міфологем –

крім наново створюваного міфу української державності ще й старою міфологічною спадщиною імперських історіографій. Ця конкуренція, підміняючи продуктивну наукову роботу конкурсним змаганням легенд, доводить історичні тексти іноді до комізму: прикладу з визначенням Київської Русі як української імперії вважаємо тут уже забагато *[Див. розділ 4 "Розквіт Руської імперії" у: Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України: Давні часи та середньовіччя: Проб. підруч. для 7 кл. – К., 2001. – 270 с.]*. Однак, на рівні загальної, не спеціальної історичної освіти, ми впевнені, побутування як історичної міфології, так і "національно-державної парадигми" є конче потрібним. Не зовсім праві такі фахівці, що твердять нібито викладання історії, зародившись у XIX ст. з метою патріотичного служіння "навмисно готувало школярів до майбутньої долі вбивць і жертв у міждержавних війнах" *[Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. – К., 2001. – С.51]*. Інша мова, що такий виховальний і легендарний рівень історії не може не спиратися на міцні підвалини історичної науки, повністю звільненої від модерної міфотворчості.

Ейдос.
1'2005.

Віталій Підгаєцький
Дніпропетровськ

Історія як вухо Ван Гога і/або, як людина у минулому і/або минуле у людині[1]

Мікроесей

Історія – це не лише саме минуле,
але й шляхи самого історика до нього
Автоцитата з роздумів[2]

1.Преамбула. Спочатку хотів би щиро подякувати шановній колезі пані Ірині Колесник за запрошення до участі в інтерактивній конференції, щодо інтелектуальної історії і спробувати пояснити сенс

[1] Цей есей має таку назву, бо, здається, інваріантного визначення системному поняттю, яким є історична наука, дати неможливо, а у даному випадку хотілося б звернути увагу Читача на те, що:

1) саме вухо Ван Гога насправді, дійсно колись існувало, а зараз ми бачимо його (вухо) на ранніх автопортретах самого Ван Гога, які правлять нам зараз за історичні джерела, з допомогою візуальної інформації з яких ми намагаємося (якщо вважаємо це за потрібне – *В.П.*) скласти враження / уявлення щодо "вуха Ван Гога", тобто про зміст своєрідної метафори минулого, якого ніколи, насправді не побачимо наочно;

2) фраза "людина у минулому" позначає все те, що відбувалося з нашими предками у минулому, а фраза "минуле у людині" – це ті "історичні" наслідки, відбитки, які залишились і у пам'яті, і у свідомості, і на тілах нащадків чиїхось предків, ті наслідки, які ми досить часто визначаємо терміном "історія";

3) "Для нас минуле – всього лиш відрізок часу або кілька відрізків, які колись були сьогоденням, а тепер можуть бути приблизно відтворені пам'яттю або історією. І пам'ять, і історія, певна річ, роблять ці відрізки частиною сьогодення" (Переклад мій і цит. за кн.: *Борхес Х.-Л.* Бестиарий. Книга вымышленных существ. – М., 2000. – С.142).

[2] Одним із корінних значень давньогрецького слова "методос" – було значення "шлях" (цит. за кн.: *Ляткер А.А.* Декарт. – М., 1975. – С.63).

тих позицій, з точки зору яких я намагатимуся підходити до розв’язання питання. Отже:

1) Ніяка ідея (у тому числі і стосовно інтелектуальної історії – *В.П.*) не є дійсно поганою, якщо ми не сприймаємо її без критики. Що дійсно погано, так це не мати ідей взагалі[3].
2) Якщо вчений не вміє популярно пояснити восьмирічній дитині, чим він займається, то це означає, що він шахрай[4].
3) Ми переживаємо зараз епоху заперечень. Всі ми проти чогось виступаємо. Здається кожен намагається визначити своє інтелектуальне кредо... саме через заперечення: ось я являю собою дещо інше, аніж мій ближній. Припустимо, що це так, але ж це чисте заперечення, а чисте заперечення – це ніщо. Сказавши, що цей предмет не білий, ми так і не дізнаємося, що це за предмет. Бачите, бути проти чого-небудь ніколи не проводить до того, щоб стати чимось. Пізнаючи лише наші розбіжності, ми нічого не добиваємося, і один відомий філософ помітив, що відмінності це тільки межі речей, але ніяк не самі ці речі...[5].
4) Безумовно, в історичній науці, як і у будь-якому ремеслі, є і майстри, і підмайстри, і партачі, кожен з них намагається виконувати свою частку нашої спільної роботи, і кожен з них потрібен саме на своєму місці. І дещо переінакшивши думку Джона Фаза, який у свою чергу, спирався на думки Геракліта Темного, я би сказав, що бути справжнім Майстром – це не форма буття, а форма відповідальності за тих, кого ми навчаємо, відповідальності, на яку здатні зовсім не всі підмайстри і партачі. І доки цього не усвідомлять і Майстри, і підмайстри, і партачі – не буде між ними порозуміння і злагоди, не буде позитивних зрушень у нашій спільній “історичній” справі[6].
5) ...при всій своїй красі чітка концепція завжди означає звуження будь-якого сенсу і відсікає від нього будь-яку бахрому. Між тим, саме бахрома якраз і є найважливішою за все у світі феноменів, бо вона здатна переплетатися[7].
6) Безпомилковий рух можливий лише у машинному виконанні. Між тим однією з особливостей електронного інтелекту і є те,

---

[3] *Пойа Д.* Математика и правдоподобные рассуждения. – М., 1975. – С.219.
[4] *Воннегат К.* Колыбель для кошки. – М., 1971. – С.28-29.
[5] *Ортега-и-Гассет Х.* О социализме без берегов// Новое время. – М., 1990. – №37. – С.40.
[6] *Фаулз Дж.* Коллекционер. – М., 1991. – С.12.
[7] *Бродский И.* Меньше единицы// Иностр. лит. – М., 1992. – №10. – С.241.

що він не помиляється, але й він не мислить, принаймні , так, як мислять люди. Г.Плеханова одного разу запитали, чим відрізняється людина від собаки. З властивим йому гумором він відповів, що собака не вміє помилятися, але й вона не може вирішувати диференційні рівняння[8].

7) Прогрес у розвитку (у тому числі і у розвитку самої історичної науки – *В.П.*) не є історичною необхідністю, він лише можливість, а часто-густо й неможливість[9].
8) Зрілість, – вчить нас Боконон, – це гірке розчарування, і нічим його не вилікувати, якщо тільки сміх не вважати ліками від усього на світі[10].
9) Але якщо у вас є яблуко, і якщо у мене є яблуко, і якщо ми обміняємося цими яблуками, то і у вас, і у мене залишиться по одному яблуку. Але якщо у вас є ідея, і у мене є ідея, і якщо ми обміняємося цими ідеями, то у кожного з нас буде вже по дві ідеї[11].

2.Метафори. Історія, як спогади про майбутнє. Версія 1.

Клайв С. Льюїс: “Людям потрібно лише нагадувати, аніж вчити їх чомусь новому”[12].

Шон Мак Брайд: “Історія – це вибір між комунікацією та катастрофою”[13].

Єва Анчел: “Загально відомо, що рани, нанесені історією, тяжко загоюються, і все ж вони зарубцьовуються скоріше, аніж травми, які позасвідомо, завдяки їх замовчуванню передані нам у спадщину"[14].

---

8 *Сухотин А.К.* Превратности научных идей. – М., 1991. – С.94.
9 *Капусцинский Р.* Лапидарий // Иностр. лит. – М., 1993. – №4. – С.192.
10 *Воннегат К.* Вказ. праця. – С.146.
11 Цит. за кн.: *Семенюк Э.П.* Информатика: достижения, перспективы, возможности. – М., 1988. – С.31.
12 *Клайв С. Льюїс.* Христианское поведение // Иностр.лит. – М., 1990. – №5. – С.212.
13 Цит. за кн.: *Паньшин Б., Хлистун Ю.* Комп’ютерні магістралі. – К., 1987. – С.36.
14 *Анчел Ева.* Этос и история. – М., 1988. – С.124.

Майя Плісецька: “Будівельним матеріалом радянського суспільства був страх. Це був цемент, якій міцно тримав всю систему”[15].

Рішард Капустинський: “Страх, який хоча б один раз примусили відчути людину, назавжди перетворює її на каліку, відбирає не лише частину її душі, але й якимось чином спотворює її тіло”[16].

Грігорій Померанц: “Не може народ прямо з країни рабства зробити крок до обітованої землі свободи. Так чи інакше прийдеться помучитися, поки зміняться звички, поки вийдуть на пенсію невиправні холопи, і складуться нові характери”[17].

Хосе Ортега-і-Гасет: “Народ – це сукупність бажань, інтересів, розумів та пристрастей. Чим більше живих розумів взаємодіє, об’єднуючись та змагаючись у середині соціальної спільноти, тим багатші її можливості”[18].

Альбер Камю: “Відкритість і поєднаність людей...можуть існувати лише у атмосфері вільного діалогу. Будь-яка двозначність, будь яке замовчування і недомовленість ведуть до загибелі, до смерті. І тільки ясна і зрозуміла мова, тільки просте і не чим не прикрашене слово здатні спасти її. (Недарма помічено, що мова всіх тоталітарних доктрин – це завжди схоластична мова або бюрократичний, канцелярський жаргон). Всі трагедії відбуваються з-за глухоти героїв… Якщо діалог відсутній, то всі вони змушені промовляти монологи. Як на сцені, так і у житті за монологом і самотністю приходить смерть"[19].

Григорій Померанц: "Діалог – це спроба зрозуміти, яку істину перебільшує, загострює опонент"[20].

---

[15] *Плисецкая М.* Почему погиб Большой театр // Комсомольская правда – М., 1994. – №84. – С.5.

[16] *Капусцинский Р.* Лапидарий // Иностр. лит. – М., 1993. – №4. – С.201.

[17] *Померанц Григорий.* Апология сионского мудреца // Новое время. – М., 1993. – №12. – С.42.

[18] *Ортега-и-Гассет Х.* Из Мадрида в Астурию или два облика земли // Иностр. лит. – М., 1993. – №4. – С.213

[19] *Камю Альбер.* За пределом пятой заповеди // Новое время - М., 1993, №9, С. 57.

[20] *Померанц Григорій.* Вказ.праця. – С.43.

Роберт А. Хайнлайн: "Людська двохстатевість була і силою, яка пов'язувала, і енергією, яка рухала будь-якими проявами діяльності людей – від сонетів до рівнянь ядерної фізики. Якщо хто-небудь подумає, що це перебільшення земних психологів, нехай пошукає у патентних бюро та у картинних галереях те, що створили євнухи"[21].

Хосе Ортега-і-Гасет: "У всього, що нас оточує, є одна властивість, яка безперечно зобов'язує нас рахуватися з ним: воно існує. Подобається воно нам чи ні – це вже інше питання, але вже саме це існування – як буцімто кинутий нам виклик. Не у нашій владі його відмінити… воно існує у тому ж самому просторі, де живе все, чим ти дорожиш, воно поруч – мало того, з'ясовується, що воно так тісно переплетено з тим, що ти цінуєш, що ще невідомо, чи не зашкодить його загибель твоїм святиням… Його існування рівнозначне й впливу на все інше і зворотному впливу – всього іншого на нього, оскільки одне необхідне другому. Не стануть квакати по вечорам на ставках жаби – розучаться прясти принцеси у високих баштах"[22].

Хорхе Луїс Борхес: "Я підозрюю, що історія – справжня історія – скромніша, а її найважливіші дати протягом довгого часу зберігаються у таємниці. Один китайський прозаїк висловив здогадку про те, що єдиноріг у силу своєї незвичайності, може залишитись непоміченим. Очі бачать лиш те, що звикли бачити. Так Тацит не побачив розп'яття, хоча й згадав його у своїй книзі"[23].

Сомерсет Моем: "Пізнати людей взагалі дуже тяжко, і я не думаю, що можна було б по-справжньому пізнати кого-небудь, хто не був би вашим співвітчизником. Справа у тому, що люди – це не лише особистості самі по собі. Вони також місцевості де народились, міська квартира або сільський будинок, де вони вчились ходити, ігри у які гралися, будучи дітьми, це казки, почуті від бабусі, або від няні, їжа, яку вони їли, школи, куди

[21] *Хайнлайн Р.* Чужой в чужой земле – К., 1993. – С.103.
[22] *Ортега-и-Гассет Х.* Эссе об Испании // Иностр. лит. – М., 1993. – №4. – С.220.
[23] *Борхес Х.Л.* Стыд истории // Письмена бога. – М., 1992. – С.108.

ходили, спорт, яким займались, поети, якими зачитувались, Бог, у якого вірили. Все це зробило їх такими, якими вони є"[24].

Харт Крейн: "Вчені вимірюють всесвіт на підставі принципів чистого "раціо" – по суті такого ж метафоричного поняття"[25].

Хосе Ортега-і-Гасет: "Я не раз говорив про те, що вже час покінчити з божевільним поклонінням науці, цим культом 19 століття. І ось чому. Чим більше ми схиляємося перед наукою, тим менше вимогливості до неї, а з іншого боку, тим викривлиніші наші уявлення щодо її ролі і можливостей… Не розумніше вважати, що мистецтво, і до певної міри наука, далеко не безумовні, що саме їх існування завжди під питанням, що вони скоріше є потребами певного роду людей, які творять їх не заради гучних справ, а просто находять у цьому задоволення, так як би вони грали у шахи або ловили метеликів? Все, що здатне утримуватися на цьому невибагливому рівні, набуває особливу міцність. Малярство і знання – це ненавмисні радощі, і марно гадати, коли, як і звідки, з якого казкового краю вони прийдуть. І не варто не розраховувати на них, і не варто будувати своє повсякденне життя на такому невідчутному ґрунті… Мистецтво і наука не потребують ні загального почитання, ні загального захоплення, лише іноді чутливої уваги, уважної і прискіпливої, щоби знати, чи не сталося дива"[26].

Хорхе Луїс Борхес: "Інтелектуальний інстинкт проявляється у тому, що ми шукаємо, знаючи, що не знайдемо ніколи. Здається, Лессінг сказав, що якби Бог дав йому знати, що у правій руці у нього істина, а у лівій – пошук істини, Лессінг захотів би отримати те, що знаходиться у лівій руці, тобто – пошук істини, а не саму істину. І це природно: пошук істини передбачає нескінченні гіпотези, а істина – одна єдина. І вона не задовольнить розум, бо одна з головних його властивостей – допитливість"[27].

---

[24] Цит. за кн.: *Рубинский Г.* Французы у себя дома. – М., 1989. – С.7.

[25] Цит. за кн.: Американская поэзия в русских переводах 19-20 вв. – М., 1983. – С.619.

[26] *Ортега-и-Гассет Х.* Эссе об Испании. – С.233.

[27] *Борхес Х.-Л.* Моя жизнь служит литературе // Иностр. лит. – М., 1988. – №10. – С.225.

Хорхе Луїс Борхес: "Я продовжую писати, Що мені ще залишається ? Хоча ні…, у мене залишились дружба…і любов, і насамперед у мене залишився сумнів, такий дорогоцінний. Чи не так? Це самий чудовий дар…"[28].

3.Метафори. Історія, як спогади про майбутнє. Версія 2.

Леонардо да Вінчі: "Той, хто сміється, не відрізняється від того, хто плаче, ані очима, ані ротом, ані скронями; лише тільки нерухомим станом брів, котрі з'єднуються у того, хто плаче, і піднімаються до гори у того, хто сміється"[29].

Імам Алі-Абн-Таліб: "Не всякий, хто прагне – досягає, не всякий, хто пішов – повертається"[30].

Джеймс Т. Фаррелл: "У щасливої людини немає історії"[31].

Йосип Бродський: "У справжній трагедії гине не герой – гине хор"[32].

Вільям Голдінг: "Наші уявлення про життя базуються на прочитаному у не меншій мірі, аніж на пережитому"[33].

Хорхе Луїс Борхес: "Тільки згодом мені спало на розум, що спільні сни існують, і вони називаються реальністю"[34].

Віктор Єрофєєв: "Абсолютна свобода коштує абсолютної самотності"[35].

Єва Анчел: "Загальновідомо, що рани, нанесені історією, тяжко заживають, і все ж вони зарубцьовуються скоріше, аніж ті

[28] Там само. – С.230.
[29] Цит. за: *Богат Є.* Миф Леонардо. – М., 1989. – Кн.1. – С.30.
[30] Завет имама Али его сыну Аль-Хасану // Иностр. лит. – М., 1993. – №6. – С.219.
[31] Цит. за: *Злобин Г.* По ту сторону мечты. – М., 1985. – С.138.
[32] *Бродский И.* Меньше единицы // Формы времени. – Минск, 1992. – С.458.
[33] *Фаулз Д.* Коллекционер. – М., 1991. – С.7.
[34] *Борхес Х.Л.* Оправдание вечностью. – М., 1994. – С.453.
[35] *Ерофеев В.* Поэта далеко заводит речь. // Иностр. лит. – М., 1988. – №9. – С.227.

травми, які позасвідомо, завдяки їх замовчуванню передані нам у спадщину"[36].

Альбер Камю: "Але, коли мета перетворюється на абсолют, або, інакше кажучи, коли її з "історичної" точки зору вважають само собою зрозумілою, то можливо дійти до того, щоб почати приносити на її олтар людські жертви"[37].

Гензін Г'ятсо: "Необхідно зрозуміти, що нашими ворогами також рухає ідея пошуків щастя. Всі живі істоти прагнуть до того, до чого прагнемо і ми"[38].

Генрі Міллер: "Є тільки один засіб захисту від всього світу – слово, і слово завжди сильніше від пригнічуючої брехні світу, сильніше за всі знаряддя тортур, винайдені боягузами для того, щоб придушити диво людської особистості"[39].

Йосип Бродський: "Повідомляючи про чудо існування, сукупність творів письменника – завжди, у певному сенсі, являє собою Євангеліє, чиї рядки обертають у свою віру того, хто їх написав, набагато радикальніше, аніж їх читача"[40].

Генрі Міллер: "Як би хто-небудь наважився б сказати все, що він думає про цей світ, то для нього не знайшлось би тут місця"[41].

Оскар Моргенштерн: "Насамкінець, наука – це ні що інше, як безперервне прагнення до того, щоб правильно поставити запитання і потім знайти відповіді на них. Причому, питання часто значать більше, аніж відповіді"[42].

---

[36] *Анчел Е.* Этос и история. – М., 1988. – С.124.
[37] *Камю А.* За пределами пятой заповеди // Новый мир. – М., 1993. – №9. – С.58.
[38] Цит. за: *Джанян С.* Лишний билетик на Далай-ламу // Столичные новости. – К., 2000. – №20. – С.11.
[39] *Миллер Г.* Тропик Рака. – М., 1995. – С.207.
[40] *Бродский И.* Шум априбоя // Иностр. лит. – М., 1993. – №3. – С.33.
[41] *Миллер Г.* Тропик Рака. – С.206.
[42] *Моргенштерн О.* О точности экономико-статистических наблюдений. – М., 1968. – С.35.

Харт Крейн: "…вчені вимірюють всесвіт на основі принципів чистого "раціо" – по суті, також метафоричного поняття"[43].

Ришард Капусцинський: "Коротше кажучи, суть індивідууму характеризують якості, які не піддаються словесним формулюванням"[44].

Рекс Стаут: "Підсвідомість – це якась чудернацька комбінація смітника з райським садом. Тільки небу відомо, які синоніми до слова "жінка" причаїлися у мені і я радий, що сам цього не знаю"[45].

Фернандо Пессоа: "Щоб зрозуміти, я зруйнував себе. Зрозуміти – означає втратити кохання. Не знаю нічого більш неправильного і, разом з тим, показового, аніж фраза Леонардо да Вінчі про те, що неможливо покохати або зненавидіти, спочатку не зрозумівши"[46].

Олександр Чейз: "Зрозуміти – означає пробачити, і це вірно, навіть тоді, коли мова йде і про самого себе"[47].

Герман Гессе: "Ми можемо розуміти один одного, але тлумачити кожен може лише сам себе"[48].

Хорхе Луїс Борхес: "Я би визначив себе як агностика - іншими словами як людину, котра не вірить у можливості знання. Як мені вже неодноразово доводилося говорити, зовсім необов’язково, щоб універсум був пізнаний освіченою людиною XX або будь-якого іншого століття"[49].

Альфред Хічкок: "Турбуватися про зміст фільму – це все одно, що думати про смак яблук на натюрморті"[50].

---

[43] *Крейн Х.* Письмо Гарриэт Монро // Американская поэзия в русских переводах. – М., 1983. – С.619.
[44] *Капусцинский Р.* Лапидарий // Иностр. лит. – М., 1993. – №4. – С200.
[45] *Стаут Р.* Право умереть. – Дн-ск, 1993. – С.162.
[46] *Пессоа Ф.* Из книги тревог //Иностр. лит. – М., – №11. – С.189.
[47] Цит. за: Высказывания знаменитых людей. – М., 1995. – С.407.
[48] Цит. за: Магия книги. – М.,1990. – С.77.
[49] *Борхес Х.Л.* Из интервью // Письмена бога. – М., 1992. – С.434.
[50] Цит. за: *Олеся Ганжа, Дмитро Десятерик.* Фунт ізюму // День. – К., 199. – С.191.

Семюель Беккет: "Я не можу продовжувати писати – я продовжую писати"[51].

4.Алюзії . Історія, як "поле гончара"[52].

1. "Неприкладні" науки, наприклад, такі як історія, поезія або музика, тобто ті, які не дають видимого, наочного зиску і прибутку, можуть сприйматися частиною соціуму через певні розумові і душевні особисті зусилля, і наслідки цього сприйняття живуть не скільки у розумі, скільки у душі, і залишають вони свої відбитки (можуть залишати) у вчинках, словах, спогадах певних людей.
2. Людина – істота біосоціальна, вона "складається", принаймні, з двох складових: з біологічної (природної) і з соціальної, "народженої", створеної самим суспільством.
3. Біологічні інстинкти – є сукупністю природжених актів поведінки, властивих певному виду живих організмів, істот, у тому числі і людям. Інстинкти виробляються у процесі історичного розвитку організмів.
4. Хорхе Луїс Борхес говорить про існування інтелектуальних інстинктів[53], під якими можливо розуміти певні сукупності норм поведінки, створені певними частинами соціуму у процесі спілкування, взаємодії між його складовими, тобто між індивідами. Інтелектуальні інстинкти зорієнтовані на самозбереження і на самовдосконалення суспільства. Науку можливо вважати одним із проявів (варіантів) соціальних, а саме інтелектуальних інстинктів, серед яких можливо також назвати: культуру, мораль, релігію, етику, естетику, мистецтво. Кожне з цих явищ має за мету одержання позитивних для суспільства результатів, кожне з яких можливо вважати конкретним, певним варіантом соціальної поведінки суспільства, але варіантом, властивим не всім членам, тобто індивідуумам певного суспільства, і не лише не властивим, а іноді і не зрозумілим і не сприйнятим всім суспільством взагалі.
5. Мені соромно і боляче писати і думати про стан рідної української мови, особливо коли я дивлюсь на наше майбутнє –

[51] *Беккет С.* Изгнанник. – М., 1989. – С.13.
[52] Євангеліє від Матвія, 27:7,8.
[53] *Борхес Х.Л.* Моя жизнь служит литературе. – С.225.

на студентство. У мене таке враження, що певна його частина ставиться до української мови, як до тимчасової умови, яку треба виконувати, хоча б на час навчання (і то не завжди), але якої легко позбутися зачинивши за собою двері аудиторії, бо за ними навряд чи почуєш українську мову у нашому славному українському місті. Що до моїх колег, то певна їх частина не усвідомлює того, що проводячи власні дослідження минулого, не досить просто переоповісти зміст джерела, написаного українською мовою, за власним розсудом і розумінням, і потім скомпонувати окремі фрагменти цього перекладу у власне "історичне дослідження" з історії України. Справа у тому, що перед тим, як починати аналізувати певне джерело, необхідно зрозуміти сенс його змісту, а для цього потрібно не лише читати, а й думати українською, інакше нема що й сподіватися на те, що можливо зрозуміти справжній зміст певного джерела, бо його потрібно не лише прочитати, але й відчути, почути, пропустити не лише через розум, а й через душу і серце, приблизно так само, як ми при власній змозі і при бажанні здатні пропустити через власне єство музику, і лише тоді поглинаючи її всім єством своїм, ми набуваємо надію зрозуміти і відчути музику, сприйняти її, як дивну частину самого себе. Приблизно у такій же спосіб є сенс ставитися і до рідної мови, інакше ми повинні чітко розуміти, що написані нами історичні роботи будуть насправді (у найкращому випадку) діловодними паперами про наше минуле, хронологічними звітами, своєрідними підрядковими перекладами віршів, але ж ніяк не самими віршами.

6. Мені здається, що часто-густо, вивчаючи минуле України, ми удаємо, або робимо вигляд, що такої важливої історичної складової нашої національної культури, якою безумовно є православна віра, буцімто не існує і не існувало, і що без неї, без проблем, можна зрозуміти нашу українську історію. Хто ж ми є, не вже ж ми всі стали потурнаками? Якими моральними засадами, принципами ми керуемся у власному житті? Не вже ж так званим "Моральним кодексом будівника комунізму", цим незграбним римейком заповідей Христових? Як ми можемо навіть наважуватися, хоча б наблизитися до розуміння нашої історії, до розуміння тих справжніх причин, які насправді обумовлювали і визначали зміст тих героїчних вчинків наших предків, вчинків, якими калиною ряснить історія боротьби за нашу національну незалежність.

7. Тепер безпосередньо кілька міркувань щодо "інтелектуальної історії" і її визначень:

1) Історію власної країни, так само як і Батьківщину не обирають.
2) Навряд чи знайдеться у будь-якій країні людина, яка б погодилась, щоб хтось визначав її історію, як не інтелектуальну, тому, що саме визначення "інтелектуальний" або "інтелектуальна" несе на собі досить сильне позитивне навантаження.
3) І може з'явитися спокуса поділити історії певних країн на інтелектуальні і на не інтелектуальні, тобто на кращі і на гірші, що безумовно призведе до напружень і до конфліктів між їх громадянами.
4) А єдине, чому вчить, якщо вчить історія, той самий "історичний досвід", заради якого, як я думаю, ми і вивчаємо минуле, це нагальна необхідність запобігання будь-яких непорозумінь, що призводять до конфліктів, тобто до громадських війн, до соціальних революцій, до війн тощо.
5) Так само, як і суспільство у цілому, шукає моральні, духовні орієнтири у досвіді минулого (тому що його "сучасний розум" не завжди здатен підказати, знайти правильне "об'єктивне" рішення, або вихід з кризових ситуацій), і звертається до духовного досвіду минулого, наприклад, до національних звичаїв, до "звичаєвого права", до національних релігій, так само і у декого з нас з'являється необхідність, для того щоб самовизначитись, самоідентифікуватись у сучасному барвистому, різнокольоровому світі, щоб краще зорієнтуватись у складному просторі цінностей і духовних координат, у яких і на які є сенс орієнтуватися, і яка (необхідність) реалізується шляхом звернення до минулого, до його "історичного досвіду".
6) Дехто намагається здійснювати це "звернення" на фаховому рівні, і ось цей "рівень звернення" може бути різноманітним – від аматорського до високопрофесійного, інтелектуального.
7) І ось тут, здається, якраз є сенс говорити про "інтелектуальну історію" саме як про науку, про її професійний або не професійний рівень, який значною мірою залежить і визначається інтелектуальним рівнем

власне безпосередньо самого історика, його суто людськими характеристиками і вміннями і здібностями (серед яких, наприклад, моральні принципи і знання іноземних мов, комп'ютерних технологій тощо), які є системними показниками, тобто нероздільними між собою.

8) Але ніколи не кажи ніколи, і для мене як для людини, і як для історика більш природним є використання прикметників "і/або", а не прикметника "ні", і з цього випливає міркування про те, що я ні у якому разі не заперечую можливості існування "інтелектуальної історії" у варіанті і/або "історії ідей".

9) Разом з тим, особисто для мене "інтелектуальна історія" це синонім інтелектуального історика і/або історичної науки як галузі соціальної діяльності, яка орієнтована на вивчення минулого, а не синонім самого минулого і не певна позитивна оцінка цього минулого.

10) Отже інтелектуальна історія, як певна система пізнання, може мати такі системні (тобто взаємодіючи між собою, взаємопов'язані) складові, це те що:

- вона (сама історична наука як система пізнання, і її висновки) не є імперативною;
- інформація про минуле, яку вона вивчає, є не одномірною, а багатовимірною;
- вивчення цієї інформації відбувається і шляхом залучення загальнаукових методологій, методів і технологій;
- результати своїх досліджень "інтелектуальна" тобто "нормальна історія" розглядає, як відкриту систему, яка може (здатна) розвиватися, тобто видозмінюватися.

8. Історична наука, як мовно – моральна – реміснича – пізнавальна система. Джентльменський дослідницький набір історика:

<u>Мова (и)</u>: рідна мова (мова якісних ознак, описувань і визначень); математика (мова вимірювань і кількісних характеристик); іноземні і інші мови (мови жестів, рухів, музики і інші мови).

<u>Мораль</u>: загальнолюдські цінності, національна релігія, національна культура (традиції, звичаї, норми поведінки тощо).

<u>"Історичні" ремесла</u>: художня література, джерелознавство і історіографія, національна усна історія.

Всі ці три підсистеми історичної науки, як пізнавальної системи є структуроутворюючими і рівнозначними за їх внеском у її спільний пізнавальний потенціал. Отже, якщо не спрацює одна з

цих трьох підсистем, то не спрацює і вся система (історична наука) взагалі. Якісна своєрідність історичної науки, а саме її здатність наближувати нас до розуміння минулого, виникає саме у наслідок взаємодії її підсистем, і ця властивість називається емерджентністю. Допомагає історичній науці виконувати це своє призначення теоретико – методологічна парадигма, що включає у себе системну, модельну і знакову методології, і яка пропонує нам один з варіантів того, як можливо досліджувати інформацію про минуле, а точніше про біосоціальні системи, які існували у ньому, системи, інформація про які дійшла до нас у вигляді знакових моделей (що ми, за звичай, називаємо історичними джерелами), і ці моделі, побудовані з допомогою знаків, і ці знаки, переважно слова або цифри, які вимагають властивих лише їм (кількісних і/або описових) методів дослідження[54].

Основна ідея, на якій базується ця парадигма, це необхідність залучення загальнаукових методологій і методик дослідження до історичних досліджень і повернення українській історичній науці її нормального, природного, тобто наукового статусу.

9. Будь-яка так звана історична проблема, за визначенням, не може бути розв'язана "полностью и окончательно", тому що ми, насправді, вивчаємо і досліджуємо не саму історичну подію, явище, процес або певну особистість безпосередньо, а опосередковано, за допомогою (через) їх знакові "копії" – тексти або статистику (історичні джерела), тобто через їх знакові моделі, які (за визначенням) не є тотожними тим подіям, явищам або процесам, інформацію (повідомлення) про які вони доносять до нас. Причина цієї нетотожності полягає у тому, що створені ці знакові моделі суб'єктами (людьми) і суб'єктами ж сприймаються. Отже, починаючи свою роботу, ми повинні усвідомлювати, що ніколи, знов таки, за визначення, не доведемо її до завершення, зокрема, реконструювавши об'єкт нашого дослідження, саме у такому вигляді, у якому він існував колись насправді. Це, як кажуть, наша фахова доля. І тільки після усвідомлення такого факту є сенс подумати про те, чи слід розпочинати свою роботу взагалі, наперед знаючи, що ми ніколи не досягнемо бажаного результату. Ось так...

Я гадаю, що таке усвідомлення обмеженості наших власних пізнавальних можливостей, так само і того, що у світі, у якому ми

---

[54] Докладніше див.: *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст. – ДНУ, 2001. – 391с.

живемо, існує одна істина (якщо думати про людину і про людство) – всі ми помремо. І так само, як ця істина може бути продуктивною у сенсі розвитку людської думки взагалі, так само і усвідомлення обмеженості наших власних пізнавальних можливостей є кроком до усвідомлення істинності смерті, і так само може бути продуктивним у науковому сенсі, бо вчить нас жити і прагнути до справжніх наукових цінностей життя, таким, якими завжди були і зараз є – віра, надія, любов, сумління, наполеглива праця, а не штучні примари і ерзаци, як-то: "комуністичне світле майбутнє" або "партійна совість".

10. Коли я вперше прочитав фразу, яку приписують Леонардо да Вінчі, а саме: "Мені здавалося, що я вчуся жити, але я вчився помирати"[55], я злякався.

11. Постійно і особисто дбаючи про рідну українську мову, необхідно пам'ятати про те, що лише від того, що певна історична праця написана українською, вона автоматично, ні в якому разі не стає від цього ні більш науковою, ні вірогідною.

12. Є сенс добре пам'ятати про те, що такі поняття, як гріх і гординя, добро і зло є такими ж природними і властивими історикам, як і, наприклад, вірогідність і ймовірність, вони є невід'ємними для такої галузі життя, якою є історична наука. І гординя є саме тим типовим гріхом, властивим історикам, що здатні зробити боляче результатами своєї праці своїм ближнім. Ці так звані історики не стидаються обирати так звані "наукові фейлетони" знаряддям штучного доведення власної наукової здатності і спроможності, знаряддям доведення того факту, що вони є і вже буцім-то відбулися як наукові особистості.

13. Це може здатися дивним, але для мене особисто, найбільш несподіваними і важливими висновками щодо сенсу "інтелектуальної" тобто "нормальної" історії і/або "інтелектуального історика" були не лише міркування про те, що невід'ємною складовою цього складного системного явища є не лише суто фахова підсистема, природними і дієвими елементами якої є загальнонаукові методології, методики і технології дослідження (і зокрема, комп'ютерні), але й знову ж таки невід'ємною, структуростворюючою, факторною підсистемою цієї системи, підсистемою, за відсутністю якої вона (система) стає недієздатною і власне не є системою, є саме підсистема духовно – моральних цінностей, координат і орієнтирів, таких як віра у

[55] Цит. за: *Богат Евгений.* Мир Леонардо. – С.108.

добро, сумління, любов до ближніх. Висновок з цих міркувань досить простий, але як на мене, досить вагомий, якщо не самий важливий і принциповий для будь-якого нормального історика: ні ґрунтовне знання кількох іноземних мов, ні віртуозне володіння комп'ютерними технологіями, ні енциклопедичні знання щодо історичних фактів і дат, ні здатність до логічного мислення, не "роблять" автоматично певного історика фахівцем, "інтелектуальним істориком", а критерієм, за яким історика можна віднести до справжніх Майстрів, є його людські якості – сумління, мораль, віра.

Мушу зазначити, що висновок цей не апріорний, а цілком життєвий, адже, щоб робити людям добро, що у принципі і має робити історична наука і "інтелектуальні історики", вони не лише повинні це робити, але й бути, за визначенням, внутрішнє зорієнтованими на саме добро і прагнути його зробити.

P.S. Щодо перспектив розвитку "інтелектуальної" тобто нормальної історії у Україні, то якщо ми (історики) дійсно віримо у дієвість тих наукових законів, чи то бодай закономірностей, про які ми так часто говоримо на наших лекціях, то давайте покладемося на дію "закону нормальності" Ізраїля Шахака, який має таке визначення: будь-яке суспільство (у тому числі і науково-історичне – *В.П.*), у будь-якій ситуації прагне до стану нормальності, до набуття, за будь-яку ціну – принаймні, подоби нормального життя[56].

[56] Цит. за: *Капусцинский Р.* Лапидарий. – С.199.

Ярослав Приходько
Харків

Текст як факт соціальної комунікації
(джерелознавство в системі інтелектуальної історії)
[До питання "Предметне поле інтелектуальної історії як простір варіацій"]

У своїй відомій статті "Історіографія і постмодернізм". Ф.Анкерсміт згадав серед інших передумов розвитку постмодернізму нове уявлення про інформацію в сучасній науці. Новизна цього уявлення в тому, що "інформації як такій приділяється значно більше уваги, ніж власне предмету інформації" [*Ankersmit, 1989*, p.139]; реальність, якої інформація стосується, поступово відсувається на задній план. Логічним наслідком такого нового підходу стає припущення, що "так само, як є закони, що описують поводження речей у реальності, може імовірно, існувати наукова система, що може описати поводження... інформації" [*Ankersmit, 1989*, p.139]. Яскравим прикладом пошуків такої наукової системи є праці М.Фуко, який називав саме опис "світу посередників", історичних пам'яток, носіїв інформації як самоцінної даності предметом науки історії [*Фуко, 1996*, с.23].

Новий погляд на інформацію як об'єкт науки вже давно став однією з світоглядних засад інтелектуальної історії взагалі та історіографії зокрема, як дисципліни, яка безпосередньо має справу з історичною інформацією та текстами. Так, історіографія зіткнулася з проблемами ролі, яку формальні фактори грають у вираженні і передачі історичного знання, взаємин форми і змісту в історичних текстах, з проблемами дослідження дискурсу як "системи в собі", соціокультурної практики, що моделює реальність, де історик – не автономний суб'єкт пізнання минулого, а в першу чергу функція, "носій" цієї практики, який підкоряється її правилам і лише заповнює місце її суб'єкта.

Вважаючи саме ці два аспекти – аналіз дискурсу і аналіз нарації – основними на сьогоднішній день при дослідженні інформаційних закономірностей функціонування культури, я хотів би привернути увагу до ще одного можливого аспекту, який поки що не знайшов свого місця в теоретичних конструкціях інтелектуальної історії – а саме до аналізу тексту як факту соціальної комунікації.

До необхідності виділення цього аспекту інформаційних процесів в культурі веде, на мій погляд, лінія розвитку сучасного джерелознавства, яке йде до перетворення на фундаментальну дисципліну, що досліджує історичне джерело (текст) як самостійну систему, культурний феномен, пам'ятку. Рух в цьому напрямку неможливий без залучення досягнень наратології, теорії дискурса, але при цьому джерелознавець не може не звернути уваги на їх недостатність для дослідження закономірностей саме текстової діяльності.

Так, повертаючись до заклику Фуко досліджувати світ історичних пам'яток як самодостатню реальність, слід відзначити, що при цьому той же Фуко, і не тільки Фуко, нехтував власне історичною пам'яткою як об'єктивно існуючим елементом культурного цілого. Одиницею дискурсу й одиницею аналізу при дослідженні дискурсу для Фуко було *висловлювання*. Між висловлюванням і дискурсом у цілому відсутній або залишається без уваги текст як якась організуюча сила для груп висловлювань. В тому ж напрямку переосмислював і саме поняття "текст", протиставляючи його "твору", Р.Барт: "…Текст повертається в лоно мови: як і в мові, у ньому є структура, але немає об'єднуючого центра, немає закритості" [*Барт, 1989а*, с.417]; і далі: "У тексті…не потрібно «поважати» ніяку органічну цілісність; його можна *дробити"* [*Барт, 1989а*, с.419]. Дослідження культури сьогодні навряд чи можна уявити інакше, ніж як дослідження інтертекстуального цілого.

Разом з тим важко заперечувати об'єктивну даність певним чином організованих груп висловлювань як комунікативних єдностей і історичних фактів (хоча, зрозуміло, це не означає повної закритості цих груп) – і саме з ними традиційно працює джерелознавство. Причому на відмінність, скажімо, від наратологічних досліджень тексту, оповіді як організованої комунікативної цілісності, на практиці переважно сконцентрованих на аналізі лише *внутрішньотекстових* комунікативних відносин між абстрактними фігурами автора (експліцитного або імпліцитного), наратора, читача і т.п., для джерелознавства текст виступає насамперед як історичний факт, елемент соціальної взаємодії або, найчастіше, знаряддя стратегічної дії

(у тому сенсі, у якому Ю.Хабермас розрізняв дію комунікативну, спрямовану на взаємопорозуміння, і дію стратегічну, спрямовану на реалізацію власних інтересів суб'єкта дії), часто безвідносно до його, тексту, структурно-комунікативного аспекту. Останнє неприпустимо, якщо джерелознавство прагне орієнтуватись на сутність, природу тексту як системи. Метою джерелознавства я бачу сьогодні об'єднання уявлень про комунікативну природу тексту (саме підкреслюючи цю комунікативну природу, я користуюся терміном «текст», а не «твір»; причому текст не тільки як щось, що може бути прочитане, але і як призначене для того, щоб бути прочитаним) з аналізом його як факту соціального життя – не заперечуючи при цьому розуміння сукупності текстів як простору інтертекстуальної взаємодії. Необхідно переборювати як звичайну внутрішньотекстову замкненість літературознавчих за своїм походженням і природою структуралістських і наратологічних досліджень, так і протилежний історико-критичний підхід.

Знаходячись у руслі джерелознавчої традиції, я намагаюсь рухатися до зазначеного вище ідеалу саме з джерелознавчої сторони, починаючи зі вказівки на недостатність поняття соціальної функції джерела – найбільш яскравого прояву системного підходу в сучасному джерелознавстві [див. *Тартаковский, 1983*]. Розуміючи системність тексту лише як наслідок його участі в соціокультурному процесі, підпорядкованість цілям соціальної діяльності суб'єктів, ми практично не беремо до уваги саму фіксацію і передачу інформації, що відповідає соціальним або особистим потребам, як особливу, нехай і проміжну, форму активності. Текст є, насамперед, спосіб фіксації і передачі інформації, втілення комунікативної, а не якої-небудь іншої дії. Всі інші форми діяльності є зовнішніми стосовно тексту, і їхній вплив на текст теоретично повинен розглядатися як опосередкований, яким би значним він не був на практиці.

Щоб охарактеризувати дуже коротко можливу модель тексту як комунікативного явища, доцільно, на мій погляд, перш за все виділити функції цього явища в системі соціокультурної взаємодії. Такими я вважаю інформаційну, тобто передачу інформації в просторі і часі, соціокультурну, тобто соціокультурний сенс такої передачі, та стратегічно-комунікативну, або місце передачі інформації в системі діяльності суб’єкта-автора.

Перша з названих функцій загальна для всіх текстів, адже кожен текст – це зафіксована з метою трансляції інформація про предметний світ, ставлення до нього автора, про самого автора і т. ін. – коротше кажучи, про щось зовнішнє до самого тексту. Напевне, переважно до

цього рівня аналізу можна віднести предмет наратології, проблеми, досліджувані Р.Бартом, Х.Уайтом і т. ін.

Однак текст – це не тільки інформаційне, але і соціальне (соціокультурне) явище. Тексти виробляються для людей (нехай навіть тільки автором для самого себе) і "споживаються" людьми, що мають інформаційні потреби, які, у свою чергу, визначаються способом їхньої життєдіяльності і баченням світу – як колективним, так і індивідуальним. Передаючи інформацію, тексти обслуговують суспільство і культуру. Тобто ментальні, в найширшому сенсі, характеристики автора тексту, а через нього й культури, до якої він належить, віддзеркалюються не лише через, говорячи мовою літературознавства, змістову форму тексту, але й через його структурні особливості, обумовлені участю в процесі соціальної комунікації.

Сукупність цих структурних особливостей можна назвати *інваріантом*; під ним ми розумітимемо абстрактну тематично-змістову структуру для тексту, що належить до даного виду як до групи текстів, що обслуговують певну ділянку інформаційних потреб суспільства, культури (порівн. розуміння цього терміну Ю.М.Лотманом [*Лотман, 1970*, с.70-71]), – наприклад, змістовно-структурні ознаки, характерні в даній культурі в даний момент для роману, мемуарного тексту, політичного памфлету, історичної праці і т. ін. Будь-який текст даного виду, що виникає в процесі соціокультурної взаємодії, є системою, що реалізує цю абстрактну структуру, її матеріалізацією; тобто, для будь-якого конкретного тексту даного виду інваріант – це «мова опису» [*Лотман, 1970*, с.71], і може бути названий обмеженою системою правил, за допомогою якої проводяться операції з фактами позатекстової реальності (відкритим репертуаром перемінних) з метою реалізації вторинної комунікативної функції тексту (див. таке визначення мови у З.Й.Шмідта [*Шмидт, 1978*, с.91]).

Сукупність інваріантів, від вищих до нижчих рівнів, які взаємодіють між собою і разом забезпечують інформаційну взаємодію в даному суспільстві, можна назвати системою соціальної комунікації (порівн. з поняттям "соціально-комунікативної системи" у соціолінгвістиці: сукупність кодів і субкодів, які використовуються в даному мовному середовищі і знаходяться один з одним у відносинах функціонального доповнення [*Беликов, Крысин, 2001*, с.25]). Саме реконструкція такої системи може розглядатися в якості гіпотетичної "кінцевої мети" джерелознавства як фундаментальної дисципліни і, в цій якості, як частини дисциплінарного простору інтелектуальної історії.

При цьому не слід забувати й про третю функцію – забезпечення інтересів суб’єкта в процесі соціальної комунікації. Текст є результатом діяльності конкретної особистості (або конкретного колективного суб'єкта). Ні загальні структури оповідання, ні простір інтертекстуальності, ні інваріанти не могли б існувати поза конкретними текстами, створюваними конкретними суб'єктами. Слід говорити про *комунікативну інтенцію* як про елемент, що актуалізує означені вище функції в конкретній ситуації. Інтенція – це намір створити текст, що виникає на основі оцінки й інтерпретації суб'єктом ситуації, у якій він знаходиться – тобто соціального простору і його, суб'єкта, місця в ньому, інформаційних потреб цього простору, своїх можливостей по задоволенню цих потреб, комунікативних дій, що можуть бути ним здійснені для зміни або збереження свого місця в соціальному просторі або бажаної суб'єктом зміни чи збереження в колишньому стані самого цього простору, або для встановлення взаєморозуміння з іншими суб'єктами і т. ін.

Можна припустити, що процес трансформації, еволюції інваріантів, існування яких забезпечується більш або менш жорсткою культурною конвенцією, здійснюється саме за рахунок реагування окремих авторів на зміну соціокультурних умов комунікативної діяльності.

Розвиток історичного джерелознавства в означеному тут напрямку, розробка подібних моделей як теоретичної основи фундаменталізації дисципліни та застосування їх на конкретному історичному матеріалі могли б ввести в поле зору істориків комунікативний контекст, закономірності руху інформації в суспільстві як елемент соціального контексту інтелектуальної історії.

Література

Барт,1989a – Барт Р. От произведения к тексту // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – С.413-424.

Беликов, Крысин,2001 – Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М.: РГГУ, 2001. – 439 с.

Лотман,1970 – Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.

Тартаковский,1983 – Тартаковский А.Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения // История СССР. – 1983. – № 3. – С.112-130.

Фуко,1996 – Фуко М. Археология знания. – К.: Ника – Центр, 1996. – 208 с.

Шмидт,1978 – Шмидт З. Й. «Текст» и «история» как базовые категории // Новое в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып. 8. – С.89-108.

Ankersmit,1989 – Ankersmit F. Historiography and Postmodernism // History and Theory. – 1989. – Vol. 28. – № 2. – P.137-153.

Дмитро Вирський
Київ

Кілька слів від редакції

Цей "інтерактивний круглий стіл" почасти був натхнений думкою про "хитру на вигадку голоту", адже не секрет, що круглий стіл, то передусім діалог, а не монологи як, нема де правди діти, маємо у даному випадку[*]. *Наші диспутанти знаходились, а по-більшості і досі знаходяться у повному неведенні ані один про одного, ані про конкретні тези чужих "виступів". З одного боку це може видатись навіть цікавим, але аби у нашому круглому столі з'явився якщо не діалог, то бодай відгук-реакція, ми знайшли за доречне супроводити монологи учасників (тих, що так чи інакше не належать до "редакційного кола") певними рефлексіями "від Редакції" з приводу останніх.*

Віталій Андреєв

№2. *Виступ автора, то справжня апологія функції історика як "першовідкривача", звідси надії на "некопану криницю" маргінальних явищ інтелектуального життя в минулому ("казуси примітизованої інтелектуальної діяльності"). Завважимо лише, що для української думки взагалі маргінес, то є, власне, природне місце розташування, відтак зізнаємося у симпатії до ходу міркувань та наголосів автора.*

№5. *Думка про біографа як про "інтелектуала, наближеного до рівня свого предмету дослідження", гадаю, хибує на певну екзальтацію (вона вже породила сучасну жартівливу фахово-"народну" творчість про "грушевськознавство" – "винарознавство" тощо). Щодо того, що "концепції української історії" цікаві лише з кінця XVIII ст., то це є проявом того самого націо- чи то етноцентризма, який згодом Автор вважає уже не таким актуальним для вітчизняної науки. До речі, жорстке позиціонування автором*

[*] Крім ентузіазму до кошику мотивацій для учасників проекту можна було віднести хіба обіцянку, що його слово побачить друк.

історії лише як "науки", хоч і зручне з точки зору "поборювання міфів", але не безспірне. Особисто я волів би говорити не про "науковий" образ сучасної національної історіографії, а про "академічний".

***№6.** Образ сучасного історіописання як продукту "науки-індустрії" з достоту "мануфактурним розподілом праці" між фахівцями справляє враження*, хоч особисто мені й миліше оте Блокове "добротне ремесло". Утім, питання, що важливіше – "інституція" (колектив) чи конкретний історик – вважаю таким, що належить до розряду "апорій".*

***№7.** Візантійський досвід в історії України, на якому цілковито зосередився автор, справді будить постійний інтерес української публіки (недавні перевидання "Історії Візантії" Г.Острогорського, праць Ігоря Шевченка чи то дискусія навколо міркувань Е.Кінана свідчить про це досить переконливо). Утім, насторожує "православо-центричність", а отже певний присмак клерикалізму, присутній у такому дискурсі, а також спроби перевести цю проблему у площину саме "українсько-російських" (а не, скажімо, українсько-грецьких тощо) стосунків. Термін же "візантійсько-слов'янської культури" взагалі не є цілком політкоректним.*

Костянтин Колесников

***№1.** Зауважимо, Авторове відчуття "інтелектуальної історії постмодерністського ґатунку" як нової "панацеї" та "землі обіцяної" сучасної української історіографії. Причому, як і належить "світлому майбутньому", воно пропонується в украй неокресленому вигляді, в той час як критиці "сумного минулого" та "невтішного сьогодення" присвячена левова доля промови. Гадаємо, що постмодерна парадигма не поступається у "міфологічності" усім можливим іншим. Міф – то таки напевно "диво" (О.Лосев) та іманентна властивість мислення (незалежно чи то конструкція чи реконструкція).*

***№2.** Гадаємо, порівняння як "двох сучасних істориків" Н.Полонської-Василенко, науковий світогляд якої сформувався на початку XX ст. та М. фон Гагена, котрий належить до генерації істориків кінця XX ст., суттєво кульгає і "приналежністю чи неприналежністю авторів до носіїв відповідної національної міфології" не пояснити всіх відмінностей у їх дискурсах.*

* Завважимо також, що як приклади Автором обрані більш науково-популярні ніж, власне, наукові проекти.

№7. *"Стоїцизм" висновку автора вражає (нагадаємо елліно-римські стоїки вважали, що філософія – то лише для еліти, а для темних мас – релігія) і може позмагатися хіба зі славетним "маємо те, що маємо". Наскільки історія України має бути "нова", "наукова" та "патріотична" (ці характеристики більше пасують "ідеології", а в творенні останньої історики мають хіба дорадчий голос), як видається, є дискусійним питанням, так само як історична наука (як модерне явище) може бути "повністю звільненою від модерної міфотворчості".*

Ярослав Приходько

Текст автора – справжній шедевр неосхоластики – довго, красиво (в сенсі науковообразно) та ні про що. Початкова теза про історіографію як приватний випадок інтелектуальної історії кинута мимохідь, як само собою зрозуміле, справді заскочує. Цікаво також з'ясувати, хто, де і коли відмовлявся залічувати джерелознавство до кола "фундаментальних дисциплін". Чому автор представляє історичне джерело лише як текст, а дослідження культури не може "уявити інакше, як дослідження інтертекстуального цілого" (а як же трактувати нам відомий процес візуалізації сучасної культури, що вряди-годи маргіналізує текст як такий?). Не зайвим гадаємо для Автора було б мати на увазі, що якщо "текст" є тим, що має бути "прочитаним" (чи пак надрукованим), охайніше вживати терміни ("текстова діяльність"?, "історико-критична діяльність"??, зрештою "культура"???).

Методологічна класика та новації

Рєпіна Лоріна *(Москва)* Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи

Доманьска Ева *(Познань)* Криза метанаративів (випадок постколоніальних студій)

Підгаєцький Віталій *(Дніпропетровськ)* Комп'ютерне моделювання і філософія історії як сукупність інтерпретацій: "Imadginary gardens with real toads in them"? Варіації на тему Маріани Мур. Версія третя

Попова Тетяна *(Одеса)* Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция..? (поговорим о наболевшем или утоли мои печали)

Вісьліч Томаш *(Варшава)* Школа "Анналів" та постмодернізм

Курковска-Будзан Марта *(Краків)* Історія звичайних людей: англійська соціальна історія та її традиції

Андрєєв Віталій *(Херсон)* "Індивідуальна історія" як шлях до саморефлексії в постмодерністських практиках історичної науки

Лоріна Рєпіна
Москва

Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи

Представити одним рядком основну тенденцію розвитку історіографії XX століття в царині досліджень історії думки та духовної культури людства можна, напевно, таким чином – це рух від історії ідей до інтелектуальної історії. З-поміж історіографічних напрямів, що виокремилися ще наприкінці XIX століття, історія ідей займала гідне, хоча й не центральне місце. Сфера її зацікавлень, поруч із ідеями і поняттями найзагальнішого плану, включала і більш спеціалізоване вивчення історії політичної, економічної, соціальної, а також історичної, наукової, філософської та релігійної думки. Утім, навіть у США, де ця царина історії в першій половині XX століття була розвинута щонайбільше та висунула найамбітніший проект, що віддавав перевагу іменуванню “інтелектуальна історія”, головним дослідницьким полем більшості її фахівців залишалася історія політичної думки, що розвивалася в руслі тієї традиції, яка ствердилася в Західній Європі ще в XIX столітті і розглядала історію ідей як невід'ємну частину цілком домінуючої політичної історії.

У зв'язку з цим, упевнене висунення інтелектуальної історії на авансцену сучасної історіографії, що його спостерігаємо сьогодні, може видатися несподіваним. Тим часом інтелектуальна історія стала набирати силу набагато раніше, в процесі тієї глибокої внутрішньої трансформації, яку переживала вся історична наука в останній чверті XX століття. Сучасна епістемологічна революція, до якої історіографія виявилася залучена пізніше за інші соціально-гуманітарні науки, поставила всі її субдисципліни в стан активного перевизначення своїх методологічних і змістовно-предметних підвалин. У 1990-і роки питання про предмет інтелектуальної історії розв'язувалося вже у цілком новому інтердисциплінарному контексті.

Декілька слів про саму назву. Як і у випадку з іншими царинами історичного знання (наприклад "економічна історія" або "політична історія"), термін "інтелектуальна історія", зрозуміло, вказує не на особливу *якість* того, що виходить з-під пера вченого, який нею займається (або вважає, що займається), а на те, що фокус дослідження спрямований на конкретний аспект або сферу людської діяльності. У вивченні минулого немає і не може бути різких вододілів. Назви і самоназви усіх різноманітних гілок історіографії – то необхідна умовність, зручне маркування, часто – спосіб професійного самоствердження, але у жодному разі не природне розмежування якихось сутностей. Історик, безумовно, не може без втрат для професійної діяльності замкнутися у межах своєї спеціалізації, але все таки конвенціональний розподіл праці в історіографії існує, і більш того, на кожному етапі її розвитку результати цього процесу переглядаються і переоцінюються.

Аби зрозуміти всю глибину змін, що відбулися в дослідницькому просторі інтелектуальної історії в ХХ столітті, потрібно звернутися до історії предмета. Довгий час два поняття – "інтелектуальна історія» та «історія ідей" – фактично означали те саме і пов'язувалися переважно з історією філософії. По суті ж, весь попередній період термін "інтелектуальна історія" часто-густо вживався лишень як зручний загальний позначник низки різних, хоча таких, що мають певний стосунок одна до одної, спеціальних дисциплін. Американський філософ і історик А.О.Лавджой, автор знаменитої книги "Великий ланцюг буття", яка стала класикою інтелектуальної історії, віддавав пріоритет терміну "історія ідей". Це відбивало специфіку його оригінального підходу, що полягав в ізолюванні та вивченні мандруючих у часі універсальних «ідей-блоків», які послідовно використовувалися як складові частини, модулі або монтажні вузли в складних конструкціях самих різних вчень і теорій. "Історія ідей, – писав Лавджой, – має здебільшого справу з тим самим матеріалом, що і інші гілки історії думки.., але вона препарує його особливим способом..."[1]. Аналогію цій процедурі Лавджой бачив в аналітичній хімії – проникнення всередину структури і вичленення з неї складових елементів. За такої методології історії ідей значні ідейні комплекси і філософські системи перетворювалися з головного об'єкта уваги історика лишень на вихідний матеріал для виділення тих ідейних одиниць, які й були його головним предметом. Кінцева мета

[1] *Lovejoy A.O.* The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936. Introduction. P.3.

дослідження полягала в тому, аби створити максимально повну біографію ідеї, що вивчається, описати її маніфестації на всіх стадіях історичного розвитку і в різних сферах інтелектуального життя, як ось філософія, наука, література, мистецтво, релігія або політика.

Лавджой дав цікаву типологію чинників, що діють у різних областях інтелектуального життя, серед яких необхідно відзначити, по-перше "приховані або неявно окреслені припущення, більш або менш несвідомі ментальні звички", переконання, котрі "швидше мовчазно маються на увазі, ніж формально окреслюються або відстоюються", "такі способи мислення, які здаються настільки природними і незмінними, що вони не піддаються критичному розгляду", і, по-друге – певний "логічний лейтмотив", що склався саме внаслідок впливу цих "звичок мислення", звичний хід міркувань, характерні логічні прийоми, методологічні припущення, які домінують у мисленні індивіда, філософської школи, цілого покоління або епохи[2].

Взагалі, у заявленій Лавджоєм програмі існували необхідні передумови для всеосяжного перетворення інтелектуальної історії. Так, однією з складових роботи історика ідей він уважав "філософську семантику" – вивчення ключових слів і виразів, характерних для якого-небудь історичного періоду або ідейної течії, з тим щоб "прояснити їх двозначності, виявити різні смислові відтінки і дослідити, яким чином неясні асоціації, що виникають з цих двозначностей, впливають на розвиток доктрин або прискорюють процес перетворення одного напряму думок в інший, можливо протилежний". Реалізація динамічного потенціалу історії ідей передбачала розв'язання вельми складних завдань: "розуміння того, як виникають і розповсюджуються *нові* переконання і інтелектуальні форми, висвітлення психологічної природи процесів, що впливають на зміни в популярності і впливовості тих або інших ідей, з'ясування – по можливості – того, як концепції, які домінували або переважали в одному поколінні, втрачають свою владу над розумом людей і поступаються місцем іншим"[3].

До програми історії ідей Лавджоя був включений ще один дуже важливий пункт – вивчення проявів певних ідей не тільки у вченнях або оригінальних думках глибоких мислителів чи видатних письменників, але й у колективній думці великих груп людей, а також дослідження впливу різних чинників на переконання, вірування, забобони, схильності, прагнення цілого покоління або багатьох поколінь. Коротше, йдеться про "ідеї, які отримали широке

---

[2] *Lovejoy A.O.* The Great Chain of Being... P.7-11.
[3] Ibid. P.14.

розповсюдження і сталі частиною розумового інвентаря багатьох людей”[4].

Саме тому Лавджой включав до історії ідей і існуючу в автономному дисциплінарному просторі історію літератури, поширюючи її сферу компетенції на вивчення ідей і почуттів, що рухали людьми минулих епох, а також процесів формування громадської думки. Звідси – увага до письменників другого і третього плану, твори яких не представляють цінності з точки зору сучасних естетичних і інтелектуальних стандартів, але можуть бути так само важливі, а з указаної точки зору – *навіть ще важливіші*, за шедеври визнаних сьогодні великими авторів. До того ж зрозуміти історичне місце великих письменників неможливо без знайомства з їх інтелектуальним оточенням і спільними моральними і естетичними цінностями епохи, а сам характер цього оточення повинен бути встановлений за результатами історичного дослідження природи і взаємозв'язків тих ідей, які на той час переважали у суспільстві в цілому.

Отже, в заявленій Лавджоєм програмі, яка була набагато складнішою, ніж її часто представляють, вже мали місце необхідні передумови для всеосяжного перетворення інтелектуальної історії. Утім, багато в чому передбачивши ті повороти в інтелектуальній історії, які сталі особливо помітними в останнє десятиріччя, вона так і не була реалізована ані самим автором, ані його послідовниками. Більш того, саме роботи останніх послужили підставами, аби під «історією ідей» стали все частіше розуміти вивчення ідей як певних автономних абстракцій, що мають внутрішню логіку розвитку, безвідносно до інших видів людської активності або до того, що називають їх “соціальним контекстом”[5].

Тим часом, завдяки численним учням та заснованому самим А.Лавджоєм часопису “*Journal of the History of Ideas”*, такий підхід до історії ідей домінував декілька десятиліть. У 1960 – 70-і роки інтелектуальна історія виявилася на узбіччі історіографії, не дивлячись на те, що в цей час її предметний діапазон істотно розширився за рахунок вивчення еволюції різних областей знання[6]. Разом з тим, її цілком обґрунтовано критикували за “інтерналізм” та “інтелектуалізм”,

---

[4] Ibid. P.20.

[5] Пор. з німецькою традицією *Geistesgeschichte* або *Ideengeschichte*.

[6] Див.: *Gilbert F.* Intellectual Histort: Its Aims and Methods // Daedalus. 1971. Vol.100. №1. P.80-97.

за зосередженість на теоріях і доктринах та ігнорування соціального контексту ідей і соціальних функцій науки, за "буржуазну елітарність" і "пурізм", за винятковий інтерес до великих мислителів і канонічних традицій та відсутність уваги до місцевих традицій і народної культури.

Зовсім недивно і навіть цілком логічно, що на наступному етапі під впливом філософії науки та соціології знання, а також нових тенденцій у самій історіографії, маятник гойднувся в протилежний бік: до "історії інтелектуалів" і "соціальної історії ідей", в яких акцентувалася роль соціального контексту. У Франції "історія інтелектуалів" отримала інституційне оформлення в середині 80-х рр., у створеній за ініціативою Ж.-Ф.Сірінеллі міждисциплінарної (історики, політологи, соціологи, літературознавці) Групи з вивчення історії інтелектуалів (1985), яка, виступаючи супроти історії ідей як байдужої до умов існування останніх, в своєму самовизначенні віддавала перевагу дистанціюванню і від інтелектуальної і від культурної історії. Проте згодом – на базі дослідження "порівняльної історії інтелектуалів Європи"[7] – велику вагу в цьому напрямку отримали концепції "політичної культури" і "публічної сфери", центральне місце зайняло вивчення ролі інтелектуалів у конструюванні національної ідентичності і проблеми символічної самореалізації інтелектуала в політичному полі (як завжди "Іншого" по відношенню до держави, влади і будь-якої ортодоксії)[8].

Історія ментальностей і "соціальна історія ідей" у різних її формах зіграли вирішальну роль у переосмисленні і перевизначенні "історії ідей", яка знову стала сприйматися як кращий термін, що має на увазі радикальне розширення предметного поля інтелектуальної історії за межі не лише "великих ідей", але й тих, які поділялися і артикулювалися великими групами людей попросту освічених, а фактично до всіх ідей, які були в ходу в конкретний період або в конкретному суспільстві – від популярних до ерудитських. Зміцнилися міждисциплінарні зв'язки і провідні аналітики, констатуючи повну деградацію традиційної історії ідей, рішуче відповідали "ні" на два найгостріших питання, що стосувались інтелектуальної історії: про можливість її «автономії» та про вірогідність її "передчасної смерті".

---

[7] Histoire comparée des intellectuels / Dir. par M.-C.Granjon, N.Racine et M.Trebitsch. Paris, 1997.

[8] *Trebitsch M.* Le Groupe de Recherche sur l'Histoire des Intellectuels // Intellectual News. 1997. № 2. P.55-59.

Що виявилося повністю відкинутим, так це претензії інтелектуальної історії на те, аби самостійно збагнути "дух епохи"[9].

Хворий, який здавався невиліковним "воскрес" і оклигав завдяки якраз тому "лінгвістичному повороту", який увергнув історіографію до чергової кризи, чреватої втратою професійного статусу. Не випадково, найгостріші наукові дебати з приводу "постмодерністського виклику", мали прямий вихід на обговорення насущних проблем інтелектуальної історії[10], хай навіть йшлося про становлення "іншого роду інтелектуальної історії", "історії, що займається вивченням не мертвих авторів, а живих книг, не зануренням письменників минулого в їх історичні контексти, а прочитанням старих творів у нових і несподіваних контекстах…"[11]. Розмірковуючи в цьому напрямі, М.Томпсон писав у статті "Теорія рецепції та інтерпретація історичного сенсу": "Різні читачі в один і той же час, один і той же читач за різного часу, різні читачі за різного часу зрозуміють первинний текст по-різному". Це означає, що "сенс тексту створюється безпосередньо в ході читання… Він міняється залежно від конкретних обставин, в яких він читається"[12]. В цілому, акцент на прочитання, сприйняття текстів, виявився вельми продуктивним, істотно розширивши поле дослідження.

Розмірковуючи у своїй статті в популярній збірці "Що таке історія сьогодні?" над тим, що саме складає дослідницький простір сучасної інтелектуальної історії, видатний британський фахівець у цій царині К.Скіннер провів таку "інвентаризацію": "Вивчення великих релігійних і філософських систем; вивчення уявлень і вірувань простих людей про небеса і землю, минуле і майбутнє, метафізику і науку; дослідження позицій наших предків щодо молодості і віку, війни і миру, любові і ненависті; розкриття їхніх забобонів відносно того, що потрібно їсти, як треба одягатися, ким треба захоплюватися; аналіз їх припущень про здоров'я і хвороби, добро і зло, мораль і політику, народження і смерть – всі ці і величезна кількість подібних тем входять до просторої орбіти інтелектуальної історії, оскільки всі вони –

---

[9] *Bowsma W.J.* From History of Ideas to History of Meaning // Journal of Interdisciplinary History. 1981. Vol.XII. №2. P.279-291; *Colton J.* The Case for Defense // Ibid. P.293-298.

[10] *Toews J.* Intellectual History after the Linguistic Turn // American Historical Review. 1987. Vol.92. №4. P.879-907.

[11] *Harlan D.* Intellectual History and the Return of Literature // American Historical Review. 1989. Vol.94. №3. P.581-609. (P.609).

[12] Див.: History and Theory. 1993. Vol.32. №3. P.248-272.

окремі особливі випадки спільного предмету, яким передусім і займаються інтелектуальні історики: вивчення минулих думок”[13].

Сьогодні можна говорити про новий, пост-постмодерністський стан інтелектуальної історії, яка ні в якому разі не пориваючи з історією ідей, займає набагато ширший дослідницький простір і не є напрямом, що спирається на якусь одну наукову парадигму. В ній превалює прагнення об'єднати зусилля фахівців, чиї професійні інтереси пов'язані з дослідженням всіх видів творчої діяльності людини, включаючи її умови, форми та результати – в довгостроковій історичній перспективі. У сучасній інтелектуальній історії є місце і для тих, хто визначає цим терміном своє проблемне поле, і для “нових інтелектуальних істориків”, котрі позначають ним свій особливий підхід до минулого, найважливішою установкою якого є теза про родову спільність літератури та історії як писання, не дивлячись на жанрові відмінності й особливі правила дискурсу, що визначуються двома різними професіями[14].

Більш того, небажання обмежувати спектр можливих теоретико-методологічних перспектив є цілком усвідомленою і зрілою позицією. Зокрема, З.Колліні, заперечуючи те, що інтелектуальна історія повинна дотримуватися якогось одного методу або теорії і мати єдиний концептуальний апарат, писав: «Мангеймовська “соціологія знання”, лавджоєвська “історія ідей”, анналістська “історія ментальностей”, “археологія знання” Фуко – кожна з них пропонує свій власний спеціальний словник і власну теорію як єдино можливий спосіб розуміння думок минулого і кожна з них виявляється недостатньою»[15].

Оскільки немає універсальної теорії і підходу, то пошук нових підходів і прийомів дослідження не припиняється, що, у свою чергу, спричиняє до постановки нових питань про межі і можливості історичного пізнання. Сучасна інтелектуальна історія, як і історична наука в цілому, все більш тяжіє до методологічного плюралізму. Оскільки є наявним принаймні декілька конкуруючих варіантів методологічного інструментарію, перед істориком постає проблема вибору методології. І цей вибір тепер залежить не стільки від школи, до якої належить той або інший дослідник, скільки від предмета

---

[13] What is History Today? / Ed. by *J.Gardiner*. Atlantic Highlands (N.J.), 1988. P.109.

[14] Такої самої широкої трактовки поняття “інтелектуальна історія” притримуються автори й редактори альманаху “Диалог со временем”, що видається створеним у 1998 р. Центром інтелектуальної історії Інституту всесвітньої історії РАН. – Див.: Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып.1-10. М., 1999-2003.

[15] What is History Today? / Ed. by *J.Gardiner*. Atlantic Highlands (N.J.), 1988. P.109.

дослідження, що породжує розбіжності в категоріальному апараті окремих досліджень навіть у рамках одного напряму.

Великою мірою така "всеядність" пов'язана з міждисциплінарним статусом інтелектуальної історії та з існуючими розбіжностями всередині пов'язаних із нею дисциплін. Сучасна інтелектуальна історія включила вельми різнорідні складові, які досьогодні зберігають свої "родові" субдисциплінарні риси: йдеться не лише про традиційну філософські орієнтовану історію ідей та ідейних систем, про історію природознавства і техніки, про історію суспільної, політичної, філософської, історичної думки, які здебільшого зводилися до їх "внутрішньої історії", відволікаючись від вивчення загальноісторичного контексту, але також і про ту соціально-інтелектуальну історію 1970 – 80-х рр., яка акцентувала на соціологічному та організаційному аспекті пізнавальної діяльності[16]. Для реалізації цієї програми необхідно вирішити важку задачу – подолати різноспрямованість субдисциплінарних векторів і вибрати нову перспективу, здатну їх переорієнтувати і впорядкувати, але не ігнорувати.

Якщо "ренесанс" інтелектуальної історії в 1990-і роки виявився пов'язаний з переосмисленням самого предмета дослідження на епістемологічних та методологічних принципах сучасного соціокультурного підходу, що засвоїв уроки постмодерністського виклику і запропонував йому альтернативу, то в довготривалішій перспективі однією з найзагальніших відправних передумов сучасної інтелектуальної історії є усвідомлення нерозривного зв'язку між історією самих ідей і ідейних комплексів, з одного боку, та історією умов і форм інтелектуальної діяльності, з іншого. Останню думку в більш загальній формі гранично чітко виразив П.Уінч, підкресливши, що відношення між ідеєю і контекстом є *внутрішнім відношенням*. Він також спеціально вказав на те, що «інтелектуальні і соціальні предмети і події» існують як такі "лише шляхом відсилання до критеріїв, що керують такою системою ідей або способом життя"[17]. Пригадаємо

---

[16] Це стосується і соціології інтелектуальних мереж Рендала Колінза, який представляє творчість мислителя як результат його колишніх мережевих взаємодій) та вивчає вертикальні ("учитель-учень") і горизонтальні (конкуруючі між собою гуртки однодумців) особисті зв'язки між інтелектуалами і структурні чинники зовнішнього соціального оточення Див.: *Коллинз Р.* Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002. Хоча варто відзначити, що в 1990-і роки в зв'язку з "лінгвістичним" і "культурологічним" поворотами соціологічна версія інтелектуальної історії вже відійшла на другий план.

[17] *Уинч П.* Идея социальной науки. – М., 1996. – С.81-82.

також, що ще в 1969 р. у своїй програмній статті про задачі інтелектуальної історії Г.Вайт підкреслював, що остання має потребу в "оперті на соціальну реальність, якою їй так довго недоставало"[18].

Наразі принциповим стає облік взаємодії, що існує між рухом ідей і їх зовсім не абстрактним історичним «середовищем», тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких ідеї породжуються, розповсюджуються, перекручуються, модифікуються, розвиваються. У такій перспективі мова може йти про реалізацію проекту "нової культурно-інтелектуальної історії", який порушує усталений розподіл праці: все інтенсивніше до досліджень з інтелектуальної історії запроваджується культурологічний дискурс.

"Нова культурно-інтелектуальна історія" вбачає своє основне завдання в дослідженні інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального і природничо-наукового знання в широкій історико-культурній перспективі, і ширше – розгляд усіх інтелектуальних процесів минулого в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. Класична історія ідей довгий час займалася високою культурою, "великими текстами", а історія ментальностей – переважно реконструкцією архаїчних стереотипів народної культури (часто редукуючи до них зміст будь-якого індивідуального тексту), тоді як у реальному житті обидва ці рівня культури безперервно взаємодіють (з чим, до речі, напряму пов'язана проблема змін у культурі, культурних новацій). У зв'язку з цим виникає і проблема інтерпретації взаємодії різних рівнів культури.

"Нова культурно-інтелектуальна історія" замінює бінарну модель культурних форм, яка склалася в історіографії 1970-80-х рр., більш складною і рухливою моделлю, відкидає оманливі дихотомії "ідеї" і "почуття", "раціонального" і "релігійного" "аналітичного" і "символічного", "інтелектуальної еліти" і "профанної маси", а з ними – жорстке протиставлення народної і вченої культури, виробництва і споживання, створення та привласнення культурних значень і цінностей, підкреслюючи активний і продуктивний характер останнього. Таким чином, з точки зору нового підходу, людська суб'єктивність виступає в її істинній цілісності, що нерозривно сполучає категорії свідомості та категорії мислення[19]. "Нова культурна

---

[18] *White H.* The Tasks of Intellectual History // The Monist. 1969. Vol.53. №4. P.606-630. (P.626).

[19] Саме в цьому варіанті культурна і інтелектуальна історія – під об'єднуючим впливом культурної антропології, "лінгвістичного повороту" і теоретичного літературознавства – ніби цілком зливаються. Див.: *Chartier R.* Intellectual or

історія" фокусує увагу на міфах, символах і статичних мовах, в яких люди усвідомлюють своє життя або його окремі аспекти. Інтелектуальна історія накладає на цю основу творче мислення інтелектуалів, "вишиваючи" канвою динамічний малюнок.

Інтегральна установка реалізується в існуючих концепціях сучасної інтелектуальної історії різною мірою. Свій максималістський вираз вона знайшла у визначенні відомого американського історика, головного редактора авторитетного журналу "*Journal* of the History of Ideas" Дональда Келлі: "Інтелектуальна історія – це швидше не розділ історії, а спосіб (або способи) цілісного розгляду минулого людства.., задача інтелектуального історика – вивчити всі області людського минулого, в яких збереглися сліди, що піддаються розшифровці (як правило, письмові та образотворчі), і надати їм сучасний сенс засобами мови. Інтелектуальні історики завжди можуть звертатися до таких дисциплін як економіка, соціологія, політологія, антропологія, філософія, і особливо – з урахуванням герменевтики і цілей своєї розвідки – гуманітарних дисциплін, починаючи з літератури і критики, але одночасно вони не повинні забувати про власну задачу і про обмеження, що накладаються їх культурним кругозором і дисциплінарними нормами". Утім тут, безумовно, випадок екстремальний. Все, що включає формула Д.Келли, це частина історії *культури в широкому значенні слова*, яка створюється *комбінацією* всіх культурних форм, а не кожною з них окремо, що, проте, не позбавляє нас права (і бажання) ставити питання і про роль окремих форм.

Більш поміркована версія спирається на конкретизацію предмета і дослідницьких завдань інтелектуальної історії, підкреслюючи, що остання зрештою зберігає свою специфіку в тому, що стосується її орієнтації на вивчення людського інтелекту та інтелектуальної діяльності, а також в особливій увазі до видатних умів минулого і текстів "високої культури".

Є й інші концепції сучасної інтелектуальної історії. У прихильників "нової інтелектуальної історії" назва "інтелектуальна історія", яка спочатку визначалася в основному за йменням проблемного поля, вибраного істориками для вивчення, набуло нового значення: воно стало означати загальний підхід до історії як історії розуміння минулого. Базовою характеристикою нового підходу є визнання активної ролі мови, тексту і наративних структур у конструюванні історичної реальності, і відповідно – перевага, що

Sociocultural History? The French Trajectories // Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives / Ed. by D. LaCapra, S.L. Kaplan. Ithaca, 1982. P.34.

віддається аналізу дискурсивної практики. "Нова інтелектуальна історія" концентрує увагу на феномені самого історичного тексту, а також на проблемі репрезентації авторського тексту і сприйняття його читачем. Перед дослідником ставиться завдання виявити структуру історичного наративу, жанрові властивості, типи й особливості історичного дискурсу, культурний контекст[20].

Найперспективнішою зрештою представляється теоретична модель "нової культурно-інтелектуальної історії" з деяким уточненням, що стосується переважання інтересу власне інтелектуальної історії до *історичних категорій мислення*, *інтелектуальної діяльності* та *продуктів людського інтелекту*, а також *до історичного розвитку інтелектуальної сфери* (включаючи її художні, гуманітарно-соціальні, натуралістичні, філософські компоненти) *в рамках загальнокультурної парадигми*. За такої інтерпретації, до дослідницького поля інтелектуальної історії може бути залучений і аналіз різноманітного розумового інструментарію, конкретних способів концептуалізації оточуючої природи та соціуму (тобто суб'єктивності "інтелектуалів" різних рівнів), і вивчення всіх форм, засобів, інститутів (формальних та неформальних) інтелектуального спілкування, а також їх взаємин, що все більш ускладнюються, із "зовнішнім" світом культури.

В цілому можна говорити про перспективність трьохрівневої структури дослідження в сучасній інтелектуальній історії. Ці три рівні могли б відповідати тим основним напрямам оновленої методології історії, які виділив Жак Ле Гофф уже понад десять років тому: а) історія інтелектуального життя, яке представляє собою «вивчення соціальних навичок мислення» (пригадаємо А.Лавджоя!); б) історія ментальностей, тобто історія колективних автоматизмів у ментальній сфері; в) історія ціннісних орієнтацій. "Поняття ціннісних орієнтацій... дозволяє враховувати при вивченні історії динаміку, зміну; воно відновлює феномен людських бажань і прагнень, воно відновлює етику..."[21].

Проблемно-орієнтована інтелектуальна історія прагне подолати опозицію між "зовнішньою" і "внутрішньою" історією ідей і текстів, між їх змістом та контекстом. Наприклад, в історії наук помітна тенденція зосередити увагу швидше не на готовому знанні, а на

---

[20] Докладно про це див.: *Зверева Г.И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей – 1996. – М., 1996. – С.11-24.

[21] *Ле Гофф Ж.* С небес на землю // Одиссей – 1991. М., 1991. – С.26.

діяльності з його виробництва, не на доктринах і теоріях, а на вивченні проблем, що реально стояли перед вченими (включаючи весь спектр конвенцій, практик і стратегій, залучених до їхньої постановки та розв'язання); розкрити діапазон питань, що ними розглядаються; відновити загальніший інтелектуальний контекст, організаційні структури і структури знання, відображені в енциклопедіях та учбових програмах[22]. У цьому контексті інтелектуальна історія представляється як безперервний процес зміни парадигм творчої діяльності за єдності її умов, зразків постановки і розв'язання задач, отриманих результатів, а також способів трансляції і побутування продуктів цієї діяльності в різних сприймаючих середовищах.

Хоча багато дисциплін, які беруть участь у міждисциплінарному діалозі на дослідницькому полі інтелектуальної історії, звичайно зберігають власні традиції і автономію, втім, беручи участь у спільній справі, вони отримують нові перспективи. Адже саме інтелектуальна історія орієнтована на реконструкцію історичного минулого кожної з областей і форм знання (включно із знаннями до-науковими і паранауковими, релігійними, естетичними) як частинки цілісної системи, що переживає з часом неминучу трансформацію. Вона також покликана виявляти історичні зміни фундаментальних принципів, категорій, методів і змісту пізнання, стилю мислення, різних засобів і форм наукового аналізу – на тлі загальної духовної культури, в контексті соціально-організаційних і інформаційно-ідеологічних умов конкретної епохи.

Зміни відбулися і в традиційніших областях досліджень. Величезну роль у справі відродження і перетворення інтелектуальної історії в 1980 – 90-і роки зіграло літературознавство, і історія літератури "завоювала" в ній особливі, можна сказати, привілейовані позиції. Значне місце в сучасній інтелектуальній історії, як і в її попередніх інкарнаціях в історіографічній традиції XIX ст., займають історія філософії, а також історія політичної думки. Вони виступають як в жанрі біографій видатних мислителів (біографічний підхід грає важливу роль у найрізноманітніших царинах інтелектуальної історії), так і в протилежній перспективі – в рамках історико-антропологічних досліджень, які іноді називають "інтелектуальною історією знизу". Останні вивчають не самі лише "сяючі вершини", а весь різнорівневий інтелектуальний ландшафт того або іншого історичного періоду.

[22] *Jardine N.* The Scenes of Inquiry: on the Reality of Questions in the Sciences. Cambridge, 1991.

Особлива увага відводиться, з одного боку, з’ясуванню того, що з раніших ідейних комплексів сприймалось і утримувалось (нехай вибірково і непослідовно) масовою свідомістю, що не претендує на оригінальність. А з іншого боку, досліджуються шляхи і способи поширення нових ідей, зокрема через популярну літературу, насамперед у переломні періоди. Наприклад, ряд фундаментальних праць з історії революцій присвячений вивченню їх інтелектуальних і культурних витоків на базі аналізу сотень памфлетів і дешевих видань для народу, цілком у дусі вольтерівського висловлювання про те, що “ніколи двадцять величезних томів не зроблять революції, її зроблять маленькі кишенькові книжки в двадцять су”. Той самий підхід застосовується і в дослідженнях з історії літератури і мистецтва передреволюційних і революційних епох[23].

Між цими двома перспективами залишається місце і для вивчення “безлюдної” історії ідей: наприклад, ідеї свободи, рівності, справедливості, прогресу, тиранії та ін. ключових понять. Традиційна історія ідей (у нас – історія думки), котра хоча й розгубила кредит довір'я в сучасному історичному співтоваристві, та зрештою продовжує існувати, але вже в новій якості і з новими партнерами. Застосовується і колись популярний у 1980-і роки метод, що обмежує вивчення усталення тієї чи іншої інтелектуальної традиції до аналізу змісту найвпливовіших текстів, хоча ці напрями піддаються критиці зусібіч.

На прикладі так званої релігійної історії, яка наразі виступає як одна з гілок культурно-інтелектуальної історії, добре видно, як розв'язується проблема розподілу “сфер впливу” із суміжними дисциплінами на всіх напрямках інтелектуальної історії. “Релігійна історія” – це не історія церкви як інституту, з одного боку, і не історія офіційної церковної доктрини – з іншого, і навіть не історія єресей та релігійних сект як певної опозиції останній, а історія релігійної

---

[23] Тут не можна не пригадати знаного американського історика Роберта Дарнтона та його концепцію “інтелектуальної історії знизу”, чи “інтелектуальної історії не-інтелектуалів”. З самого початку своїх досліджень громадської думки напередодні Французької революції, а це було в період загального захоплення соціальною історією та “історією знизу”, Дарнтон ставив перед собою мету показати таким самим чином й “історію ідей знизу”, відійти від великих і загальновизнаних імен епохи Просвітництва та відкрити *terra incognita* її літературного андеграунду. Він таки був одним з першопрохідців в інтелектуальній історії книги та видавничої справи. – Див.: *Рубинштейн Е.Б.* Роберт Дарнтон: «интеллектуальная история снизу» // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. – Вып.1. – М., 1999. – С.266-278.

свідомості і мислення – історія вірувань та ідеалів, котрі поділяються як духовенством, так і мирянами, які задають інтерпретаційні моделі і виступають як один з вирішальних чинників орієнтації особової та групової інтелектуальної чи квазі-інтелектуальної діяльності. Втім, нові тенденції пронизують усі ділянки дослідницького простору інтелектуальної історії.

Невід'ємна територія сучасної інтелектуальної історії – історія знання, історія науки і так звана дисциплінарна історія. На відміну від традиційної історії науки, котра була історією відкриттів, що втілюють прогресивний рух людства до пізнання істини, сьогодні вона відмовляється від інтерпретації знань минулого виключно з точки зору сучасної наукової ортодоксії. Існують різні підходи до історії науки, але провідна тенденція полягає в зміні "інтерналістського" (або сконцентрованого на самій науці) підходу більш широким контекстуальним підходом, який співвідносить науку із сучасним їй суспільством. Головний об'єкт уваги – не науковий результат, а діяльність індивіда або колективу з його виробництва, що не виключає й аналізу науки як певної соціокультурної традиції, котра розвивається. Нова історіографія науки розглядає її (та інші області знання) як одну з форм суспільної діяльності та частину культури, яка не може досліджуватися в ізоляції від соціального, політичного та інших аспектів інтелектуальної історії. Відбулася легітимізація не тільки "соціальної", але і "культурної історії" науки, найважливішою передумовою якої є визнання культурно-історичної детермінованості уявлення про "науку" і "псевдо-науку", про те, чим відрізняється знання "природне", або "наукове" від "соціального" і "культурного".

Хоча історія природознавства та техніки, залишаючись надмірно спеціалізованою, зберігає інерцію "автономного плавання", вона (принаймні, в одному з своїх напрямів) разом з історією соціального і гуманітарного знання, складає важливу частину інтелектуальної історії. Саме інтелектуальна історія орієнтована на реконструкцію історичного минулого кожної з областей і форм знання (включно із знаннями до-науковими і паранауковими, релігійними, естетичними) як частини цілісної інтелектуальної системи, що переживає з часом неминучу трансформацію. Вона також покликана виявляти історичні зміни фундаментальних принципів, категорій, методів і змісту пізнання, вивчати процеси становлення і розвитку наукової картини світу, стилю мислення, засобів і форм наукового дослідження – в загальному контексті духовної культури, соціально-організаційних та інформаційно-ідеологічних умов конкретної епохи.

Сьогодні фахівці не поділяють ані презентистської позиції в цілому, ані спрощеного уявлення про можливість сконструювати інтелектуальну історію, як складають з окремих фрагментів мозаїку, – з історії науки, історії політичної думки, історії філософії, історії літератури і т.д., що означало б проектування в минуле структури сучасного інтелектуального простору. Навпаки, все більше уваги приділяється якраз тим утворенням в інтелектуальному житті минулого, які згодом не оформилися інституційно, не перетворилися на професійні види діяльності або в сучасні академічні дисципліни.

Якщо історія природознавства і техніки, як і історія літератури та всіх видів мистецтв, звичайно виділяються в спеціальні дисципліни, то історія соціального і гуманітарного знання, складає важливу частину, а по суті, центральне ядро інтелектуальної історії. Пріоритетне місце в сучасній інтелектуальній історії займає аналіз історії історичного пізнання, свідомості і мислення. Це пов'язано з тим, що під впливом “лінгвістичного повороту” та конкретних робіт прихильників “нової історичної критики” радикальним чином перетворилася історія історіографії, яка незмірно розширила свою проблематику і відвела центральне місце вивченню дискурсивної практики історика. Взявши на озброєння деякі принципи і методи літературної критики, вона має тенденцію до перетворення на її двійника – історичну критику, а інтегруючи нові і традиційні методи аналізу, отримує шанс знайти масштабну і повноцінну методологічну базу і стати по-справжньому самостійною і самоцінною історичною дисципліною. Прагнучи позначити цю нову якість в самій назві, її інколи звуть *кліографією*.

Як би там не було, нові шляхи відкриваються там, і лише там, де відповіддю на постмодерністський виклик є не огульне заперечення-відторгнення, а поглиблення рефлексії над основами власної інтелектуальної і дисциплінарної програми, стратегія оновлення і перетворення.

Цілісний підхід до вивчення складного історіографічного явища може бути спрямований на послідовний та систематичний аналіз конкретних форм існування історії як соціально-гуманітарного знання, як певної інтелектуальної системи, котра, зберігаючи свою специфічну якість, тим не менш, переживає з часом неуникну трансформацію. Ярким прикладом є ті метаморфози, котрі зазнав зміст поняття міждисциплінарності, яке складало (поруч із проблематизацією історії, визнанням активної ролі історика в діалозі з джерелом і відмовою від монофакторного аналізу) одну з опорних установок славнозвісної французької школи “Анналів” і “нової історичної науки” в цілому.

Тут доречно також відзначити формування вельми перспективного нового напряму історичної критики, що все далі йде від опису й інвентаризації історичних концепцій, напрямів і шкіл до аналізу, головним предметом якого стають якісні зміни в дослідницькій свідомості і творчій практиці істориків. У полі зору нової історичної критики потрапляють не лише результати професійної діяльності історика, але й уся його творча лабораторія, дослідницька психологія і практика, та в цілому – культура творчості історика. Історик занурений не тільки в сучасне загальнокультурне середовище, але й у більш вузьку професійну культуру, яка має власні традиції, не дивлячись на регулярне повторення в історіографії самоназв напрямів, у конструюванні яких головним є слово "нова". Саме у зв'язку з цим постійно виникає необхідність всебічного аналізу та чіткого визначення того комплексу установок, який власне і створює *нову якість*. І це, безумовно, торкається не тільки задач і методів історичного пізнання, але і самого способу *історієписання*.

Цікавою областю застосування постмодерністських теорій, яка має велике практичне значення, є історія історичних уявлень та історичної свідомості, в предметному полі якої повною мірою розкриваються багатообіцяючі перспективи плідного синтезу нової культурної й інтелектуальної історії. "Возз'єднання" історії з літературою збудило підвищений інтерес до способів виробництва, збереження, передачі історичній інформації та маніпулювання нею, перетворення історичної пам'яті в могутній чинник не тільки групової консолідації, але також суспільно-політичного розмежування та ідеологічної боротьби.

Йдеться, передусім, про вивчення проблем історичної пам'яті, тобто пам'ять соціуму та його окремих спільнот про власне минуле, у тому числі ключового і малодослідженого питання про співвідношення індивідуальної і колективної історичної свідомості та їх ролі у формуванні персональної, групової, національної ідентичності, про дію на цей процес історичної науки та історичної публіцистики. Важливими напрямами дослідницького пошуку повинні стати науковий аналіз якісних зрушень, що відбулися у розумінні завдань історії як академічної дисципліни і в історіографічній практиці на рубежах XVIII/XIX, XIX/XX і XX/XXI століть, а також виявлення динаміки станів історичної свідомості на обох його рівнях: і на професійно-елітному, і на буденно-масовому.

Якісне зрушення відбулося у вивченні середньовічної історіографії. Сьогодні виявляються декілька способів представлення результатів досліджень з середньовічної історіографії та залучення їх

до сучасних теоретичних спорів. Іноді твори середньовічних літописців наводяться як приклад таких текстів, які характеризуються мінімальною складністю і впливають на читача найбільш прямими і стереотипними способами, а потім в результаті аналізу цих хронік або анналів з точки зору їх наративних структур, робиться висновок про те, що якщо навіть подібного роду тексти не можуть розглядатися як прості свідчення, то тоді це тим більш справедливо відносно будь-якого іншого історичного твору. Другий спосіб будується на визнанні художньої (тобто літературної, а не власне історичної) цінності середньовічної історіографії. Передбачається, що розуміння історії як наративу, в дусі Гайдена Вайта, достатньо і немає ніякої необхідності розбиратися в тому, як функціонують окремі твори середньовічних істориків в середньовічних та більш пізніх контекстах. Проте найефективніший підхід, пріоритетно освоєний канадськими та американськими істориками, пов'язаний з вивченням середньовічних авторів як індивідів, а не тільки як представників якихось тенденцій, із вивченням та оцінкою тієї селекції подій минулого, котру вони здійснювали відповідно до своїх цінностей і уявлень. Прихильники цього підходу представляють середньовічну історіографію як результат серії індивідуальних виборів, обумовлених конкретними соціально-політичними обставинами.

Усе помітніше місце в інтелектуальній історії займає інтенсивний мікроаналіз, будь то аналіз конкретного тексту або ситуації, окремої творчої особистості або міжособових відносин в інтелектуальному середовищі. Персоналізований, чи то біографічний, підхід є традиційно пріоритетним в історії думки і науки, не кажучи вже про історію художньої творчості, з урахуванням ролі особистого начала в цих областях людської активності. Більше того, персональні аспекти інтелектуальної історії знаходять продовження в оригінальному жанрі інтелектуальних автобіографій і навіть інтелектуальних "сповідей", до якого, зовсім не випадково, звернулась ціла низка значних істориків другої половини XX ст. Істотно й те, що свої професійні автобіографії, свою персональну інтелектуальну історію провідні сучасні історики, які випробували чимало поворотів на своєму життєвому та творчому шляху, вписують до динамічного

[24] *Spiegel G.* Romancing the Past: The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France. Berkeley etc., 1993; *Geary P.* Phantoms of Remembrance: memory and Oblivion at the End of the First Millenium. Princeton, 1994; *Lifshitz F.* The Norman Conquest of Pious Neustria. Toronto, 1995; *Wolf K.B.* Making History: The Normans and Their Historians in Eleventh-Century Italy. Philadelphia, 1995; etc.

соціокультурного контексту, в якому акумулюються всі виклики часу та відповіді на них[25]. Йдеться, таким чином, про поєднання традицій соціально-інтелектуальної і персональної історії в спробах знайти "місток", що сполучав би "історію особистості" з Великою Історією в особливому предметному полі, котре можна умовно визначити як "історію історіографії в людському вимірі".

Отже, нинішня історіографічна ситуація не просто відродила інтелектуальну історію: остання якісно змінила свою проблематику, причому її відмінності від інших областей історіографії лежать не у винятковому володінні особливим корпусом історичних свідчень або набором методів, а в тому аспекті минулого, освітити який вона ставить собі за мету. Якщо формулювати у найзагальнішому вигляді, то з точки зору внутрішньопрофесійного розподілу праці роль інтелектуальної історії полягає в пріоритетному вивченні когнітивного та рефлективного аспектів минулого людського досвіду.

Предмет інтелектуальної історії в сучасному її розумінні включає не тільки історію досягнень людського інтелекту, тобто результатів інтелектуальної, творчої діяльності, але й історію самої цієї діяльності в її процесуальній незавершеності, і культурне середовище, що задає їй свої умови та передумови, і біографії самих творців, і їх міжособові зв'язки, і історію розповсюдження та сприйняття нових ідей і знань.

Із російської переклав Дмитро Вирський

---

[25] *Beloff M.* An Historian in the Twentieth Century: Chapters in Intellectual Autobiography. New Haven – L., 1992; Essais d'ego-histoire (*Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Raoul Girardet, Jacques Le Goff, Michelle Perrot, Rene Remond*) / Re-unis et presentes par Pierre Nora. P., 1987.

Ейдос.
1’2005.

Ева Доманьска

Познань

Криза метанаративів
(випадок постколоніальних студій)

Перш ніж ми звернемось до проблеми, означеної у назві цієї статті, здається корисним задати кілька попередніх питань, як ось: *Що достоту вважалося б за сутність кризи історичного (мета)наративу? На якому рівні таку кризу можна було б добачити?* (напр., це глобальний рівень чи достатньо тих самих національних історіографій?); *Як криза має себе проявляти?*; і, хоч і останній, але не менш важливий, *Хто говорить про кризу?*

В історичній літературі, я зустріла лише термін “криза історичного наративу”, а саме: Патрік Гуттон використовує його в своїй дискусії щодо відмінностей між наративом пам’яті та історичним наративом[1]. Останні дослідження або обговорюють кризу історії як таку або вивчають її інші аспекти, описані як епістемологічна чи когнітивна криза, криза представлення, криза довідковості (referentiality), або інституційна чи технічна кризи. Відтак, криза історичних досліджень здається є наслідком зовнішніх чинників, тобто, коливання широкого діапазону в сучасній науці і культурі мають стосунок до початку ери постмодерну. Крім того, ця криза супроводжується численними “поворотами” (лінгвістичним, наративним, дискурсивним, риторичним, культурним, етичним, естетичним тощо), відбиваючи боротьбу людства за звільнення від модерної моделі науки, що стала неадекватною сучасним умовам культури і людського існування. Насправді, як спостеріг Томас С. Кун,

---

[1] Див. Patric Hutton, “*Memory and the Crisis of Historical Narrative*,” стаття представлена на конференцію “Memory and Narrative,” 18-20 October 2001, Louisiana State University, USA.

в момент кризи вчений "часто здається людиною, що шукає довільно" як вона/він може сгенерувати нові теорії, які або матимуть успіх і призведуть до нової парадигми, або – не матимуть його і підуть у небуття[2].

* * *

Усі різноманітні концепції кризи похідні від того ж джерела, що є в медицині. Слово 6Δ∴Φ4Η, використане Гіппократом в його медичних дослідженнях, означає поворотну точку в хворобі, "критичний день" (Аристотель), раптова зміна, котра узалежнює майбутній стан пацієнта. Значення грека 6Δ∴Φ∅:≅Η, 6Δ∴Φ4Η, 6Δ4ϑ,≅Η, 6Δ4ϑ46 Η̄ відносяться до рішення, оцінки, вердикту, процесу, в якому щось урегулюється.

Таким чином, коли ми використовуємо слово "криза", аби описати людські конструкти, як ось, наприклад, культура, наука, релігія, ідеологія, нація і держава, ми імпліцитно порівнюємо їх з людським тілом[3]. Культура чи історія, котра є однією з форм культури, – нагадує тіло, що може бути хворим або здоровим, нормальним чи патологічним; тіло, яке народжується, зростає та вмирає. В цьому сенсі криза розуміється як відхилення від норми, патологічний стан. Епістимологічне значення кризи також похідне від цього базисного, медичного значення. Прикладом цього метода є Кунова "Структура наукових революцій"[4], в якій він формулює теорію кризи в науці, розгортає поняття нормальної (здорової) науки, ненормальної (нездорової) науки та аномалії (патології, відхилення від норми). Отже, криза може бути визначена як функція, що вказує або на смерть системи (криза, що веде до катастрофи), або на її вітальність (криза, що перетравлює аномалії). В медицині – це лікар, що діагностує кризу, таким чином забезпечуючи опис стану пацієнта. Зазвичай вважається, що теорія історії має аналізувати історіописання, а не визначати норми для написання історії. Отже, якщо ми знаємо від початку, що наші міркування не мають впливу на стан історії, чому ми говоритимемо про кризу наративу?

---

[2] Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*. Second Edition. Chicago and London: Univiversity of Chicago Press, 1970, p. 87.

[3] Ніцше описав людські конструкти як антропоморфізми. Томас Нагель доказує, що людина не може прийняти не-людську точку зору на його/себе та світ; не може вона/він знати «що воно настільки нагадує *дубинку*, щоб бути дубинкою». Thomas Nagel, „What Is It Like To Be a Bat?" *Mortal Questions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 169.

[4] Kuhn, 66-91 (chapters 7 and 8).

Є дві групи людей, які звичайно говорять про кризу історії і які часто мовлять про кінці, смерті та скінчення будь-чого: одні зацікавлені у підтримці старої парадигми, а отже намагаються заперечувати та інкорпорувати аномалії, й інші, які жадають просунути "нове". Перші – сповнені скептицизму щодо існування кризи; останні – відносяться до дискусії про кризу виконавчо (performatively), ніби оголошуючи, що криза створила дійсність. Як спостеріг Кун,

> *вибір між конкуруючими парадигмами виявляється вибором між несумісними моделями життя співтовариства. Внаслідок вибору такого характеру, він не детермінований і не може бути детермінований просто оціночними характеристиками процедур нормальної науки. Останні залежать частково від окремо взятої парадигми, а ця парадигма і є якраз об'єктом розбіжностей*[5].

Сам шлях, яким ця проблема запропонована – як питання, що потребує відповіді – здається дуже сумнівним, оскільки воно потребувало виправданого вибору між двома взаємовиключними опозиціями. І, згідно з принципом виключеної середини, тільки одна відповідь – правдива. Отже, я можу або сказати "так" і намагатись продемонструвати, що криза історичного наративу існує, або сказати "ні" і починати демонструвати, що він не існує. Крім того, стверджувальна відповідь змушує мене обирати між двома парадигмами.

Де-небудь ще я висловлю своє бачення кризи історії[6], констатуюче, що я розглядаю декларації кризи як перформанси (performatives). З одного боку, мені здається, що постійні дебати про наратив і нарацію вичерпали свій потенціал інспірації цікавих досліджень; з іншого, я зацікавлена в осягненні минулого іншими способами, аніж запропоновані традиційними історичними дослідженнями. Отже, перш ніж аналізувати критично або не-критично стан сучасної теорії та історію історіографії, я маю, з боку т.зв. "нової гуманістики", накреслити пропозицію дослідницьких проблем, інших

---

[5] Kuhn, 94. (цитата подана за: *Кун Т.* Структура наукових революцій. – Port-Royal, 2001. – С.108).

[6] Див.: Ewa Domańska, "On Various Ends of History." *History, Culture and Archaeology: The Interdisciplinary Crossroad* (в друці).

за ті, що звичайно подаються, і запропонувати аналітичні інструменти, котрі не були використані в теорії історії[7].

Однак, на противагу тим, хто вістить про грядущий колапс історії як дисципліни – як це робить Кейт Віндшутл (Windshuttle) у своєму творі "Нищення Історії: Як літературна критика та суспільні теорії вбивають наше минуле" (1997) – я не бачу будь-якої кризи-як-катастрофи у сучасних історичних студіях. Те, що я бачу є кризою у позитивному сенсі, кризу, яка насправді зміцнює дисципліну, оскільки вона пом'якшує та нейтралізує виникаючі аномалії.

* * *

Кунова теорія еволюції кризи може застосовуватись до історії сучасної історіографії. Як він стверджує, "Всі кризи починаються із змазування парадигми і послідовного послаблення правил для нормального дослідження"[8]. Це маніфестують, наприклад, праці французьких анналістів, які відкинули традиційну практику історичної науки, але, безсумнівно, не до ступеня відновлення парадигми. Те саме вірно і для таких трендів сучасної історіографії як антропологічна історія, історична соціологія, психоісторія або жіноча історія. Криза, котра передує виникненню нової парадигми викликається фрустрацією через те, що нормальна наука надає незадовільні рішення для аномальних випадків, що трапляються у дослідженнях. У випадку історії, "хвороба" має бути спричинена кількома чинниками. Першим фактором була т.зв. "нове гуманістика", яка рішуче вказувала на обмеження історії, розглянутої як модерна наука, погляд, що призвів до епістемологічної кризи історії. Другим фактором був дослідницький фокус, очевидний особливо на зростаючому полі досліджень Голокосту, на екстремальний досвід – війни, голоду, депресії, геноциду – характерний для двадцятого століття та спробу осягнути ці події з точки зору жертви. Це в свою чергу призвело до кризи представлення, відтоді як реалістичний стиль, природно переважаючий в історіографії, доводив свою неадекватність в описі травматичного досвіду. Третім і останнім фактором була критика історії як дисципліни, що забезпечує "відповідний" образ минулого і виконує соціополітичну функцію, згуртовуючи суспільство або країну навколо певної традиції, що до того ж санкціонована і підтримується владою. Ця криза, що може бути названа кризою дисциплінарної історії, вона знаходить відбиток в

---

[7] Питання використання історії не викликає нової турботи. Як продемострував Гайден Вайт, його адерсували Ніцше, а потім Сартру, Камю і Полю Валері. Див. Hayden White, "The Burden of History." *History and Theory* 5.2 (1966), 111-134.

[8] Kuhn, 84.

дебатах про такі питання як, наприклад, стосунки між пам'яттю та історією, де пам'ять зрозуміла як альтернатива для історії або як комерціалізація, вульгаризація і популяризація історичного знання.

* * *

Я думаю, що дискусій щодо кризи історичного наративу, котрі фокусуються винятково на історіописанні вузьких проблем, надто багато. Я погоджуюсь із тими, хто вказує, що не є певним, що постмодерн чекає істориків і своїх представлень історії[9]. В наслідок кризи представлення, модель твору про минуле стала більш гнучкою, залучила такі форми як діалог ("*Montaillou*" Ле Руа Ладюрі), фікційна оповідь ("*Dead Certainties*" Симона Шами), фільм ("*JFK*" Олівера Стоуна), фрагмент і не-лінеарна оповідь ("*1926*" Ханса Ульріха Гумбрехта), або комічна книга ("*Maus*" Арта Шпігельмана[10]), не кажучи вже про професійні World Wide Web-сайти і CD-ROMи, які роблять можливим різноманітні мультімедійні представлення минулого, що поєднують текст, образ і звук.

Остання тема випуску "*History and Theory*" озаглавлена як *Unconventional History*. У вступі до цього випуску, Брайян Фей протиставляє "безумовну, неконвенційну історію" "академічній історії", визначивши останню як "типовий вид дискурсивної історії, що продукується професійними академічними істориками". Статті, включені до цього випуску, обговорюють, з-поміж іншого, представлення історії у живопису; "літературну історію", що змазує кордон між науковою історією та літературою; "емпатичну історію", що надихнулась феміністськими студіями і сфокусувалась на досвіді людського суб'єкта та досвіді автора, який пише про цей людський суб'єкт; "альтернативну історію", що запитує, котре минуле було б вірогідне, якби спрямування певних критичних подій було інше; роль і значення як документальних, так і художніх фільмів як шляху до представлення минулого. Фей відкрито вказує на мету опублікувати ці статті в журналі, що вважається об'єктивним, досі традиційним (порівняно з авангардистським "*Rethinking History*"): редактори бажали відтестувати неконвенційні шляхи представлення минулого. Аналіз представляв учасникам точки слабин та обмежень стандартної

---

[9] Див. Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *Telling the Truth About History*. New York and London: Norton, 1994, p. 233.

[10] Останній випуск "*Rethinking History*" (vol. 6, no. 3, 2002) присвячено "графічній (символічній) новелі" ("graphic novel"), себто представленню минулого в формі комічних книжок.

історіографії і радив збагачувати домінуючий дискурс академічної історії засвоєнням деяких елементів таких неконвенційних методів[11].

Таким чином, криза історичного наративу, здається, демонструє радше вітальність, аніж занепад історії, вказує на її здатність пристосовуватись до змін культурного контексту і реагувати на нові вимоги. Більш важливо, що це не книги істориків, але інші форми презентації знань про минуле – як ось, наприклад, кінострічки, музеї і web-сайти, а також сучасне мистецтво, театр або музика – є маніфестом кризи історії, зрозумілої як потреба в інших методах дослідження минулого та різноманітності у формах його представлення. Це тут знані теорії Фуко та Дерриди були втілені на практиці. Наприклад, ідеї Дерриди надихнули будову (радше ніж саму колекцію) Єврейського Музею в Берліні, спроектовану Даніелем Лібескіндом, членом групи архітекторів, знаної як деконструктивісти. Відкритий у 2001 р., цей музей вважається за одне з величніших архітектурних досягнень останньої сотні років. Джеймс Е. Янг описав це як приклад "моторошної меморіальної архітектури"[12]. Монументальні чи скульптурні форми, музею Лібескінда успішно задовольняють потребу символізувати перед-вступ до Єврейського минулого в історії Берліна. Я вірю, що сьогоднішнє пост-пам'ятаюче покоління (покоління, що не жило за Голокосту) знаходить це найпритягуючим представленням Єврейської історії, відбитій у ідеї пустот, порушень-перервностей та лабіринті.

Єврейський Музей характеризується певною нестабільністю, ніби він завжди перебуває в процесі становлення. Відкритий та незакінчений, він не має хронологічної структури, закритого наративу, або *telos*[*], оскільки вгасання не є метою (він є анти-вгасаючий, себто Молодий). Ця форма є прикладом риторики фрагмента. Вона – повна розривів, переломів і кидків, котрі мають показати неможливість представляти історію євреїв у Берліні в когерентній і гармонічній формі або вкладання її із спеціальним призначенням. Будова цікава пустотами, дуже потужними німими просторами, призначенням яких є призупинювати. Це пустоти, що дійсно формують центральні точки

---

[11] Див. Brian Fay, "Unconventional History". *History and Theory*, Тема випуску №41 (Unconventional History), December 2002.

[12] Див. James E. Young, "Daniel Libeskind's Jewish Museum in Berlin. The Uncanny Arts of Memorial Architecture." *At Memory Age. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven and London: Yale University Press, 2000, p. 154.

[*] Від грец. "*кінець, ціль*" – в давньогрецькій філософії кінцева мета будь-чого; один з основних принципів буття у філософії Аристотеля *(Ред.)*.

цілої структури. Відвідувач почуває дискомфорт, оскільки дезорієнтація лабіринтообразного плану зигзагу позбавляє почуття безпеки, і тоді як гострі кути неухильно нищать гармонію вона/він забажає досвіду. Така перервність, невизначеність і дисонанс також роблять неможливою розкіш дистанції з цим посланням, почуття "Я у безпеці; це не обходить мене". Однак, не дивлячись на свою авангардну форму наративу, проект Лібескінда також вписує себе в певний метанаратив. Відтак, в наступній частині цієї статті я розгляну кризу історичного наративу в контексті Ліотарової концепції колапсу "великих наративів".

* * *

На найзагальнішому рівні, є два можливих осягнення кризи історичного наративу: одне стосується Ліотарової тези про кризу метанаративу, інше має відношення до кризи представлення, котра, повторю це знову, продемонструвала, що стиль реалістичної прози XIX століття, використовуваний в історіописанні, не може передати травматичний досвід, зокрема це стосується масових різанин XX століття.

В контексті Ліотарової теорії, криза історії, одним з аспектів якої є криза історичного наративу, обумовлена кризою модерністичного розуміння як певного проекту, що ґрунтувався на ідеях гуманізму та Просвітництва. Згідно Ліотару, ми живемо в еру постмодерну, що характеризується колапсом "великих наративів". Цей останній пов'язується з кризою переконання в Істині, кризою метафізики та кризою університету. В своїх "*Postmodern Condition*" Ліотар поціновує комерціалізацію знання, відзначаючи, що в еру постмодерну чинник легітимізуючий знання – то, передусім, його ефективність та корисність. Мета дослідження – "не знаходити істину, а додавати сили"[13]. Багатство має набути вітального значення: "Нема грошей, нема доказу – і це засоби зовсім не верифікації тверджень і не істини" (45)[*]. Пізнавальна функція науки є, таким чином, нероздільна з її соціополітичною функцією. Як наслідок, роль університету змінюється: замість генерувати ідеали, від нього чекають продукування компетентних дослідників (47-53) та контролю за тими, хто керує фінансовими ресурсами.

---

[13] Jean-François Lyotard, *The postmodern condition: a report on knowledge*, transl. by Geoff Bennington and Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984, p. 46.

[*] Тут і далі цифрою в дужках позначена сторінка за згаданою працею Ліотара (див. посилання №13).

Багато істориків твердять, що оголошена криза історії носить радше інституційний чи технічний, аніж епістемологічний характер. Аргументи, які вони використовують, аби підтримати це твердження, подібні до Ліотарових: зміни у шляхах фінансування закладів вищої освіти; нестача автономії університетів контрольованих владою, що, зацікавлена у підтримці особливих видів досліджень, надає фонди для них (напр. політичні резони для захоплення "індустрією Голокосту"); комерціалізація історичної науки (промисловість спадщини; минуле як об'єкт торгівлі, що може бути купленим і проданим); скорочення кількості класів історії в початковій та середній школах (гадана даремність гуманітаристики; тенденція до спеціалізації освіти); зменшення фондів виділених на освіту; масовий характер вищої освіти (продукування шукачів роботи зі ступенями університету; навчання в коледжі як засіб запобігання безробіття серед молоді); погіршення якості освіти; занепад статусу істориків, які сприймалися раніше як широко поважані інтелектуали, а тепер стають експертами, запрошеними на телевізійні вікторини та ток-шоу; зменшення кількості молоді зайнятої в історичних інституціях, що очолюються геронтократією і т.ін. Таке собі осягнення кризи історії трактуванням епістемологічної кризи як ефекту інституційної кризи, тоді як обидві мали б розглядатись разом[14].

Ліотар розрізняє два варіанта легітимації наративу: політичний і філософський (31-37). Перший має відношення до Французької революційної традиції і є "наративом емансипації", його метасуб'єкт є людиною в пошуках свободи. В цьому випадку, роль університету – гарантувати тріумф свободи на гуманістичних засадах, коли набуті знання дають людям поінформованість щодо їх прав, а отже свободу. Другий веде родовід від традиції Німецького ідеалізму і "наративу спекуляції", чиїм метасуб'єктом є Дух в пошуках самоусвідомлення. В межах цього конструкта, функцією університету є навчити людей, що нація і Держава з її інституціями є інкарнацією Духа, чия мета виправдовує їх існування.

Фокусуючись на наративі емансипації в контексті Англо-Американської теорії і історії історіографії, я поміркую над

[14] Див. James Vernon, "Thoughts on the Present 'Crisis of History' in Britain". *Reviews in History*, e-journal, 2001, http://www.ihrinfo.ac.uk/ihr/Focus/Whatishistory/index.html. Аналогічне видання адресоване Gérard Noiriel в його *Sur la „crise" de l'histoire* (Paris: Belin 1996).

постколоніальними студіями як дисципліною, що належить до т.зв. "нової гуманістики"[15].

* * *

Разом із гендерними дослідженнями, постколоніальні студії кидають виклик традиційній моделі історичного дослідження. Якщо ми уявляємо їх як аномалію в межах превалюючої дослідницької парадигми, ми повинні незалежно від того спитати чи це дійсно прояв кризи, чи кінець метанаративу в значенні Ліотара. В моїй візії, "наратив емансипації" видається індикатором кризи, але не кінця метанаративу, оскільки він тільки змінив свій суб'єкт, але зберіг засвоєне. Таким чином, "нова гуманістика" не використовує універсальну категорію до людей, оскільки вони протиставляються всім універсаліям і сутностям; все ще як опозиційна критика вона формулює інший революційний дискурс – контр-історію Фуко, наратив написаний з точки зору жертви і такий, що оповідає про невдачі та приниження підлеглого (молодшого офіцера), а не про переможців і героїв. Отже, "нова гуманістика" надає приклад дискурсу емансипації, типовий для модерного проекту. Парадоксально, пошуки свободи і справедливості є гуманістичним ідеалом, але, оскільки постколоніальні студії і "нова гуманістика" в загальних рисах протиставляються таким універсальним ідеям, з'являється рівновага між модерним метанаративом – себто, різними варіаціями Марксизму, що формує базис постколоніальної політики – і постмодерним фрагментарним дискурсом, зрослим на постструктуралізмі та деконструкції. Постколоніальні студії являють собою, відтак, підсумок дискурсу, котрий відкрито критикує метанаратив, але сам є метанаративом. Цього задосить, аби згадати, що оскільки традиційні метанаративи фетишизують такі поняття як гомогенність, тотальність, історія, нація чи держава, постколоніальні студії замінють їх іншим набором концептів, таких як відмінність, фрагмент, пам'ять та співтовариство. Насправді, постколоніалізм може бути розглянутий як постмодерна реалізація полемічної універсальної історії, чия інтрига обертається навколо <u>видання</u> колоніалізму. Само використання

[15] "Нова гуманістика", також звана "антігуманістичний критицизм" чи "опозиційний критицизм", позицонує себе проти "ортодоксальної гуманістики". Термін "нова гуманістика" є радше невдалим і таким, що вводить в оману, оскільки основним поштовхом цього руху є критика гуманізму з його євроцентризмом, антропоцентризмом, фалоцентризмом і переконання в можливості творення покращеного *homo humanus* як протиставлення *homo barbarus*. "Нова гуманістика" включає такі дисципліни як, між іншим, культурологічні студії, постколоніальні студії, жіночі студії, гендерні студії та гомосексуальні студії.

приставки "пост-" передбачає лінійну хронологію модерності, продукуючи класичний наратив із початком, серединою та кінцем. Кінець зобов'язує не лише до переконаності в прогресі, але також до утопічної надії, що новий світ "*пост*-у" буде краще, ніби ми забули, що агресивний територіальний колоніалізм минулого був замінений новими формами, як ось економічний колоніалізм.

Таким чином, не дивлячись на цей критицизм щодо "канонічного знання", постколоніалізм пав його жертвою. Порочне коло, увесь хід розвитку, як ось асиміляція нестандартних форм історичного наративу мейнстримом, демонструє зміцнення системи, її адаптаційні здібності та імунітет до "вірусів", а аж ніяк не колапс згаданої системи. В цьому сенсі, криза – тимчасовий і бажаний феномен, необхідна умова "прогресу". Ми могли б також висунути протилежну тезу, доказуючи, що аномалії, які формують антисистему застосовують домінуючу модель, аби критикувати контекст в якому вони виникли. Тим не менш, навіть в цьому останньому випадку постколоніальні студії не можуть розглядатись як пропозиція нової парадигми, але лише як написання контр-історії в якій змінено наратора та протагоніста, домінуюча модель заперечена і історія написана наново, так, аби фокус уваги прийшовся на цей маргінес. Отже, криза наративу означає кризу центру і здається, підтримує концепцію Делюза і Гуетарі щодо "де-територізації" "незначних видів знання", що, змаргіналізовані домінуючим знанням через їх, припущально, не-науковий та пізнавчо наївний характер, згодом пересуваються до центру.

Як приклад, я розгляну погляди Діпеш Чакрабарті, представника Групи досліджень підлеглого[*] (*Subaltern Studies* Group)[16].

---

[*] Дослівно – молодшоофіцерських досліджень, як тут не згадати популярні українські фольклорно-літературні образи унтер-офіцера-малороса та прапорщика-хохла *(Ред.)*.

[16] *Subaltern Studies Group*, чиїми членами є Гайатрі Чакраворті Співак (Gayatri Chakravorty Spivak), Гайан Пракаш (Gayan Prakash), Ранаїт Гуха (Ranajit Guha), Парза Чаттеріє (Partha Chatterjee), Шахід Амін (Shahid Amin), Давід Арнольд (David Arnold), Давид Гардіман (David Hardiman), Гйанендра Пандей (Gyanendra Pandey) і Діпеш Чакрабарті (Dipesh Chakrabarty), була створена на початку 1980-х рр. з наміром "переписати" історію Індії. Це переписування являло собою критику традиційних історичних інтерпретацій, які представляють рух за незалежність в Индии як ініційований елітою Хінді, котра пред'являла претензії говорити від імені цілої нації, як ніби групи молодших офіцерів не мали національної свідомості або не були засобом боротьби. Термін "молодший офіцер" запозичений в Антоніо Грамши (Gramsci), який сформулював проект дослідження історії класів "молодших офіцерів" у своїй "*Escritos Politicos*". Дослідники пов'язані з *Subaltern Studies* Group використовували цей термін, аби посилитись на всі групи, які вони розглядають як

* * *

Згідно Чакрабарті, критика великих наративів мала продемонструвати, що нація не може мати один стандартний наратив, але цей національний наратив є результатом багатьох конкуруючих наративів. Дослідник запроваджує концепт "історій меншин", аби посилатись на минуле забутих або маргіналізованих суспільних груп, котрі демократичний історик бажає інкорпорувати до національного наративу. Оскільки первісно історії меншин були протиставлені історії більшості, вони стають її доповненням як тільки інкорпоруються до неї. Отже, т.зв. "добрі історії" є сконструйованими і Чакрабарті задає питання слідом за Фуко, хто визначає, що то – "добрі історії". Інкорпоровані до домінуючої історії, історії меншин збагачують її і можуть навіть стати її центром. Будь-яка історія меншини може інкорпоруватись до домінуючої історії допоки історія підпорядкованих груп може бути описана і її точка зору раціонально виправдана. Концепти раціональності і реальності, якими управляє домінуюча історія, виключають історії, що не в узгоджуються з ними. Встановивши це, Чакрабарті підсумовує, що критерій виключення є епістемологічним. Наступний пасаж є особливо важливим у презентованій дискусії:

> *Розглянемо наразі результати інкорпорації в дискурс історії минулого таких базових груп як ось, наприклад, робітничі класи і жінки. Історія їх не тотожна, оскільки Томпсон і Гобсбаум бралися за свої ручки, аби зробити робітничі класи на вигляд основними акторами в*

притиснуті домінуючою владою: робітників ручної праці, селян, жінок, аборигенів колоній. Перший номер журналу "*Subaltern Studies*", редагований Ранаїт Гуха, вийшов у 1982 р. В його статтях Субалтерністи аналізували, з-поміж іншого, буржуазну природу індійського націоналізму. Вони вірять, що рух незалежності, відбитий у діях нижчих суспільних верств, був привласнений елітним націоналізмом і підпорядкований його інтересам. Субалтерністи також бажають змінити свідомість селян, демонструючи, що їх дії, заворушення і повстання проти колонізаторів були незалежні від дій здійснених елітою. Відтак, коли вони критикують метанаративи, субалтерністи мають на увазі метанаративи антиколоніального націоналізму. Кілька років тому, їх зацікавлення перейшли від категорії підлеглого (молодшого офіцера) до твореної ним спільноти. Спільнота функціонує як джерело спротиву домінуючій владі навіть якщо вона є також джерелом класового, кастового і гендерного тиску. Інший об'єкт критики субалтерністів – модерний проект гегемонічної нації, базований на ідеї прогресу, Просвітницької раціональності та секулярності. В своїх дослідженнях вони замінюють його проектом фрагментованого суспільства, заснованого на локальних традиціях та власних візіях світу (Partha Chatterjee *The Nation and its Fragments*). Ranajit Guha, *Subaltern Studies*, 7 vols. (Delhi: Oxford University Press, 1982).

> *суспільстві. Феміністські інтервенції останніх двох десятиліть також мали безперечний вплив на сучасну історичну уяву. Чи інкорпорація цих радикальних рухів до мейнстриму дисципліни змінила природу історичного дискурсу? Зрозуміло, що так. Але відповідь на питання "чи така інкорпорація накликала на дисципліну кризу в будь-якому вигляді?" є більш складною. Оволодіваючи проблематикою оповідання історій до сих пір ігнорованих груп (...) дисципліна історії відновлює і підтримує себе*[17].

Чакрабарті запитує, хто говорить про індійське минуле від імені аборигенів[18]. У відповіді, він відзначає, що в домінуючому університетському дискурсі історії це є "Європа", що залишається основною контрольною точкою. Під Європою він має, не Європейський континент в географічному значенні, але уявну фігуру, що створила такі основні історичні категорії як держава та нація, капітал, громадянство, права людини, суб'єкт, демократія та соціальна справедливість і в цьому відношенні вона формує певне навантаження (через це слово "Європа" взяте у лапки). Всі інші історії (китайська, африканська тощо) неминучо стають варіантами метанаративу званого "Європейською історією". Тип наративу характерний для "Європейської історії" розглядається як вищий, оскільки історія, напр., Індії є підлеглою (subaltern) для нього. Позиція нижчого суб'єкту може, таким чином, змальовуватись лише в термінах вищого суб'єкту, з тих пір як "Європа" складає мовчазну структуру, вихідну для історичного знання будь-якого типу. Цю перевагу демонструє факт, що історики Третього світу завжди посилаються на західні дослідження, а не навпаки. Праці першорядних західних істориків цитує і Чакрабарті (Е.П.Томпсон, Емануель Ле Руа Ладюрі, Жорж Дюбі, Роберт Дарнтон, Наталі Земон Девіс), що віддзеркалює незнання не-Західних історій. Це незнання виходить з певних теоретичних припущень: наскільки застосовані структурні концепти історичного мислення, єдино "Європа" є пізнавана, оскільки інші історії можуть стати лише об'єктом емпіричних знань, що додають плоті до скелету "Європи"[*] (27-29). Дійсно, Чакрабарті пише, "Європа" "була нічим окрім частини

---

[17] Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2000, p. 98-99.

[18] "Who Speaks for „Indian" Pasts?" – цей оригінальний підтитул статті Чакрабарті опущено в його книзі. Див. також: Gayatri Spivak, "Can the Subaltern Speak?." *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg. London: Macmilian, 1988.

[*] Тут і далі цифрою в дужках позначена сторінка за згаданою працею Чакрабарті (див. посилання №17).

вимислу переповіданого колонізованому колонізатором під час процесу фабрикування колоніальної домінації” (34). Він задає питання, яке середній Європеєць може сприйняти за абсурдне:

> *Чому сьогодні історія є обов’язковою частиною освіти модерної людини в усіх країнах, включно з тими, які почувалися доволі комфортно і без неї до кінця вісімнадцятого століття? Чому діти повсюди в світі сьогодні мають прийти до згоди з предметом, що називається “історією”, коли нам відомо, що цей обов’язок не є ані природнім, ані стародавнім? (41)*

Відповідь – проста: це тому, що національна держава має стати найбільш бажаною формою політичної спільноти, і Європейський імперіалізм, так само як націоналізми Третього Світу, є відповідальними за цю універсалізацію (41).

Будуючись на своїй критиці євроцентричної історії, Чакрабарті висуває проект, який є відповідним дискусії про кризу історичного наративу. Описаний як “провінціалізація Європи”, він є проектом історії, якої ще не існує (42). Чакрабарті не бажає відкинути модерність, науку, розум, метанаратив або універсалії; не примикає він також до культурного релятивізму. Чого він прагне – це аналізу підстав, які підтримують і легітимізують нашу впевненість у цих категоріях, наприклад, чому розум має стати контрольною точкою для міркувань, що не випливають з контексту раціональності. Основний поштовх цього проекту – “вписати до історії модерності амбівалентність, протиріччя, використання сили і трагедії, і іронії, що вряди-годи вчащають до неї” (43). “Я вимагаю для історії”, – каже Чакрабарті, – “свідомо зробити це видимим, в межах самої структури її наративних форм, її власні репресивні стратегії і методи, роль, яку вони грають у змові з наративами громадянств в асиміляційних проектах модерної держави щодо всіх інших [інших за національну державу – *Ред.*] можливостей людської солідарності” (45). Ця історія буде втілювати “політику відчаю” і зіткнеться з власною смертю, вивчаючи такі речі, котрі є найбільш відпорними до спроб інтеркультурної трансляції. Чакрабарті припускає, що така історія є важливою в межах академічної історії, котра невіддільна від проекту модерності, до продуктів якого вона належить, і від Європи, котра являє собою її центр.

Проект Чакрабарті підтверджує мої власні сугестії з даного приводу: ці тести еластичності кордонів дисциплінарної історії, збагачують її без реальних змін основних посилок. Крім того, зміни

дисциплінарної історії не є метою цього проекту, що вирішив оспорити домінуючий історичний дискурс, використовуючи його власну зброю. Ми можемо передбачити, що завдяки постколоніальним студіям або “новій гуманістики” взагалі, історія піддасться мутації, відкриє для себе нові проблеми і запровадить нові інструменти аналізу – і це витвориться з кризи, що радше зміцнює, аніж руйнує.

* * *

Аби підсумувати: постколоніалізм як дисципліна, що є частиною “нової гуманістики” являє собою дискурс конкуренції і протесту, критичний до домінуючого дискурсу. Це також проект, що є як теоретичним, так і політичним. В теоретичному сенсі, він є дискурсом інтервенції; в політичному – емансипація. З одного боку, він намагається критикувати домінуючий дискурс із зовні, позаяк показує його обмеження і тенденційності; з іншого – емансипаційний дискурс як такий є типовим для проекту модерності. Відтак, постколоніалізм виказує себе *a priori* в межах домінуючого дискурсу. Таким чином, критичний дискурс постколоніальних студій абсорбується домінуючим дискурсом та умиротворюється, нейтралізується і використовується більше для тонізації, чим для переборення системи. Будь-який критичний дискурс є ефективним тільки до тих пір поки він залишається зовнішнім дискурсом (чужинецьким для системи)[19].

У контексті вищезгаданої дискусії відносно напруги між дискурсом інтервенції та одночасно й емансипації, я маю зробити наступні висновки щодо кризи історичного наративу: єдиними прикладами кризи наративності в історіописанні є наративи, що вимагають все ще переважаючого реалістичного стилю і хронологічного порядку. Письмові історичні наративи мають свої обмеження. Історики можуть спробувати перевершити стандартну форму реалістичного наративу (розповідь) і використати стиль модерністичної прози, за взірцем того самого Кафки або Джойса. Вони можуть інкорпорувати до наративу свої власні вірші (антропологи Джеймс Кліфорд і Ренато Росальдо), включати автобіографічні елементи (представники французької *ego histoire*), або використовувати форму літературного нарису, але навіть якщо б їх сприйняли як avant-garde, вони все ще залишаться в межах домінуючої парадигми. Найбільші їх експерименти робитимуться в царині

[19] Про дискусію щодо цього в контексті феміністичних студій, див.: Griselda Pollock, “The Politics of Theory: Generations and Geographies: Feminist Theory and the Histories of Art Histories.” *Genders*, vol. 17, Fall 1993, pp. 97-120.

обмежень реалістичного, наукового і об’єктивістського стилю. Можливо історіописання само по собі стане застарілим і криза наративності являє собою дійсно кризу представлення історії як письмового наративу. Авангардні приклади “нового” представлення історії можуть виявлятися поза історіографією. Таким є Лібескіндів музей-меморіал у Берліні, що представляє історію в архітектурній формі. І можливо, що тепер ставка не так на різні шляхи представлення минулого як на оприсутнення (presentification) минулого, спробу зробити його наново присутнім (наше постійне нездійсненне бажання), або випробувати (пережити досвід) минуле (Френк Анкерсміт[20]).

Вищевказані приклади інтервенціоністського дискурсу працюють радше на тонізацію, аніж на підрив домінуючого дискурсу і свідчать про його гнучкість. Будь-які спроби повалення дискурсу можуть бути лише політичними акціями, котрі виходять із-зовні і керуються опором інкорпорації. Криза, що веде до катастрофи, може викликатись лише з боку течій “інтелектуальної анархії” або “тероризму”, яких я не бачу в сьогоднішній гуманістиці.

Із англійської переклав Дмитро Вирський

[20] Див.: Frank Ankersmit, “Remembering the Holocaust: Mourning and Melancholia”, в його ж: *Historical Representation*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

Ейдос.
1’2005.

Віталій Підгаєцький
Дніпропетровськ

Комп'ютерне моделювання і філософія історії як сукупність інтерпретацій: "imaginary gardens with real toads in them"? Варіації на тему Маріани Мур. Версія третя.[1]

Пам'яті
Йосипа Бродського

Преамбула

До назви своїх роздумів я залучив відомий вислів американської поетеси Маріани Мур: “imaginary gardens with real toads in them”[2], який вважається однією з загальновизнаних метафор поезії. Я ж використовую цей образ, як одну з метафор науки історії. У цьому випадку, “imaginary gardens” – це створені нами з допомогою комп'ютерних технологій знакові моделі минулого, тобто того, що було або могло бути у попередні часи, “real toads” – це бази і банки даних, побудовані нами, інформацію з котрих ми намагаємося аналізувати. Заключними кроками цього алгоритму є інтерпретація і верифікація створених нами моделей минулого.

Ключовими, знаковими висловами, які у даному випадку позначають, маркують кордони і сенси того пізнавального простору, фрагменти (підсистеми – *В.П.*) якого аналізуються, є: загальнонауковий дослідницький досвід; вимірювання і обчислення, як

---

[1] Цей текст є своєрідним україномовним підсумком, узагальненням думок, висловлених мною у доповідях, зроблених на XV конгресі Міжнародної асоціації “Історія і комп'ютер”, який відбувся у серпні 2001 року у Познані (Польща), і на VIII конференції її регіонального відділення, що відбулася у липні 2002 р. у Санкт-Петербурзі (Росія).

[2] “Уявні сади зі справжніми жабами у них” – мій переклад з англійської. Див.: *Marianne Moor*. Poetry//Американская поэзия в русских переводах. – М., 1983. – С.308.

методи історичних досліджень, як інструменти обробки, тобто структуризації і переструктуризації (моделювання) знакової інформації про минуле у знання про нього, котрі мають "модельну" природу; комп'ютерні технології як своєрідні містки, що пов'язують методи історичних досліджень з загальнонауковими методами, а переосмислення результатів їх використання може правити за один з можливих шляхів, по якому може відбуватися розвиток філософії пізнання як такого.

Особливу увагу читачів хочу звернути на те, що у всіх фрагментах статті йдеться про дослідження саме кількісної, цифрової інформації, про що покликані нагадувати поетичні епіграфи до кожного з них. На мою думку, фрагменти з поезії Й.Бродського є самодостатнім, структуроутворюючим мегафрагментом для всього цього сюжету.

У процесі своїх роздумів, я намагаюся знайти відповіді на три питання, кожному з яких присвячений окремий фрагмент, кожному з яких передує епіграф з вірша Й.Бродського "Полудень у кімнаті" [3]

Завершує цей сюжет Post Scriptum, за який править, у тому числі, ще один уривок з того ж самого вірша Й.Бродського.

* * *

"Двуногое – впрочем,
любая тварь
(ящерица, нетопырь) –
прячет в своих чертах
букварь,
клеточную цифирь"

Фрагмент перший.

Що принесли з собою до історичних досліджень комп'ютерні технології?

З'ясувалось, що використання комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях неможливе без використання загальнонаукового теоретико-методологічного досвіду. Справа полягає у тому, що історики не є не першовідкривачами комп'ютерів, не єдиними їх користувачами, не головними продуцентами програмного забезпечення. До того ж протягом довгих років після появи комп'ютерів в історичному соціумі існувало і продовжує існувати імперативне переконання у тому, що і без комп'ютерних технологій можливо "писати історію". Коло аргументів прихильників цих

---

[3] *Бродский И.* Полдень в комнате. – Минск, 1992. - Т.2. – С.20-23.

поглядів достатньо широке, починаючи з твердження про те, що "родовою ознакою" історії є саме розповідь, оповідання про події минулого, а не їх вимірювання, не перетворення історичних праць на "бухгалтерські книги", закінчуючи фразою про те, що і "Ключевський" і "Грушевський" без допомоги комп'ютерів написали свої "історії", які і до нашого часу лишаються неперевершеними зразками історіописання.

Не спростовуючи ці точки зору, тому що будь-яка думка, за визначенням, має право на існування, і спираючись на історичний досвід, котрий вчить нас тому, що однодумство є ні чим іншим як єдинодумством, зазначу таке: як відомо, наука як така, розпочиналась з фізики, продовжилась метафізикою, а зараз перейшла до етапу мегафізики, якій об'єднав, або об'єднує фізику з метафізикою. Від фізики і метафізики (у наслідок їх дезінтеграції) походять і продовжують походити всі інші різноманітні науки зі своїми "власними" об'єктами дослідження, зі своїми "власними" теоретико-методологічним і методичним апаратом і інструментарієм.

Поступово "окремі" науки перетворювались на самовпевнені "кормлєнія", і як їм здавалося і продовжує здаватися і зараз у самодостатні соціальні інститути, що продукують (як їм здається) конче необхідні людству знання у галузях пізнання, на їх думку, не пов'язаних між собою, наприклад, у геології і у медицині. Однак на етапі мегафізики виявилось, що світ, у якому ми живемо і жили наші предки, і наш Всесвіт – єдині, системні. Всі їх складові – елементи підсистеми – рівноправні між собою і мають однакові права на існування. А думка про те, що буцімто "жива" природа має якісь переваги перед так званою "неживою" природою в наш час, за визначенням, може сприйматися вченими не як аксіома, а лише як одна з робочих гіпотез, з допомогою яких ми намагаємося наблизитися до розуміння сенсу того світу, у якому ми живемо, а потім вже і до пізнання самих себе.

Інакше кажучи, на етапі мегафізики з'ясувалося, що всі науки мають один і той же системний об'єкт дослідження – світ "живої" природи і його мешканців у минулому і у сучасному. Жодна "окремо взята" наука не здатна впоратися або хоча б наблизитись до пізнання цього складного об'єкта пізнання. У той же час, зовсім відмовитись від спроб пізнання людство, у силу своєї "допитливої" природи і необхідності "вписатися" до складних структур світу, у якому ми живемо, не в змозі, і тому одним з закономірних і необхідних кроків, що можуть сприяти наближенню нас до вирішення цієї проблеми, стає

інтеграція всіх сущих нині наук в єдину науку – у мегафізику. Єдині для мегафізики мета пізнання і єдиний системний об'єкт пізнання роблять можливим припущення щодо існування єдиних (загальних, спільних) загальнонаукових методів досліджень, якими можуть бути: описування, вимірювання, експеримент, моделювання. Однією з вагомих передумов для цього висновку може бути описова і кількісна форми фіксації і представлення інформації про досліджувані нами об'єкти, будь-то: люди, птахи чи квіти, які за своєю природою є багатовимірними, масовими і системними. Наявність достатньо формалізованої ("типової") інформації, а саме кількісної ("цифрової"), передбачає можливість її "обробки" з допомогою "допоміжних" інструментів, котрими можуть бути: морські камінчики, пальці на долонях рук, бухгалтерські рахівниці, і, насамкінець, "рахівниці з пам'яттю і з моторчиком" – комп'ютери, що працюють за програмами, створеними людьми. Саме ті науки, що обробляють переважно цифрову інформацію (наприклад, математика, статистика тощо) накопичили значний досвід у використанні комп'ютерних технологій і можуть стати своєрідними теоретико-методологічними і методичними "донорами" для історичних досліджень, у яких використовуються комп'ютерні технології. Однак практика цих досліджень свідчить про те, що лише математикою і статистикою коло таких своєрідних донорів, чий досвід можуть використовувати історики, не обмежується. Ось деякі приклади таких запозичень.

1. Із загальнонаукового дослідницького досвіду нам відомі такі "інструменти" пізнання як: спостереження, вимірювання, експеримент. При чому не всі з них, до певного часу, визнавалися як рівноправні "учасники" процесу пізнання у різних науках. Наприклад, у зоології не визнавалися як наукові (тобто, доказові – *В.П.*) результати, одержані шляхом спостережень за поведінкою тварин на свободі, тобто у природному середовищі їх мешкання. Пріоритет у цій науці надовго був закріплений за результатами, одержаними експериментальним шляхом. І лише після того, як зоологі-"спостерегачі" отримали у своє користування інструменти набагато досконаліші за біноклі, магнітофони і журнали, до яких вони вписували результати своїх спостережень, а саме: спеціальні радіомаркери, що дозволяли цілодобово ідентифікувати кожен об'єкт, за яким здійснюється спостереження, тобто конкретну тварину; відеомагнітофони, які надають можливість у режимі реального часу, одночасно здійснювати відео і звукозаписи "ідентифікованих" об'єктів спостереження, зоологи – "експериментатори" все ж таки визнали рівноцінність результатів, одержаних як у результаті експериментів, так і у результаті

спостережень. Цьому сприяло удосконалення інструментів спостережень, які стали проводиться у доволі суворих і чітко визначених умовах, які наближувались до умов, у яких здійснювалися експерименти.

А як же йдуть справи в історичних дослідженнях?

Чи здатен історик спостерігати, описувати і експериментувати з об'єктами свого дослідження, якими, у широкому сенсі цього поняття, вважаються "минуле" або "історія", а у вузькому – конкретні люди, явища або процеси. Усе було б гаразд, якби ці об'єкти дійсно існували б зараз. Навряд чи хто стане спростовувати той факт, що "минулого" дійсно немає зараз. Остання обставина надала деяким скептикам підстави для сумнівів у справді науковому статусі науки історії і у вірогідності одержаних нею результатів на тій підставі, що об'єкти її досліджень, під якими традиційно розумілись і розуміються і зараз – люди, процеси, явища, дійсно відсутні, тобто не існують зараз. Але чому ж тоді ніхто (або майже ніхто) не сумнівається у справді науковому статусі, наприклад, радіоастрономії, котра вивчає, у тому числі, і зірки, які згасли мільйони років тому, на підставі вивчення їх теплового випромінювання або радіохвиль, що дісталися Землі, вже після загибелі зірок?

До того ж, Землю досягають не якісь мікрочастини зіркових речовин, а сигнали, наприклад, надіслані вченими з Землі з допомогою спеціальних приладів випромінювачів і такими ж приладами – фіксаторами (наприклад, радарами), а не органами сприйняття людини, виявлені і зафіксовані. Тобто фактично (насправді) об'єктами досліджень радіоастрономів, у даному випадку, є не зірки, яких вже не має, а сигнали, і ті, що послала людина, і ті, що випромінювалися колись самими зірками, і які були прийняті на Землі з допомогою спеціальних приладів. Такого роду повідомлення "від зірок" і від людей. одержані людиною, як з допомогою органів почуттів, наприклад, почуті або прочитані, так і з допомогою спеціальних приладів, прийнято позначати терміном "інформація". Інформація є "носієм" повідомлень (даних, ознак, характеристик тощо) про об'єкти досліджень, своєрідними їх знаковими представниками ("аналогами"), а у випадку відсутності (зникнення) досліджуваних об'єктів і їх знаковими заступниками, спрощеними подібностями, які прийнято називати знаковими моделями.

Прикладом таких моделей можуть бути – тексти, які описують, "розповідають" про об'єкти історичних досліджень з допомогою знакових систем – різноманітних мов, у яких знаками є слова або статистичні дані, які "вимірюють" з допомогою знаків – цифр. Як і

будь-які гомоморфні моделі, тексти і статистика, не можуть бути ізоморфними, тобто повністю співпадати з об'єктами. які вони моделюють. Справа в тому, що у протилежному випадку результатами моделювання стали б не моделі досліджуваних об'єктів, а вони самі. Останнє неможливо у силу обмеженості пізнавальних можливостей людини у справі вивчення складних об'єктів, наприклад, багатовимірних біосоціальних систем – людських спільнот, у результаті чого вона змушена удаватися до створення їх, у тому числі, знакових "аналогів" – моделей, які за визначенням спрощують, а почасти, і спотворюють ті об'єкти, що моделюються, або використовувати знакові моделі ("історичні джерела"), створені нашими попередниками.

Ще одним результатом теоретико-методологічних запозичень історичної науки з загальнонаукового дослідницького арсеналу стало використання нею таких понять, як "інформація" і "знання", які не розглядаються, як синонімічні поняття, а як поняття споріднені.

"Знаннями" прийнято вважати перепрацьовану, переструктуровану інформацію, зміст якої представлений, репрезентований у такому вигляді, котрий дозволяє досліднику упізнати або розпізнати її, зрозуміти її сенс і використати для вирішення своїх конкретних, прагматичних проблем. Одним із самих простих прикладів "інформації" може бути інструкція для користування певним побутовим приладом, написана іноземною мовою, яку не знає користувач. Перекладена на мову, зрозумілу користувачу, інструкція може виконувати функції "знань". Отже "інформація" є джерелом, тобто своєрідною сировиною для одержання "знань".

Що стосується історичної науки, то у ній об'єктом досліджень (тобто тим, на що спрямована пізнавальна діяльність вченого), почасти (якщо не переважно) виступає саме знакова інформація (тексти і статистика) "про минуле". У цьому випадку історик може, образно кажучи, спостерігати за її змістом (наприклад, читаючи тексти), описувати з її допомогою об'єкти моделювання або вимірювати їх (наприклад, обчислювати пересічні значення певних характеристик), а також експериментувати з її змістом, будуючи з допомогою різноманітних методів статистичного аналізу різноманітні моделі одних і тих же самих об'єктів моделювання (наприклад, кластери або головні компоненти). Йдеться, зокрема, про побудову моделей груп однорідних багатовимірних об'єктів – типів з допомогою двох різних математико-статистичних методів, а саме кластерного аналізу і методу головних компонент. До речі, визнання відмінностей (нетотожностей)

між інформацією і знаннями є однією з підстав для існування професії історика, котрий виступає у ролі своєрідного перекладача з "мови інформації" на "мову знань", який робить її доступною для розуміння і використання соціумом.

До самого поняття "моделювання" ставлення багатьох істориків насторожене, м'яко кажучи, прохолодне. Його, почасти, вважають неприродним, "чужим методом", не властивим історичному пізнанню, а для багатьох істориків воно асоціюється саме з самовільним "переробленням і переписуванням історії на власний смак", з її вигадуванням. Так у своєму цікавому і змістовному, я би сказав у "знаковому" інтерв'ю, відомий фахівець з історії Центрально-Східної Європи, професор Національного Університету "Києво-Могилянська Академія" пані Наталія Яковенко говорить про те, що "В історичній науці на відміну від прикладних наук нічого не можна змоделювати. Ви не зможете взяти інтерв'ю у Богдана Хмельницького, як ви зараз берете у мене, розумієте?"[4]. Але у нашому випадку йдеться не про експеримент, про неможливість здійснення якого саме у такому його варіанті і говорить пані Н.Яковенко, і не про моделювання як про можливе маніпулювання інформацією "про минуле", прикладів якого і без усвідомленого використання моделювання достатньо, а йдеться про моделювання як загальнонаукову методологію, методику і методи дослідження змісту інформації, що міститься у знакових моделях певних об'єктів (текстах і статистиці), які існували у минулому, йдеться про методологічну складову парадигми "система-модель-знак", котра дозволяє історику будувати більш досконалі і різноманітні моделі "минулого" і "переопрацьовувати" все більшу кількість, зокрема, знакової інформації, яка раніше була йому малодоступна, наприклад, статистичної, значно збільшуючи, у такий спосіб, джерельну базу і посилюючи потенціальні можливості історичних досліджень.

2. Визнання модельної природи значної частини об'єктів історичних досліджень і того, що змістом процесу історичних досліджень є саме моделювання подій, явищ, процесів, які мали місце у минулому, шляхом (з допомогою) переробки знакової інформації, вилученої з їх (подій) знакових моделей (текстів та статистики), а його результатами може бути побудова власних ("авторських") моделей "минулого", або моделей "виконаних" на замовлення, може привести до появи більш чітких, ясних, прозорих уявлень про те, як і на яких

---

[4] *Яковенко Н.* Историку не дано познать мир таким, каким он был на самом деле…// Зеркало недели. – К, 2003. – №428. – С.20.

засадах, на якому "підґрунті" будується структура самого історичного пізнання, як певної ієрархічної відкритої системи, як дослідницької парадигми (тобто певного варіанту, прикладу), що поєднує у собі певні методології, методики і методи дослідження знакової інформації. І справа тут не лише в існуючих розбіжностях між "інформацією" і "знаннями", а й у тому, що по великому рахунку і "історична інформація", і "історичні знання" мають гіпотетичну, ймовірну природу. Роль "знань" про те, що і як відбувалося у минулому, почасти, грають саме наші уявлення про "минуле", уявлення, які насправді дуже далекі від того, що було . Інакше кажучи, роль "знань" у даному випадку грають вкрай спрощені, або спотворені, у силу різноманітних і суб'єктивних, і об'єктивних причин, моделі минулого. Модельна природа знакових історичних джерел і сам факт їх наявності (існування), з одного боку, дозволяє здійснити наукове (відтворюване) дослідження минулого, а з другого, передбачає усвідомлення і визнання самими істориками (які вважають себе науковцями – *В.П.*) принципової (за визначенням – *В.П.*) неможливості отримання "абсолютного" знання про минуле, наприклад, "полного и окончательного" вирішення певної наукової "історичної" проблеми. Але разом з тим, саме модельна природа писемних джерел дозволяє нам наближатися до "абсолютного знання" про минуле, до знання про те, як "все було насправді", при цьому не забуваючи і про те, що ми ніколи до нього, тобто до "абсолютного знання" так і не дістанемося. І складається якась справді "екзестиальна" ситуація, в якій майже обов'язково пригадаєш мудрого Хорхе Луїса Борхеса, ім'я якого як таємничий знак. У фрагменті 34 апокрифічного Євангелія, він закликав: "Шукай заради щастя шукати, але не знаходити..."[5].

Рух – як пошук у напрямку до "абсолютного знання" може здійснюватися шляхом формулювання і висунення більш досконалих і більш адекватних "минулому" моделей "минулого", і ці нові моделі будуть мати беззаперечне право на існування до того часу, поки вони не будуть доказово (науково, "відтворювано") спростовані, або вдосконалені. Інакше кажучи, процес (алгоритм) історичних досліджень певної проблеми можливо уявити собі у вигляді ланцюжка або дендрограми, побудованих з різноманітних моделей-гіпотез, які можуть поступово наближатися (або навпаки, віддалятися), і ставати все більш тотожними аналогами минулого, але ніколи не стануть "самим минулим", і назавжди залишаться його моделями різного рівня

[5] *Борхес Х.Л.* Фрагменты апокрифического Евангелия // Оправдание вечности. – М, 1994. – С.248.

досконалості. Отже, можливо припустити, що можуть існувати, принаймні, два варіанта побудови структури історичного дослідження. У першому, метою дослідження може бути побудова, формулювання і висунення гіпотези-моделі певного явища або процесу, який раніше не вивчався, або не має "достатньої" представницької історіографічної традиції. У цьому випадку самоцінним, науково самодостатнім є вже саме формулювання даної проблеми, яке не має аналогів у попередній традиції, і його результатом може бути, як прийнято казати у таких випадках, сама постановка "проблеми" і створення "першої" гіпотези-моделі шляху її вирішення. У другому випадку, метою дослідження, за умови існування "достатньої" історіографічної традиції, тобто при наявності певної кількості гіпотез-моделей варіантів вирішення певної проблеми, може бути спроба обґрунтування "нового погляду" на вже досліджувану раніше проблему, йдеться про побудову нової, більш досконалої моделі і про порівняння її з вже існуючими гіпотезами-моделями (побудованими нашими попередниками) з метою обґрунтування (доведення) можливих переваг нової авторської моделі.

3. З філософії науки ми залучили базове уявлення щодо системної природи всього сущого, про емерджентність (взаємодію – *В.П.*), як про одну з основних властивостей складних біосоціальних систем. Ми почали розуміти, що складні біосоціальні системи – це не просто сукупності (суми – *В.П.*) різноманітних складових (елементів), а сукупності взаємодіючих, взаємопов'язаних між собою елементів та підсистем. Саме у наслідок їх взаємодій і взаємозв'язків можуть виникнути якісно нові системні об'єкти. Взаємозв'язки між їх елементами та підсистемами можуть бути логічними, функціональними і статистичними. У певний час і за певних умов та чи інша підсистема певної системи, підсистема, яка видозмінюється (розвивається), може виступити, як структуроутворюючий фактор, який приводить до певних змін усієї системи взагалі. А саме існування у складі складних біосоціальних систем різноманітних за функціями підсистем є однією з передумов їх (систем – *В.П.*) поліфункціональності.

Між досліджуваними нами зараз "історичними" об'єктами, тобто між системними об'єктами, котрі не існують зараз, і нами знаходяться (якщо вони збереглися до нашого часу) їх "заступники", своєрідні їх представники – носії інформації про досліджувані нами біосоціальні системи, тобто їх знакові моделі (тексти і статистика), які ми, почасти, називаємо писемними історичними джерелами. Знакові моделі фактично і є об'єктами наших досліджень, і для того, щоб бути здатними відображати ("нести") вірогідну інформацію про біосоціальні

системи (про суспільство, про певні його прошарки, про окремих людей), тобто повідомляти нам про їх елементи, підсистеми, структури та функції, про їх якісне своєріддя, самі ці знакові системи (джерела) повинні бути інформаційними знаковими системами. Вони повинні бути своєрідними "знаковими інформаційними аналогами", моделюємих ними, існувавшими "в їх часи" об'єктів-систем, аналогами побудованими із знакової інформації, тобто у даному випадку, із знаків-слів, і знаків-цифр. У свою чергу, історик повинен уміти "вилучити" необхідну йому системну інформацію із знакових моделей, тобто з текстів та статистики.

Насамкінець цього сюжету, здається, було б доречним нагадати, як приклад результатів наукових пошуків, що вийшли за межі однієї науки, творчу долю Людвіга фон Берталанфі, котрий розпочав свої дослідження як мікробіолог, а завершив їх творцем загальної теорії систем.

4. Із статистики ми залучили до історичних досліджень уявлення про багатовимірну природу масових об'єктів і процесів, які, за визначенням, повинні вивчатися саме і лише як певні сукупності, яким властива одноманітність саме у груповій поведінці. Йдеться про однорідні ("схожі" – *В.П.*) багатовимірні об'єкти, наприклад, про такі як: "селяни", "робітники", "міста", "села" тощо. Їх неможливо дослідити по одинці і, дослідивши властивості одного з масових об'єктів, потім перенести, розповсюдити висновки, одержані у результаті його вивчення, на всі інші подібні йому об'єкти, які входять до складу певної сукупності масових об'єктів. Так науково некоректно було б проаналізувати лише матеріали обстежень одного селянського двору з кілька сот, що були у певному селі, і на підставі висновків, які стосуються одного, конкретного селянського господарства зробити узагальнення щодо рівня соціально-економічного розвитку всіх селянських господарств певного села.

Справа у тому, що кількість масових об'єктів, які входять до складу певної сукупності масових об'єктів, наприклад, до складу такого масового явища, як процес соціально-економічного розшарування на селі, достатньо значна, і включає у себе представників різних прошарків сільського населення, які характеризуються різними значеннями наборів найбільш важливих для визначення їх "якостей" характеристик. Якби склад сільського населення був однорідним, тобто всі господарства належали б до одного і того ж прошарку і відповідно мали б "схожі" значення певних характеристик, то, для того, щоб скласти враження про те, до якого саме прошарку належить населення певного села, достатньо було б

обстежити показники лише одного господарства, а потім “перенести” їх на інші господарства цього села. Але ми, апріорі, знаємо, що у селах були господарства, які мали різні статки, серед них були і заможні, і незаможні. Отже, одне господарство не може бути репрезентантом маси інших господарств, і випадково обстеживши двір “бідний”, не коректно робити висновок про те, що всі інші двори у цьому селі такі ж самі бідні, так само і натрапивши під час обстеження на заможне господарство, некоректно стверджувати про те, що всі необстежені двори також заможні.

Отже, таких масових об’єктів, тобто дворів, достатньо багато, і їх характеристики відрізняються між собою у достатньо широкому інтервалі значень. Найбільш продуктивним методом аналізу сукупностей масових об’єктів є їх розбиття на групи об’єктів, схожих або однорідних між собою. Прикладом масових об’єктів та явищ можуть бути: ціни на ринках, селянські господарства, населені пункти тощо. Розбивши сукупності масових об’єктів на групи, які мають “схожі” значення їх характеристик, ми можемо скласти собі уявлення щодо кожної з них, і на підставі цих уявлень скласти загальне уявлення щодо особливостей всієї досліджуваної сукупності в цілому. Що до того, якими методами можливо здійснити цей аналіз, це розбиття, то до недавнього часу історики використовували для цього один добре апробований ними метод – йдеться про класифікацію.

Класифікація являє собою процес розбиття, аналізу певної сукупності масових об’єктів на групи – класи, при цьому, як правило, враховується обмежена кількість ознак або характеристик, від трьох до п’яти-шести, тому що вручну розбити достатньо велику сукупність за більше ніж як по п’яти характеристикам, при цьому порівнюючи кожен об’єкт з даної сукупності з кожним іншим її об’єктом, достатньо складно, якщо й неможливо. Уявіть собі, наскільки складно “вручну”, без допоміжних технічних засобів, проаналізувати матрицю розміром у сто об’єктів за десятьма ознаками. До того ж дійсно факторні, насправді факторні ознаки і характеристики можуть не попасти до складу тих ознак і характеристик, котрі обрані нами для класифікації масових об’єктів. При цьому не враховується, штучно обмежується і багатовимірна природа масових об’єктів, і те, що самі вони утворюються у наслідок взаємодії всіх ознак і характеристик між собою. Мова йде про вже згадувану емерджентність – властивість складних біосоціальних систем, котрими є масові об’єкти.

У той же час наші колеги – статистики давно і успішно використовують методи багатовимірного статистичного аналізу, одним з яких є типологізація. Під типологізацією розуміється процес розбиття

сукупностей масових об'єктів на групи однорідних об'єктів – типи. При цьому враховуються практично всі характеристики, які є у об'єктів, котрі для зручності їх дослідження можуть бути зведені ("без втрати якості") у мегахарактеристики, наприклад, у фактори або у компоненти. Зазначимо, що результати проведення типологізації будуть тим коректнішими і значущими, чим більша кількість характеристик масових об'єктів буде врахована дослідником, а здійснення типологізації неможливе без залучення комп'ютерних технологій.

5. У роботах сучасних істориків майже постійним компонентом є нарікання на відсутність достатньої кількості джерел для здійснення їх досліджень. Однак, досить реальною є і інша ситуація – а саме "перенасиченість" джерелами. Йдеться, наприклад, про аналіз різноманітних сільськогосподарських і промислових переписів або про аналіз переписів населення. У цих здавалось би не співставимих ситуаціях і у першому, і у другому випадках історики змушені працювати лише з певною частиною джерел. У першому, тому, що вони не збереглися, а у другому, навпаки, тому, що їх "дуже багато", і історик не здатен їх опрацювати у такій значній кількості. Але як показує досвід, в обох випадках дослідження все одно проводяться. Аргументами на користь їх проведення, як правило, у першому випадку слугують міркування на кшталт: "досліджуємо те, що є, що залишилось...", а у другому, досить часто обмеження кількості досліджуваних джерел "обмежується" або "територіальними рамками", або хронологічними. У той же час історики – клііометристи досить давно і успішно, знову ж таки використовують досвід статистиків у подібного роду ситуаціях "інформаційної недостатності" або "перенасиченості" джерельної бази досліджень. Йдеться про реалізацію у їх дослідженнях таких понять як природна і випадкова вибірки і про методи створення репрезентативних випадкових вибірок.

6. Вже згадувалося про те, що з загальнаукового дослідницького досвіду до арсеналу історичної науки було залучене уявлення про експеримент з інформацією, як про один з найважливіших, разом зі спостереженням і з описуванням, методів дослідження минулого. Похідним від цього кроку можливо вважати засвоєння і використання істориками у їх праці поняття щодо відтворюваних результатів їх досліджень. Відтворюваними результатами вважаються результати, які правлять за наукові і доведені лише у тому випадку, коли вони перепеперевірені або самим їх дослідником, котрий використав інші методи для аналізу вже дослідженої ним інформації, або його колегами, використавшими його джерела, методи і інструменти і

отримавшими аналогічні з ним результати. Загалом, використання загальнонаукового дослідницького досвіду в історичних дослідженнях робить їх більш “вимогливими” і “суворими” по відношенню до використання у них різноманітних термінів, вимагає від істориків більшої визначеності у тлумаченні їх суттєво-змістовного сенсу і у відношенні до результатів їх власного дослідження. Наприклад, у багатьох кліометричних дослідженнях їх автори, за визначенням, обов’язково визначають ті довірчі інтервали, у межах яких (часових, проблемних, територіальних) можуть “діяти” одержані ними результати.

“Взятая в цифрах вещь может дать
тамерланову тьму
род астрономии. Что подстать
воздуху самому”

Фрагмент другий.

Що ж змінилось в історичних дослідженнях з появою в них комп’ютерних технологій?

1. З’ясувалося, що об’єктом історичних досліджень є не саме “минуле”, а інформація про нього.

2. Ця інформація може бути зафіксована у вигляді знакових моделей – текстів і статистики.

3. Процес історичних досліджень є переробкою цієї інформації у знання про минуле, тобто моделюванням моделей.

4. Результатами роботи історика є створені ним його власні моделі “минулого”.

5. Заключним етапом моделювання є не інтерпретація побудованої істориком моделі, а її верифікація. Під верифікацією розуміють визначення ступеню відповідності моделі тому об’єкту, який вона моделює, властивості і характеристики якого відтворює. У природничих науках процес верифікації переважно відбувається шляхом порівняння моделі з реальним об’єктом, який існує у момент його моделювання. В історичних дослідженнях у ролі таких “реальних об’єктів” фактично виступають знакові моделі минулого (історичні джерела) – тексти і статистика, а сам процес верифікації являє собою не порівняння моделі з реально існуючим об’єктом моделювання, так як “минуле” зараз не існує, а порівняння однієї знакової моделі (тобто результатів наших досліджень) з іншими знаковими моделями (з історичними джерелами), і одна з цих моделей (та, яка моделюється,

тобто історичне джерело) виступає у ролі "реального об'єкта". Важливо зазначити, що верифікуючи модель, створену нами у процесі дослідження, ми можемо використовувати з метою її верифікації суттєво-змістовний сенс тієї гіпотези, яка була створена нами особисто з метою вирішення певної проблеми.

6. Визнаючи систему і масову природу біосоціальних систем, ми тим самим визнаємо не лише можливість їх полі функціонального розвитку, тобто їх полі варіантність, але й можливість поліваріантних інтерпретацій того, що відбувалося у "минулому", і існування різноманітних "сенсів історії".

"Мысль о пространстве рождает «ах»,
оперу, взгляд в лорнет.
В цифрах есть нечто, чего нет в словах,
даже крикнув их, нет."

Фрагмент третій.

Які нові уявлення у складі філософії можуть виникнути завдяки використанню комп'ютерних технологій?

На це запитання я б відповів сам собі іншим метафоричним запитанням: "А що змінилось в уявленнях наших предків щодо сенсу життя після появи мікроскопу? Гадаю, що вони, принаймні, частіше стали свідомо мити руки. За аналогією таким своєрідним "метафоричним" мікроскопом, який дозволяє "роздивитися" зміст і перепрацювати величезні масиви кількісної (статистичної) інформації, можливо вважати комп'ютер з усіма випливаючими з цієї ситуації наслідками для процесу пізнання і переосмислення змісту "минулого".

1. Щодо можливості пізнання минулого. Сенс процесу минулого – його моделювання. За визначенням створення ізоморфних (тотожних) моделей складних біосоціальних систем неможливе. Але сам факт існування і наявності гомоморфних знакових моделей минулого – текстів і статистики дозволяє нам побудувати його гомоморфні моделі, отже минуле пізнаваєме.

2. Про одну з причин можливої вірогідності знань про минуле. Саме комп'ютерні технології дозволяють переопрацьовувати величезні масиви "неісторичної інформації", яка не орієнтована на її користувачів, що будуть існувати у майбутньому, а створена для користувачів, що є її сучасниками, тобто жили під час її створення, або приймали участь у її створенні. Йдеться про так звану службову,

масову, серійну, діловодчу документацію, котру ще позначають як “process-produced”. Прагматичною метою її створення є не “майбутнє”, а “сучасне”. Вона має за мету і зобов’язана здійснювати інформаційне забезпечення функціонування, існування людської спільноти на конкретних етапах її розвитку, надаючи йому вірогідну інформацію. Може йтися про різного роду “технологічну” інформацію, наприклад, про розклад руху потягів, про протоколи засідань певних установ, про різноманітні статистичні переписи та обстеження. Вірогідність такого роду інформації забезпечується не добросовісністю або рівнем освіченості, наприклад, авторів мемуарів або самовидців певних подій, а життєвими потребами суспільства і жорсткими умовами і вимогами для його існування.

3. Про єдність, цілісність світу, у якому ми живемо. Те, що ми з допомогою одних і тих же теорій, методологій і методів і інструментів (наприклад, за допомогою теорії хаосу або багатовимірного статистичного аналізу) намагаємося досліджувати поведінку об’єктів “живої” і “неживої” природи, може підштовхнути нас до думки про те, що є щось спільне у їх природі[6].

Post scriptum.

P.S.1. “Інтелектуальний інстинкт проявляється у тому, що ми шукаємо, знаючи, що не знайдемо ніколи. Здається, Лессінг сказав: якби Бог дав йому знати, що у правій руці у нього істина, а у лівій – пошук істини, то Лессінг захотів би отримати те, що знаходиться у лівій руці, тобто пошук істини, а не саму істину. І це природно: бо пошук передбачає нескінчені гіпотези, а істина – одна – єдина.

І вона не задовольнить розум, бо одна з головних його властивостей – допитливість”[7].

P.S.2. “Насамкінець наука – це ніщо інше, як безперервне прагнення правильно поставити запитання і потім знайти відповіді на них. При цьому запитання часто значить більше, ніж відповідь”[8].

P.S.3. “Проста, жорстока думка про те, що незалежність митця можлива лише ціною самотності ... абсолютна незалежність варта абсолютної самотності... Поетичний світ Бродського по суті справи є

---

[6] Докладніше про зміст всіх трьох фрагментів див.: *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2001. – 391с.

[7] *Боргес Х.-Л.* Моя жизнь служит литературе //Иностр. Лит. – М., 1988. – №10. – С.225.

[8] *Моргенштерн О.* Про точність економіко-статистичних спостережень. М., 1968. – С.35.

квадратом, сторонами якого є: відчай, кохання, здоровий глузд і іронія"[9].

P.S.4.

"В будущем цифры рассеют мрак
Цифры не умирают.
Только меняют порядок, как
Телефонные номера.
Сонм их вечным пером привит
К речи, расширит рот,
Удлинит собой алфавит, либо наоборот…"

Санкт-Петербург-Коктебель,
Червень-вересень, 2002 р.

[9] *Ерофеев Виктор.* Поэта далеко заводит речь// Иностр. Лит. – М., 1988. – №9. – С.227.

Ейдос.
1'2005.

Татьяна Попова
Одесса

Историография и интеллектуальная история:
симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция..?
(поговорим о наболевшем, или утоли мои печали!)

В этой цепи нелепостей должен же
существовать какой-то разумный порядок.
Жан Ануй

Мы живем в переходный период. Он оказался из многих этапов, но все равно остался "переходным". Мудрые китайцы давно предупреждали, что… Впрочем, эта истина всем известна, потому что она – истина. Мы знаем множество истин, но, что парадоксально, все они – ненаучны. А научной истины, говорят, нет и быть не может…

Новая эпоха в нашем переходном периоде принесла новые веяния. Среди них – и новый взгляд на дисциплинарную структуру и иерархию отраслей знания. Историческая наука в этом плане не только не осталась на обочине, но, напротив, оказалась почти в эпицентре. Дисциплинарное "семейство" исторических наук, сложившееся в отечественной и российской традиции, а также в мировой практике, подверглось массированному удару: и в целом – научный статус самого исторического знания (как автономной структуры) был поколеблен "постмодернистским вызовом", и в отношении отдельных специальных (как говорили ранее) дисциплин или субдисциплин (как все чаще говорят сейчас).

В своем двухтомном сборнике трудов под названием "Территория историка" Э.Л.Ладюри поставил проблемы полидисциплинарного подхода и показал, насколько данный подход расширяет предметный диапазон исторических изысканий, видение исторического контекста, открывает новые возможности историчес-кого объяснения и понимания природы исторического познания.

А.Я.Гуревич позаимствовал данное название для постановки иной проблемы: сохранения профессионального статуса истории – “территории историка” – специалиста, ученого через призму поиска новых исследовательских подходов.

В контексте этой общей проблемы для нас на первый план выходит проблема соотношения традиционной дисциплинарной структуры исторического знания (отталкиваясь от истоков и классики университетской практики второй половины XIX – начала XX вв. через советскую эпоху к наследию, воспринятому современной наукой) и предлагаемой традицией западной (символически) историографией.

Какова будет судьба некогда престижной рефлексивной дисциплины, получившей вполне самостоятельный статус в “семействе” исторических дисциплин, – ***истории исторической науки,*** “экологическая ниша” которой, несмотря на сохранение ее в нормативных (в первую очередь, – университетских учебных) документах, не является уже столь безупречно надежной? Это – проблема не одной статьи, поэтому попробуем выделить контурами наше видение ситуации в контексте некоторых общих тенденций познавательного процесса.

Сохранит ли свою “территорию” историография, т.е. сохранит ли собственную традицию или “возможны варианты”?..

1. *Маленькая история о большой проблеме, безыскусно рассказанная*

Проблемы потому и возникают,
что люди слишком много думают
Жан Ануй

Наука (в эпоху своего конституирования), решительно разорвав с религией, а затем с философией, прочно и надолго увязла в обеих сферах. От первой она унаследовала монотеизм, трансформировав его в монометодологический стиль мышления с его безудержным и бескомпромиссным стремлением к поиску и обретению (наконец!) одного, единственно верного, Метода, одной универсальной Парадигмы (поиск и обретение Единого и Вездесущего!). Стремясь к полной реализации своей божественной искры, Человек пытался проникнуть в божественный замысел, уравнять свой разум с Высшим,

постичь все и вся, уверовав в свое особое предназначение. Родилась, так называемая, “классическая наука”, традиции которой далеко еще не исчерпаны (и будут ли?..).

От второй – позаимствовав сначала имя (в Европе XVII в. Наука назвала себя “Новой философией”, подчеркнув этим свое принципиальное различие), она так и не смогла отрешиться от поиска “основ” и вербальных “обоснований” своих проблем, хотя и держала воинственный флаг empeiria…

Но ведь известно, что “целиком охватить ни у кого взгляда не достанет…” (из рассказов О.Ильницкой). С рубежа XIX и XX вв., на протяжении почти полувека, пошатнувшийся ореол Разума (человеческого, конечно,) привел к идее относительности всего сущего. И.Ньютона сменил А.Эйнштейн. А “неклассическая наука” занялась играми с рефлексией, острие которой было уже направлено на онтологические объекты (эпоха “онтологизма” с ее блистательным XVIII в. и глобальными конструкциями исторического процесса), а в область гносеологии (эпоха “гносеологизма” с возрожденным И.Кантом и его горьким тезисом об ограниченности человеческого разума и вечным “иррациональным остатком”, что признать было совсем непросто; может быть, депрессия А.Эйнштейна в последние годы жизни основывалась на естественном протесте человека против своей неизбежной обреченности?..).

Воинствующий фундаментализм, слегка увядший в эпоху сомнений, временами и в отдельно взятых регионах, уступал подчас место стыдливой толерантности, пока со второй половины XX века “вдруг” четко не обозначилась новая тенденция, стержнем которой стал новый взгляд на мир и человека в этом мире. Плавно (почти!) перешагнув в эпоху “методологизма постнеклассической науки”, человечество попыталось выйти из болевого синдрома, провозгласив новые идеи, аккумулированные в различных концепциях “открытого” рационализма, многомерности бытия и сознания (следовательно, и познания).

“Побратавшись” с паранаукой, передовые представители научного цеха, преисполненные оптимизма (иначе жизнь, даже если отречься от “формулы прогресса”, теряет смысл), провозгласили новый поход в неизведанное. Ко всему привыкаешь – великий закон адаптации! (интересно, он универсален или тоже имеет кейс – “местечковый” характер?..) – “помог” справиться с неудобной ситуацией.

В начале 90-х в общем угаре романтического буйства заговорили даже об утверждении нового мышления (полифундамента-

лизм), что рассматривалось как закономерная смена “больших парадигм”, революция сознания и проч. и проч.

Последняя треть XX века предложила (или открыла?) разнообразные концепции многомерности: “перспективную” (Х.Ортега-и-Гассет), “синергетическую” (И.Пригожин, И.Стенгерс), “голографическую” (С.Гроф, Д.Бом), “кентавристики” (Д.Данин), “интервальную” (Ф.В.Лазарев и др.), “ипостасную” (В.Л.Алтухов), “модельно-резонансную” (М.А.Дрюк) и др.

Все они в том или ином плане “выразили” оппозицию фундаменталистскому типу сознания и конфронтационной логике мышления.

Принцип дополнительности, сформулированный М.Бором, победоносно раздвинул границы своего применения, приобретая статус универсального, и лег в основу новой теории рациональности и, соответственно, новой рациональной критики (К.Поппер, В.С.Швырев, В.Н.Порус).

Ремарка. Однако эйдетизм – распространенное психологическое явление, при котором долгое время сохраняется, “как живой”, образ предмета (уже после исчезновения последнего из поля зрения) – стал навязчиво агрессивным. Казалось бы, почти побеждающий новый стиль полифундаменталистского сознания с его плюралистическими основами и принципом дополнительности был решительно оттеснен и вновь воссиял практически во всех сферах нашей жизни (от интер- и геополитики до науки и искусства), прикрываясь однако привлекательной, старой, но не “ветшающей” (типа – “демократия” и “революция” во всех вариантах) и отчасти новой (“постмодернизм”, интердисциплинарность, “семиотический вызов” и проч.) терминологией, классический “онто-тео-телео-фалло-фоно-логоцентризм” (Ж.Деррида), что проявилось, собственно, и у самих “ниспровергателей” прежних устоев.

Наша зависимость от хрестоматийной терминологии, употребляемой в однозначно-определенном контексте, подчас превращает нас в пленников. Методологические путы традиционализма обвивают наш дискурс, не позволяя вырваться из привычно узнаваемого норматива. Разрываясь между нормами и контрнормами, мы, горестно вспоминая Р.Мертона, пытаемся преодолеть амбивалентность своего сознания и сделать наиболее верный, как нам кажется, выбор, который в реалии часто оказывается верным только как приближение в бесконечных поисках “рычага для конструирования”.

Поднимая флаг полифундаментальности мышления и провозглашая когнитивный плюрализм, мы не осознаем всерьез прочности нашего “фамильного” генетического кода. Всю свою сознательную жизнь “большая наука” воплощала идею моноцентризма. И вторая половина XX столетия, когда ученые не просто поставили, но и попытались на когнитивном и социокультурном уровнях решить проблему смены больших парадигм (последняя треть XX в.), оказалась периодом недостаточно большой длительности для радикальной реконструкции нашего мировосприятия.

Наше мышление более догматично, нежели мы хотели бы себе в этом признаться. Мы поторопились, когда в среде интеллектуалов прозвучали идеи о *решительном* переходе к принципиально новому типу мышления. Мы слишком обрадовались провозглашенному лозунгу грядущей эпохи: “Мир, в котором истина одна, а заблуждений много, прекратил свое существование”. Слишком часто и безосновательно мы потрясали категорией “многомерности”, слишком самонадеянно мы уверовали в собственные возможности толерантно воспринимать многообразие образов одного и того же объекта – “иную рациональность”…

В итоге – мы опять устремились в поисках очередного “рычага для конструирования”, забыв предостережения не самого посредственного мыслителя XIX столетия, которого не услышали его ревностные последователи, создав редуцированные интерпретации текстов собственных кумиров и воплотив еще в худшем варианте эти интерпретации в практику…

Почему, провозглашая лозунги гносеологической полифонии, мы, тем не менее, пытаемся опять влезть в прокрустово ложе какой-либо одной системы видения, почему, декларируя тезис о неисчерпаемости объектов познания, мы неосознанно стремимся сузить возможности исследовательского поиска, почему, опровергая “лествиничный принцип” теоретического освоения объекта, мы так робко воспринимаем мысль о возможности неисчерпаемости идей, об их вневременном бытии, о естественной ограниченности их использования в рамках одной эпохи, одним поколением, одной системой координат?..

Н.Я.Данилевский акцентировал внимание на синхронизации многовекторных траекторий в развитии культурно-исторических типов, но одновременно разорвал линию преемственности между поколениями на уровне диахронического ряда, разъединив

вневременные общецивилизационные аспекты человечества и его неизбежную эволюцию в координатах стадиально-исторически-преходящих форм. Диалектики в целом абсолютизировали идею противоречивой двумерности. Марксисты слишком переусердствовали с "классовым" (существенно ограничив в целом – социальный) и "конкретно-историческим" подходами, подрывая свой собственный базисный тезис о взаимосвязи и взаимозависимости всего сущего. И мы, ругая последних и идеализируя первого (как пример!), по-прежнему идем по лесенке все выше и выше, постоянно отряхивая с подошв уже использованный (великое заблуждение!) мусор познания…

"Социологический", "антропологический", "лингвистический", "когнитивный" и прочие познавательные "повороты" и "вызовы" – естественный процесс, бесконечный поиск, который человек, трагедийно ограниченный своей временной мерой реальности, воспринимает как преходящие явления (смена, замена "старого" так называемым "новым"), не в силах пробиться в надрефлексивную позицию, соединив синхронические и диахронические "па" (а, возможно, и иной конфигурации) в едином танце постижения многомерной и многоликой Истины.

P.S. Английский поэт XVIII века У.Блейк высказал мысль, к которой стоит прислушаться и сегодня: "Храни нас, Боже, от одностороннего видения и от ньютоновского сна!"[1]. Неужели полифундаменталистский тип мышления родился недавно?..

2. Интеллектуальная история и история исторической науки: территория сосуществования

Король.
Почему ты всегда наклеиваешь
ярлыки на свои чувства,
желая их оправдать?
Бекет.
Потому что без ярлыков мир
утратил бы законченную
форму, государь…
Король.
А разве миру необходимо иметь форму?

---

[1] Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Сборник / Пер. с англ. и франц. – М., 1960. – С.41.

Бекет.
В этом суть, государь, иначе никто
не будет знать, что здесь делает.
Жан Ануй

"Интеллектуальная история", или "история идей" (далее – ИИ), сформировавшаяся как автономная область исторического знания в западной науке в 30-50-е гг. XX в., начиная с нереализованной программы А.О.Лавджоя, стержнем которой был особый подход к изучению, по сути, истории философии, через этап интерналистски ориентированной "истории идей" ("мысли"), через кризис и устремление к экстерналистски ориентированной "социальной истории идей" (термин был введен в научный оборот П.Гэем[2]) и от нее к "новой культурно-интеллектуальной истории" (Р.Шартье), к началу XXI века претерпела различные модификации, отражающие методологические поиски в области исследования интеллектуального процесса.

Современный этап в развитии этой объемной области исторического знания характеризуется различными версиями (сформулированными ее репрезентантами) в понимании "образа" ИИ: ее статуса и содержательного поля.

Первая представляет позиции "принципиального эклектизма", соединяющего "мангеймовскую "социологию знания", лавджоевскую "историю идей", анналистскую "историю ментальностей", "археологию знания" М.Фуко с их собственным, индивидуальным для каждого направления категориальным аппаратом, способом понимания и проч., и характеризуется: 1) междисциплинарной ориентацией (ИИ – комплекс субдисциплин); 2) отсутствием единой парадигмы и, соответственно, единого теоретико-методологического аппарата; 3) принятием, по сути, "идеи дополнительности" (С.Коллини).

Вторая – "максималистская" – стремится превратить ИИ не столько в раздел исторического познания, сколько в определенный способ постижения прошлого (Д.Келли) и характеризуется: 1) холистическим подходом к объектам исследования (ИИ – способ целостного рассмотрения прошлого человечества); 2) включением в объект анализа всех письменных и изобразительных источников; 3) задачей "культурного перевода" текста, т.е. выявлением "смысловых систем"; 4) преобладанием методик "семиотического анализа".

Данная позиция порождает определенные "экспансионистские настроения" и отражает одну из тенденций, наметившуюся в последней трети XX в., в соответствии с которой представители

---

[2] См.: *Gay P.* The Party of Humanity: Essys in the French Englightenment. – N.Y., 1964.

отдельных разделов исторического знания пытаются трансформировать всю историческую науку в конкретно ориентированное направление (в "историческую этнологию", например, и проч.). Примечателен в этом плане тезис: историкам более не нужна ИИ как автономная дисциплина, т.к. все они уже стали интеллектуальными историками[3].

Третья, более "умеренная", версия характеризуется: 1) стремлением к конкретизации предмета и исследовательских задач, к сохранению своей специфики раздела исторического знания, объектом которого выступает человеческий интеллект и интеллектуальная деятельность; 2) особым акцентом на изучение текстов "высокой культуры"; 3) признанием активной роли языка и нарративных структур в конструировании исторической реальности; 4) преобладанием методик анализа дискурсивной практики.

Для ведущих российских исследователей ИИ наиболее перспективной представляется теоретическая модель Р.Шартье – "новая культурно-интеллектуальная история", но в определенной модификации: с акцентом на изучение исторических категорий мышления, интеллектуальной деятельности и продуктов человеческого интеллекта, исторического развития интеллектуальной сферы, включая ее художественные, гуманитарно-социальные, натуралистические, философские компоненты в рамках общекультурной парадигмы. Именно исследование когнитивных и рефлексивных аспектов прошлого человеческого опыта составляет особую миссию интеллектуальной истории в рамках внутрипрофессионального разделения труда[4].

В связи с этим история знания, науки, дисциплинарная история органично входят в единое проблемное поле. Ведущая тенденция в развитии историографии науки ("новая историография науки") характеризуется: 1) сменой "интерналистского" подхода к анализу науки широким "контекстуальным" подходом; 2) тезисом о признании культурно-исторической детерминированности представлений о "науке" и "не-науке"; 3) ориентацией на холистический подход к анализу развития и взаимосвязи различных составляющих познавательной деятельности; 4) акцентом на выявление

---

[3] См.: From History of Ideas to History Meaning // The Journal of Interdisciplinary History. – 1981. – V. XII. – N.2. – P.185.

[4] См.: *Репина Л.П.* Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. Под ред. Л.П.Репиной и В.И.Уколовой. Альманах интеллектуальной истории. – Вып.1. – М., 1999; *Она же*. Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы // Там же. – Вып.2. – М., 2000.

трансформации базовых категорий мышления, мировосприятия, способов постижения в целом и форм научной познавательной деятельности – "…в общем контексте духовной культуры, социально-организационных и информационно-идеологических условий конкретной эпохи"[5].

История исторической науки (далее ИИН) как субдисциплина исторической науки и составная часть истории науки в целом, анализ истории исторического познания, сознания и мышления занимает приоритетное место в современной интеллектуальной истории. Исследователи считают, что в западной науке под влиянием "лингвистического поворота" и трудов по "новой исторической критике" произошла радикальная трансформация ИИН: расширилось проблемное поле, ведущим направлением стало изучение дискурсивной практики историков. Перспективу приобретения нового качества ученые связывают с возможностью превращения ИИН в "по-настоящему самостоятельную и самоценную историческую дисциплину" с новым наименованием – "клиография" или "клиология". Последнее название отражает тенденцию сочетания историко-историографических, методологических и эпистемологических проблем, имеющую место в конкретной практике последних десятилетий[6].

Будущее ИИН и исторического познания в целом рассматривается с точки зрения того, что острие историографической рефлексии должно быть сориентировано не на "инвентаризацию" исторических концепций, направлений и школ, а на качественные изменения в познавательной деятельности историков, анализ т.н. "поворотов" и "вызовов", перманентное появление "новой исторической науки", эволюцию конкретно-исторических форм и способов историописания.

Историческая наука в данном контексте должна выступать как сложная интеллектуальная система с неизбежной трансформацией своих формальных и содержательных признаков и структуры отдельных ветвей исторической знания, но одновременно с сохранением гетерогенности – "сосуществованием в рамках академического сообщества историков", идентифицирующих себя с

---

[5] *Репина Л.П.* Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы. – С.13.

[6] *Репина Л.П.* Что такое интеллектуальная история? – С.10.

различными дисциплинарными, методологическими, идейно-политическими, социальными и прочими “группировками”[7].

Сегодня ИИ имеет междисциплинарный (полидисциплинарный, интердисциплинарный – в данном случае – синонимы) статус, включив в себя разнородные составляющие, сохраняющие собственные субдисциплинарные черты. Среди них – история науки, общественной, политической, философской, религиозной, исторической мысли и проч. Таким образом, ИИ рассматривают как проблемно-ориентированный комплекс знания, включающий различные области рефлексивного знания, многие из которых традиционно имели относительно автономный дисциплинарный статус[8].

Ремарка. Дисциплинарная структура науки сложилась в европейской культурно-научной традиции на протяжении XIX века. Важнейшим фактором ее появления явилось реформирование (или создание в ряде регионов Европы) нового типа университета и т.н. “университетской науки”. Теория же дисциплинарности в своих основных чертах в европейской и американской историографии науки оформилась в 50-80-е гг. XX века.

В 70-е гг. проблема дисциплинарного строения науки получила особое звучание в работах исследователей, изучающих разные аспекты научного познания: методологов и социологов, историков и науковедов, специалистов по информатике и научным коммуникациям и проч. Вопросы дисциплинарности оказались в контексте проблем организации, управления и финансирования науки.

В это десятилетие особенно остро была поставлена проблема “изоляционизма” в науке (в том числе, в исторической) в связи с чем активно формировались стратегии преодоления разобщенности между отдельными сферами научного знания, а в науковедении – между отдельными разделами изучения науки – философией, социологией и собственно историографией науки. Размах междисциплинарных исследований и поиск универсальной аналитической единицы детерминировали интерес к данной категории.

В советском науковедении достаточно четкое концептуальное обоснование “научная дисциплина” как универсальная (с точки зрения методики исследования с позиций различных подходов –

---

[7] См.: *Зверева Г.И.* Обращаясь к себе: самопознание профессиональной историографии в конце XX века // Диалог со временем. Под ред. Л.П.Репиной и В.И.Уколовой. Альманах интеллектуальной истории. – Вып.1. – М., 1999. – С.261.

[8] См.: *Репина Л.П.* Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы. – С.11.

социологического, когнитивного и проч.) таксономическая единица науки получила к концу 80-х гг.

Суммируя идеи, высказанные в работах, посвященных дисциплинарной организации науки, можно предложить следующую версию “научной дисциплины” (далее НД). Исходя из комплексно-параметрического подхода к изучению науки, НД следует рассматривать как определенную форму организации, соответствующую конкретному уровню развития научного знания и научной деятельности, на котором отдельная научная область формируется в социокогнитивную систему, характеризующуюся следующими параметрами:

1) оформление научного сообщества специалистов в данной области знаний, идентифицирующих себя со *своей* дисциплиной; 2) складывание в научном сообществе конвенциональных основ в понимании содержания своей научной специализированной деятельности, выработка общепризнанных канонов научных исследований (парадигма); 3) формирование системы специализированных научных учреждений со своей идеологией и этосом; 4) возникновение системы профессионального специализированного образования, в которой закрепляется “учебный лик” данной научной дисциплины, создаются нормативные компендиумы и осуществляется передача традиций в процессе подготовки новых поколений специалистов-профессионалов; 5) складывание специализированной системы информационно-коммуникативных связей (научные формы общения – конференции, комплекс изданий и проч.); 6) обретение т.н. “гражданского статуса” – признание данной дисциплины как относительно автономного профессионального образования членами научного сообщества, культурными и политико-идеологическими структурами конкретного социума; 7) способность научного сообщества данной НД вырабатывать стратегии по поддержанию своего профессионального статуса.

С 80-х гг. XX в. в теоретической литературе широкий резонанс приобретают идеи о новом типе организации науки – проблемном (собственно, о данном типе организации научных исследований писал еще в начале XX в. В.И.Вернадский), детерминированном широким размахом междисциплинарных исследований и появлением интегральных областей знания. Характерно, что идея “проблемного образа” науки утвердилась именно в то время, когда идея

"дисциплинарного образа" науки приобрела свою теоретическую форму.

Многие ученые сочли возможным сделать вывод о закономерной и неизбежной смене дисциплинарной организации науки – проблемной. "Линейность" как исходный концепт в восприятии истории идей (впрочем, как и явлений, которые выражают и отражают эти идеи) методологически детерминировала этот вывод.

Парадоксально, что именно в этот период – с рубежа 80 – 90-х гг. XX в. на волне т.н. "кризиса науки" – началась "борьба" с идеей "линейности" в подходе к пониманию любых явлений: в общеисторическом – дискредитация формационной теории и эволюционизма, в философии науки – критика теорий коммуникативности и "революций в науки" и распространение "кейс стадис".

Обращение к реальной практике организации научных исследований (почти повсеместно) заставляет с известной мерой скепсиса относиться к столь категорическому суждению. Нам представляется, что "дисциплинарный" и "проблемный" образы науки вряд ли стоит рассматривать как стадиальные категории, ибо они – не альтернативные, но взаимодополняющие ипостаси науки. "Дисциплинарность" и "проблемность" – это достаточно взаимосвязанные явления в развитии науки, четко проявившие себя со времени ее институционализации.

"Передний край" науки всегда организован проблемно, и часто исследовательская проблема лежит на пересечении проблемных полей различных дисциплин, вызывая к жизни междисциплинарные методики. Дисциплинарная же организация науки – как арьергард, "жесткое ядро" (позволим себе воспользоваться этим понятием несколько с иным смысловым оттенком) – выступает в качестве канала, обеспечивающего социализацию достигнутых на когнитивном уровне результатов, превращая их в научные и культурные образцы.

Проблемно-ориентированный тип исследований предполагает, таким образом, включение в свой исходный принцип "дисциплинарную матрицу" (Т.Кун).

В процессе закрепления канонов, образцов научной деятельности, в сохранении и передаче "нормативного поля" особая роль принадлежит учебному "лику" науки. В учебном процессе (в отечественной и российской традициях, во всяком случае) практически все т.н. "общие" курсы строятся дисциплинарно, а "специальные" курсы – проблемно.

Проблемно-дисциплинарная структура в исторической науке – подвижна и отражает специфику региональных историографий различного уровня в контексте единого историографического процесса. Анализ проблемно-дисциплинарной структуры научных исследований позволяет: 1) выявить процессы складывания конкретных научных направлений и школ и формирования национальных комплексов научных дисциплин (с их специфичными самоназваниями, особенностями статуса в дисциплинарной иерархии и проч.); 2) осмыслить "разрывы" по тем или иным причинам "переднего края" науки и ее "жесткого ядра", наличие "несостоявшихся" проблемных направлений (или "невидимых колледжей" и т.п.) и факторы пресечения институциональных процессов и проч.; 3) составить "картографию" научных дисциплин и, соответственно, научных сообществ, их взаимосвязи, взаимовлияние, трансформации и проследить функциональную реализацию их дисциплинарных доктрин.

Изучение проблем истории и теории организационной специфики научной деятельности занимает одно из центральных мест в науковедческой литературе.

Вторая половина XX в. для западной историографии стала временем включения науковедческого подхода в историко-историографическую практику, что способствовало четкости понятийного аппарата, расширению репертуара методик анализа истории исторической науки и проч. В советской историографии подобный "опыт" в 80-е гг. репрезентовали лишь отдельные ученые (Д.П.Урсу, И.И.Колесник в Украине, Г.П.Мягков в России и др.)

В 90-е гг. российские и украинские историки активно включились в процесс освоения науковедческого теоретико-методологического аппарата. Однако дисциплинарная история исторических дисциплин, ставшая предметом рефлексии и для историков и определившая уже вполне очерченное направление специальных исследований[9], в основном сохранила традиционные

[9] См.: *Токарев С.А.* История русской этнографии (Дооктябрьский период). – М., 1966; *Он же.* История зарубежной этнографии. – М., 1978; *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917г. – М., 1983; *Лебедев Г.С.* История отечественной археологии. 1700-1917. – Санкт-Петербург, 1992; *Королев Г.И.* Актовая археография и дипломатика в Словакии в XVIII – начале XX в. // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. – Вып. 3. – Брянск, 2001. – С.74-95; *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність: Автореф. докт. дис. – К., 1996; *Чишко*

подходы (описательные методики) и лишь в некоторых публикациях имеет место обращение к наработкам в смежных областях знания.

P.S. Интеллектуальные историки в своих трудах (как в западной литературе, так и в российской, и в украинской) часто называют ИИ – научной дисциплиной. В то же время отчетливо звучат ее определения как проблемно-ориентированной области, раздела исторического знания, комплекса субдисциплин и проч. Разумеется, различные подходы к теоретическому осмыслению НД, определенный разбег в номенклатуре ее параметров, применяемые наименования (в ряде работ западных исследователей содержательное поле НД имеет фактически синонимичные названия: профессия, специальность и проч.) не позволяют становиться на позиции восприятия "жесткого образа" дисциплинарности. Подобный подход был характерен для практики университетской организации науки в Х1Х в., когда на первый план выдвигалась четкая определенность предмета (в связи с этим многие реально существующие области знания длительное время не могли получить свой "гражданский статус", например, – археология). Данная традиция оказывала существенное влияние на восприятие НД в исследованиях ХХ в. (в том числе – в советском науковедении).

Социально, а затем – антропологически ориентированные "повороты" в научном познании обусловили выдвижение на первый план не "предмета науки", а ее "субъекта". Термины типа "дисциплина", "специальность", "отрасль", "проблемная область" и проч. для многих исследователей в последней трети ХХ в. стали обозначать, в первую очередь, конкретные интеллектуальные группировки и научные исследовательские коллективы[10].

После выхода новых изданий работы Т.Куна "Структура научных революций", в которых автор изменил исходный концепт анализа: от парадигмы к научному сообществу, категория "научное сообщество" стало ведущей характеристикой НД.

В.С. Біографістіка як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. докт. дис. – К., 1997; *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. – К., 2000; *Колесник І.І.* Українська історіографія. XVШ – початок XX століття. – К., 2000; Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. У двох книгах. – Книга перша. – К., 2004; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття. – К., 2005 и др.

[10] См.: *Уолгар С.* Идентификация и определение научных коллективов // Научная деятельность: структура и институты: Сборник переводов / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Э.М.Мирского и Б.Г.Юдина. – М., 1980. – С.200-201.

В этой категории, по сути, аккумулируются все прочие (не менее важные, но взаимосвязанные) параметры.

Одновременно формирование социокогнитивного образа науки (в начале 70-х гг. XX в.) позволило выдвинуть т.н. "гибкую версию" НД, стержнем которой является идея когнитивной и социальной институционализации конкретной научной области. Введенное понятие "степень институционализации", или "фактор институционализации" соотносится со структурированностью поведения ученых и значений терминов, принятых в определенной исследовательской области, т.е. определенным коллективом. В этом контексте процесс институционализации науки обычно соединяют с процессом дисциплинарности[11].

"Территория" ИИ и ИИН, бесспорно, едина с точки зрения их принадлежности к рефлексивному типу знания: обе они – определенные формы исторической рефлексии. Но вряд ли стоит спешить с привлекательным, на первый взгляд, распределением ролей: ИИ – репрезентант проблемно-организованного исторического знания, а ИИН – дисциплинарного (наряду с иными дисциплинарными структурами).

Мишель Фуко рассматривал дисциплину как "принцип контроля над производством дискурса". Дисциплина, по его мнению, устанавливает границы дискурса "благодаря игре идентичности, формой которой является постоянная реактуализация правил"[12].

Разночтения в трактовке образа ИИ в современной западной ("родной" для нее) историографии, фактор возможной трансформации этих версий на почве их восприятия "молодыми" национальными историографиями (что уже явственно наметилось), с одной стороны, и обязательное обращение к истории дисциплинарных традиций "истории истории" – с другой, требуют взвешенного подхода к оценке взаимосвязи ИИ и истории исторического познания.

3. История исторической науки и ее история в контексте дисциплинарных традиций

---

[11] См.: *Whitly R.* Cognitive and social institutionalization of scientific specialties and research areas // Whitly R. D. (Ed). Social processes of scientific development. – London, 1974 – P.69-95.

[12] *Фуко М.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Пер. с франц. – М., 1996. – С.6.

- Вы говорите о закате Запада?
- А он закатывается?
В конце концов, это его профессия,
не правда ли?

Умберто Эко

Известно, что наука – часть культуры (и это, отнюдь, не новация последнего времени). Дисциплинарная структура науки – феномен реальный и одновременно – фантом. Процесс “дисциплинизации” (Г.И.Зверева) всегда имеет не только конкретно-временную окраску, но и регионально-национальную, ибо протекает в общем социокультурном контексте. Множество факторов, оказывающих влияние на этот процесс, дают основание относиться с большой осторожностью к применению известной “дихотомии” – “объективные-субъективные” (по крайней мере, не воспринимать ее в плане “бинарной оппозиции”).

Современные подсчеты научных дисциплин имеют огромный полярный диапазон – от 1,5 до 10-15 тысяч. Это обусловлено, с одной стороны, тем, что нет единых общепризнанных критериев дисциплинарности, несмотря на наличие уже достаточно объемного блока науковедческих исследований по этой проблеме. С другой, – дисциплинарные традиции всегда вписаны в общий контекст специфики культурного развития определенного социума (государства). Причем, часто в этом процессе задействованы и политико-идеологические мотивы.

Научное поле едино, но наименование его отдельных составляющих подчас различно в национальных историографиях. Одновременно проблемное поле конкретной области знания в своих основных контурах может быть близким, но его “самоназвание” или наименование в соответствии с его “гражданским статусом” часто не совпадают. К подобным областям исторического знания относятся, в первую очередь, рефлексивные дисциплины: методология истории, источниковедение (его теоретический раздел – т.н. “теоретическое источниковедение”) и историография как история исторической науки, которые приобрели дисциплинарный статус специальных исторических дисциплин в отечественной и российской традициях, и имеют иные формы своего существования в западной традиции.

С XVIII в. термин “историография” как историописание широко применялся практически во всех европейских государствах. В

английском "официозе" термин Historiography означает "писание истории", и, в первую очередь, – "писание истории" на основе критической проверки источников, т.е. – профессиональную историческую науку. Одновременно этот же термин включает в себя "теорию и историю исторических писаний", "историю истории". Для обозначения развития "историописания" в целом и истории исторической науки употребляются понятия "history of history" и "History of Historiography". Последний утверждается не ранее второй половины XX в.[13]. Дисциплинарное оформление истории историографии как формы исторической рефлексии в западной науке не состоялось.

В XVIII – начале XX вв. на территории Российской империи термин "историография" имел аналогичное западно-европейской традиции употребление: он означал "историописание" в целом, историческую литературу и, наконец, профессиональную историческую науку (с XIX в.). Но во второй половине XIX – начале XX вв. в рамках университетской науки в Российской империи в отличие от Западной Европы начался процесс дисциплинарного оформления новой ветви исторического знания – истории исторической науки, которая также получила название "историография". Этот процесс осуществлялся в русле единой российской общеуниверситетской традиции, хотя и имел свою региональную специфику. В советской науке 60 – 80-х гг. историография обрела свой (достаточно престижный) статус специальной исторической дисциплины с широким проблемным полем, включающим как когнитивные, так и социальные аспекты истории исторической науки. В традициях западной науки проблемное поле истории исторической науки распределилось среди ряда дисциплин: интеллектуальной истории, социальной истории, собственно историографии как исторической науки, эпистемологии истории, теории истории, философии истории и проч.[14].

---

[13] Encyclopaedia Britannica. Index to Volumes 1 to 23. – Volume 11. – 1968. – P.529: The New Encyclopaedia Britannica. – Volum 20. – Macropaedia / Knowledge in Depth. – 15 th. edition. – 1994. – P.343, 559.

[14] См. подробнее: *Колесник И.И.* История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методологические и социальные функции // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харківський історіографічний збірник. – Вип.2. – Харків, 1997. – С.71-90; *Попова Т.Н.* Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип.10): Збірка наукових праць на пошану академика НАН України В.А.Смолія: У 2 ч. / Відп. Ред. М.Ф.Дмитрієнко,

Ремарка. Логика "бытия" науки (научной дисциплины) начинается с ее имени-названия или самоназвания. Самоназвание – едва ли не главный критерий институционализации науки. Поскольку когнитивная и социальная стороны процесса институционализации взаимосвязаны, появление институтов какой-либо научной отрасли (системы нормативов, определяющих деятельность конкретных научных структур, в рамках которых осуществляется развитие этой отрасли) и институций ("наставлений" – хрестоматийно-дидактической литературы) требует унификации категориального аппарата, в составе которого – самоназвание этой научной отрасли.

Гражданский статус научная дисциплина приобретает тогда, когда ее "признают": "родовая" наука и "коллеги" по "дисциплинарному семейству"; когда это "признание" получает реальные очертания в форме систематической подготовки узких специалистов-профессионалов, постоянного финансирования научных исследований в рамках институционально закрепленного предметного поля и др.; наконец, в форме "узнавания" ее, этой дисциплины, представителями "широкой научной общественности".

Поиски имени новой дисциплины, постепенно формирующейся в рамках исторического знания и занявшейся осмыслением истории самой истории, были довольно продолжительны. В XIX – начале XX вв. их насчитывалось до двух десятков: "литература русской истории", "литература науки русской истории", "обозрение литературных мнений", "историческое ведение", "историческое дееписание", "история русского самопознания", "течения исторической мысли", "разработка русской истории", "история русской истории", "история работы русской мысли над русской историей", "история русской исторической литературы", "критическая российская история", "история критики", "историческая критика", "наука литературы русской истории", "история науки", "история истории", "история

Ю.А.Пінчук. – К., 2000. – Ч.2. Історіографія. – С.415-434; *Она же.* Об институционализации историографии // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 3. – К., 1999. – С.54-68; *Она же.* Историографический процесс: к экспликации понятия //Там же. – Число 6 (7). – Ч. 2. – К., 2001. – С.323-343; *Она же.* Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Випуск 5. – Харків, 2002. – С.5-18; *Она же.* Историография в Новороссийском университете: к истории формирования научного сообщества историков исторической науки // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. – Вып. 3. – Брянск, 2001. – С.95-106 и др.

исторической науки", "история историографии", "русская (украинская, западноевропейская) историография" и др.

Постепенно определялась тенденция к их сокращению: большинство специалистов-историографов стали предпочитать следующие формулы – **"**история науки русской истории**",** "история науки", "история истории", "история историографии", "история исторической науки", "историография".

А.Г.Брикнер (одним из немногих) был сторонником четкой терминологии. Его лекционные курсы в Новороссийском университете в конце 1860-х гг. назывались: "Энциклопедия и методология истории" (по образцу Й.Г.Дройзена) и "Историческая критика", а в 1880-е гг. в Дерптском университете – "Теория истории", "Обозрение исторической литературы России", "История истории России" и др.

В его лексиконе несколько понятий. Сама родовая наука выступает под "именами" – "история" и собственно "историческая наука". А.Г.Брикнер разделял такие понятия, как "искусство историографии" и "историческая наука вообще". Первое понятие для него – синоним "историописания", создания исторической литературы, сочинений на историческую тематику.

"История во второй степени" имеет два "имени": "история истории" и "история исторической науки". Понятие "история историографии" А.Г.Брикнер употреблял в значении "истории общей литературы истории" или "истории исторической литературы", при этом он совершенно четко указывал на то, что "история историографии есть только часть истории истории". Традиция истории историографии как истории исторической литературы, которая, по мнению А.Г.Брикнера, в Европе и в России имела уже полувековой период своего развития, ограничивалась оценкой литературных достоинств исторических сочинений, и ее последователи занимались даже не историей общей литературы истории, а делали своим предметом "разбор отдельных историков" – Фукидида, Л.фон-Ранке, А.Шлоссера и др. Общие же очерки, констатировал А.Г.Брикнер, встречались редко, и среди них он выделял диссертацию М.Н.Петрова (Харьковский университет) "Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции" (1861). В предмет "истории истории" – истории исторической науки – А.Г.Брикнер вводил историю метода, появление и разработку новых групп исторических материалов,

"сообразно с которыми и должен…изменяться метод", т.е. – "развитие критики при занятиях историей"[15].

На протяжении второй половины XIX – начала XX вв. среди формирующегося сообщества историографов происходило утверждение достаточно широкого понимания проблемного поля новой научной дисциплины: не только история исторической мысли, но и история исторических учреждений (В.С.Иконников в Украине и А.С.Лаппо-Данилевский в России), история метода и др. Новую дисциплину рассматривали в контексте истории науки в целом, истории культуры, истории идей. А.С.Лаппо-Данилевский поднялся уже до "истории в третьей степени" и отчетливо поставил вопрос о термине, выражающем "имя" новой дисциплины. Определилась тенденция к появлению историографической рефлексии – "истории в третьей степени".

Советская наука, с характерной для нее "жесткой" конвенциональностью, устремилась по пути унификации понятий. В то же время, фактически заимствуя многое из дореволюционного наследия, но формально не признавая этого (исходный концепт – методологическая оппозиция "советской" / марксистской/ науки и "буржуазной"), искусственно "снижала" достижения в области историографических исследований своих предшественников. На протяжении 1960-1980-х гг. в сообществе советских историографов сформировались, наконец, следующие нормативы: термин "историография" в значении самой исторической науки был признан архаичным (хотя в практическом лексиконе он имел "хождение"); понятие историографии как литературы по какой-либо проблеме с 80-х гг. в кругу специалистов-историографов все чаще стало заменяться формулой "проблемная историография"; третья линия привела к утверждению специальной исторической дисциплины, изучающей историю исторической науки – произошло ее окончательное дисциплинарное конституирование. К рубежу 1980 – 1990-х гг. содержание этой научной дисциплины определяли в диапазоне: 1) история исторической мысли и история исторической науки как социального института; 2) история историографического процесса во всей его многомерности.

"Территория историографии" в значительной мере расширилась. На протяжении 80-х – нач. 90-х гг. в сообществе

[15] См.: *Брикнер А.Г.* О главных задачах исторической науки // Краткий отчет о состоянии и действиях Императорского Новороссийского университета в 1867/8 академическом году. – Одесса, 1868. – С.4-16, 11-12.

советских историографов сформировался блок различный понятий, обозначающих определенные направления историографических исследований: "проблемная историография", "история историографии", "биоисториография", "региональная историография", "культурология историографии" и др.

С 80-х гг. можно говорить о появлении историографической рефлексии – второго уровня собственно историографических исследований в связи с созданием первых концептуальных "онтологий"[16] с теоретическим и эмпирическим обоснованием становления историографии как научной дисциплины[17].

С 90-х гг. – время "интенсивного вхождения" в мировую историографию – в странах "постсоветского пространства" происходили (и вряд ли завершились) сложные и болезненные процессы самоидентификации национальных наук, особенно – социогуманитарных. Ученые искали оптимальные варианты, балансируя подчас меж Сциллой и Харибдой – "принять то, что на Западе" (в том числе – терминологический аппарат), или идти "по своему пути", альтернативно уже запрограммированному: сохраняя (и даже культивируя) прежние научные традиции или рождая симбиоз между национально-региональной спецификой и консенсусными нормативами "западной" науки.

Историографическая ситуация 90-х гг. в независимых государствах "постсоветского" научного сообщества характеризовалась, на наш взгляд, своеобразным пересечением трех линий. Первая была представлена т.н. традицией "разрушения традиций" (отнюдь не новой, но в новом облике), которая в данном случае выражалась в гиперкритицизме и нигилизме по отношению ко всему наследию советской исторической науки. Вторая – акцентом на традиции, существовавшие в области историографических исследований в отечественной и российской науке XIX – начала XX вв., особым

[16] См.: *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917г. – М., 1983; *Колесник И.И.* Когда зародились историографические знания в России: Пути исследования проблемы // История СССР. – 1989. – № 4; *Она же.* Развитие историографической мысли в России XVIII – первой половины XIX века: Учеб.пособие. – Днепропетровск, 1990; *Она же.* Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. – Днепропетровск, 1993 и др.

[17] См. подробнее: *Попова Т.Н.* Проблема формирования историографии как научной дисциплины: традиционные подходы и новые модели // Записки исторического факультета. – Выпуск 1. – Историография и специальные исторические дисциплины. – Одесса, 1995. – С.3-45.

интересом к исторической и историографической литературе этого периода, и здесь – приоритеты вполне закономерно были ориентированы на сугубо национальное наследие. Третья – особым интересом к традициями западной науки.

Столкновение этих линий определило следующую картину: 1) многие достижения советской науки были отринуты или забыты в среде “широких” историков; 2) обращение ко второй линии в разработке “нового” образа национальных историографий способствовало заимствованию, по сути, традиций XIX в., которые характеризовались началом дисциплинарного оформления истории исторической науки, со всей неопределенностью категориального аппарата, со “свободным плаванием” основных значений самого термина “историография”; 3) третья линия также привела к частичному заимствованию терминологии западной науки (что способствовало “размыванию” смысла в практике сегодняшнего дня), к попыткам пересмотреть “дисциплинарную нишу” и “содержательное поле” истории исторической науки.

Термин “историография” на сегодняшний день опять приобрел обширный спектр значений: он покрывает и сферу исторического знания о предмете собственно истории, и сферу историографического знания о самом историческом знании и его институтах. Включая в историографию различные виды вообще исторических исследований, сторонники “широкого” применения данного термина, по сути, лишают историографическую науку ее специального дисциплинарного статуса. Это “растворение” историографии в общем комплексе исторических исследований создает сложности и в четком структурировании историографической области знания, что отражается на понимании содержания, в первую очередь, учебных историографических дисциплин, на их названиях и самоназваниях.

Если выделить наметившиеся тенденции в отношении наименования собственно истории исторической науки, то мы видим две линии: 1) традиционная для отечественной и российской науки (с XIX в. через советскую эпоху) – “историография” как история исторической науки и “история историографии” как форма историографической рефлексии – история истории исторической науки (И.И.Колесник в Украине и др.; Р.А.Киреева в России и др., в основном, – русисты); 2) “история историографии” – формула западной науки, но не связанная с самостоятельным дисциплинарным статусом. Эта же формула применяется в российской и украинской

литературе (Л.П.Репина, Г.И.Зверева, Л.О.Зашкильняк и др.) для обозначения истории исторической науки как субдисциплины. Это – традиция не только западной науки: данная формула возникла как дисциплинарное обозначение истории исторической науки в "дореволюционной" историографии (профессор П.М.Бицилли читал в Новороссийском университете специальный курс "История историографии" и позже в эмиграции издал "Очерки теории исторической науки", основанные на материалах данного курса). В большей мере эту формулу использовали и используют специалисты по всеобщей (всемирной) истории.

P.S. Если история сегодня пишется согласно множеству точек зрения и масштабов вокруг объектов, чаще всего междисциплинарных, то "…взаимодополняющая фрагментарность и обновленная эпистемологическая рефлексия сопровождаются единением большинства историков на почве их дисциплинарной общности. Объективно необходимо поддерживать эту общность и строить на ней, вокруг нее связный проект"[18].

"Поддержание" этой общности во многом зависит, с одной стороны, от специального анализа исторической науки как научной дисциплины и как "дисциплинарного семейства" ("картографические" исследования), а с другой – от анализа тех компонентов системы исторической науки, которые играют по отношению к этой системе "интегрирующую роль"[19]. Стержневым компонентом в данном случае выступает историография как история исторической науки. Вся история исторической профессии в XX веке прошла под лозунгом обретения "Синтеза": эта ключевая установка была поставлена как универсальная проблема в философской литературе[20], а в 1900 г. получила свое "инфраструктурное выражение" с созданием Школы исторического синтеза А.Бера и проч. Однако реальный процесс познания пошел в обратную сторону: дифференциационно-интеграционные процессы привели к появлению "многих наук" и "многих историй". При этом проблемы "узкой специализации", значительной "дробности" исторического знания, "изоляционизм",

---

[18] *Эмар М.* Профессия и призвание историка (современные подходы) // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 5-6. – С.83.

[19] См.: *Старостин Б.А.* Становление историографии науки (от возникновения до XVIII в.). – М., 1990. – С.16-17; *Колесник И.И.* Историографическая мысль в России. – С.37-38.

[20] См.: *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства. – М., 1912. – Ч.1. – С.163-164, 183; *Соловьев В.С.* Собр.соч.: в 10 т. – Т.1. – С.290-291, 306 и др.

“элитарность” – с точки зрения замкнутости научных сообществ и герменевтического непонимания друг друга – привели западную науку (ибо, в первую очередь, эти черты были озвучены репрезентантами западной научной мысли)[21] в поисках выхода из кризиса к идее синтеза на основе междисциплинарности. Маятник качнулся в обратную сторону, смешав все границы и создавая наряду с появлением принципиальных инноваций новые проблемы…

В советской историографии – методологический монизм (следует все-таки не закрывать глаза на то, что еще до “перестройки” культура “эзопова языка” и методика исторических аллюзий способствовали в большей степени декларативности идеологически нормативных положений, нежели их действительному воплощению; своеобразие советской историографии 70-80-х гг. еще ждет своего непредвзятого анализа!), “жесткая конвенциональность” детерминировали в определенной мере сохранение более сбалансированной научной системы (наряду, безусловно, с большими потерями из-за “заидеологизированных” стандартов). В исторической науке ее стержневой компонент – историография – способствовал сохранению широкой картины в восприятии единого “дисциплинарного семейства”. Вряд ли нам сейчас (уже пережившим угар “покаяний и отречений”) пойдет на пользу умаление значимости историографического наследия этого времени. Не вина, а беда науки в том, что из-за политической конъюнктуры не слышат ее предостережений…

P.P.S.

- …*История не развивается от случая к случаю. Она – творение Властелинов Мира…*
- *Итак, эта история простирается в бесконечность?*
- *Да, в этом и есть хитрость Властелинов.*
- *Но что они хотят, чтобы люди знали?*
- *Что существует тайна. Иначе, зачем жить, если все бы было таким, как кажется?..*

Умберто Эко

[21] См.: The American Historical Review. – 1987. – Vol. 92. – № 1. – P.1; 1984. – Vol. 89. – № 1. – P.2 и др.

Интеллектуальная история – “большая опера”, бесконечное многоголосие (на рефлексивном этаже познавательной деятельности), в котором все-таки каждый из нас исполняет собственную партию, хотя иногда на “территории” другого.

Перед историками сейчас стоит сложная задача: “…преодолеть разнонаправленность субдисциплинарных векторов и выбрать новую перспективу, способную их переориентировать и упорядочить, но не игнорировать”[22]. Решение этой задачи затрудняется тем, что в процессе “дисциплинарного переопределения” отношения между “старыми” и “новыми” областями исторического знания должны бы строиться по “концертному” принципу, однако в реальной “…практике происходит постепенный сдвиг в пользу принятия теоретико-методологических новаций (средствами частичной адаптации и пр.)”[23].

Бесспорно, постмодернистский вызов, сближение “литературной критики” и “исторической критики” и выработка новой системы анализа исторических текстов, включение в проблемное поле вопросов институционализации исторической науки и ее субдисциплин, выдвижение на приоритетные позиции дисциплинарной истории, анализ эволюции дисциплинарных программ исторических субнаук и самой исторической науки как академической дисциплины, выявление соотношения профессионально-элитарного и обыденно-массового исторического сознания и познавательной деятельности представителей различных социокультурных страт и проч. способствуют существенному обновлению истории исторической науки. Однако “перестройка интеллектуального содержания НД”, т.е. стремление по-новому понять ее проблематику и устранить источники, угрожающие когнитивному статусу НД посредством объединения с другими исследовательскими областями, эффективна лишь в том случае, если данная дисциплина сможет “…повысить уровень своего интеллектуального содержания, не теряя при этом собственных когнитивных границ”[24].

Новая исследовательская область опасна, если осуществление ее интеллектуальных инноваций предполагает ее институционализацию как НД и обоснование своей самостоятельности. Среди факторов, также “опасных” для статуса НД, – потеря служебной функции,

---

[22] *Репина Л.П.* Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы. – С.8.

[23] *Зверева Г.И.* Обращаясь к себе: самопознание профессиональной историографии в конце XX века. – С.262.

[24] *Шпигель-Резинг И.* Стратегии дисциплины по поддержанию своего статуса // Научная деятельность: структура и институты. – С.143.

непосильное принятие на себя новых “сверхзадач”; потеря ресурсов; “уход” выдающихся ученых – специалистов в данной области; реорганизация факультетов; изменение состава научного сообщества в силу различных причин и проч.[25]. Многие из этих факторов, к сожалению, имеют место в современной действительности…

Междисциплинарность в конкретных исследованиях и одновременно усиливающаяся их фрагментарность на фоне новой волны эпистемологических изысканий не должны разрушать ощущения своей принадлежности к дисциплинарной общности среди профессионалов-историографов. И в качестве инструмента объединения должно выступать стремление к единству в понимании смыслового ядра своей науки, ее структуры, самоназваний ее подразделений и ее официального имени, стремление к развитию тех традиций, которые ориентируют на сохранение территориальной целостности такого сложного феномена, каким является **историографическая наука**.

[25] Там же. – С.144-145.

Томаш Вісьліч
Варшава

Школа “Анналів” та постмодернізм

Французька історіографія з 50-х рр. XX ст. знаходиться під домінуючим впливом т.зв. школи “Анналів” – дослідницької течії, назву якій дав однойменний часопис. Її підставовою метою було надання історії однозначно наукового статусу через редефініцію об’єкту зацікавлень історика, а також застосування об’єктивізуючих аналітичних методик, запозичених з арсеналу суспільних наук. Школу “Анналів” характеризувало зосередження на проблемах економічних та соціальних, рефлексія над якими здійснювалася крізь призму квантитативних понять. Вона заперечила роль події в історичному процесі та відкинула традиційну політичну історію. Анналісти натомість запровадили поняття глобальної історії, що єднало екологію з економічною теорією з метою пізнання явищ довгохвильового порядку, формуючих історію людства. За головний предмет історичних досліджень визнано було структури, а також кон’юнктури, а опрацьована Фернаном Броделем категорія довгого тривання стала визитівкою всієї школи. Підкреслюючи значення інтердисциплінарних досліджень, історія *à la* “Аннали” шукала натхнення в соціології, економіці та географії, відхрещуючись натомість від філософії та літератури.

Школа “Анналів” стала у свій час, поруч з марксизмом та американською теорією модернізації, однією з трьох великих історіографічних шкіл, що пояснювали історію за допомогою соціально-економічних категорій. З-поміж останніх вона виявилася найбільш життєстійкою, завдячуючи цим передусім своїм непересічним здібностям до пристосування[1]. Свідченням цього факту були, наприклад, переміни, які відбулися в школі “Анналів” під

[1] F. Dosse, *L'Histoire en miettes. Des «Annales» à la «nouvelle histoire»*, Paris 1987, s. 251.

впливом 1968 року. Молодше покоління дослідників творчо підійшло до спадщини своїх попередників. Оновлена програма окреслена була у трьох томах методологічних студій під титулом "Faire de l'histoire" ("Вивчати історію")[2], а потім отримала навіть назву "нова історія" – за назвою гучної книжки-маніфесту[3]. Підставовою зміною було впровадження нових тем досліджень, запозичених із структурної антропології, таких як тілесність, манери за столом, статеве життя, повсякденні обряди, міфи. Давні зацікавлення умовами "об'єктивними" для людини злилися з аналізом рис "суб'єктивних" в людській екзистенції, творячи історію матеріальної культури та історію ментальності. Змін зазнали і хронологічні рамки дослідження – еволюції і довгохвильові переміни заступили собою явища майже статичні. Поступово відкинуті були поняття історичного синтезу та проект глобальної історії. Допущено було також диференціацію систем з'ясування замість, проголошуваної до того часу, уніфікації критеріїв. "Нова історія" визнала, що, власне, все може стати предметом історичного дослідження і методології усіх суспільних наук можна використати з метою такого дослідження. Слушність обраного шляху підтвердили невдовзі кілька книжок, визнаних за представницькі наукові осягнення, а також величезна, до того часу не бачена, популярність історичних творів на французькому та іноземному видавничому ринку.

У 70-х рр. з'ясувалося, що у світовій науці з'явилося кілька інших значущих дослідницьких напрямків, що знаходилися у певному контексті з переконаннями школи "Анналів" – італійська *microstoria*, німецька *Alltagsgeschichte*, і, особливо, американський *linguistic turn*, котрий дав початок постмодернізму в історії. Треба завважити, що у відношеннях між американським постмодернізмом і Францією, цим "найбільш модерністичним краєм світу"[4], проглядає серія парадоксів та непорозумінь. Випливають вони передусім з того, що постмодерністична теорія постала на підставі поглядів кількох визнаних французьких інтелектуалів, таких як Жак Лакан, Мішель Фуко, Жак Деррида, Жан Бодріяр, Ролан Барт, Юлія Крістева, Жан-Франсуа Ліотар чи Жиль Делез. Проблема полягає у тому, що у Франції зазвичай не вважають їх репрезентантами якоїсь спільної, когерентної течії. У дійсності внесок цих мислителів до

---

[2] *Faire de l'histoire...*, vol. 1–3, sous la dir. de J. Le Goff et P. Nora, Paris 1974.

[3] *La Nouvelle histoire*, sous la dir. de J. Le Goff, R. Chartier et J. Revel, Paris 1978.

[4] M. Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French thought on culture and society*, London–New York 1999, s. 1.

постмодерністичної теорії обумовлений селективним засвоєнням і переосмисленням їх поглядів деякими університетськими колами в США[5]. З французької точки зору це означає непослідовність та неясність категорій, вживаних американськими постмодерністами, і навіть викликає часом звинувачення останніх у дилетанстві[6]. У випадку історії постмодернізм охоче послугується, наприклад, авторитетом Мішеля Фуко у критиці "Анналів", у той час як саме цей мислитель мав немалий вплив на формування обличчя школи у 70-х рр.[7]. Натомість один з головних європейських теоретиків постмодерністської історіографії – Франклін Анкерсміт, як типові для неї твори перелічує класичні опрацювання із царини анналістичної історії ментальності: "Montaillou, village occitan" Емануеля Ле Руа Ладюрі (1975[*]) і "Le Dimanche de Bouvines: 27 juillet 1214" ("Бувінська неділя: 27 липня 1214 р.") Жоржа Дюбі[**] (1973)[8].

Тим часом проект історії *á la* "Аннали" є з точки зору постмодернізму неправомочний і засадничо хибний. Головні площини конфлікту випливають із лежачого у підставах школи "Анналів" устремління до надання історії характеру наукового, і, власне, сцієнтичного, в такому самому об'ємі як і іншим суспільним наукам. Постмодерністи, натомість, сумніваються у самій можливості існування будь-якого об'єктивного знання, особливо в суспільних науках. Науковим теоріям закидають узалежнення від ідеологій, що підтримуються через систему влади. Наука в їх розумінні є елементом "інтелектуальної економіки" режиму, а поза цим пізнавальні методи науки засадничо хибні, оскільки кожен науковець – окреслений соціально, ідеологічно та статево. Тому знання є завжди суспільно

---

[5] E. Varikas, *Féminisme, modernité, postmodernité: pour dialogue des deux côtés de l'océan*, [в кн.:] *Féminismes au présent*, Paris 1993 (спеціальний том, доповнення до видання „Futur antérieur"), s. 61.

[6] G. Noiriel, *Sur le «crise» de l'histoire*, Paris 1996, s. 143.

[7] Ch. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia, *Les Courants historiques en France 19e–20e siècles*, Paris 1999, s. 201, 226.

[*] У Франції 1982 р. виходило ще й 2-ге, виправлене видання цього твору. Українському читачеві він приступніший у російському перекладі: *Ле Руа Ладюри Э.* Монтайю, окситанская деревня (1294-1324). – Екатеринбург, 2001 *(Ред.)*.

[**] З творів цього метра французької історіографії українського перекладу дочекалась лише: *Дюбі Ж.* Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980-1420 років. – К., 2003. – 320с.; у російськіх перекладах приступні: *Дюби Ж.* Европа в средние века. – Смоленск, 1994. – 318с.; *Дюби Ж.* Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом. – М., 2000. – 320с. *(Ред.)*.

[8] F. R. Ankersmit, *Historiografia i postmodernizm*, [в кн.:] *Postmodernizm: Antologia przekładów*, red. R. Nycz, Kraków 1997, s. 165.

конструйованим, а наголос на об'єктивності фактів має за завдання маскувати активну роль науковця в їх селекції та групуванні[9].

Постмодерністська критика історії стосується головним чином трьох питань. По-перше, це епістемологічний статус об'єкту досліджень. Спираючись на лінгвістичні теорії Жака Дерриди та думки Ролана Барта постмодернізм визнав за певність, що жодна дійсність не може трансцендувати дискурсу, в котрому є виражена. Історик відтак, не має жодного доступу до фактів з минулого, саме лише до текстів. Ба більше – те, що історик уважає за реконструкцію минулого є також текстом ним самим конструйованим. Тому історія є не стільки пошуком історичної правди, скільки способом творення історіком переконливого дискурсу, згідного зі стандартами, прийнятими у його середовищі.

По-друге, постмодернізм критикує квазі-емпіричну методологію. Йдучи слідами суспільних наук (головним чином економічної теорії або соціології), історіографія школи "Анналів" гадала, що застосування того самого дослідницького питальника і тієї ж методики до різних відтінків минулого, створить підстави для вірогідних порівнянь і запевнить приріст нашого знання у кумуляційний спосіб (так як у природничих науках). Тому особливою цінністю обдаровувались данні "об'єктивні", передусім кількісні. Постмодернізм заперечив їх пізнавальне значення і піддав сумніву сцієнтичну методологію, пропонуючи на її місце герменевтику як підставове знаряддя при роботі над текстом.

Третій предмет критики стосується статусу історичного письменства. Підваження претензій історії на реконструкцію минулого, а також застосування нею наукових методик, змусило до переосмислення ролі історичної творчості. Постмодернізм заперечив опозицію між історією і літературою, фактом і фікцією. За стандарт визнано теорію Гайдена Вайта, за якою історичне письменство є літературним артефактом. Історик фабуляризує подію, представляючи її у формі певної оповідки за характером радше художньої, аніж наукової. Єдина різниця між його працею і літературною творчістю є факт, що історик *винаходить* історію, в той час як літератор її *вимислює*. Підкреслення риторичного характеру історичного письменства, підперте аналізом його поетики, вдарило безпосередньо у

[9] Порівняй A. Radomski, *Pojęcie doświadczenia we współczesnej refleksji humanistycznej i w historiografii - jego zmiana jako rezultat przeobrażeń kulturowych w świecie współczesnym*, „Historyka", T. 29, 1999, s. 61-62.

переконання школи "Анналів" про можливість застосування в історії вповні сформалізованого та позбавленого нарації дискурсу наукового.

Французька історіографія, прагнучи втримати своє світове значення, мусила також відповідати на виклик постмодернізму. Але чинила це відносно неохоче, хоч би із огляду на вищезгадані непорозуміння в інтелектуальній комунікації між обома берегами Атлантики. Американські речники постмодернізму зустрілися з невеликим зацікавленням у Франції. Навіть самого поняття "постмодернізм" у Франції практично не уживається у відношенні до історії. Прийнялася звичка окреслювати це явище надзвичайно вузько як "лінгвістичний поворот". Це не означає, однак, що французька історіографія не стикнулася з проблемами піднятими постмодернізмом. Однак дискусія навколо них не досягла у Франції такої високої температури, як в англосаксонських країнах[10].

Сталося так, між іншим, через те, що окрім розпорошення французької історіографії, яке наступило після зречення в 90-х рр. школою "Анналів" своєї гегемонії, витворилася площина порозуміння, що єднає більшість істориків у Франції. Є то консенсус в питаннях епістемологічних, який був досягнутий у результаті, насправді досить ґвалтовної, але посутньої дискусії щодо тверджень постмодернізму про релятивізм історичного знання та літературний характер історії. Постмодерністи стверджують, що дослідник не має доступу до світу речей чи подій з минулого – те, що називається фактами, є тільки лінгвістичною конструкцією. Тому предметом дослідження історії є текст, що буде сам для себе контекстом, з огляду на непознаність позадискурсивної дійсності. У цьому світлі історія як наука не буде пошуком історичної правди, але тільки авторефлексією над способами творення істориком переконливого оповідання, що подається за істинне. У підсумку наближувало б це історію до літератури[11]. В результаті дискусії на переломі 80-х і 90-х рр. французькі історики, відкинули ці тези, але разом з тим відійшли від безпідставно оптимістичної візії своєї дисципліни. Була то справжня "епістемологічна революція", як назвав її Франсуа Досс[12], а її мимовільним виконавцем став Поль Рікер, погляди якого на відношення історії до минулого, суб'єктивність історичного пізнання і

[10] S. Cerutti, *Le Linguistic turn en Angleterre. Notes sur un débat et ses censures*, „Enquête. Anthropologie. Histoire. Sociologie", no 5, 1997, s. 140.
[11] J. Appleby, L. Hunt, M. Jacob, *Telling the Truth about History*, New York–London 1994, s. 227.
[12] F. Dosse, *Paul Ricoeur révolutionne l'histoire*, „EspacesTemps", vol. 59–61, 1995, s. 6-26.

нараційний характер історіографії прийняті повсюдно у середовищі французьких істориків. Була це рецепція трохи спізнена, оскільки в період найбільших тріумфів школи "Анналів" Рікерові погляди на дослідження і історичне письменство могли видаватись занадто релятивістичними або й песимістичними. Тільки криза дисципліни відчута наприкінці 1980-х рр. і конечна потреба замирення з радикальними тезами постмодернізму збудили інтерес до творчості цього мислителя.

Поль Рікер у своїх міркуваннях виходив з уважної лектури історичних творів. Славу йому приніс, наприклад, аналіз "Середземного моря" Фернана Броделя, вміщений у "Temps et récit" ("Час і оповідь") (Париж 1983-1985). Потрактував він цей твір як книжку мало не белетристичну, вказуючи яких засобів нараційних уживав Бродель для досягнення бажаного письменницького ефекту. Таким чином, мислитель підважив, послуговуючись на додачу найголоснішим твором школи "Анналів", властиву аналістичному середовищу віру у вповні сформалізований, позбавлений нарації, науковий дискурс.

Утім, визнаючи що історія є оповіданням, Рікер зазначив, що останнє володіє виразними специфічними ознаками. Насправді, він поділяв думку Гайдена Вайта, що історія оперує тими самими риторичними фігурами, що і фікція, але – всупереч останньому – визнав, що головною відмінністю історичної нарації є прагнення до переказу правди про минулу дійсність. Засадничість такого устремління власне і заперечується постмодерністами, для яких позатекстова дійсність є – у найліпшому випадку – хаосом "нерозповітих історій" і то історик, творячи нарацію, надає їм значення. Рікер, зрозуміло, відкинув позитивістичну модель, що прагне бачити в історичному творі істинний опис минулого, однак пробував обґрунтувати спонтанний реалізм історика. На його думку, виникає він з певного рудиментарного положення наукової історії, що несвідомо (на загал) формує інтенціональність історика. Це положення про те, що остаточним предметом дослідження історії суть люди такі, як ми, діючі і страждаючі, узалежнені в різний спосіб від зовнішніх обставин. Можна сказати, що історик і його об'єкт діють на тому самому часо-просторовому полі, тобто в межах спільної географії і хронології, де історик розміщує і предмет досліджень, і себе самого. Але можна також додати, що діють вони в тому практичному полі, що оприявнюється саме через узалежнення дій історика від дій об'єкту досліджень. Бо історик ступає слідами, які залишив досліджуваний об'єкт. Так реконструйована історія не може бути копією чи то

відображенням у картографічному значенні. Відношення між минулим і історією має, на думку Рікера, характер не безпосередній[13]. Для його окреслення мислитель запропонував слова: *lieutenance* (нім. *Vertretung*) або намісництво/заступання, чи краще перекладане на польську (та й українську – *Ред.*) мову *représentance* (лат. *representatio*, англ. *representative*) – репрезентація[14].

Працю історика, внаслідок якої постає репрезентація минулого, назвав Рікер, слідом за Мишелем де Серто, "історіографічною операцією". Поділив її на три фази, які, однак, не є послідовні, адже можуть проступати на різних етапах. Першу фазу окреслив як документаційну, що виконується спираючись на архів. Якщо йдеться про самий пошук інформації, Рікер посилався на "побічний парадигмат", представлений Карло Гінзбургом. Утім, цікавив його також і епістемологічний статус отриманих таким чином відомостей. На його думку, історик повинен приймати, що випадок трапився, але також давати собі звіт, що докази відносяться радше до правдоподібності, аніж до логічної необхідності тієї події.

Друга фаза має полягати у з'ясуванні чи то зрозумінні. За Рікером, історія не володіє власною пояснюючою методикою і користується з методик опрацьованих іншими науками (напр. соціологією чи антропологією), довільно їх змішуючи. Утім, він завважив, що всі сучасні моделі наукової історії відносяться до дійсності людини як до соціального факту. Тому суспільні науки є тим полем, котре собі вибрала історія. Насамкінець третя фаза історіографічної операції – творення наукової розвідки – є чисто літературною і це вона найбільше наближує працю історика до роботи письменника[15].

Важливим питанням для наукового статусу історії є проблема обсягу об'єктивності і суб'єктивності історика. На думку Рікера, історик займає зовнішню позицію щодо об'єкту свого дослідження в зв'язку з дистанцією часовою, що їх розділяє, але одночасно приймає внутрішню перспективу об'єкту, і це, з огляду на пізнавальну інтенціональність, є прагненням до розуміння об'єкту дослідження. На цьому рівні суб'єктивність історика виникає з самого конструювання ним з'ясувальних схем, на що вже у 30-х рр. звертав увагу Люсьєн Февр. Натомість об'єктивність історика – за Рікером – полягає у

[13] P. Ricoeur, *Histoire et rhétorique*, „Diogène", no 168, 1994, s. 9-26.
[14] Ibidem, s. 25; Idem, *L'Écriture de l'histoire et la représentation du passé*, „Annales HSS", v. 55, 2000, no 4, s. 745-746.
[15] Ibidem, s. 737-742.

методичних діях: у дбайливості щодо аналітичної декомпозиції минулого на з'ясувальні категорії, у вирізненні серій подій, у пошуку причинних зв'язків, чи також у дедукції, побудованої теоретично. Тому з'ясування і зрозуміння взаємно доповнюється в історичних дослідженнях.

Недосконалість об'єктивності історика тягне за собою, зрозуміло, суб'єктивність на різноманітних рівнях його праці. Вже сам вибір об'єкта аналізу є завжди *explicite* або *implicite* суб'єктивним. У значній мірі суб'єктивними є вже застосовувані істориком інтерпретаційні схеми, а також причинні зв'язки, що ним відкриваються (у цьому випадку історична практика є, за Рікером, найбільш наївна). Третій вимір суб'єктивності історика пов'язаний з часовою дистанцією, що відділяє його від об'єкта. Завданням історії, отже, є опис того, що вже не існує, за допомогою сучасних понять. Тому історик постає перед проблемою неадекватності власної мови і свого об'єкту досліджень, що змушує його до використання уяви з метою зробити чужу йому дійсність придатною до читання для своїх сучасників. Тому уява історика є евристичною пізнавальною методикою і пов'язана з нею суб'єктивність служить осягненню наукової об'єктивності.

Насамкінець четвертий вимір історичної суб'єктивності пов'язаний з фактом, що остаточним об'єктом досліджень історика є людина. Тою самою мірою, що і прагнення з'ясування, історика спонукає і воля зустрічі. Його турбота про переказ правди не дозволяє співпереживання разом з об'єктом дослідження, але підштовхує до цього в історичній перспективі, так якби в тому хронологічному перенесенні, якого мусить досягти, за вихідний пункт прийняти іншу особу. У цей спосіб історичне дослідження стає також і переміщенням до іншої суб'єктивності. Тому досягнення історичної об'єктивності, що дозволяє краще зрозуміти уявлення і вчинки людей з минулого, є узалежнене від історичної суб'єктивності, а та завжди буде тягнути за собою нові інтерпретації і способи прочитання. Ущербність історичної об'єктивності призводить до того, що спадщина минулого також і для майбутніх поколінь буде предметом досліджень, що зачаровує, у нескінченному пошуку сенсу[16].

Найбільші заслуги щодо популяризації думок Поля Рікера серед істориків поклали дослідники пов'язані із школою "Анналів", і особливо Роже Шартьє. Він використав ці ідеї для створення власної візії історіографічної операції, яку вдалося б застосувати у дослідницькій практиці історика. Так само потужно виступив проти

[16] F. Dosse, *Paul Ricoeur* …, s. 11-12.

релятивізму, підкреслюючи, що мета пізнання є конститутивна для інтенціональності історика, а з неї виникають специфічні для дисципліни операції – конструкція і верифікація результатів, валідація узгодження наукового дискурсу з його об'єктом. Історія є, зрозуміло, нарацією, але якщо вона навіть має літературний характер, то й тоді історик узалежнений від архіву (зрозумілого як сліди минулого), а також від наукових критеріїв, які, щоправда, змінюються у часі, але різняться від літературних. Відтак історія – то наукова пізнавальна практика, залежна від своїх технічних процедур, від суспільних та інституційних впливів, а також від застосування письменницьких норм. Історію можна вважати дискурсом, який послугується конструкціями, композицією і стилістичними фігурами спільними з іншими видами нараційного письменства, включно із літературною фікцією, утім, створює за їх допомогою збірку відповідей, що прагнуть до буття істиною[17]. Про їх правдивість рішуче свідчить феноменологічна манера історичних досліджень, що єднає історика з об'єктом його досліджень. Незважаючи на хронологічну і культурну віддаленість, цей досвід на достатньому рівні сприяє, аби можливе було пізнання істориком людини минулого[18]. У вступі до збірки своїх найважливіших методологічних студій під назвою "Au bord de la falaise" ("На краю прірви") Шартьє, однак, визнав, що не здатний ясно окреслити критерії, завдяки яким історичний дискурс може бути визнаний за правомочну і пояснюючу реконструкцію минулої дійсності[19]. В пізніший період він, у зв'язку з дискусією щодо останньої книжки Поля Рікера під назвою "La Mémoire, l'histoire, l'oubli" ("Пам'ять, історія, забуття") (2000), здається, що прийняв, сформульовані цим мислителем, критерії акредитації історичних уявлень про минуле, зіперті на епістемологічний режим, виразно відділяючий три фази методологічної операції – документаційну, пояснюючу та письменницьку[20].

Виведений з теорії Поля Рікера консенсус французьких істориків щодо епістемологічних питань можна, як бажав Антуан Прост, звести до єдиної думки, що історія мовить правду, але її правди не суть абсолютні[21]. Таким чином середовище прийняло в значній мірі

[17] R. Chartier, *Le Temps des doutes*, [в кн.:] idem, *Le jeu de la règle. Lectures*, Bordeaux 2000, s. 78-79 (передрук із „Le Monde" 18 III 1993).
[18] Idem, *La Vérité entre fiction et histoire*, [в кн.:] *De l'histoire au cinéma*, sous la dir. de A. de Baecque et Ch. Delage, Bruxelles 1998, s. 42.
[19] Idem, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris 1998, s. 18.
[20] Idem, *Le Passé au présent*, „Le Débat", no 122, 2002, s. 4-11.
[21] A. Prost, *Douze leçons sur l'histoire*, Paris 1996, s. 287.

постмодерністичну критику попередніх підстав пізнання історії, не впадаючи, утім, до крайнього релятивізму. Таке розв’язання може здатись не вповні виправданим, але воно дозволило відносно швидко припинити дискусію істориків на тему правди та пізнання, дискусію, яка виходила за межі їх компетенції, незважаючи на такий значний рівень філософської підготовки французьких вчених[22].

Утім, залишилась проблема дослідницьких методик історії, а також питання історичного письменства. В обох цих справах постмодернізм поставав у опозиції дотеперішньої наукової практики і особливо щодо школи “Анналів” і споріднених напрямків. Часопис “Аннали”, силою якого завжди було чуття на нові течії, прийняв цей виклик, хоч він вже роками відмовлявся від будь-якого проводу і взагалі заперечував існування школи “Анналів”, а мовив лише про численні парадигми, спадкоємні щодо неї[23].

Тим не менш, у другому номері журналу за 1988 рік був надрукований короткий, але значущий вступний текст під назвою “Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?” (“Історія та соціальні науки. Критичний поворот?”), підписаний редакцією “Анналів”[24]. Його можна окреслити як маніфест середовища дослідників, пов’язаних з виданням, маніфест, що містить як діагноз останніх змін у суспільних науках, так і певні рекомендації як вести у цій ситуації сумнівні і, разом з тим, новаторські історичні дослідження. На думку редакції “Анналів” великі парадигми – такі як марксизм чи структуралізм – втратили своє значення, а розпорошення дослідницьких напрямків зробило неможливою узгоджену інтерпретацію дійсності суспільними науками, у тому числі й історією. Час на якісну зміну в історичних дослідженнях, зміну, якій редакція дала назву-гасло – “критичний поворот”. За ключові питання для відновлення наукової історії автори тексту визнали наступні питання:

1. Проблема шкали аналізу. Покликаючись на досвід мікроісторії, редакція “Анналів” ставила проблему залежності між розмірами досліджуваного об’єкту і способами його обсервації та питальником, потрібним для таких досліджень. Запитувала вона також і про можливість генералізації та порівнянь при застосуванні різноманітних рівнів спостереження – від індивіда до суспільства, від локальної спільноти до глобальних явищ.

---

[22] G. Noiriel, *op. cit.*, s. 158-159.
[23] Ch. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia, *op. cit.*, s. 245.
[24] *Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?*, „Annales ESC”, v. 43, 1988, no 2, s. 291-293.

2. Справа історичного письменства. Опублікований за кілька літ перед тим Полем Рікером літературний аналіз “Середземного моря” Фернана Броделя (вміщений у “Temps et récit”) підважив властиву середовищу “Анналів” віру у вповні формалізований, позбавлений нарації, науковий дискурс. Збіглося це із зростаючим незадоволенням кількісними методиками в історії і повсюдною вже на той час критикою описової статистики. У згаданому маніфесті редакція “Анналів” визнала, що як у варіанті літературному, так і квантитативному, історія застосовує певні конвенції риторичні, і розмірковувала, чи варто допустити некласичні форми аргументації, особливо нараційні. Отже, у який спосіб можна контролювати і верифікувати їх вживання, так аби вони не стратили наукового характеру?
3. Проблема наукових альянсів історії. Редакція звернула увагу на необхідність свіжого погляду на історію мистецтва та історію науки, а серед нових територій експансії зауважила ретроспективну економетрію, літературну критику, соціолінгвістику, політичну філософію. Предметом рефлексії вона, утім, бажала зробити також і саме розуміння інтердисциплінарності для істориків.

У черговому програмному тексті, підписаному редакцією, що містив 6-й номер видання за 1989 (під назвою “Tentons l’expérience” (“Випробовування досвіду”))[25], ці питання обговорено докладніше. Передусім, поставлене було питання про специфіку історії. Чим відрізняється вона від економічної науки, антропології чи соціології в їх версіях, що досліджують минуле? “Вибух” історії, здійснений у значній мірі завдяки привласненню методик інших суспільних наук, призвів до нескінченного розмноження дослідницьких стежок історії, що, у свою чергу, унеможливлювало вірогідне порівняння результатів. Натомість концентрація школи “Анналів” на явищах довгого тривання, майже статичних, відібрало в історії те, що свідчило про її оригінальність – рефлексію на механізмами змін у часі. Теоретики критичного повороту почали дистанціюватись від такого підходу. Зрозуміло, це не означало повернення до лінійної, причинно-наслідкової, хроникарської позитивістичної історії. На думку редакції “Анналів” генезису перемін слід дошукуватись радше у незлічених переміщеннях між формами, структурами і їх функціонуванням. Такі переміни мають характер чисто історичний, тобто невідворотній, непередбачуваний, і разом з тим здетермінований. Суспільства знаходяться у постійному процесі самоконструкції і у ньому належить

[25] *Tentons l'expérience*, „Annales ESC”, v. 44, 1989, no 6, s. 1317-1323.

шукати способів на розрив як з благістю “подієвого” опису (чим грішила позитивістична історія), так і тавтологією аналізу крізь призму предефінійованих категорій (що стало уділом школи “Анналів”).

Фундаментальним зауваженням редакції “Анналів” було те, що розвиток історії як науки не ґрунтується, принаймні, на щораз кращому пізнанні подій минулого. З одного боку історичний процес відбивається у численних екзистенціальних досвідах, індивідуальних і нередукованих, з іншого – історіографія залишається тільки коментарем до минулого, пропозицією до його зрозуміння. Відтак, історичний процес завжди буде багатозначним і завжди особистість історика буде відігрівати активну роль у наданні йому сенсу. Тому поступ історії як науки полягає не у кумуляції даних, але – тут “Аннали” вжили фотографічної метафори – в переставленні об’єктиву і зміні фокусу. У такий спосіб повернулася, помітна від певного часу, інспірація редакторів мікроісторією. Підходи мікро- і макроісторичні вони визнали за комплементарні, оскільки інша шкала аналізу відкриває інші обумовлення. Факт, що спосіб з’ясування перевірений на одному рівні шкали може не підтверджуватись на іншому, не є – на думку авторів – перешкодою. Адже висловлювалися вони за творення можливо ускладнених історичних моделей, оскільки різнорідність дійсного світу не можна описати, редукуючи її до кількох гіпотетичних простих засад.

Зачарування тогочасної редакції “Анналів” може видаватись трохи дивним. Мікроісторія у тій формі, в якій вона осягла світового розголосу, становить ніби втілення постмодерністичної візії історії. В такому світлі, між іншим, представила цю проблему й Ева Доманьска, звертаючи увагу на характерному для мікроаналізу зосередженні на інтенціональності та діалозі культур, питаннях дискурсу та історичної нарації, а також на визнанні іншості “Іншого”, зацікавленні особами і середовищами, що перебувають на маргінесі історичних досліджень[26]. Утім, головним пропагандистом мікроісторії у Франції став Жак Ревель, один з редакторів “Анналів” і один із співтворців анналістичної *nouvelle histoire*.

Дискусія на тему мікроісторії розпочалася у Франції власне тільки у 1989 році, після виходу перекладу книжки Джованні Леві “L’Eredità immateriale” (“Нематеріальна спадщина”), супроводженого

[26] E. Domańska, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Poznań 1999, порівняй також: A. Radomski, *op. cit*., s. 62-63.

розлогим вступом Жака Ревеля[27]. У цьому вступі, що носив характерну назву “L’Histoire au ras du sol” (“Історія на рівні ґрунту”), Ревель повторював підставові закиди, які були зроблені школі “Анналів” наприкінці 80-х рр. Однак додав і ще один, засадничий з мікроісторичної точки зору. Отже, на його думку, анналістичні історики, розглядаючи історію у категоріях суспільних груп, приймали, що всередині тих груп нічого не діється, або принаймні не діється нічого цікавого. Закид цей, щоправда, є не до кінця обґрунтований – достатньо згадати найпопулярнішу книжку анналістичної “нової історії” – “Montaillou, village occitan” Еммануеля Ле Руа Ладюрі (1975). Утім, зрозуміло, однією із засад школи “Анналів” було положення про те, що діяльність індивіда в якійсь спосіб здетермінована зовні – через належність до окресленої суспільної групи або через аісторичні структури. На думку Ревеля, мікроісторія є за суттю простим поглибленням суспільної історії в ім’я прагматизму, спробою зрозуміння локальних спільної без допомоги предефінійованих функціональних чи структурних моделей. Тому характерними ознаками мікроісторії були б, згідно цього автора: (1) конструкція об’єкту історичного дослідження з чутливістю до ролі спостерігача і застосовуваного ним інструментарію, і разом з тим відмова від простих пояснень – економічних, біологічних чи політичних; (2) вимір експериментальний, зрозумілий як тестування дослідницьких гіпотез на конкретному історичному матеріалі, (3) чутливість до нараційного характеру історії[28].

Найширшою презентацією проблематики мікроісторичного підходу у Франції стали плоди спільного семінару істориків і антропологів зорганізованого під гаслом “Micro-histoire et micro-social” у 1991 році (реферати побачили друк, утім, тільки п’ятьма роками пізніше[29]). Натхненником зустрічі та редактором посталої таким чином збірки студій був знову Жак Ревель. Окрім нього, у зустрічі взяли участь також інші організатори “критичного повороту”, між іншим Бернар Лепеті[*], котрий зайнявся окресленням місця мікроаналізу в програмових положеннях відновленої анналістичної історії. З його точки зору найважливішою була компліментарність результатів

[27] G. Levi, *L’Eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*, Torino 1985; французький переклад: *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVII siècle*, Paris 1989.
[28] J. Revel, *L'Histoire au ras du sol*, [в кн.:] ibidem, s. I-XXXIII.
[29] *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, textes rassemblés par J. Revel, Paris 1996.
[*] У російськомовних публікаціях це прізвище подається зазвичай як “Лепти” *(Ред.)*.

досліджень на різних рівнях наближення, і передусім приріст знання, який мав наступити через саму зміну шкали обсервації. Утім, Лепеті визнав, що перехід до мікроаналізу означає також прийняття антропологічної візії людини як активної та раціональної, що у світі непевності і суперечності досягає усе ж таки самотужки обраних виборів, узалежненої, головним чином, від нерівної дистрибуції індивідуальних здібностей щодо відбору інформації. Мікроісторія – у розумінні Лепеті – відтак, відповідає відновленій візії анналістичної історії, що робить натиск на конструкцію досліджуваного об'єкту, а також свідомої взаємопроникнення моделі та моделювання (або способу історичного розуміння світу із самим дослідницьким процесом). Вибір рівня спостереження модифікує систему і організацію предметів зацікавлення істориків, тому жодна шкала наближення не може мати першості перед іншими. Її вибір залежить тільки від питань практичних – належить застосувати ту, яка є найбільш плідна для історичного пізнання. Дуже песимістично висловлювався, утім, Лепеті на тему можливості узагальнення результатів досліджень на одному рівні явищ, що здійснювався б на іншому рівні шкали обсервації. Історія своїми методами дає можливості з'ясування суспільних засад тільки на конкретній сходинці шкали, але не більше. Це означає, що істину відкриту на рівні локальних спільнот не можна переносити на суспільні макроструктури і навпаки. Тому історичний мікроаналіз не служить знаходженню цілісного образу через додавання або мультиплікацію результатів досліджень. З другого боку, результати обсервації на одній шкалі не повинні протиставлятись результатам з іншого рівня наближення. Не є вони, отже, кумульовані, оскільки не підлягають тим самим процедурам і методам аналізу[30].

Інший дослідник пов'язаний із "критичним поворотом", Поль-Андре Розенталь, вказав натомість, як практика дослідника мікроісторії засадничо відрізняється від положень постмодернізму. Передусім, виходить вона з понять, котрі окреслив він як "неораціоналістичні". Йдеться про приписування підставової ролі суб'єкту мислячому і діючому згідно засад універсальних і раціональних. Тільки такі положення дозволяють спостерігати суспільства крізь призму суспільних інтеракцій. Цю антропологічну візію, підперту авторитетом норвезького соціолога Фредеріка Барта (Bartha), визнавав характерною для мікроісторії також і Бернар Лепеті. Утім, Розенталь пішов далі, називаючи мікроісторію

---

[30] B. Lepetit, *De l'échelle en histoire*, [в кн.:] ibidem, s. 71-94.

неопозитивістичним проектом, оскільки метою її є опис, якомога вичерпний, механізмів творення дійсності, а отже мусить вона бути переконана у можливості ефективної реконструкції причинно-наслідкових зв’язків. Утім, назвав автор мікроісторію нео-, а не попросту позитивістичною, і це тому, що не йдеться їй про відтворення того, що насправді трапилося, але того що спричинилося, аби це щось трапилося або могло трапитися[31].

Найвищим досягненням критичного повороту стала збірка студій під назвою “Les Formes de l’expérience. Une autre histoire sociale” (“Форми досвіду. Інша соціальна історія”), видана у 1995 році під керівництвом Бернара Лепеті[32]. У розлогому вступі редактор цієї книжки представив власну візію розвитку французької історіографії 90-х років. Однією з її підстав він визнав відмову від уніфікації методик суспільних наук, за що висловлювався новий проект інтердисциплінарності, втілюваний вже кілька літ поспіль на шпальтах “Анналів”. Другим принципом мало бути поглиблене розуміння історичного з’ясування. Воно не може бути зведене ані до питання відтворення дійсності, ані також до мовної конструкції. Ціллю є, очевидно, пізнання минулого, але ґрунтоване на тестуванні з’ясувальних моделей. Тому історичне з’ясування є водночас і дискурсом, і дослідницькою технікою, нарацією і застосуванням

[31] P.-A. Rosental, *Construire le „macro” par le „micro”: Frederik Barth et la microstoria*, [в кн.:] ibidem, s. 141-159. Попри досить жваву теоретичну дискусію, мікроісторією практично зайнялося небагато французьких дослідників. Додамо, що ще слабший відгук мала німецька *Alltagsgeschichte*, попри публікацію французькою мовою розлогою вибірки найважливіших теоретичних текстів її творців (*Histoire du quotidien*, sous la dir. de A. Lüdtke, Paris 1994). Прищепленням мікроісторії на ґрунт французької науки зайнялися передусім історики, які походили з Італії, та оперували, звичайно, італійським джерельним матеріалом: Simona Cerutti (*La Ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif. Turin, 17e–18e siècle*, Paris 1990), Sabina Loriga (*Soldats. Un laboratoire disciplinaire: l'armée piémontaise au XVIIIe siècle*, Paris 1991) і Maurizio Gribaudi, дослідження якого вписуються до нурту критичного повороту. Мікроаналітичний підхід можна угледіти також і в єдиній джерельній книжці Bernarda Lepetita (*Les Villes dans la France moderne (1740–1840)*, Paris 1988), але ця спроба далеко відходила від італійського взірця. Ближчі до нього були дві праці – *Logiques de la foule. L'affaire des enlèvements d'enfants. Paris 1750* Arlette Farge і Jacques’a Revela (Paris 1988), а також *Un Crime conjugal au 18e siècle. L'affaire Boiveau* Benoît Garnot’a (Paris 1993). Пізніша книжка Arlette Farge під назвою *Le cours ordinaire des choses dans la cité du XVIIIe siècle* (Paris 1994), що наводиться часом як приклад французької мікроісторії, є вже твором далеким від італійського зразка, продуктом оригінальної авторської методики.

[32] *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, sous la dir. de B. Lepetit, Paris 1995.

критичних процедур. Відтак, історія повинна зректися механічного застосування теоретичних схем і звернути пильнішу увагу на питання ідентичності досліджуваних об'єктів, а також реально існуючих суспільних зв'язків. Такі підходи Лепеті назвав прагматичною парадигмою. У згаданій збірці студій опубліковано праці розпорошені хронологічно і методологічно, однак – на думку редактора – в них можна угледіти зачатки нової єдності історичних досліджень, що полягають у їх емпіричному або теоретичному заглибленні, впровадженні питань про суспільні зв'язки, індивідуальні норми та досвіди, а також використання категорій короткого тривання, зрозуміло, у поєднанні з іншими хронологічними структурами, напрацьованими історією. Більш того, усі автори, за Лепеті, були свідомі того факту, що способи наукової об'єктивізації спотворюють образ досліджуваної дійсності, утім, вони не впали у релятивізм, ліки на який шукали у лабораторному досвіді[33].

Студії, що склали книгу, утім важно розглядати як реалізацію якоїсь конкретної наукової парадигми. Здається, що їх автори (Ален Буро, Жак Ревель, Жан-Ів Грен'єр, Жоселін Дахліа, Ерік Бріан, Ален Деверпе, Симона Черутті, Хрістиан Клапиш-Зубер, Ненсі Л. Грін, Маурізіо Грібауді і Андре Бюргер[*]), передусім, продовжували дослідження в руслі власних зацікавлень, а головним критерієм їх участі у "Формах досвіду", було бажання співучасті. Чимось, що поєднувало усі тексти, був той факт, що не визнавали вони існування в описуваних соціальних процесах жодної логіки, що детермінує їх еволюцію. Представляли їх радше як нетяглі, калейдоскопічні, неокреслені і різноспрямовані. Найдалі у цьому пішов Маурізіо Грібауді, котрий на підставі надзвичайно докладних досліджень французьких актів цивільного стану з XIX століття утворив модель детермінант суспільної стратифікації близький до теорії хаосу[34].

Можливо, продовження колективних міркувань привело б прихильників критичного повороту до напрацювання якоїсь спільної дослідницької формули, однак, подальший розвій руху був загальмований у 1995 році через раптову смерть Бернара Лепеті, який відігравав ключову роль в урухомленні всього цього середовища. Редакція "Анналів" почала поступово дистанціюватись від переконань

---

[33] B. Lepetit, *Histoire des pratiques, pratique de l'histoire*, [в кн.:] ibidem, s. 9-22.
[*] У російськомовних публікаціях це прізвище подається зазвичай як "Бюргьер" *(Ред.)*.
[34] M. Gribaudi, *Les Discontinuités du social. Un modèle configurationnel*, [в кн.:] ibidem, s. 187-225.

свого колишнього секретаря. У 1998 році на шпальтах видання з'явилася критична рецензія на "Les Formes d'expérience", написана англійським істориком Гаретом Стедманом Джонсом. Він закидав авторам книги, передусім, неповноту методологічної візії, а також ігнорування деяких проблем, вагомих для англосаксонської постмодерністської історіографії, таких як значення дискурсу і дискурсивна історична інтерпретація. Також і апеляцію до інтеракційної соціології визнав за хибну, оскільки за її допомогою описати можливо лише суспільства Заходу. Редакція "Анналів" спромоглася лише на пояснення, що "Les Formes d'experience" не становлять кредо нової інтелектуальної лінії видання, і навіть взагалі не є книжкою "Анналів", а тільки плодом колоквіуму, який провів Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS)..Зазначила також, що – всупереч гадкам рецензента – "Аннали" не відкинули цілковито економічного детермінізму[35].

Нині "критичний поворот" можна визнати за закритий розділ. Що поза цим лишилося від цілого руху? Єдина джерельна книжка Бернара Лепеті "Les Villes dans la France moderne" ("Міста в модерній Франції")[36], а також посмертна збірка його розпорошених теоретичних праць під назвою "Carnet de croquis" ("Нотатник")[37]; кілька книжок його найближчих співпрацівників, в яких вони розвивали власні дослідницькі проекти, що у якійсь спосіб вписувались до критичного нурту[38]; а також кілька праць авторів, котрі самі оголосили про своє приєднання до руху, хоча їх методологічні збіжності були не дуже очевидні[39]. Дослідники, які шукали поглибленої методологічної рефлексії, пов'язували свої надії радше з опозиційним щодо середовища "Анналів" проектом історії культури[40].

У підсумку, критичний поворот зосередився на зламі моделі соціальної історії, що протягом кількох десятків років пов'язувалась з

[35] G. Stedman Jones, *Une Autre histoire sociale?*, „Annales HSS", v. 53, 1998, n. 2, s. 283-394.
[36] B. Lepetit, *Les Villes dans la France moderne (1740–1840)*, Paris 1988.
[37] Idem, *Carnet de croquis. Sur la connaissance historique*, Paris 1999.
[38] A. Boureau, *Le Droit de cuissage. La fabrication d'un mythe (XIIIe–XXe siècle)*, Paris 1995; J.-Y. Grenier, *L'Économie d'Ancien Régime. Un monde de l'échange et de l'incertitude*, Paris 1996; *Espaces, temporalités, stratifications. Exercices sur les réseaux sociaux*, sous la dir. de M. Gribaudi, Paris 1998.
[39] A. Cabantous, *Histoire du blasphème en Occident. Fin XVIe–milieu XIXe siècle*, Paris 1998; J. Guilhaumou, *L'Avènement des porte-parole de la République (1789–1792). Essai de synthèse sur les langages de la Révolution française*, Villeneuve-d'Ascq 1998.
[40] A. de Baecque, *Les Éclats du rire. La culture des rieurs au XVIIIe siècle*, Paris 2000, s. 21-22.

лінією видання, а також на вивільнені від історії ментальності, напрацьованої у 70-х рр. На практиці проявлялося це у здійсненні спроб критики квантитативних методик, а також у відході від поняття “довгого тривання”. Відкидання об’єктивізуючих технік, запозичених з інших соціальних наук, як неефективних, утім, не спричиняло до прийняття колом “Анналів” моделі, що називають “історією риторичною”, популяризована постмодерністами, вона сперта на нараційні техніки та проголошує релятивізм історичного пізнання. Тим не менш, у теоретичній рефлексії “критичного повороту” виразно помітними були інспірації постмодернізмом. Якоюсь мірою, амбіцією дослідників цього кола була адоптація поставлених постмодерністами запитань до стандартів французької наукової раціональності.

Дискусія всередині школи “Анналів”, здається, завмерла. Утім, незалежно від того, як складуться подальші долі цього осередку, належить підкреслити, що його жвава теоретична рефлексія в останній декаді XX ст. призвела до засадничої декомпозиції анналістичної дослідницької парадигми. Таку її версію, що за мету своєї атаки приймають постмодерністи, покладено вже на архівну полицю. Утім, важко, наразі, судити, чи новий анналістичний взірець занять історією становить значущу альтернативу для постмодерністичної історіографії. Дослідження, що ним надихаються, тільки-но починають входити до наукового обігу. Більш того, активне наукове життя розпочинають учні реформаторів школи “Анналів”, для яких критичний поворот став інтегруючим поколінневим переживанням[41].

Із польської переклав Дмитро Вирський

[41] Див. напр.: idem, *Où est passé le «tournant critique»?*, „Le Débat”, no 104, 1999, s. 168.

Марта Курковска-Будзан
Краків

Історія звичайних людей: Англійська соціальна історія та її традиції

„Ця книжка майже цілком про людей того роду, що їх прізвища зазвичай знані єдино їх родині та сусідам, а в тогочасних державах ще й службам, які реєструють народження, шлюби та смерті”

– так розпочинає свій твір „Uncommon People” („Надзвичайний народ”) Ерік Гобсбаум, визнаний за найвизначнішого з-поміж нині живих англійських істориків[1]. Додамо, що разом з тим він є останнім із так званого першого покоління марксистів, засновників Компартійної групи істориків (Communist Party Historians’ Group). Зауваження це вказує на символічний зв’язок, який англійські марксисти намагалися нав’язати та підтримувати з традицією соціальної історії, започаткованої, на загальноприйняту наразі думку, 120 років тому Джоном Ричардом Гріном та його твором „Short History of the English People” („Коротка історія англійського народу”. Лондон, 1874). Грін відкривав свою книжку словами:

„Завдання цієї праці визначає її назва, отже не є вона ані історією англійських королів, ані англійських завойовників, але історією англійського люду. Я ризиковано пожертвував більшістю з того, що так цікавить та приваблює англійських читачів, постановивши прослизнути над подробицями закордонних війн і дипломатії, особистими пригодами королів та можновладців, помпою дворів чи інтригами фаворитів, аби подовше затриматися на обставинах того устройового, інтелектуального та суспільного поступу, котрий і становить історію народу”[2].

Історики, що схилялися перед анонімною людиною з минулого, прагнули і прагнуть гуманізації історіографії. Це, може надміру

---

[1] E.Hobsbawm, *Uncommon People. Resistance, Rebellion and Jazz*, London 1998, s.VII.
[2] J.R.Green, *History of the English People*, London 1936, s.XVII.

патетичне на слух, окреслення, передає емоціональне відношення все нових поколінь істориків до теми *народу* („звичайних людей”), яку вони піднімають. Соціальна історія, у формі, яку знаємо з часу її найвищого тріумфу, або 70-х років минулого століття, народилася разом із свідомою вказівкою на простолюд (*the people, common people*) як на головного – це належить підкреслити – героя історії. Започаткування *people's history* в Англії – це протест у стосунку до професіональної історіографії – історії держави та церкви, історії війн (*drum and trumpet history*), інституціолізованої від середини XIX ст. У формі кафедр та відділень університетських. Після романтичного зачарування простолюдом (за виразом цитованої праці Гріна), історія звичайних людей набрала нового виміру в книгах Дж.Е.Торолд-Роджерса (J. E. Thorold Rogersa) – „History of Agriculture and Prices” („Історія агрокультури та цін”, 7 томів публікованих між 1866 та 1902 рр.) та „Six Centuries of Work and Wages” („Шість століть праці та зарплатні”, 1892). Щільне пов'язання *people's history* з історією господарства сталося в Лондонській школі економіки (London School of Economics), заснованої у 1895 році. Осередки істориків з LSE пов'язані були з Фабіанським товариством або з партією лейбористів. Звідси народ у працях подружжя Веббів чи Гаммондів – це робітники активні політично, діяльні учасники профспілкового руху. Така історіографія шукала в минулому причин та зародків соціальних проблем сучасності. Залишаючись при традиційних методах історіографії, „історія звичайних людей” до II світової війни ангажувала дослідників з лівацькими симпатіями, які працювали по-більшості поза науковими інституціями (виняток становить LSE). Відтак у них царювала „тематична” історія держави.

Істотною рисою середовища соціальних істориків цього періоду було те, що воно відкрилося для нового споживача – власне „звичайних людей”. У межах Робітничої освітньої асоціації (Workers' Educational Association) викладацьку роботу вів Р.Х.Тавней (R.H.Tawney), на радіо програму мала Е.Пауер (E.Power), не згадуючи вже загальновідомої громадської діяльності Б. і С. Веббів.

Після II світової війни у середовищі істориків суспільних діянь наступила зміна поколінь. Пов'язані з Компартією: Маурíке Добб (Maurice Dobb), В.Гордон-Чайлд (V.Gordon Childe), Джордж Руде (George Rudé), Кристофер Гіл (Christopher Hill), Родні Гілтон (Rodney Hilton), Ерік Гобсбаум, Дороті Томпсон (Dorothy Thompson), Віктор Кернан (Victor Kiernan) і зрештою Едвард Палмер Томпсон, заснували у 1946 році т.зв. Компартійну групу істориків (Communist Party Historians' Group). З цього часу прийнято казати про наукову спільноту

англійських марксистів, хоча сама Група існувала тільки десять років. Утім, проіснував досьогодні та здобув загальне визнання та авторитет, заснований у 1952 році часопис Групи: „Past and Present" („Минуле і сьогодення").

У 1982 році, з нагоди видання сотого номеру цього журналу Ерік Гобсбаум , Р.Х.Гілтон та К.Гіл, згадуючи часи започаткування Групи писали так:

„Зв'язували їх [членів] четвертні узи: спільне минуле (більшість була знайома один з одним з кінця 30-х рр.), спільне політичне ангажування, захоплення історією та регулярні, дійсно інтенсивні контакти на зібраннях Групи, на яких вони дискутували про марксистську інтерпретацію історичних проблем та намагалися, висловлюючись військовим жаргоном, якому віддавали перевагу в більшовицьких колах, „боротись у битві ідей" на „фронті" найбільш відповідному для істориків"[3].

Вищезгадані зауваження дають уявлення про те, наскільки виняткове середовище, з-поміж інших сучасних та пізніших наукових спільнот, складали у перші роки свого існування, і власне у перші роки холодної війни, англійські марксисти.

Ідеологічне ангажування членів Групи становило домінуючий елемент, що характеризував цю наукову спільноту, з чого напряму випливали й інші аспекти парадигми: аксіологічні, онтологічні та епістемологічні. „Товариші по зброї" – так гаслово можна було б окреслити зв'язок між істориками Компартійної групи істориків. Ці міцні узи додатково спаяли здійснювані Групою акції, що мали на меті популяризацію історії: організація кіл любителів локальної історії та започаткування у 1953 р. видання бюлетеню „Our History" („Наша історія"), святкування історичних річниць та, зрозуміло, публічні лекції.

Діяльність Групи була природно сильно позначена плямою ідолопоклонства сталінізму, виразом чого є наприклад книжка археолога В.Гордон-Чайлда „History" („Історія"). Видана двома роками після твору-прапору Групи: „Студії про розвій капіталізму" (1946) Мауріка Добба, „History" стала методологічним маніфестом, що свідчив радше про тогочасну політичну атмосферу, аніж надавав спрямування парадигмі. Завершує її теза, що глорифікує Сталіна як „представника марксистської історіографії", який, завдяки останній

---

[3] E. Hobsbawm, Ch. Hill, R.H. Hilton, *Past and Present: Origins and Early Years*, "Past and Present", 100 (1982), Editorial.

передбачив перебіг історії[4]. Дещо інакша справа із працею М.Добба. „Студії про розвій капіталізму” мали реалізувати ідеал історичної науки з’ясувальної та теоретизуючої. Досить швидко виявилося, що економічний редукціонізм Добба не припав до смаку його колегам з Групи. Англійські марксисти не прийняли до серця методологічних постулатів Добба, втім його історичні аргументи, особливо такі, що відносилися до процесу первісного накопичення капіталу в Англії (Розділ 5 „Студій..”), стали нагодою для внутрішньої дискусії, котра в результаті призвела до сформування „англійської марксистської школи”[5].

„Марксизм не є детерміністичним[6]”, – стверджував у 1948 році Кристофер Гіл. Підставовою проблемою, порушеною автором і дискутованою протягом багатьох років у середовищі англійських істориків-марксистів, стала „буття та свідомість”. Згідно Гіла „ідеї народжуються у людей, вони їх середовище (…), людський розум є єдиним чинником, що викликає зміну”[7].

Статтю К.Гіла „The Norman Yoke” („Норманське ярмо”), зі збірки есе 1954 року, історики Групи визнали за найважливішу і таку, що задала напрямок їх подальшим науковим починанням[8]. Це есе порушило тематику, яка буде істотно домінувати у пізніших дослідженнях Групи: народний радикалізм і опір, форми бунту, плебейська культура, проблема ідентичності та ідентифікації з ідеологією „вільного англійця” (*free-born Englishman*). Структура нарису Гіла, боротьба двох сил – абсолютизму із самоврядністю народу – це також і підставовий мотив англійської марксистської історіографії.

Після радянської інтервенції в Угорщині та XX з’їзду КПРС більшість істориків,про яких була мова, вийшла з Компартії. Вихід з партії дорівнював й полишенню Групи. Символом тієї нової епохи в англійській марксистській історіографії і постаттю, яка у великій мірі вплинула на форму історіографії соціальної історії був Едвард Палмер Томпсон.

---

4 V. Gordon Childe, *History*, London 1948, s. 83.

5 A. Wilson, *A critical portrait of social history,*[w:] A. Wilson (ed) *Rethinking Social History. English Society 1570 –1920 and Its Interpretation,* Manchester University Press, 1993, s. 13-15.

6 Ch. Hill, *Marxism and History,* “The Modern Quarterly” , 3 (1948), s. 52-64.

7 Ibidem.

8 Пам’ятна книга присвячена Донні Тор (Donie Torr), активістці Компартії, яка доклала рук до постання Групи, *Democracy and the Labour Movement*, London 1954.

У 1963 році Е.П.Томпсон видав книжку під назвою „The Making of the English Working Class” („Створюючи англійський робітничий клас”), котра блискавично дістала ім’я „класичної”, також і поза межами марксистської парадигми. Предметом праці був робітничий клас (*working class*) окреслений не як „структура” чи „категорія”, не як тривала спільність, але як сторичний феномен, котрий „діє та виражається в міжлюдських стосунках”[9].

Згідно Томпсона ключову роль в процесі формування класу відіграють поточні досвіди одиниць:

„Клас витворюється тоді, коли якісь люди, в результаті спільних досвідів (успадкованих або разом пережитих), відчувають і виражають співпадіння взаємних інтересів і протиставляються тим, які мають відмінні (і зазвичай протилежні) інтереси”[10].

Однак, коли зупинимо час у якійсь точці історії, не побачимо класів – побачимо лише зібрання людських досвідів, каже Томпсон. Натомість, коли спостерігатимемо за тими людьми протягом відповідного часового періоду, помітним стає процес – соціальна зміна, зміна взірців їх взаємних стосунків, ідей, інституцій. Таким чином класи „творяться”, а не тривають як спільноти зі сталими параметрами[11].

Героєм історії і героєм історіографії суть забуті „звичайні люди”, а не анонімні маси запряжені в ярмо економічного механізму. „Звичайні люди” з минулого для Томпсона – це живі, стражденні індивідууми, а не соціологічна конструкція.

Оскільки конфлікт був головним пунктом онтології світу досліджуваного марксистами, їх історіографія зосереджувалася на проявах антагонізмів – на опорі здомінованого класу, що виражався в багатьох іпостасях у народній культурі. Можна стверджувати, що в їх науковій діяльності в 60-х рр. Переважали дослідження культурознавчі. Характерно однак, що ані Кристофер Гіл, ані Едвард П. Томпсон, ані Родні Гілтон не створили теоретичної концепції *the people*. Було це „сентиментально-популістичне” – за словами критика Перрі Андерсона – сприйняття об’єкту досліджень[12]. Пов’язувалось це з їх спільним підходом до історіографії, який у 50-х рр. іменували

[9] E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963, s. 9.
[10] Ibidem, s. 9.
[11] Цит. за Е.П.Томпсоном: H. Abelove, *Visions of History*, New York 1983, s. 20.
[12] C. Harrup, Christopher Hill and the People of Stuart England, [w:] L. Arnstein (ed) *Recent Historians of Great Britain. Essays on the post-1945 Generation*, Iowa University Press, 1990, s. 16.

„соціалістичним гуманізмом”[13], але популярність (і то більша аніж самі марксисти напевно могли сподіватись) здобуло невдовзі гасло *history from below (історія знизу).*

У 1966 році на шпальтах „Times Literary Supplement” (Літературний додаток до „Таймс”) з'явилась стаття Томпсона під назвою „History from below”[14]. Автор, спираючись на філософію Антоніо Грамши та його поняття „культурної гегемонії”, тлумачив на чому ґрунтується соціальна дихотомія *above – below (зверху – знизу)*, висновуючи, що *above* має бути зрозуміле як „домінуючі” (класи), а *below* як здоміновані. Історик має дивитись на історію з перспективи отих здомінованих, анонімних людських мас. Він повинен також тих людей розуміти. Томпсон підкреслює це, наприклад, у другій частині „The Making of the English Working Class”, де полемізує з ентузіастами промислової революції, оцінюючи її з позицій людей, котрі жили з власної праці, як катастрофу (головною тезою є підсилення експлуатації). За Томпсоном, історики-оптимісти (між іншим Дж.Клафам (J.Clapham), Т.С.Ештон (T.S.Ashton)) зробили свої висновки про стандарт життя працюючого класу з масових даних, які гублять переживання, досвіди одиниць і часто-густо прямі спостереження, що випливають з них, йдуть у зворотному напрямку, аніж людські досвіди. Виразно і неодноразово він давав зрозуміти, що якісні джерела мають моральну перевагу над квантитативними, що зводять людське існування до середньостатистичних показників. Оті ж перші – шанують людину.

У власних працях Томпсон, так само як і Хілтон та Гіл використовували якнайширше літературні джерела та народні пісні, а також іконографію – сільськогосподарські календарі, карикатури. Підбір джерел обумовлювався, бодай частково, бажанням демонстрації точки зору „звичайних людей”, але також і методологічним консерватизмом істориків. 60-і рр. Були періодом, в якому істориків захлиснули можливості, що їх історичному аналізу надали методи та теорії, почерпнуті з соціальних наук. Е.П.Томпсон виразив на цю тему погляд частини своїх колег, які відкидали такого типу методологічні запозичення. В „Anthropology and the discipline of historical context” („Антропологія та дисципліна історичного контексту”) критикував

---

[13] „Соціалістичний гуманізм” був формулюванням та назвою статті Л.А.Мортона (L.A.Mortona), цит. за: B. Schwarz, *The People in History*: *Communist Party Historians's Group, 1946 – 1956*, [в кн.:] *Making Histories. Studies in History – Writing and Politics*, University of Birmingham, 1982, s. 48.

[14] E. P. Thompson, *History from below*, „Times Literary Supplement”, 7 April, 1966, s. 279-280.

наприклад Алана Мак-Фарлена за його „важкі та топорні” соціологічні категорії, а на тему Кейта Томаса, іншого визначного історика, який практикував антропологічні підходи до історії, висловлювався таким чином: „надміру добрий історик, аби бути індоктринованим соціальними науками”[15].

Історики, які виводили своє інтелектуальне коріння з Компартійної групи істориків і залишилися в нурті культурознавчих досліджень, поділяли побоювання Томпсона щодо вторгнення чергової великої теорії на терени історії „звичайних людей” та відібрання в них вільної волі, так само як це раніше вчинив економізм. Травма раніших часів? Тим не менш, власне це середовище зосереджене навколо „Past and Present” вважається за піонерів „нової соціальної історії” в Англії.

***

„Нова історія” (*new history, nouvelle histoire*) – це гасло, під яким щоразу через певний час здійснюються спроби зміни обличчя історичної науки. Найбільш театральний вихід на арену історіографії, коли оцінювати його з перспективи часу та довготривалих результатів, мала *nouvelle histoire* під знаком „Annales”, що відкрила еру модернізму в історичних дослідженнях.

Е.П.Томпсон окреслив колись стосунки між англійськими та французькими інтелектуальними елітами такими словами: „Вони пропонують – ми відкидаємо”[16]. Перша реакція в Англії на праці Ф.Броделя, П.Чауну, П.Губера та інших були сумішшю зацікавлення, заклопотаності та підозри і навіть легкої ворожості – так її сприйняв Пітер Берк[17]. Рецензенти писали про „зманеризований та страшенно дратуючий стиль ‘Annales’”[18], „езотеричний жаргон, який часом навіює думку, що автори VI Секції пишуть аби бути зрозумілими тільки собі самим”[19].

Утім, ще перед 1960 роком в „Annales” друкувались К.Гіл та Р.Х.Хілтон. Покликаючись ще раз на Пітера Берка – „боролися разом із „анналістами” по той самий бік барикади”. Що дозволило б зарахувати ті дві концепції до спільної історіографічної течії? Для Едріана

[15] Цит. за: G. Maclennan, *E.P. Thompson and the discipline of historical context*, [в кн.:] *Making Histories. Studies in History – Writing and Politics*, University of Birmingham, 1982, s. 100.

[16] Подано за Е.П.Томпсоном: H. Abelove, *Visions of History*, New York 1983, s. 22.

[17] P. Burke, *Reflections on the Historical Revolution in France: The Annales School and British Social History*, „Review”, 1(1978) s. 148.

[18] „English Historical Review”, LXXXIV, No. 333, Oct. 1969, s. 804.

[19] „Times Literary Supplement”, August 1, 1969.

Вільсона ланкою, що сполучила стару соціальну історію „старого типу” або „історію простолюду” з *new history* кінця 60-х рр. була ідея *the people*. „Past and Present” після 1956 року включив до редакції істориків з-поза дотогочасного кола – знаходився тут між іншими і Лоуренс Стоун, який твердив, що місця більш-менш рівно були розподілені поміж марксистів та „нових істориків” (окреслив їх як „лібералів”). Здається не траплялося між ними конфліктів на світоглядному тлі[20].

„Отже, ціле минуле належить реконструювати” – заявив у 1950 році Фернан Бродель[21]. Реконструювати минуле наново, або відкинути стару інтерпретацію історії – ніщо не звучить більш революційно. В Англії за маніфест *new history* можна вважати „The tools and the job” („Знаряддя та праця”) авторства Кейта Томаса – статтю, яка з'явилася 7 квітня 1966 року на шпальтах „Times Literary Supplement”.

Цей текст добре передає зачарування молодого тоді покоління англійських істориків французькою історіографією. Томас критикує в ньому традиційну історію за те, що будь-який поступ у тій ділянці здійснюється не через блискучі синтези, великі твори, отже не через вдосконалення людської думки, але шляхом відкривання нових фактів або лише нових джерел. Концептуалізацією, теорією та її знаряддями або глибоко гордують або легковажать. Тимчасом –

„У постійних спробах віднайти значення у все виразніше безцільній акумуляції фактографічного знання багато британських істориків звернулося у бік марксизму, котрий визнають привабливим вірогідно не задля його політичних втілень, а задля демонстрації крізь нього взаємозалежності суспільних явищ”[22].

Апеляція про звернення більшої уваги на соціальні явища підперта автором прикладом бурхливого розвитку французької соціальної історії в іпостасі школи „Annales”. Томас із гіркотою пише, що Англія не може хизуватись жодним медієвістом рівним великому Блоку, чи то осягненнями історичної демографії співставними із працею Губера. Якщо англійська історіографія хоче відповідати світовій[23], мусить скерувати ласкавіше око на те, що можуть їй

---

[20] L. Stone, *Epilogue. Lawrence Stone – as seen by himself,* [w:] A. L. Beier, D. Cannadine, J. M. Rosenheim (eds), *The First Modern Society. Essays in English History in Honour of L. Stone,* Cambridge University Press 1989, s. 588.

[21] F. Braudel, *Historia i trwanie*, Warszawa 1971 (1999), s. 31.

[22] K. Thomas, *The tools and the job*, „Times Literary Supplement', 7 April, 1966, s. 275.

[23] Гадаю, що швидше ідеям „анналістів”, бо вони вже в 40-х рр. знайшли добрий грунт для розвитку на північноамериканському континенті.

запропонувати суспільні науки. Автор зосередився передусім на творчій лабораторії історичних досліджень* та на їх нових полях: соціологія допоможе уніфікувати мову історичного аналізу, статистичні методи його уточнять, а антропологія та соціальна психологія нададуть історикам нові теми та питальники.

Вищезгадана стаття не була єдиною ластівкою, яка вістила про прихід нової парадигми, але з'явилась як одна з багатьох в серії 3-х номерів „Times Literary Supplement", названій „New Ways of History" („Нові шляхи історії"). Кейт Томас разом з іншими авторами серії виражав погляди вже існуючої групи відданих прихильників, і що найважливіше – практиків інтердисциплінарної історичної науки.

Пітер Берк кількаразово підкреслює, що рецепція школи „Annales" на Британських островах прийшла разом із новою генерацією істориків – головним чином здобувших освіту вже після II світової війни. У шерезі перших адвокатів нової історії стали: Пітер Ласлет (Peter Laslett), Джефрі Хомс (Geofrey Homes) – „конвертити", які відкинули свої попередні зацікавлення політичною історією на користь квантитативних досліджень та історичної демографії. Це покоління репрезентували також і науковці з інших царин знання, які зайнялися історією – економісти, географи, соціологи або ті історики, котрі здійснили паралельні студії у царині суспільних наук (напр. Алан Мак-Фарлен, який захистив докторати з історії та соціальної антропології).

Революції в академічній сфері сприяли певні зовнішні соціально-політичні обставини. *New history* була відлунням того, що діялося в широко зрозумілій англійській та британській культурі. А була то „нова хвиля" в британській історіографії – кінострічки про провінцію, герої з робітничого класу, які розмовляли на *cockney***; був то поп-арт та піднесення до рангу народної музики мелодій робітничого гетто з Ліверпула. Рафаель Самуель підкреслює, що 60-і рр. – це період господарчого процвітання великої Британії, коли „автоматизація, електрифікація та зони 'без диму' перетворили фабрики парових машин пам'ятки індустрії"[24]. Швидка модернізація мала викликати у суспільстві „індустріальну ностальгію", а та в свою чергу заквітла з-поміж істориків бурхливим зацікавленням насамперед XIX століттям,

---

* Польські дослідники мають інший термін „верстат історичний", „верстати історичних досліджень" („warsztat badań historycznych"), які подекуди використані у тексті перекладу *(Ред.)*

** *Кокні* – жаргон лондонського простолюду *(Ред.)*.

[24] R. Samuel, *What is social history*, [в кн.:] J. Gardiner (ed), *What is History Today,* Macmillan 1988, s. 40.

історією промисловості, робітничим класом та його культурою, а згодом, відступаючи в глиб історії, принесла низку тем, котрі так збагатили і разом з тим подрібнили соціальну історію. „The World We Have Lost" – світ, який ми втратили[25], люди, котрих треба порятувати від „капризної ласки майбуття"[26] – усе це мали на увазі дослідники з-під знаку нової соціальної історії. Сентименталізм швидко знайшов вихід у вигляді проектів типу „зроби – це – сам" – маю тут на увазі широке поле діяльності істориків-аматорів у течіях History Workshops (Майстерня історії) або Family History Societies (Товариство історії сім'ї). [27]

Розмірковуючи далі над обставинами, які спричинилися до прийняття *noveau histoire* на англійському ґрунті акурат у середині 60-х рр. Варто підкреслити, що сутність перелому полягала в наближенні історії до соціології.

„Серед лівацькі налаштованих істориків криза 1956 року підштовхнула деяких до питань про те, що марксизм як ера сталінізму вже минув і до погляду, що поворот у бік соціології може допомогти розв'язати проблеми, для яких очевидно марксизм не мав жодного розв'язання. Поява „третього світу" і стабілізація розвинутих країн вірогідно лише посилили такі почуття. Відтак, найочевиднішими визнано претензії соціології до буття радше пост-, аніж антимарксистською формою ангажування"[28].

Ерік Гобсбаум тлумачить феномен швидкого зростання популярності „нової історії" в Англії таким чином: емансипаційні прагнення колоніальних та постколоніальних країн привернули увагу світових урядів, міжнародних організацій, а також і наукових, і все це розквітло бурхливим розвоєм соціальних наук. Останні, в зв'язку з дослідницькими потребами накинутими такою політичною ситуацією спрямувалися на діахронічні аналізи, що з'ясовували трансформацію суспільств. Соціологи почали потребувати істориків, історики соціологів і „нові історики" опинилися в належному часі та місці[29].

---

[25] P. Laslett, *The World We Have Lost*, London 1965.
[26] E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class,* London 1963, s. 13.
[27] Ширше на цю тему див.: M. Kurkowska, *Historia zwykłych ludzi. Angielska historiografia dziejów społecznych*, Kraków 2003.
[28] G. Stedman Jones, *From historical sociology to theoretical history*, „British Journal of Sociology", Spetember 1976, No 3, vol. 27, s. 299.
[29] E. Hobsbawm, *From social history to history of society*, „Deadalus", No. 100, 1971, s.23.

Наукова революція надходить по кризі „нормальної науки", каже Томас Кун[30]. Утім, важко категорично заявити, чи у випадку традиційної, „нам'єрівської", як кажуть англійці, політичної історії, можна мовити про глибоку кризу[31]. Кун відносив поняття „кризи" до ситуації, в якій науковці починають сумніватись у достатності методів, якими „розв'язуються головоломки", і розпочинають пошуки кращих способів. Тимчасом, як це закидав „старим історикам" Кейт Томас, у разі труднощів вони втікали до пошуку нових джерел або фактів, а не іншої методики[32]. Кризою історії, згідно міркувань молодого покоління, був застій, яловий консерватизм, не стільки навіть погана методика, бо не можна мовити про погану методику, коли є єдина і тому завжди слушна, і якщо при ній упором стоїть, охороняючи перед виходом за двері, заслінка історизму. Ті, які там залишались, є там і досьогодні і через це не відчувають дискомфорту. Частина політичних істориків радикально змінила фронт, як згадуваний Пітер Ласлетт, що вписується до тези Куна про засліплених новою парадигмою та прямо таки конфесійних наверненнях. Утім, саме молоді люди, науковці-початківці становили ядро парадигми *new history*. Для них норми історіографії дев'ятьнадцятого століття виявилися недостатніми, а тематика досліджень надміру обмеженою.

„Нові історики" відносно швидко дістали шанс впровадження своєї парадигми на етап „нормальної науки" і сталося це в істинно англійському стилі: процвітання 60-х рр. Уможливило постання нових університетів, таких наприклад як Варвік, Суссекс, Ессекс, Східна Англія чи Кент, які надавали місця праці молодим науковцям. Адже закладалися там кафедри соціально-економічної історії і навіть окремі кафедри соціальної історії. На швидке облаштування парадигми в академічній сфері і жвавий розвиток досліджень мали вплив, згідно Едріана Вільсона, також речі матеріальні, а саме ксерокопія та комп'ютер. Той останній особливо піднісся – до рівня не лише знаряддя праці, але прямо таки символу парадигми.

---

[30] T. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa 1968 (укр. переклад цієї праці див.: *Кун Т.* Структура наукових революцій. – Port-Royal, 2001. – *Ред.*); *Posłowie z 1969 do „Struktury rewolucji naukowych"*, „Zagadnienia Naukoznawstwa, 1(49), 1977.

[31] Нагадаю, що назва утворена за прізвищем Левіс Нам'єра (Lewis Namier), англійського історика польського походження, консерватора, славнозвісного за своєю скрупульозністю в історичних дослідженнях, автора твору, що багатьма визнається за найбільше досягнення англійської історіографії, *The Structure of Politics at the Accession of George III*, London 1927.

[32] K. Thomas, *The tools and the job*, „Times Literary Supplement', 7 April, 1966,, s. 275.

Досить довго єдиними періодичними виданнями „нової історії”, редакції яких містилися на Британських островах лишалися „Past and Present” та „Economic History Review”. У 1976 році з університету в Гул (Hull) вийшла ініціатива заснування часопису „Social History”, який існує дотепер. Бюлетені руху усної історії (*oral history*), а також верстатів історичних також перетворилися на спеціалізовані, професійні часописи: „Oral History” і „History Workshop Journal”. Венцем успіхів „нової історії” було постання у середині 70-х рр. „Social History Society” („Товариства соціальної історії”), першим головою якого став Ес Брігс (Asa Briggs), визнаний історик, котрий спеціалізувався на соціальній історії Англії вікторіанської доби.

***

Лоуренс Стоун, підсумовуючи феномен *new history* в момент його найбільшого розквіту, схарактеризував свою парадигму у такий спосіб (навожу майже дослівно): по-перше, „нова історія” організує матеріал у новий спосіб – праці пишуться аналітично, а не „нараційно” на кшталт оповідання. По-друге, задає нові питання, типу „Чому справи відбувалися так, як відбувалися і які були з того наслідки?”. По-третє, концентрується на нових проблемах, головним чином на трьох полях, якими є:

1. Матеріальні підстави людської екзистенції, демографічні аспекти, рівні технології, способи продукції та дистрибуції, акумуляція капіталу та господарче зростання.

2. Соціальна історія: функції, організація і діяльність цілої шкали інституцій нижчих за рівень держави. Поза соціальними інституціями, особливим інтересом тішаться суспільні процеси: соціальна, географічна та професійна мобільність як суспільних груп, так і індивідів, до них належних, а також змінні взірці дистрибуції трьох ключових показників суспільної ієрархії: ступеня заможності, впливів та статусу (*wealth, power, status*).

3. Третім полем активності „нових істориків” є історія культури. Обіймає вона між іншим пов’язання між культурою високою та її суспільною та політичною матрицею чи взаємодії між культурою високою і масовою.

4. Останньою зрештою, за Стоуном, ознакою „нової історії” є її новий, і притому однак старий, предмет досліджень: безіменні маси та вузькі соціальні еліти[33].

---

[33] L. Stone, *The Past and the Present Revisited*, London and New York 1981 (1987), s. 10-13.

У своєму описі Стоун зосередився на найбільш зовнішніх елементах, що окреслюють *new history* як інтелектуальну діяльність – на предметі досліджень, проминаючи, зокрема, те, чим жили піонери англійської „нової історії” – інтердисциплінарність наукових починань. Якщо йдеться про предмет досліджень – проблеми перелічені Стоуном не були такі вже чужі предтечам англійської соціальної історії, хоча напевно не підняли вони вивчень на таку висоту як їх наступники.

Відзнакою для розпізнання модерністів був броделівський постулат „історії тотальної”, „історії глобальної”. За Гансом Ульрихом Веглером (Wehler), з-поміж англійських істориків, незважаючи на те, що вони раніше за німців підхопили завдання розробки „глобальної історії”, не виникло на цю тему глибшої методологічної дискусії[34]. Сам лише Ерік Гобсбаум замахнувся на дефініцію ідеалу модерністичної історіографії, заміняючи гасло *histoire totale,* окресленням „історія суспільства”. Згідно нього, наука та має бути передусім <u>історією</u> і, концентруючись на структурах, їх механізмах функціонування чи зміни не повинна забувати, про те, що <u>трапилося</u>, або про факти (підкреслення за Гобсбаумом). Автор підкреслює, що історія суспільств стосується конкретних зібрань людей, які живуть спільно і надаються до опису за допомогою соціологічного аналізу. Від історика, історія суспільства вимагає прийняття або конструювання моделі структур, що піддаються аналізу чи принаймні уточнення дослідницьких авторитетів. Структури, нагадує Гобсбаум, мусять бути спостерігані в історичному русі, зміні.

Оглядаючи жвавий розвій соціальної історії на кількох головних ділянках: історичній демографії, історії міст, студій над класами і соціальними групами, студій з *mentalité* та культури в сенсі наданому їй антропологією, досліджень з великих трансформацій суспільств (модернізація, індустріалізація) та суспільних рухів, приймає Гобсбаум тезу, що таке становище – це перший етап на шляху постання „справжньої”, „ідеальної” історіографії суспільства. Автор має надію, що соціальні історики, які пораються з переліченими проблемами прилучаться з часом до колективних проектів. Постануть також, з його слів, спроби синтез за взірцем „Феодального суспільства” Марка Блока[35].

---

[34] H. U. Wehler, *What is the ‘History of Society’,* „Storia della Storiografia”, 18, 1990, s. 6.
[35] E. Hobsbawm, *From Social History to History of Society*, „Deadalus” 100, 1971, s. 29-35.

Англійці цілком задовольнилися візією Гобсбаума, не здійснювали подальших теоретизувань на тему „історії суспільства” та прийняли її ідеальний, постульований характер – як щось на кшталт „регулятивної ідеї”.

***

Класична історіографія, історіографія XIX ст. за всяку ціну бажала звільнитись від філософії (історії), від спекуляції. Центр ваги знаходився, отже, в місці й моменті, в якому історик стикався із джерелом, що приховувало, як гадалося, факти. Як до них дібратися? Як верифікувати твердження про факти? – ці питання накидали характер праці, за яку брався дослідник. Втікаючи перед нерозробленими генералізаціями, історики почали ототожнювати сцієнтизм з емпіризмом. Однак залежності між подіями, фактами, мусили стати насамкінець усталеними. Умовою наукового представлення *wie es eigentlich gewesen*[*] було збереження дистанції щодо предмету досліджень; „об’єктивізм” мав виражатись в ухилянні від узагальнень, що були все таки продуктом індивідуальної думки. Так само „нові історики” побоювалися суб’єктивізму в своїх дослідженнях. „Модернізм – пише Імануїл Валерстейн (Immanuel Wallerstein) – був за припущенням утілений в об’єктивному знанні і вчений мав грати таку саму незаангажовану роль як і бюрократи”[36].

Виразом глибокої віри модерністичних істориків у можливість осягнення найвищого ступеня об’єктивізму щодо предмету досліджень, а потім і об’єктивізму нарації є їх відношення до кількісних методів „Історик завтрашнього дня, аби зберегтися, буде вимушений вміти запрограмувати комп’ютер”, „Історія, котра не є обчислювана не може претендувати на звання науки” – давно стверджував Емануель Ле Руа Ладюрі[37].

Не зважаючи на існування спільної цінності, якою виступає постулат об’єктивізму дослідника, між істориками класичними, позитивістськими та модерністами постала непереборна прірва: генералізації. „Новим історикам” перестало вистачати з’ясування дійсності через її ретельний та детальний опис. Прагнучі дійти до її сутності, належало ставити про неї питання: великі і загальні питання та через аналіз шукати на них відповідей. Пошуки сутності дійсності

---

[*] Як воно було насправді – гасло сформульоване Л.фон Ранке *(Ред.)*.

[36] I. Wallerstein, *History in Search of Science*, „Historyka”, XXV: 1995, s. 8.

[37] E. Le Roy Ladurie, *Le Territoire de l’historien*, Paris 1973, тут цит. за перекладом *The Territory of the Historian,* tłum. S. i B. Reynolds, Chicago 1970, s. 6,15.

аж до пошуку „історії несвідомої” (або структур), котрій надавався статус справжньої в опозиції до позірної дійсності, яку видно неозброєним оком події[38]. Отже, науковість „нової історії” відноситься до інтерпретаційного шару, а не до джерельного. А те, що кермує пошуками правди – це теорія. Прийняття окреслених положень теорієпізнавчих є першим кроком модерністичного історика. Тільки наступним є конфронтація з джерельним матеріалом, щодо якого належить сформулювати конкретну опитувальну анкету. Тому доведення має інший, аніж у випадку традиційної історіографії, вигляд. Джерела не „оповідають” історику про минуле, не свідчать про нього у безпосередній спосіб, як те роблять свідки у суді[39]. Критерії істинності отриманого історичного образу не залежать вже винятково від вірогідності „свідка”, значущим є конструкція та адекватність досліджуваній проблемі вибраної теорії, а також спосіб, яким проводиться аналіз матеріалів. Джерела не втрачають значимості – адже без них історія не існує – йдеться утім про те, аби вони були, як у соціальних науках, репрезентативні та масові (в міру можливості).

Модерністи інакше ніж класичні історики сприймають світ та людину в ньому, тому

„охоче – як пише Чарльз Тіллі (Tilly) – здійснюють пошуки регулярності в окремих великих зібраннях однорідних документів. (...) Типові питання історика, який досліджує історію родини у Західній Європі після 1400 року будуть стосуватись впливу індустріалізації на структуру домашніх господарств, впливу ідеологічних флуктуацій (наприклад секуляризації) на відносини між батьками та дітьми. Для більшості дослідників, які займаються новочасною історією країн Заходу, список безсумнівних тем включає демографічну динаміку, урбанізацію, зміни в структурі родини, виборчі преференції, участь в організаціях та товариствах, участь в інших колективних формах суспільного життя (...), акумуляцію капіталу і еволюцію способу проведення вільного від праці часу”[40].

Наведений фрагмент висловлювання Ч.Тіллі, одного з визначних модерністичних соціальних істориків, наштовхує нас на важливі ознаки парадигми: „символічні узагальнення” і підставові

---

[38] S. Clark, *Historycy „Annales”*,[в кн.:] Q. Skinner (ed) *Powrót wielkiej teorii w naukach humanistycznych,* Lublin 1998, s. 219.

[39] Це порівняння запозичено з Я.Поморського: J. Pomorski, *Paradygmat „New Economic History”. Studium z teorii rozwoju nauki historycznej*, Lublin 1985, s. 142.

[40] Ch. Tilly, *Tkacze, kopacze i egzegeci w historii społecznej,* „Historyka”, XIX: 1989, s. 35-36.

„головоломки", над розгадкою яких трудяться члени наукової спільноти. Символічні узагальнення становлять код парадигми. В межах тієї мови відбувається практика з'ясування конкретних головоломок.

Отже, які поняття будуть домінувати в нарації „нових істориків"? Частина відповіді на це питання знаходиться в вищезгаданому фрагменті статті Тіллі. Завдяки, наприклад, демографам у мові істориків з'явилися такі категорії аналізу як: „шлюбний вік", „цикл життя", „домашнє господарство", „нуклеарна родина", „патріархальна родина" і т.д. Загадки Пітера Ласлетта стосувались проблем на позір спеціальних, таких як напр.: розміри домашніх господарств у передіндустріальній Англії чи кількість позашлюбних народжень. Утім, їх вирішення служили розвінчанню побутуючих в історіографії міфів на тему взірців родинного життя в Англії новочасної доби, надихаючи одночасно подібні дослідження науковців з континенту.

З функціонуванням суспільства пов'язані старі соціологічні поняття „суспільної ролі", „соціальної мобільності" чи „соціального контролю". Для „нових істориків" існування буття з назвою „суспільство" було платформою для порозуміння, хоча й не бездискусійного. Складність полягала у тому, чи суспільство – це форма консенсусу, а чи суспільство – це соціальні групи, що залишаються між собою в конфлікті?[41] Дискусія на цю тему збагатила мову історії новими термінами, почерпнутими з соціальних наук: „гегемонія" (А.Грамші), „символічне насилля" (П.Бурдьє) чи „посередницькі вартості" (А.Штраус). В напрямку досліджень, пов'язаних із функціонуванням соціального контролю знаходились проекти присвячені злочинності, що провадилися в Centre for the Study of Social History в університеті Варвіку.

Стосунки між соціальними групами концептуалізувались залежно від визнань щодо погляду на сутність суспільства – або в категоріях співпраці, або суперництва та конфлікту, метою якого є влада, домінація (*power*). 60-і та 70-і роки розквітли великою кількістю праць, присвячених різним формам народних протестів, з-поміж яких згадати можна: Дж.Стевенсона (J.Stevensona) „Popular Disturbances in England, 1700 – 1870" („Народні заворушення в Англії, 1700-1870", 1979), І.Протеро (I.Prothero), „Artisans and Politics in Early Nineteenth-Century London: John Gast and his Times" („Ремісники та політики в Лондоні

---

[41] P. Burke, *History and Social Theory*, Cambridge 1992, s. 84.

початку XIX ст.", 1970) або численні статті Е.Гобсбаума, напр. „The Machine Breakers" („Руйнівники машин", 1969)[42].

Англійська модерністична історіографія в черговий раз відсвіжила поняття *the people*, що пов'язувалось із ідеєю *history from below*. „Звичайні люди" дефінуються зазвичай як ті верстви людності, які живуть з праці власних рук. Засадничим елементом специфікації того концепту був аспект скрути, досвід якої простолюд отримував у класовому суспільстві. *Underprivileged*, або „непривілейовані" – епітет, що був розвитком поняття „народ-простолюд", з'явився на сторінках часописів молодих радикалів після 1968 року і поширив його межі на інші групи: жінок, етнічні чи сексуальні меншини.

У вступній статті першого номеру „History Workshop Journal" редактори декларували:

„Наш соціалізм детермінує нашу турботу про звичайних людей з минулого, про їх життя і працю, думки та індивідуалізм, а також про контекст та умови, що формують їх класовий досвід"[43].

Дж.Ф.К.Гаррісон (J.F.C.Harrison), професор одного з „молодих" університетів, так розпочинає свою книжку під назвою „The Common People. A History from the Norman Conquest to the Present" („Простий народ. Історія від норманського завоювання до сьогодення"):

„Та книжка про людей, які зазвичай залишають поза історією. За останню тисячу років чи й більше, принаймні 70, а часом 90 процентів популяції складали звичайні (прості) люди, які мусили працювати, аби жити, і котрі управлялись нечисленною меншиною, що жила з праці тієї більшості. (...) Були тими, яких ігноровано, оскільки вважалося, що нічого не значать, але, завдяки тому самому, це вони отримували досвід справжніх вартостей суспільства, а не лише його прагнень"[44].

Чи слова ті не звучать знайомо? Поняття *the people*, а ще більше – емпатичне відношення до звичайних людей – поєднало молоде покоління англійських істориків з вігівською та марксистською традиціями історіографії.

Інші типово історичні категорії як-от „англійська революція", „реформація" і навіть типові події, як ось чергові війни, інтерпретувались заново і ставали контекстом підставового аналізу, наприклад, досліджень процесу творення якихось соціальних відносин.

---

[42] Статті Гобсбаума востаннє зібрані в томі *Uncommon People. Resistance, Rebellion and Jazz*, London 1998.

[43] „History Workshop Journal", 1 (1971), s. 3.

[44] J. F. C. Harrison, *The Common People. A History from the Norman Conquest to the Present*, London 1984, s. 13.

Для багатьох науковців ключем до глобального аналізу будуть поняття „центр” та „периферія”. Утім найчастіше аналіз розміщений у просторово-часових рамках якоїсь „імперії”, „держави”, „нації”, трохи на узбіччі полишено концепцію „регіону”[45].

Навіть дослідження тотожностей у 60-х та 70-х рр. (*identity* – це наступне поняття, котре здобуло в історіографії величезну популярність, водночас як головоломка, так і категорія аналізу) відносилися до тих величезних конструктів, що концептуалізували простір. Історики, що займались процесами індустріалізації та модернізації суспільств приймали положення, що „країни в межах своїх політичних кордонів – єдині одиниці, в площині яких варто розглядати процес індустріалізації”[46].

Як бачимо, понятійний апарат, а також проблематика досліджень виразно входили в простір соціальних наук. Варто зауважити, що мова істориків, однак, обмежувалася радше до підставових, широко і віддавна визнаних соціологічних понять. Специфікою англійського історичного середовища були гострі, неприязні, і передусім висміюючі реакції на всілякі спроби впровадження більш просунутої термінології (і тим самим теорії) соціологічної. Зустрічалося це відразу з закидами застосування „жаргону”. Така доля спіткала, наприклад, Лоуренса Стоуна за книжку „The Causes of the English Revolution, 1529 – 1642” („Причини Англійської революції, 1529-1642”, 1972). П.Берк пише, що випливає це з англійської традиції буття *gentelmanly amateur*[47].

Тим не менш, перше покоління „нових істориків” відважувалося робити спроби „унауковлення” своєї дисципліни, що виражалося в гаслі *social science history* і застосуванні великих соціологічних теорій. Найшвидше на ґрунті історичного аналізу прийнялася теорія модернізації.

„Одним зі способів, в який нові соціальні історики освоїлися в минулому було віднайдення антипатій сьогодення в колишньому через проекцію сучасності назад” – згадував Рафаель Самуель[48].

Тема індустріалізації, що піднімалась у таких численних дослідницьких проектах, прямо накидала теорію модернізації, навіть якщо автор не мав намірів точного формулювання своїх

---

[45] N. Zemon Davies, *The Shapes of Social History*, „Storia della Storiografia”, 1990, 17, s. 28.

[46] S. Pollard, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760 – 1970*, New York 1981, s. VII.

[47] P. Burke, *History and Social Theory*, Cambridge 1992, s. 44.

[48] R. Samuel, *What is Social History*, [в кн.:] Gardiner (ed) *What is History Today*, Macmillan 1988, s. 44.

методологічних положень. Типовим для більшості соціальних істориків було формулювання, почерпнуте тут з книги А.Брігса „A Social History of England” („Соціальна історія Англії”, 1983): „Трансформація Англії з суспільства сільськогосподарського та торгівельного на суспільство індустріальне було неможливо без...” – далі подається аргументація на користь обраної автором проблеми.

Чергова велика соціологічна теорія, функціоналізм, тішився таким самим відношенням, особливо у царині культурознавчих досліджень. Класичним прикладом тут може бути „Religion and the Decline of Magic” („Релігія й ухил в магію”, 1971) Кейта Томаса. Автор праці аргументує, що в Англії XVI і XVII ст. віра в наврочення підтримувала традиційну систему сусідської допомоги та доброчинності. Багаті мешканці сільської громади побоювалися „злих чар”, прокльону, в разі коли б з-під своїх дверей з пустими руками відіслали сусіда, який просив про допомогу. Подібну тезу підтримував Алан Мак-Фарлен у книжці „Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study” („Ремесло відьми в Англії Тюдорів та Стюартів: Регіональні та порівняльні студії”, 1970). Теорія функціоналізму була піддана тесту П.Берком у порівняльному дослідженні еліт Венеції та Амстердаму в XVII ст. („Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-century Elites”, 1974). Венеція представлена автором як стабільна, політична та соціальна система (структура) – вважалася за таку сучасниками – і становить точку співвіднесення для Амстердаму. Берк аналізує елементи і функції обох систем, спираючись на теорію Вілфреда Парето доповнену коригуючою її концепціями Райт-Мілса (C.Wright Millsa) та Дахла (R.Dahla). Проблеми, які були піддані спеціальному дослідженню, формулювались у вигляді таких запитань: Яка структура еліт Амстердаму та Венеції?; Чи еліта це „стан” чи „клас”?; Які її політичні функції? До якого ступеня еліта справді править і над ким владарює? та інших[49].

Берк писав невдовзі про прийняття „новими істориками” теорії функціоналізму, що сталося це „рішення за іронією, як це часто трапляється у корпораціях, у той самий час, коли соціологи та антропологи вже розмірковували над можливістю її відкинення”[50].

Незважаючи на це, функціоналізм, так само як і теорія модернізації, довго утримував свою привабливість як спосіб

---

[49] P. Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-century Elites*, Temple – Smith 1974, s. 13.

[50] P. Burke, *Sociology and History*, Allen and Kuwin 1980, s. 30.

з'ясування і обидві вони становили свого роду „підручний набір" методологічний соціального історика.

У методах царювала компаративістика. Історія 60-х і 70-х рр., оглядаючи минуле „з дванадцятого поверху"[51], зробила і порівняльної методики головне знаряддя такого аналізу. За Т.Скоцпол (T.Skocpol) та М.Сомерсом (M.Somersa), можна вирізнити три роди застосувань компаративістики у соціальних науках. Підставовий – це макроказуальний аналіз, завданням якого є тестування гіпотез, доповнюючи статистичні чи експериментальні дослідження. Методика ця застосовується також як паралельна презентація теорії, а також як „контраст контекстів". У другому типі стратегії, представлення численних прикладів має слугувати переказові умовляючому – дослідник переконує читача в адекватності прийнятої ним теорії, котра, як демонструє, підтверджується в багатьох площинах історичної дійсності. Третій рід порівняльної методики – це зіставлення з метою виявлення відмінностей. За приклад може тут послужити одна з класичних для парадигми англійської „нової історії" праця А.Мак-Фарлена „The Origins of English Individualism" („Джерела англійського індивідуалізму", 1978), в якій автор представляє спочатку характерні риси сільського суспільства, яким вважалося англійське суспільство протягом від 1066 року до середини XVII ст., аби після цього в наступних розділах продемонструвати історичні факти, що випливають з масових даних та креслять образ суспільства, яким воно було за суттю. Зіставляють також із своїм суспільства континентальні та азіатські.

***

Ще в кращих часах парадигми „нової історії", в 1979 році з'явився перший критичний голос, який віщував кризу науки і спровокував гарячу внутрішню дискусію. Лоуренс Стоун, на сторінках „Past and Present" підсумував післявоєнну історіографію, даючи її надзвичайно сувору оцінку. Стаття стягнула на його голову атаки з усіх боків. Що ж викликало такі емоції в дискусії щодо цього тексту? Чи йшлося про те, що хтось насамкінець голосно крикнув: „Панове, але ж король голий!"?

У „Revival of Narrative: Reflections on a New Old History" („Відродження наративу. Рефлексії щодо нової старої історії"), Стоун робить науковій історії кілька поважних закидів:

---

[51] K. Erikson, *Sociological Prose*, „Yale Review", 78, s. 532.

Першим і найважчим її гріхом є ігнорування „третього рівня дійсності" – культури, релігії, інтелектуальної історії[52]. Через зосередження уваги на „довгому триванні" історія Європи втратила динаміку. Стоун не погоджується на таку точку зору – вона є нічим іншим як детермінізмом та обмеженням. З того самого випливає слабкість соціальної історії пов'язана з недобачанням ролі ідеї як чинника генеруючого зміну та, мабуть, ігноруванням політичної влади, котра також виконує таку роль в історії. Така ситуація, рано чи пізно призведе до глибокої кризи, каже Стоун. Автор гостро критикує науковий верстат та мову „нової історії". Квантифікація будить у нього величезні сумніви – чи не губляться в ній істотні деталі? Чи уніфікація матеріалу для статистичних потреб не спрощує образу минулого? За Стоуном, квантитативні дослідження – це власне найбільше розчарування соціальної історії – на них покладались великі надії, в них інвестовано чималі кошти та величезні зусилля дослідників, а тимчасом можна лише множити приклади питань, на які не знайдено відповідей.

І ще до того:

„Усі знаємо докторські праці або опубліковані реферати чи монографії, в яких ужито найвишуканіші техніки для того, щоб довести очевидне, або щоб претендувати на доведення неможливого, застосовуючи формули та мову, котрі роблять таку методологію непридатною до верифікації пересічним істориком"[53].

Щораз більше істориків починають собі задавати нові питання: Що діялось у головах людей? Як колись жилось? І такі запитання, за Стоуном, неухильно ведуть до нарації – оповіді. Але не до традиційної нарації, XIX-вічної, „антикварної", але до антропологічного „насиченого опису" (*thick description*) за Кліфордом Ґіртцем[54].

Стоун твердить, що деякі історики повертаються до оповідання тому, що спопуляризувати свої дослідження серед ширшого кола читачів. Тут проявися діагноз причин кризи: „наукова історія" не виходила поза мури академій. Малотиражні та дуже дорогі наукові

---

[52] Йдеться про інтерпретацію моделі Броделя: перший рівень – структури природного середовища, другий рівень – господарство, третій рівень – „подієва" історія, див.: F.Braudel, *Historia i trwanie*, Warszawa 1971 (1999), s. 166-167 (див. також: *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Т.1-3. – К., 1995-1998. – *Ред.*).

[53] L. Stone, *The Revival of Narrative...*, „Past and Present", 85 (1979), s. 8.

[54] C. Geertz, *Deep Play: Notes on the Balinese Cock-Fight* [в кн.:] *The Interpretation of Cultures*, (1973), Fontana University Press, 1993 (нещодавно вона стала приступна російською: *Гиртц К.* Интерпретация культур. – М., 2003. – *Ред.*).

часописи, в яких друкуються „нові історики" потрапляють зазвичай лише до університетських бібліотек. Годовані сенсацією та біографіями читачі не знають осягнень „нової історії".

Ренесанс оповіді, має, за автором, два обличчя. Одним є історія ментальності, якою займаються деякі соціальні історики, другим - традиційна „нам'єрівська" політична історія, котра ожила завдяки науковій діяльності Дж.Елтона (G.Eltona) та його молодших колег, Русселя (C.Russella) та Кейнона (J.Keynona).

Почавши текст словами: „Історики завжди оповідали історії" закінчив Стоун: „Чергові очевидні загрози такі, що відродження наративізму може привести до повернення чистого колекціонерства, до оповідання історії тільки для неї самої""[55].

Ще бурхливіше модерністичну соціальну історію атакував Тоні Джат, називавши її в назві своєї статті „Клоуном у королівському пурпурі". Ця історія описує минуле позбавленим людських істот – індивідів мислячих т відчуваючих. Їх замінили структури та безособові сили. Моделювання – фетиш модерністів, веде до надуживань, писав Джат – спрощення, проминання, припасовування фактів та джерел. Ще кілька років функціонування в такій формі і „нова історія" цілковито втратить контакт з минулим, уболівав він саркастично[56].

У восьму декаду проминулого століття „нова історія" увійшла з пророцтвом кризи і вона таки – глибока і невідворотна, наступила.

Атмосферу 80-х рр. Можна окреслити як „еру сумніву". Модернізм із своїм оптимізмом, вірою у розвій науки і цілої цивілізації поступався місцем сумнівам, що стосувались етичного виміру біологічних наук, малів ентузіазм щодо індустріалізації разом із корчами традиційної промисловості, закриттям копалень та домен, криза держави добробуту підважувала довіру до політиків та політики. Ці умови захитали візію дійсності, також і колишньої, яку поділяли члени парадигми „нової історії". Модерністична історія представляла історія Англії та Великої Британії як процес будування новочасності на всіх площинах дійсності. Конфлікти і напруги суспільні описувались як проблеми, від яких нинішнє суспільство у стані визволитись через пізнання своєї історії. Втім, феміністична історіографія розбила традиційних лівацький образ суспільства, в якому конфлікти мають

[55] Ibidem, s. 3.

[56] T. Judt, *Clown in regal purple. Social history and the historians*, „History Workshop Journal", VII, Spring 1979.

характер лише класовий. Подібний пролом у цій візії здійснили і дослідження, що стосувалися етнічних меншин.

Що більше непокоїло членів парадигми? Передусім спеціалізація та фрагментація дисципліни, що зайшли надто далеко – „балканізація" і „нагромадження відсіків", якщо вжити англійських метафор. До того ж поразка врожаю аматорських починань – локальної історіографії, сентиментальних *heritage stories (історій спадщини)* – тем, підтримуваних новими урядами.

Та найповажніший удар був завданий на іншому полі – отой *linguistic turn* призвів до ерозії філософського підґрунтя „наукової історії", що в результаті дало наступний образ історіографії:

„[...] історія взята як цілість не володіє жодною іманентною єдністю чи спаяністю, кожна концепція історії є конструкцією, що твориться через мову, людські істоти є суб'єктами, які не володіють інтегрованою особовістю вільною від суперечності та амбівалентності, і кожний текст може бути відчитаним та інтерпретованим у різний спосіб, оскільки не виражає однозначних інтенцій"[57].

Англійські історики зреагували на постмодерністичні ідеї, на подив, пізно. Одні, як видавці „Social History" ще в 1992 році без вагань стверджували, що „Дисципліна соціальної історії категорично не знаходиться в стані кризи"[58]. Інші у той самий час били на сполох: „За останні двадцять п'ять років предмет досліджень історії, а отже подія і її збереження; а також дані, тобто сучасні тексти; а також проблема або з'ясування зміни в часі; все це було великою мірою піддано сумніву, зіштовхуючи цим професію, особливо у Франції та Америці, до стану кризи певності щодо того, що робити і як робити"[59].

„Постмодернізм підважив наш авторитет, містику нашого починання, підставову мету нашої праці," – скаржились інші[60].

Англійські університети довго опиралися постмодерністам. Їх бастіоном став на початку 90-х рр. University of Manchester, де працював Пітер Джойс (Peter Joyce) та Джеймс Вернон (James Vernon). До їх грона долучився Кейт Дженкінс (Keith Jenkins) з Chichester Institute. Утім, піонером постмодернізму в англійській історіографії вважається Гарет Стедман Джонс (Gareth Stedman Jones), автор „Language of Class: Studies in Working Class History, 1832 – 1982"

---

57 G. Iggers, *Historiography...*, s. 132.
58 K.Nield, J. Blackman, „Social History", vol. 17, No 2 (1992), Editorial.
59 L. Stone, *History and Post-modernism I,* „Past and Present", 131 (1991), s. 217.
60 E. Somekawa, A. A. Smith, *Theorizing the Writing of History*, „Journal of Social History", vol. 22 (1988), s. 50.

(„Мова класу: студії з історії робітничого класу, 1832-1982”, 1983). Стедман Джонс, так само як і Джойс, був у 70-х рр. одним з найвідоміших істориків робітничого класу пов'язаних із радикальним часописом „History Workshop Journal”. Його книжка „Outcast London” („Парії Лондона”, 1977) мала характер студії структурно-соціальної, в той час як згадувана „Language of Class” дає вже довід зачарування постмодерністським мовознавством.

За цих важких для історіографії часів Стедман Джонс написав:

„Якщо історія має самовідновитися, не може цього робити оборонними повтореннями та віджилими закляттями. Може це зробити виходом на сучасні інтелектуальні території – не для того, аби боротися із загрозою, але бути відкритою шансу”[61].

Чи були це пророчі слова? Для англійської історії „звичайних людей” – безперечно так. Вона відродилася невдовзі по тому під новою вивіскою та новою методологією, але з традиційними суспільними ідеалами і такою ж як завжди ангажуванням молодого покоління істориків.

Із польської переклав Дмитро Вирський

---

[61] G. Stedman Jones, *Language of Class.: Studies in Working Class History, 1832 – 1982*, Cambridge 1983, s. 24.

Віталій Андрєєв
Херсон

"Індивідуальна історія" як шлях до саморефлексії в постмодерністських практиках історичної науки

> …И теперь я участвовал в этом верховном опыте, я, вращающийся, как все на свете, сообща со всем на свете, удостаивался видеть То, Недвижное, Крепость, Опору, светоносное помрачение, которое не телесно, и не имеет ни формы ни веса, не количества, и не качества, и оно не видит, не слышит, не поддаётся чувственности, и не пребывает ни в месте, ни во времени, ни в пространстве, и оно не душа, не разум, не воображение не мнение, не число, не порядок, не мера, не сущность, не вечность, оно не тьма и не свет, оно не заблуждение и не истина.
>
> *Умберто Эко. Маятник Фуко.*

Постмодернізм зайняв поважні позиції в сучасній історичній науці не стільки завдяки своїми конкретно-історичним дослідженням, скільки науковим і навіть соціальним викликом традиційним історіографіям. Феномен "нової інтелектуальної історії" спонукає істориків, які співвідносять себе з професійною спільнотою, до критичної саморефлексії та переосмислення змісту своєї роботи, змушує усвідомити умовність основної історіографічної установки – говорити та писати від імені минулого[1].

---

[1] *Зверева Г.И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. – М., 1996. – С.23.

"Нова інтелектуальна історія" в пошуках предмету

Постмодерністський напрямок в європейській філософії утвердився в 1960-х роках, що підготувало ґрунт для наукового та соціального виклику історичній науці як основі гуманітарних та соціальних знань.

Постмодернізм як філософія історичного наративу зароджується на початку 1970-х років, що великою мірою було зумовлено незадоволенням інтелектуалів-гуманітаріїв традиційною філософією історії, яка, за їх переконанням, не приділяла необхідної уваги питанню наративної інтерпретації істориком результатів історичного дослідження.

В постмодерністській інтерпретації історичні реалії та об'єкт історичного пізнання виступають не як дещо зовнішнє суб'єкту пізнання, а як конструкт мовної та дискурсивної практики. Мова розглядається як головний змістоутворюючий фактор, що детермінує мислення та поведінку[2]. Разом з тим, підлягає сумніву "природність" історичного дискурсу як такого, проблематизується саме поняття та специфіка історичного наративу як форми адекватної реконструкції минулого. Отже, постмодерністська парадигма поставила під сумнів основні "догмати" історіографії – поняття історичної реальності, а разом з тим й власну ідентичність історика та його професійний суверенітет (мається на увазі розмивання межі між історією та літературою), критерії достовірності джерела (втрата межі між фактом та вигадкою), віру у можливості історичного пізнання та прагнення до об'єктивної істини[3].

Таке розуміння об'єкту історичного дослідження дозволило зорганізуватися під прапором постмодернізму неоднорідним методологічним напрямкам – від вкрай радикальних (Х.Уайт, власне вихід його "Метаісторії" у 1973 році символізує народження нового методологічного підходу в історичних дослідженнях) до поміркованих, націлених на пристосування до "нормального" історичного знання (Ф.Анкерсміт, Г.Ігерс та ін.). Етап самовизначення, методологічного та організаційного оформлення тривав на рівні дискусій і публікацій переважно теоретичного плану у 1970–80-ті роки. Зрілість припадає на 1980–90-ті роки і характеризується визначенням проблемного поля та появою конкретно-історичних досліджень, в основному присвячених

---

[2] *Репина Л.П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. – М., 1996. – С.25-26.

[3] Там само. – С.26.

вивченню історіографічної традиції XIX ст., що й зумовило утвердження за новим методологічним підходом визначення “нової інтелектуальної історії”.

За принципом наголошення на специфіці історичної реальності та специфіці реконструкції її дослідником в процесі роботи з джерелами, до числа своїх інтелектуальних попередників постмодерністи відносять багатьох видатних філософів, істориків, антропологів, лінгвістів, що репрезентують основні напрямки культури XX ст.: “філософію життя”, аналітичну філософію, психоаналіз, структурну антропологію, семіологію та ін.[4]. Крім того, в ході дискусій про цей феномен в історичній науці, з’ясувалося прагнення частини високих професіоналів спробувати зрозуміти логіку мислення “нових інтелектуалів”, навіть використати деякі новації у власній дослідницькій практиці. Данину “новій інтелектуальній історії” віддають Р.Шартьє, П.Новік, К.Гінзбург та інші авторитетні історики Заходу.

При такому розмаїтті методологічних та інструментальних підходів в межах постмодерністської культурної парадигми постає завдання більш-менш чіткого визначення предмету “нової інтелектуальної історії”.

Російська дослідниця Л.П.Рєпіна намагається осмислити поняття “нова інтелектуальна історія” через його співвідношення з поняттям “нова культурна історія”. Ці терміни означають дві найбільш широкі та перспективні течії, зі своїми оригінальними підходами, що сформувалися під впливом постмодерністських тенденцій у новітній історіографії. Ці споріднені багатошарові поняття в одних поясненнях є тотожними, в інших розходяться і знов змикаються, змінюють обличчя, виставляючи на перший план свої, ті чи інші, різнорідні складові. Спроби розібратися в кожному з них окремо, в їх складних взаємовідносинах регулярно здійснюються цілою низкою вчених-практиків. Нова культурна історія відкидає жорстке протиставлення народної та елітарної культури, виробництва та споживання, створення і привласнення культурних цінностей, підкреслюючи активний та продуктивний характер останнього. Проте, певні обставини походження та специфічні завдання, поставлені перед цими напрямками їх “батьками-засновниками”, дають підстави казати про кожен з них окремо. Отже, якщо нова культурна історія акцентує свою увагу на дискурсивному аспекті соціального досвіду в широкому

[4] *Зверева Г.И.* Вказ. праця. – С.20.

розумінні, то нова інтелектуальна історія більшою мірою концентрується на видатних текстах “високої культури” (твори “високолобих”, історія суспільної, політичної, філософської, наукової та історичної думки)[5].

Однією з найцікавіших галузей використання постмодерністських теорій є історія історичної свідомості, у предметному полі якої відкриваються багатообіцяючі перспективи плідного синтезу нової культурної та інтелектуальної історії. Інакше кажучи, історіографія опиняється вміщеною в дисциплінарну рамку культурної (інтелектуальної) історії[6].

Г.І.Звєрєва для визначення поняття “нова інтелектуальна історія” не обмежується окресленням її предмету та наголошує на тому, що спочатку воно визначалося в основному ім’ям проблемного поля, що обиралося істориком для дослідження, але згодом стало означати загальний підхід до минулого як до історії осягнення, розуміння минулого. Звідси і переважна увага “нових інтелектуальних істориків” до історичного наративу – мови, структури, змісту тексту, що створює дослідник в процесі прочитання історичних свідоцтв.

“Нових інтелектуалів” об’єднала приваблива ідея подолання суб’єктивізму шляхом метакритики при дослідженні творчої діяльності. На відміну від традиційної критики (розумілася реформаторами як писання, що виражає життєвий досвід критика, його ціннісні орієнтації, за допомогою яких він певним чином об’єктивує твір) метакритика претендувала на те, щоб виглядати як читання-писання. В процесі цього читання критик намагається відмовитися від бажання розкрити первинний зміст та ствердити свою владу над текстом. В рамках концепції метакритики базову позицію займає поняття реконструкції, що інтерпретується не як метод у традиційному його виразі, а як переживання культурного тексту, спосіб текстуального буття. Самоідентифікація нової інтелектуальної історії пов’язана з розумінням членами цієї наукової спільноти предмету вивчення як онтології тексту, змісту форми[7].

---

[5] *Репина Л.П.* Вызов постмодернизма... – С.30-32.

[6] *Гавришина О.В.* «Опыт прошлого»: понятие «уникальное» в современной теории истории // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 4 / Под ред. *Ю.Л.Бессмертного, М.А.Бойцова*. – М., 2002. – С.331.

[7] *Зверева Г.И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. – М., 1996. – С.14-20.

Отже, визначення предмету, таке вкрай важливе і обов'язкове в будь-якому науковому дослідженні, у випадку з "новою інтелектуальною історією" залишається лише "більш-менш чітким". А як ще можна чіткіше визначити нескінченість між суб'єктом та об'єктом, в площину якої витіснила свій предмет дослідження "нова інтелектуальна історія"?

Танці з чугайстром

Досить часто постмодерністам дорікають за відсутність ґрунтовних конкретно-історичних досліджень, які б могли конкурувати з найвищими досягненнями попереднього двадцятип'ятисотлітнього розвитку історичної науки. Проте, завдання "постмодерністського виклику історії" полягає у руйнації традиційних схем та методологічних прийомів і очікуваний результат від постмодерністських практик – не стільки конкретно-історичні дослідження, скільки оновлення і переосмислення, самоаналіз історичної науки. На Заході більш-менш визначилося місце постмодернізму в історії: концептуальної відповіді постмодерністам з боку традиційної історичної науки так і не зроблено, але й постмодерністи не змогли витіснити позитивізму та близьких до нього методик.

"Історична роль постмодернізму в історичній науці" співвідноситься з його соціальною роллю, що окреслено у славнозвісному "La condition postmoderne" Жана Франсуа Ліотара. За його словами, "спрощуючи до крайнощі, ми вважаємо "постмодерном" недовіру до метарозповіді". Під цим терміном та похідними від нього ("мета оповідання", "метаісторія" та ін.) розуміються "пояснюючі системи", які організують буржуазне суспільство та слугують для нього засобом самовиправдання власного існування (релігія, історія, наука і т.д.). Таким чином, за Ліотаром, постмодернізм є своєрідним викликом основам сучасного світу.

В певному сенсі захоплення постмодернізмом в Росії типологічно викликано тими ж причинами, що і на Заході.

В Росії виклик, що було кинуто основним принципам радянського соціалістичного буття у роки перебудови та постперебудови, завершився крахом всіх звичних суспільних підвалин, всіх "пояснювальних систем". Звідси й бажання зруйнувати самі основи

гуманітарного знання радянських часів[8]. До цього як раз і прислужилася постмодерністська культурна парадигма. Таким чином, в Росії була якщо не суспільна потреба, то певний суспільний ґрунт для укорінення постмодерністських ідей.

Також при аналізі причин укорінення в Росії нових напрямків історичних досліджень, в тому числі і інтелектуальної історії, треба додати високопрофесійну інтелектуальну підготовку певних кіл російських істориків, які отримали визнання західними дослідниками ще за радянських часів; організаційні та фінансові можливості академічних структур; інформаційну та інтелектуальну відкритість наукових кіл. До того ж, у росіян, на відміну від інших колишніх радянських республік, довгі роки (принаймні часів Б.Єльцина) проблема написання нової “національної” історії не стояла як державне завдання, Росія та росіяни в загальних рисах задовольнялись імперською та радянською версіями вітчизняної історії. Це дало значну “економію” наукового потенціалу та дозволило зосередитися на оновленні методологічного апарату.

Так, з середини 1990-х років проблеми теорії і практики постмодернізму обговорюються на багатьох столичних та провінційних конференціях, приділяється значна увага у монографічних та колективних дослідженнях з філософії та методології історії. Вагомий внесок у засвоєнні досягнень постмодернізму зробив альманах “Одиссей. Человек в истории” – у випуску 1996 року опубліковано матеріали “круглого столу”, проведеного редколегією щорічника та низка перекладів іншомовних праць з даної проблематики, що було продовжено публікацією у 2001 року в рубриці “Історія та література” робіт Георга Ігерса, Хейдена Уайта, Роже Шартьє. Досить широко видаються російською реферативні виклади[9] та повні тексти творів класиків постмодерну[10].

Кроком вперед в укріпленні позицій постмодернізму є організація при Російському державному гуманітарному університеті Центру

---

[8] *Филюшкин А.И.* Методологические инновации в современной российской науке (вместо предисловия) // ACTIO NOVA 2000 (сборник научных статей). – М., 2000. – С.47.

[9] Див. статті збірки: Образы историографии: Сборник статей / Науч. ред. *А.П.Логунов*. – М.: РГГУ, 2001: *Кравцов В.Н.* Метаистория: Историческое воображение в Европе девятнадцатого века / Х.Уайт; *Кузьминов А.В.* Новые взгляды на историописание / Ред. *П.Берк*; *Миронов Е.В.* Новая философия истории / Под ред. *Ф.Анкерсмита, Х.Келнера*; *Юдельсон А.В.* Хрестоматия постмодернистской истории / Под ред. *К.Дженкинса*.

[10] *Уайт Х.* Метаистория. – Екатеринбург, 2002.

інтелектуальної історії та заснуванні нового періодичного видання “Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории”. Втім, зазначимо що російські прибічники “нової інтелектуальної історії” (лідером яких є Л.П.Рєпіна) дотримуються її самого широкого розуміння (всебічне дослідження творчої діяльності людини) і не обмежують її висунутою постмодерністами проблематикою.

На російському ґрунті захоплення постмодерністськими ідеями надало імпульс до використання нових методик в конкретно-історичних дослідженнях як з всесвітньої, так і з російської історії. Певні симпатії до постмодерністських ідей можемо бачити навіть у монографіях таких авторитетних істориків як О.Л.Юрганов та І.Н.Данилевський.

В іншій ситуації опинилася історична наука незалежної України. 1990-ті були надзвичайно складними для українських істориків. Процес етнокультурної мобілізації українців навколо “наново відкритої” українськими інтелектуалами народноісторичної культури був вкрай політизованим. Це можна пояснити потребами молодої української нації в консолідації на соціально-політичному та культурно-психологічному рівнях. Політичне керівництво країни використовувало необхідні йому ідеї та міфи, “замовляло” професійній історіографії певну проблематику[11].

Написання “нової” національної історії як справи державної політики зіткнулося з низкою проблем – нерозробленість окремих сюжетів і цілих періодів української історії, відсутність належного фінансування, брак часу тощо. Це штовхнуло українську історичну науку не на шлях методологічного оновлення і засвоєння здобутків сучасної історіографії, а лише до декларативні спроби відійти від формаційного підходу (насправді звичні методологічні підходи та методичні прийоми добре підходили для виконання нових соціальних завдань – іноді достатньо було просто поміняти “плюс” на “мінус” або навпаки в оцінці конкретних явищ, подій, діячів). Не менше віддалило українську історичну науку від світової сприйняття схем, методів та термінології з праць масово перевиданих українських істориків XIX – I пол. XX ст., а також акцент на суто позитивістські підходи в заповненні “білих плям” вітчизняної історії та розширенні її джерельної бази.

[11] *Васильев В.* От Киевской Руси к независимой Украине: новые концепции украинской истории // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. Айермахера К., Бордюгова Г. – М., 1999. – С.219,228.

На наш погляд, ці наслідки для української історичної науки є закономірними: в західній історичній науці методологічні розробки до написання на сучасному рівні "узагальнюючих", "синтетичних", "тотальних", "національних" історій виробляються спільними зусиллями істориків різних наукових напрямків тільки останнім часом, вимагати ж від українських істориків за кілька років при явному відставанні від Заходу на кілька десятиліть "методологічного" прориву щонайменше некоректно. Але завдання написання "національної" історії було поставлено і виконано. Сьогодні ми маємо варіанти "національної" історії в соціальному плані вповні функціонально придатні, але жоден з них не відповідає загальним вимогам наукового синтезу.

Втім, час показав, що експлуатований державою націоналізм та супутні йому історичні міфи не стали для громадян України ідеологією національної солідарності та основою національної історії, натомість сучасна українська історична наука здобула означені проблеми. Українські історики опинилися коло "розбитого корита", бо зневажили загальнонауковий принцип (який неможливо було б обійти в природничих і точних науках) – "добровільне ігнорування обставин, для успішного дослідження яких, як би вони не були цікаві, наука ще не достатньо розвинулась" (Д.Максвел).

Про сучасні проблеми української історичної науки зараз говориться і пишеться багато, переважно їх класифікують як "хвороби росту", які можна і треба подолати. Це потребує покращення фахової підготовки істориків, перш за все в методологічній площині, в практичних дослідженнях з вітчизняної історії застосувати обґрунтовані та апробовані на Заході методики, що дозволить позбавитися "неперетравлення посередництва" (термін Н.Яковенко означає як процедуру діалогу історика з джерелом на "мові" джерела, так і розуміння "мови" десятків "посередників" – інтерпретацій джерела культурами різних епох). Означена задача складна, бо потребує "вищого пілотажу" в історичній науці – осмислення себе самої[12]. А здатність до саморефлексії, реконструкції міфів, сприйняттю та виробленню нових методик історичних досліджень, як науковці, українські історики не втратили.

Один наш знайомий (В.Ржеутський) порівняв постмодернізм з Чугайстром, що здається дуже влучним. Чугайстер – персонаж

[12] *Яковенко Н.М.* Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. XI. – Запоріжжя, 2000. – С.72-73.

західноукраїнських казок, страшний велетень, що живе в лісі. Перехожих він не відпускає від себе без того, щоб не покружляти з ними в танці. Саме на такого Чугайстра постмодернізму у лісі сучасних методологій натрапив український історик і розгубився. Не треба губитися! Час іде! Треба танцювати і йти далі.

Історичний персонаж втручається у життя історика і змушує його писати про себе

Включення механізмів особистісного вибору є необхідною умовою побудови нової інтегральної моделі, яка мусить відповідати сучасній інтелектуальній ситуації. Саме труднощі рішення цієї задачі, які дедалі стають більш очевидними, стоять на шляху створення комплексної пояснювальної моделі, яка повинна враховувати поруч з соціально-структурною та культурною детермінацією детермінацію особистісну та акцидентальну, відтворювати психосоціальну цілісність історичного індивіда. У зв’язку з цим уявляється досить закономірним новий поворот інтересу істориків від “людини типової” (середньої) до конкретного індивіда. В результаті цього повороту історична біографія, яка є одним з найстаріших і найпопулярніших жанрів історіописання, отримує так би мовити “друге народження”. Безсумнівно це зумовлено незадоволеністю багатьох істориків тенденцією до дегуманізації та деперсоналізації історичних суб’єктів не тільки у соціологізованій, а й в антропологізованій історії. Втім, цей напрямок досліджень суттєво відрізняється від звичного жанру історій з “життя визначних людей” і так званих історичних портретів. В індивідуальній історії особисте життя та доля окремих історичних індивідів, формування і розвиток їх внутрішнього світу, “сліди” їх діяльності в різномасштабних проміжках простору і часу одночасно виступають як стратегічна мета дослідження та як адекватний засіб пізнання історичного соціуму і таким чином використовуються для пояснення соціального контексту, а не навпаки, як це практикується в традиційних історичних біографіях[13].

Такий підхід дозволяє розкрити суб’єктивну сторону історичних процесів, створити комплексну пояснювальну модель, яка повинна враховувати поруч з соціально-структурною та культурною детермінацією детермінацію особистісну та акцидентальну, відтворювати психосоціальну цілісність історичного індивіда.

---

[13] *Репина Л.П.* «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 2 / Под ред. *Ю.Л.Бессмертного, М.А.Бойцова*. – М., 1999. – С.77.

Отже, сьогодні є певні підстави казати про складання нового напрямку з своїми специфічними дослідницькими завданнями та процедурами, в основі якого полягає відтворення “історії одного життя” – “нова біографічна історія”, “індивідуальна історія”, “персональна історія”. Завдання полягає не в тому, щоб висвітлити роль якихось анонімних “народних мас”, а в тому, щоб описати і проаналізувати участь в подіях конкретних людей, які є носіями певної культури, їх сприйняття того, що відбувається, їх дії. Посилена увага дослідника до одиничного, намагання розкрити його багатозначність, побудувати “силове поле” взаємозв’язків, що охоплює як структури, так і діючих осіб[14]. Крім загальновідомих творів західної історіографії, виконаних в жанрі “персональної історії” (докладніше за це дивись[15]), сьогодні можна перелічити і безсумнівні здобутки російських істориків, виконаних на вітчизняному матеріалі[16].

В “новій інтелектуальній історії”, як і в біографістиці як окремій галузі історичного знання стає актуальним поняття досвіду, що можна розуміти і як особистий досвід історика, розглянутий як культурна константа. Звернення до особистого досвіду історика, серед іншого до його роботи з джерелами, виявляє значущість невербальних складових історичного знання[17]. Таким чином, досвід практичної роботи історика з джерелами в жанрі як традиційної біографії або персональної історії входить в особистий досвід історика і так чи інакше, свідомо чи несвідомо веде до саморефлексії та еманації персонажа крізь власний життєвий і професійний досвід історика. В цьому ракурсі темою окремих досліджень могли б стати “відносини” дослідника з його персонажем (наприклад – Д.Дорошенко та П.Дорошенко, В.Липинський та М.Кричевський, В.Сарбей та О.Лазаревський, Ю.Пінчук та М.Костомаров і т.д.).

---

[14] *Оболенская С.В.* Некто Йозеф Шефер, солдат гитлеровского вермахта. Индивидуальная биография как опыт исследования «истории повседневности» // Одиссей. – М., 1996. – С.133.

[15] *Оболенская С.В.* Вказ. праця; *Ревель Ж.* Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей. – М.: Coda, 1996.

[16] *Лямина Е.Э., Самовер Н.В.* «Бедный Жозеф»: жизнь и смерть Иосифа Виельгорского. Опыт биографии человека 1830-х годов. – М., 1999 (скорочений та перероблений варіант двох розділів див.: *Лямина Е.Э., Самовер Н.В.* Русский юноша за границей: Любовь к отечеству как борьба со смертью (опыт микроисторического исследования) // ACTIO NOVA 2000 (сборник научных статей). – М.: 2000.

[17] *Гавришина О.В.* Вказ. праця. – С.335.

Дехто з сучасних дослідників сам визнає іманентний зв'язок з досліджуваним персонажем[18], що можна розглядати як новий рівень впровадження методик "нової інтелектуальної історії". Нижче мова піде саме про таку спробу, що втілилася в конкретному дослідженні про конкретну людину. Втім, йдеться лише про постановку певних проблем драми вітчизняної історії та історіографії через призму вивчення життєвого шляху однієї "діючої особи другого плану".

Героєм даного повідомлення є такий собі представник радянського держапарату середини 1920-х років Нікель Гергард Гергардович – німець, безпартійний, неодружений, несудимий, селянин-середняк, завідувач фінансово-господарчою частиною Великоолександрівського райвиконкому Херсонського повіту. Матеріали щодо його біографії (особиста справа та ін.) зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області (ДАХО).

Отже, почалося все з того, що продивляючись архівні документи з історії німців Херсонщини[19], ми звернули увагу на одну особисту справу селянина-висуванця, що мав досить цікаву і, на перший погляд, неординарну біографію. Жодного наміру займатися нею у нас не було і взагалі ми не мали уяви про існування Г.Нікеля. Втім, зупинитися чомусь було вже неможливо...

Гергард Гергардович Нікель народився у 1892 р. в Індонезії (Голландська Індія) на острові Суматра, неподалік від міста Аербанг. Дитинство його пройшло на Суматрі. Батько був німець-менонiт, який приїхав в далеку колонію у пошуках кращого життя, де займався сільським господарством і скоріш за все був людиною не бідною. Мати була місцевою, але її етнічне походження, за браком інформації в джерелах, встановити неможливо. Сам Г.Г.Нікель в автобіографії називає її "індуска", але це, найімовірніше, вказує лише на її туземне походження (тобто в розумінні "жителька Індії")[20]. Втім, висунути припущення можна. Навряд чи вона належала до етнічних більшостей о.Суматра, які сповідують іслам (мінангкабау, батаки, аче та ін.). Тим більше в ті часи голландська влада на Суматрі вела довготривалу війну з султанатом Аче (1873–1904), яка супроводжувалася потужним народним опором у вигляді партизанського руху. Отже, мати Гергарда

---

[18] *Кошелева О.Е.* Один из Иванов в Эпоху Петра (опыт персональной истории) // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 4 / Под ред. *Ю.Л.Бессмертного, М.А.Бойцова.* – М., 2002.

[19] Немцы Херсонщины. Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919–1930). – Одесса, 2002.

[20] Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р–2, оп. 2, спр. 78. – Арк.1.

Нікеля належала до амбонійців, які швидко сприйняли європейську культуру, були християнами-протестантами та мали привілейоване становище серед народів Індонезії – частина амбонійців юридично була прирівняна до європейців[21] [19, 45; 20, 53-55]. Скоріш за все, Гергард і його рідний брат Якоб [18, арк.2] успадкували від матері певні антропологічні риси.

Батько, піклуючись про освіту сина, на початку XX ст. відправив його до Голландії до м.Гарлем, де в них були родичі, і віддав до школи. Під тиском сімейних обставин Нікель-батько вирішив повернутися до Європи і його вибір зупинився на Російській імперії. Таке рішення не здається дивним або випадковим – в Росії мешкав його батько (дід Г.Г.Нікеля). Крім того, відчуттю батьківщини жителів великих колоніальних імперій притаманна певна спільна риса, яку можна було б назвати "екстериторіальність" – коли людина вважає себе вдома не тільки там де вона народилася і виросла, а скрізь де вона змогла знайти своє місце у суспільстві, реалізуватися та досягти успіху ("мой адрес не дом и не улица"). Тобто Нікелям Російська імперія не здавалася чимось незрозумілим і чужим. Сприяло прийняттю цього рішення і те, що російський уряд, який ще наприкінці XVIII ст. закликав німців колонізувати південний регіон імперії, дійсно створив для переселенців найсприятливіші умови для господарювання. Внаслідок наданих значних прав та привілеїв, а також конфесійних відмінностей колоністи складали в імперії особливу станову групу. Вони зберігали свою окремішність, традиційний спосіб життя та самобутність. Прагнення зберегти традиції та не розчинитися в загальній масі доходило до того, що багато з них, навіть ті хто отримав російське підданство, не знали а ні російської мови, а ні мови того місцевого населення, серед якого проживали.

Отже, Гергард Нікель-старший купив собі землю на півдні України і у 1906 р. разом з сім'єю переїхав до Росії. Оселилися вони в німецькій колонії Гнаденфельд на території Бердянського повіту Таврійської губернії. Згодом отримали і російське підданство. Втім, родина Нікелів представляла собою нову, більш відкриту та мобільну генерацію іноземних переселенців, які розраховували не на допомогу російської держави, а на власні сили, тут вони планували не просто розпочати нове життя, а й інтегруватися в російське суспільство. Чотирнадцятирічний Гергард продовжив свою освіту тепер вже в

---

[21] *Васильев Л.С.* История Востока. – В 2-х томах. – Т.2. – М., 2001. – С.45; *Членов М.А.* Амбонийцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник / Гл. ред. *Ю.В.Бромлей*. – М., 1988. – С.53-55.

центральному училищі села Орлове. 1911 р. він закінчив навчання і почав готуватися до вступу в університет. Проте, честолюбним планам Гергарда поклала край Перша світова війна. В його короткій автобіографії читаємо повні суму рядки: “Подготовкой для университета занят был в 1912 году... Однако война 1914 года положила конец всему”[22].

Зростав Гергард під впливом протестантської етики, у нього формувалися життєві орієнтири спрямовані на досягнення успіху та добробуту. Але, будучи людиною працьовитою, активною, честолюбною і досить здібною, він, в силу певних обставин, довгий час не міг вповні реалізувати свої таланти.

Народжений від батька німця та тубільної жінки, проживаючи у голландській колонії, Гергард, як і його сім’я, мусив відчувати себе не вповні комфортно у середовищі європейської спільноти на Суматрі. Напівазіатське походження та відбиток тривалого перебування в колонії нагадували про себе і віддаляли від однолітків під час навчання в метрополії. Перебуваючи в Росії він мав відчувати на собі негативне ставлення, недовіру, неприязнь до іноземців. Постійне проживання у середовищі, яке майже ніколи вповні не було “своїм” для молодої людини (для голландців та німців – азіат, для азіатів – європеєць, для росіян – німець), мало накладати відбиток на формування характеру і життєвих орієнтирів. Маємо на увазі певну відчуженість в соціумі та маргінальність і разом з тим високу ступінь адаптивних здібностей цієї людини, бажання довести свою повноцінність і здобути соціальний статус відповідно здібностям та докладеним зусиллям.

Так, широка географія проживання у культурно зовсім різних суспільствах та особистий хист сприяли оволодінню молодою людиною кількома мовами. Рідною мовою Гергарда була голландська, але він вільно володів (говорив, писав і читав) і німецькою, англійською та російською. Знання мов можна пояснити не просто певним талантом, а й бажанням Гергарда адаптуватися і самореалізуватися у оточуючому “не зовсім своєму” суспільстві.

Важким випробуванням для молодого колоніста стала Світова війна, в якій Російська та Німецька імперії виступили як противники. Ще до початку війни уряд кайзерівської Німеччини прагнув у зручний момент знайти підтримку своїм агресивним намірам з боку німецьких колоністів в Росії. Серед колоністів розповсюджувалася ідеологія пангерманізму, культивувався стрілецький спорт, а кайзерівська

[22] Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р–2, оп. 2, спр. 78. – Арк.1.

розвідка максимально залучала їх до підривної роботи та збирання стратегічно важливої інформації. Таким чином, робилося все можливе для перетворення німецьких колоністів у дієве знаряддя для підривної діяльності в тилу ворога та оплот кайзерівського уряду на окупованих територіях[23].

З іншого боку, з початком війни загострилося ставлення частини російського суспільства до всього німецького. В Росії відбувається черговий виток великодержавного шовінізму та ксенофобії. Під впливом війни йшла трансформація суспільної свідомості. У верхах і особливо в низах проходив динамічний процес формування нового усвідомлення майбутньої долі імперії. Саме тоді, демонструючи своє безсилля, уряд, щоб якось відволікти увагу мас від повсякденних страхіть, які сіяла війна та дати просте їм пояснення і, таким чином підняти моральний дух суспільства, об’єднати масову свідомість спільною ідеєю, проголошує причиною всіх нещасть Росії внутрішнього ворога. Винними були євреї, німці, угорці, австрійці, турки, а із вступом у війну на боці Німеччини Болгарії також і болгари. Першими серед ворогів звичайно були німці. В пресі почали поширюватися різні інсинуації стосовно німців-колоністів. Їх звинувачували у шпигунстві, спробі економічно підірвати міць імперії, в тому, що вони сіяли сектантство на шкоду інтересам державної церкви тощо[24].

Проте, незважаючи на таке невтішне для німців становище, Г.Нікеля у 1914 р. було мобілізовано до царської армії[25]. Досить дивним, на перший погляд, виглядає факт мобілізації в російську армію німця. Втім, це враження корегується тим, що Гергард був, так би мовити, не зовсім німцем, а також й тим, що потрапив він до нестроєвої служби (хоча фізичних вад не мав) в Курсько-Орловському управлінні Землеробства та Державного майна, де мусив працювати у відділі зовнішніх поставок[26]. Тобто, від фронту та бойових дій він був далеко, займався господарчими питаннями і зрадити “Царя и Отечество” шансів мав мало.

---

[23] *Овсієнко О.Ф.* Австро-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С.79-80.

[24] *Лазанська Т.І.* Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С.84-92.

[25] Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р–2, оп. 2, спр. 78. – Арк.1.

[26] Там само.

В 1918 р. Г.Нікеля було демобілізовано з царської армії і він повертається додому[27]. В той час на півдні України точилася запекла боротьба між різними політичними силами та угрупованнями (червоні, білі, німці, махновці та ін.), з калейдоскопічною швидкістю відбувалася зміна режимів. Одразу ж після повернення Г.Нікель починає працювати у власному господарстві та приймає участь у суспільному та політичному житті колонії. Разом з іншими колишніми військовими, які щойно повернулися з армії, він організував військвиконком[28].

За часів німецької окупації колонії знаходилися на особливому рахунку як важливі стратегічні пункти. Отже, імовірно саме у зв'язку з цим читаємо як виправдовування в автобіографії Гергарда Нікеля сухі, стримані рядки: "Во время германской оккупации гонениям не подвергался"[29].

Після відходу німецьких військ з окупованих територій над німецькими колоніями на півдні України зависла нова загроза – армія Нестора Махна. Заможні, у порівнянні з іншими групами населення, німецькі колоністи уявляли собою ласий шматок для махновців. Німецькі колонії підлягали грабункам – грошовим та продовольчим реквізиціям. Опір або ігнорування махновських наказів були рівнозначні смертному вироку, але, незважаючи на це, колоністи організовували органи самооборони. Так, Гергард Нікель став ініціатором створення у Богданівському повіті загонів "Самоохорони", які мусили захищати німецьких колоністів від махновських набігів[30].

Після встановлення в регіоні радянської влади і розформування "Самоохорони" Г.Нікель поступає на радянську службу. У 1918-1919 рр. він завідував рибними промислами в с.Цареводарівка Бердянського повіту на узбережжі Азовського моря при комісарі продовольства товариші Куликові[31]. Але радянська влада протрималася недовго. Навесні 1919 р. прийшли денікінці і наш герой під загрозою смерті був змушений тікати до Херсонського повіту. Тут до весни 1920 р. він переховувався у брата Якоба та разом з ним працював в господарстві, яке колись належало його батькові[32].

1920 р. Гергарда Нікеля як "воєнспеца" мобілізували до лав Червоної Армії і відправили у розпорядження штабу Південно-

[27] Там само.
[28] Там само.
[29] Там само.
[30] Там само.
[31] Там само. – Арк.1,4.
[32] Там само. – Арк.1-2.

Західного фронту. Після ліквідації штабу його було зараховано до Окремого полку охорони штабу командуючого, де він працював, як і в минулому, на господарчих посадах. З весни 1921 р., у складі 3-ої Заволзької дивізій та 138-ої Заволзької бригади Г.Нікель брав участь у походах проти “контрреволюційних банд”. У Червоній Армії пройшли два роки життя і в 1922 р. його було демобілізовано[33].

У цивільному житті, в нових умовах становлення радянської державності Гергард Гергардович продовжує активно робити кар’єру державного службовця. У 1922 р. він працював в Красновській, а з березня 1923 по листопад 1924 р. в Пригор’ївській сільраді. В листопаді 1924 р. Г.Нікель “пішов на підвищення” і став членом правління Орловської сільради. З лютого 1925 р. його було висунуто в члени президії Великоолександрівського райвиконкому[34]. Судячи з усього службовцем Нікель був здібним та старанним і зарекомендував себе з найкращої сторони. Так, в характеристиці на члена президії Великоолександрівського райвиконкому, завідувача фінансово-господарчою частиною товариша Нікеля Гергарда Гергардовича читаємо: “Немец. Крестьянин. Середняк, ранее работал секретарем сельсовета, активист среди немцев. С работой вполне справляется, соответствует назначению”[35].

У біографії Нікеля-службовця є такий цікавий момент – по всіх документах, анкетах та характеристиках він проходить як селянин[36]. Втім, якщо уважніше придивитися до життя Гергарда Нікеля, побачимо, що сільським господарством він практично ніколи не займався за виключенням коротких періодів після демобілізації 1918 р. та коли переховувався від денікінців у господарстві брата. Отже, людина яка все своє попереднє життя пропрацювала в якості чиновника, головним чином по господарській, фінансовій частині, вважалася селянином. Зрозуміло, що в ті часи зробити кар’єру радянського держслужбовця було значно легше, маючи робоче чи селянське походження. Для Г.Нікеля це була данина кон’юнктурі часу, намагання адаптуватися до нових соціальних умов.

Боротьба за успіх у житті, намагання зробити кар’єру, прагнення займати керівні посади дозволяли йому певною мірою відволіктися від драми відчуженості серед суспільного загалу, витіснити її психологічно. Можливість керувати десятками (сотнями) людей

[33] Там само. – Арк.2.
[34] Там само.
[35] Там само. – Арк.3.
[36] Там само. – Арк.1-4; ДАХО. – Ф. Р–2, оп.1, спр. 199. – Арк.1.

надавала – в усякому випадку психологічно – саме те суспільне становище, якого він прагнув, яке дозволяло компенсувати відчуття соціальної неповноцінності, яке хвилювало його в молодості. Можливо, саме інтернаціональна складова комуністичної ідеології і практики привернула і дала можливість Нікелю інтегруватися в радянське суспільство і реалізуватися в ньому.

Подальша доля Гергарда Гергардовича Нікеля невідома – поки що не маємо у розпорядженні будь-яких документальних свідчень. Його життя могло скластися по-різному. Він міг зробити чиновницьку кар'єру, або завдяки своїм здібностям прислужитися радянській розвідці, а міг бути заарештованим в часи сталінських репресій як іноземний шпигун (і це могло б бути небезпідставним), або просто померти молодим.

До речі, ця коротка біографія нагадує долю Йосипа Шора (прототип славнозвісного Остапа Бендера, герой творів Ільфа та Петрова), який, як і наш Г.Нікель після бурних та іноді надзвичайних подій свого життя кінець кінцем став радянським держслужбовцем, навіть служив в органах ДПУ. Вважаємо, що мікроісторичне дослідження, навіть на рівні вивчення однієї біографії, може корегувати вже сталі погляди на макроісторичні процеси, в даному випадку це формування та становлення радянської державної системи та її соціальної опори – радянського чиновницького апарату, а саме поставити питання про роль маргінальних елементів та соціально активних осіб авантюрного складу у формуванні радянської бюрократії. Адже історія складається з біографій її персонажів, саме з їх індивідуальних життєвих історій зіткано її драматургічне полотно, в контексті якого вони знаходять історичний сенс.

Історик втручається у життя історичного персонажу і змушений писати про нього

В процесі дослідження перед нами час від часу, якось підсвідомо виникало питання: "А чи варто писати про цю маловідому постать? Чи треба воскрешати її з небуття і який в цьому сенс?". Втім, таке "відродження" померлих є роботою історика і він не може відмовлятися від нього. Проте, заняття це ризиковане, тому що з-під пера дослідника можуть виникати будь-які фантастичні істоти. Більш того, беручись за написання біографії людини, історик, хоче він того чи ні, "приміряє" її на себе та виступає в ролі його посмертного судді. Звичайно, "відродити" Гергарда Нікеля "один до одного" не вдасться, оскільки історик пропонує лише свою версію особистості, її поведінки, вчинків та спонукальних мотивів. Втім, прагнення до таких

"відроджень" у істориків є неподоланим і виправдовується тим, що "прагнення неможливого" є плідним, бо тільки при такому устремлінні у якийсь момент "неможливе" стає "можливим"[37].

Гергард Нікель не був відомим політиком, військовим або культурним діячем. Він був звичайним німцем-колоністом на півдні України і здається мало проявив себе в історичному процесі. Отже, для чого тоді історику відбивати цю звичайну людину в тексті? Чи буде він цікавий "сам по собі" або як "типовий представник" своєї епохи? Вважаємо, що не кожному підходить епітет "типовий", але кожний, хоче він того чи ні, є сином свого часу і "презентує" його нам – своїм нащадкам, оскільки людина і її епоха міцно пов'язані одне з одним. Отже, сама по собі ця історія життя розкриває нашу історію через конкретний персонаж та його долю. Крім того, цікавий Нікель може бути й тим, що за "його спиною" малопомітно проступає і образ історика в життя якого він "втрутився" і змусив його писати про себе, якому він нагадав про важливість проблеми самоідентифікації особистості, особистого інтересу, індивідуального раціонального вибору, запропонував відповідь на питання, яким чином успадковані культурні традиції, звичаї, уявлення зумовлюють поведінку людини у специфічних історичних обставинах, не кажучи вже про проблему творчого елементу в осмисленні історії.

---

[37] *Кошелева О.Е.* Вказ. праця. – С.321-322.

Культурний світ ідей

Колесник Ірина *(Київ)* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern?

Верменич Ярослава *(Київ)* Конструювання ідентичностей: роль інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початок XX ст.)

Вирський Дмитро *(Київ)* Річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. як "вітчизняна" для українців

Головко Володимир *(Київ)* "Археологія кризи історичної науки": "сам як інший"

Ващенко Володимир *(Дніпропетровськ)* Медитації навколо можливостей дослідження онто-психо-топосу в українській історіографії: випадок з М.Грушевським

Колесников Костянтин *(Дніпропетровськ)* "Смішне" покарання або функції сміху в архаїчній правовій культурі

Тельвак Віталій *(Дрогобич)* "Kwartalnik Historyczny": феномен інституції (кінець XIX – початок XX ст.)

Ясь Олексій *(Київ)* Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів

Ейдос.
1'2005.

Ірина Колесник
Київ

Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern ?

Криза професійної ідентичності історика

Не секрет, що сучасний історик знаходиться в доволі складній інтелектуальній та соціально-психологічній ситуації. Професія його не престижна, не модна, попит на фахових істориків невеликий. Дехто з них конвертує свої знання, досвід, фах у такі сфери практичної й теоретичної діяльності, як політологія, соціологія, культурологія, політична кар'єра, бізнес. Пересічний історик відчуває внутрішній та зовнішній дискомфорт від того, що немає усталених норм та стандартів професійної діяльності, тобто схем, концепцій, методів, зрозумілих цілей, соціальної мотивації. Ситуацію ускладнює шквал нової інформації, інтернет-ресурс, які не піддаються переосмисленню та усвідомленню, версіальність знання, потоки "джерельної сировини" з відкритих архівів. Усе це не вписується в звичайні схеми історії, нові ж практично не продукуються.

Змінюються професійні стандарти. Перед сучасним істориком постає безліч питань: яка мета, інструментарій історичного дослідження, які нові вимоги, наукові пріоритети, дослідницькі стратегії, новітні моделі історіописання? Дана ситуація сигналізує про кризу професійної ідентичності історика.

До речі, стан свідомості, дослідницьких практик сучасних істориків дивним чином нагадує ситуацію на рубежі XIX – XX ст. Справа в тім, що з перспективи інтелектуальної та культурної історії XX століття ще триває. Йдеться про т.зв. "довге XX століття". Воно розпочинається методологічною кризою, яка була ініційована позитивістською історіографією й супроводжувалась пошуками нових методів й технік історичного дослідження, теоретичним "паралічем" у сфері історичного синтезу, процедурах концептуалізації.

Сучасна ситуація дещо дублює події столітньої давнини, тобто історична наука переживає “культурний шок”, пов’язаний із кризою мета-наративу, руйнуванням кордонів між науковим й літературним текстом, історією та письменством.

Про подібність ситуації в інтелектуальній історії кінця XIX ст. та кінця XX ст. свідчить актуалізація культурологічних проблем, історії культури. Якщо на зламі XIX – XX ст. виникає історична культурологія, репрезентована в працях М.Вебера, Г.Зиммеля, К.Лампрехта, Л.Карсавіна, Л.Леві-Брюля, то наприкінці XX – початку XXI ст. відбувається справжній ренесанс культурологічних практик, відродження категорії “культура” як форми трансляції та модернізації культурних смислів.

Засобом подолання кризи професійної ідентичності істориків виступає історіографія як форма самосвідомості, рефлексії історичної науки. Історіографія дає можливість повернути історику впевненість у своїх можливостях, інтелектуальних силах, знайти своє достойне місце в процесі пізнання. Саме історіографія дає підстави історику або змінити свої практики та стереотипи мислення, або принципово відстоювати позиції колишніх норм та стандартів професійності.

Історіографія, що репрезентує теорію та історію історичної науки, є феноменом інтелектуальної історії. Це “відкриття” на рівні мол’єрівського персонажа, який був дуже вражений, коли дізнався, що розмовляє прозою. Відтак, дослідники й викладачі історії та методології історичної науки навряд чи переживуть “культурний шок”, усвідомивши той факт, що весь час працювали в просторі інтелектуальної історії.

З точки зору інтелектуальної історії історіографія говорить “мовою культури”. В межах якої культурної епохи знаходиться українська історична наука сьогодні? Подолання кризи фахової ідентичності істориків можливе в разі співставлення образів історичної науки різних культурних епох. XX століття сприймається не лише як “довге”, але як “роздвоєне”, “розколоте” між двома культурними епохами Модерну і Постмодерну.

Модерн: формування образу історичної науки

Пік Модерну як культурної епохи припадає на злам XIX – XX ст. Константами модернізму були усталена ієрархія духовно-культурних, національних цінностей, ідея універсального, принцип розвитку (у формі прогресу, еволюції, циклічності), етичний ідеал внутрішньої цілісності, завершеності, консенсусу.

У сфері політики Модерн породив такі явища, як тоталітаризм, явні та приховані форми деспотизму, практики уніфікації свідомості та буденного життя, ідеологічного монізму. Доба Модерну представлена теоріями націй та націоналізмів, концепціями модернізації.

У письменстві Модерн пов'язаний з руйнуванням традицій, нехтуванням міщанськими смаками, вивищенням спотвореного, незвичайного.

В галузі філософії та науки Модерн орієнтований на жорсткий раціоналізм, сцієнтизм, пошуки істини. У царині історичної науки епоха Модерну продукувала гранд-наративи, (позитивістські лінеарні схеми, марксистська схема у вигляді прогресивного розвитку формацій, циклістські концепції "великих культур" О.Шпенглера та "великих цивілізацій" А.Тойнбі). В ідеологічному арсеналі істориків модерністської орієнтації знаходились такі раціоналістичні концепти, як "розвиток", "процес", котрі становили стрижень усіх модерністських схем, а процесуальні відносини подавалися з точки зору універсальності й цілісності, інтерпретувалися як односпрямовані, соціально-економічно-ідеологічно детермі-новані.

Ідеалом науковості для історика доби Модерну було конструювання на засадах логіко-раціоналістичного мислення.

Образ науки доби Модерну репрезентований нескінченною ієрархією наукових і культурних цінностей. Для історичної науки цієї доби характерно уречевлено-діяльністне сприйняття минулого за стандартною подієво-процесуальною схемою: подія – вчинок – людина. Це означає, що історичний факт є реальністю, історичне джерело – залишок цієї реальності. За цією формулою джерело дає повне уявлення про минуле, тим самим роль автора тексту, джерела нехтується, його функції зводяться до фіксації "того, як воно було". Об'єктивність, історизм сприймаються як необхідні атрибути, символи науки Модерну. Метою науки є пошук "об'єктивної істини", "історичної правди", конструювання минулого в лінеарних чи циклістських схемах, канонізація принципу історизму, історичний оптимізм.

Складовими образу історичної науки доби Модерну є продукування узагальнюючих схем, концепцій, теорій – "гранд-наративів", тобто пріоритет епістемологічних стратегій, ідеали сцієнтизму та послідовного раціоналізму.

Ідеалом науковості доби Модерну постає процедура констуювання, логічність, завершеність мислення на зразок математичного дослідження. Конструювання минулого відбувається на логіко-раціоналістичних засадах в процесуальних категоріях, таких як

"формація", "цивілізація", "культура", "держава", "нація", "конфесія", "клас", "революція". Процесуальний, діяльністний підхід до конструювання минулого в модерністських історіографічних практиках рифмується з ідеєю розвитку (в категоріях прогресу, еволюційного поступу, революційних вибухів). Концепти "процес", "розвиток" знаходять своє логічне продовження в теорії модернізації, яка передбачає спрямованість історичного поступу, закономірність змін економічних, соціальних структур, політичних систем на макро-мікрорівнях. У парадигмі модерну відбувається також моделювання схем "великих культур" та "локальних цивілізацій"

Постмодерн: трансформації класичного образу науки

Постмодерн як тип культури починає домінувати з другої половини XX ст. Однак, елементи Постмодерну як стилю виникають раніше й визрівають в тілі культури Модерну. Разом з тим Постмодерн ні в якому випадку не можна протиставляти Модерну. Постмодерн – це не "трансмодерн" або "антимодерн". З погляду Ж.-Ф.Ліотара, Постмодерн вміщується не після модерну і не проти нього; він вже міститься у модерні, лише потайки. Парадокс в тому, що Постмодерн настільки інклюзивний, тотально всеосяжний, принципово плюралістичний, що включає у свій простір, вважає В.Вельш, саме Модерн, що поміщає його на почесне, однак не виключне місце[1].

Постмодерн як тип культури настільки багатовимірне, неосяжне явище, що визначати його константні характеристики – заняття марне, навіть зайве. Кожний має право створювати свій образ Постмодерну. З нашої точки зору однім з варіантів може стати саме історіографічний образ Постмодерну. Якщо відштовхуватися від протилежного, то Постмодерн можна сприймати як дзеркальне відображення Модерну з тими ж самими фігурами та символами, але з протилежним знаком.

Ідеї ієрархії духовних цінностей Модерна Постмодерн протиставляє принциповий плюралізм, відсутність будь-якої ієрархії духовних цінностей, політичних, психологічних лояльностей. Постмодерн поглинає ідею ієрархії, але не відкидає її.

Для Постмодерну, наголошує В.Вельш, характерний принцип "подвійного кодування". Культурна свідомість Постмодерну, опозиційна за походженням. Принцип "подвійного кодування"

[1] *Вельш В.* «Постмодерн». Генеалогия и значение одного спорного понятия // Путь. – №1. – С.131.

означає, що Постмодерн має дві мови – еліти й натовпу, доступні вишуканому інтелектуалу та обивателю. Постмодерн заповнює простір між міфом та реальністю, професіоналізмом та дилетантизмом, елітарним та буденним, високою культурою та масовою поп-культурою, космополітичним та регіональним, красою й потворністю, колективним і особистим. Можна перераховувати безліч опозицій, протистоянь, які у просторі Постмодерну рівнозначні, мають право на існування. Натомість у системі Модерну кожне з цих понять, явищ, подій посідало своє місце в тотальній ієрархії цінностей та лояльностей.

Постмодерн – культура поліфонічна. Основним символом мультиголосся є звичайний кліп, який об'єднує музичний та візуальний ряди, а мерехтіння аудіо-відео картинок символізує калейдоскоп смислів, пульт управління TV урівнює у правах політичні новини, аналітичні огляди, пізнавальні, розважальні програми, еротику, драму, "мильні опери", мультсеріали, елітарне кіно, блокбастери, трилер, містику, детективи тощо.

Постмодернізм відроджує дух Античності, актуалізує ідею агона, принцип конкурентності, боротьби, змагання на рівних. Утім, Постмодерн з його послідовним плюралізмом не варто ототожнювати із стихією свавілля, вседозволеності, культурним хаосом, ідейною індиферентністю, у просторіччі – мішаниною. Постмодерн не слід плутати із "псевдомодерном", що передбачає хаос, руйнацію цілого.

Справжній Постмодерн актуалізує право вибору, репрезентацій, диференціацій. Принцип диференціацій – наступний ключовий концепт у формулі Постмодернізму. Цей принцип розширює горизонти змагання та вибору. Одне й те саме явище, факт, подія, людина можуть сприйматися через різні форми та види репрезентації. Історичне минуле, події можуть бути репрезентовані в науковому дослідженні, популярному нарисі, усній традиції (легенда, дума, пісня), у філософській інтерпретації, творі мистецтва, живописі, музиці, кіно, театрі, літературному бестселері тощо. Сприйняття даної події залежить від форм її репрезентації, які знаходяться між собою в режимі вільної конкуренції, а також від рівня інтелекту, освіти, смакової культури, настрою споживача. Взірцем різних форм художніх, інтелектуальних, політичних, соціально-психологічних репрезентацій є образи вождів, героїв (Будда, Карл Великий, Б.Хмельницький, Петро І, В.Ленін), миродайних подій у житті кожного народу – війни, революції, соціальні конфлікти, стихійні катаклізми тощо.

Принцип диференціацій вивищує локальне, культивує індивідуальне, національне, унікальне, неповторне. Прямим наслідком культивування диференціацій, ідеї розмаїття в полі Постмодерну є актуалізація принципу порівняння, співставлення. Мультиголосся, диференціація – це не самоціль, а швидше засіб орієнтації у просторі нової культури, форм життя та самовизначення, власної репрезентації індивідуума.

Диференціація – засіб запобігання хаосу, руйнування цілого шляхом деконструкції. Принцип деконструкції – складова формули Постмодерну. Принцип деконструкції ідеологічно рифмується із принципом конструювання, як атрибутом Модерну. Деконструкція – це те, що перетворює Постмодерн з хаосу, свавілля, мішанини у безмежний континуум нових смислів.

Концепт "деконструкція" не варто сприймати як слово з негативним маркуванням. Цей концепт не можна плутати або ототожнювати із поняттям "деструкція", руйнація. Деконструкція несе позитивний заряд, й означає руйнування старих смислів й створення нових. Деконструкція – розумова процедура, що вивищує роль суб'єкта пізнання. З хаосу, розмаїття смислів вона народжує нові смисли. У семіотичному просторі Постмодерну той же самий музичний кліп продукує справжнє мерехтіння текстуальних, візуальних, музичних, кольорових, політичних смислів та безліч асоціацій, що врешті-решт формує власне сприйняття цього розмаїття почуттів, символів, своє розуміння даного витвору, що відповідає внутрішнім інтенціям, культурі, смакам, психологічному настрою конкретної особистості.

Створення нових смислів завдяки процедурі деконструкції неможливо поза культурним контекстом. З огляду на це в добу Постмодернізму відбувається актуалізація поняття культури. У свідомості Постмодернізму спостерігається нова рецепція концепту "культура". Виникають різні модифікації, відповідники цього концепту: "культурна пам'ять", "культура споминів", культурологія. Культурологія зараз сприймається як форма трансляції та "осучаснення" культурних смислів.

Будь-яка подія, процес, духовний чи матеріальний артефакт є продуктом певної культурної традиції й мусить сприйматися в контексті сучасних йому культурних смислів. Культура – це не те, що залишається після економіки, політики, ідеології, це єдиний простір, що просякає усі сторони життя суспільства. Культура, стверджував Г.Зиммель, не фрагмент, а швидше тотальність, загальна сукупність діяльності людини у всіх сферах життя.

Певна річ, запропонована формула Постмодерну (*плюралізм, диференція, деконструкція, культурний контекст*) конвенціональна, але вона зручна на початкових стадіях рефлексії щодо самого феномену Постмодерну, його численних інтерпретацій.

У політичній сфері Постмодернізм є реакцією на тоталітаризм, лімітацію дій індивідуума та суспільства. В сучасних політичних практиках верх беруть ідеали децентралізації, регіоналізації, анархізму, ретоталізації. Деконструкція в полі політики набуває вигляду регіональних конфліктів, локальних війн, соціальних вибухів, гуманітарних катастроф.

У галузі соціології більш зручним стало поняття "постіндустріальне" (а не "постмодерністське") суспільство, що означає інформаційне суспільство, в якому домінує інтелектуальний ресурс, наукові технології, а не промисловий потенціал.

Для мистецтва Постмодерну характерна відмова "від єдиної утопічної моделі", перехід до свідомого кічу, створення гібридів, епатажних комбінацій, інтерес до несподіваного, незвичайного. Нівелюються грані між елітарною та повсякденною культурами. Естрада, непрофесійне мистецтво, масові рок-концерти, фестивалі, КВН починають конкурувати з високим мистецтвом.

Літературний простір Постмодерну характеризують поліструктурність, жанрова дифузійність, есей, наукові студії, публіцистика, художній твір, фантастика, автобіографія у різних комбінаціях та пропорціях можуть несподівано проступити у будь-якому тексті, утворюючи цілісний авторський дискурс.

Зіткнення двох культурних світів Модерну і Постмодерну провокує у соціальній свідомості та соціокультурних практиках відчуття хаосу, розламу, катастроф, що веде до ренесансу есхатологічних настроїв, психологічного дискомфорту, внутрішній розгубленості. Антитоталітарний за природою Постмодерн спрямований на звільнення індивідуальності, вивільнення творчої особистості. Особистість Постмодерну – це людина, орієнтована ззовні (other-directed), тобто на зовнішнє, моду, свою референтну групу. Це тип конформіста, відкритого до всіляких змін, заради того, щоб залишатися відповідним своєму соціуму та часу. Цей тип конформіста є повним антиподом людини Модерну, із властивою їй цілісністю, ієрархією ідеалів та цінностей. Культура середнього класу постіндустріального суспільства скерована на "зміну масок" "стирання облич", прагнення за будь-яку ціну схвалення з боку референтної групи, на гонитву за модою, пріоритет "малих альтернатив" – особистих життєвих проектів, власного успіху.

У галузі філософії та науки Постмодерн культивує інтерес до невирішеного, незнайомого, відмову від сцієнтизму, інтерес до ірраціонального, міфічного. Ідеал науковості доби Постмодерну – це деконструкція, відмова від процесуальних категорій, котрі відбивають реальність одноманітно, одновимірно, у плоскому форматі. На думку Ж.-Ф.Ліотара постмодерна наука зосереджена на конфліктах, зламах, катастрофах. Постмодерне мислення актуалізує ідею розриву, катастроф, невпорядкованого, парадоксального поступу. Модель постмодерної науки, з погляду В.Вельша, "паралогічна"[2].

Наступний наш крок – секвенція образу Постмодерну в просторі історичної науки. Важливою ознакою постмодерного образу історичної науки є відсутність жорсткої ієрархії наукових пріоритетів та інтелектуальних цінностей, розмаїття історіографічних практик. Це означає відмову від єдиної "вірної" теорії, універсального методу дослідження. В парадигмі Постмодерну чимало методів, технік, концепцій, які висвітлюють різні сторони історичних подій та явищ. По-перше, йдеться про руйнування дисциплінарних кордонів, тобто "роздисциплінування" науки[3]. На зміну дисциплінарному образу науки приходить проблемний, для якого суттєвим є постановка та вирішення дослідницької проблеми усіма доступними методами, які циркулюють у самих різних дисциплінарних полях. Вивчення історії зараз стає неможливим без запозичень з таких сфер знання, як психологія, культурологія, демографія, соціологія, лінгвістика тощо.

По-друге, принцип плюралізму маніфестує, що немає єдиного правильного погляду на предмет, утім є чимало правильних поглядів, кожний з яких потребує свого стилю репрезентації.

По-третє, типовим для постмодерністського образу науки є жанрове розмаїття – есеїстика, публіцистика, великі форми (монографії), малі (статті, рецензії, критика).

Важлива риса постмодерного образу історичної науки пов'язана з принципом диференціацій. Цей принцип актуалізує ідею змагань (агону між старим й новим, модерними й постмодерними історіографічними практиками).

Для образу історичної науки доби Постмодерну характерна відмова від таких усталених цінностей Модерну, як ідея детермінізму, історичної закономірності, пошуку істини як мети історичного дослідження. Основна лінія змагань пролягає між подієво-

---

[2] *Вельш В.* Вказ. праця. – С.128.

[3] *Эксле О.Г.* Культурная память под воздействием историзма // Одиссей 2001. – М., 2001. – С.193.

процесуальним та вербально-текстуальним сприйняттям минулого, між епістемологічними та наративними стратегіями дослідження.

У сфері історії доба Постмодерну – це “нове середньовіччя”, як книжкова, писемна культура з культом Слова. Сучасна наратологія, “метаісторія” – певні алюзії середньовічного культу Слова, Святого Письма, яке сприймалося водночас як предмет, метод та кінцева мета усвідомлення буття та минулого.

Постмодерн як виклик, антитеза тоталітаризму має наслідком зникнення в різних інтелектуальних практиках (ідеологія, суспільна думка, історія) мета-наративів. Принцип диференціації реалізується в широкому колі локальних наративів. Стало модним писати історію “рідною мовою”, тобто національну історію. Локальне, регіональне, національне є яскравою демонстрацією принципу диференціацій у сфері історії. Невипадково в такому контексті вивищується роль компаративістських стратегій, принципу порівняння.

Ідеалом науковості в добу Постмодерну можна вважати принцип деконструкції. Історичний факт – не даність, а конструкція (К.Леві-Строс). Тексти, історичні виклади, стверджує ідеолог Постмодернізму в історіографії Х.Уайт, – це “вербальні моделі, або ікони, окремих сегментів історичного процесу”[4]. “Історики, – пояснював Х.Уайт, – зазвичай уявляють свою працю так: спочатку дослідження, і лише потім написання текстів, які мають відбивати результати наукових розвідок … втім створення повіствування починається, коли історик виокремлює для аналізу певний фрагмент минулого. Само встановлення та опис потенційного предмету дослідження вже містить його відповідну концептуалізацію та уявні пізнавальні моделі, які можуть прислужитися його поясненню, розумінню, викладу або простій констатації”[5]. Зв'язність викладу потребує від історика конструювати повіствування, голі факти зв'язувати за допомогою вимислу, фантазії. Завдяки цій процедурі читач отримує вже синтезовану через авторську свідомість інформацію. Таким чином, вважають постмодерністи, межа між літературою та історіографією зникає, історик використовує вимисел, уяву, а літератор прагне відобразити історичну реальність[6].

---

[4] *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе Х1Х века. – Екатеринбург, 2002. – С.51.

[5] *Уайт Х.* Ответ Иггерсу // Одиссей 2001. – М., 2001. – С.158.

[6] *Иггерс Г.Г.* История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта //Одиссей 2001. – М., 2001. – С.148.

У новому образі історичної науки роль метода виконує принцип деконструкції, як розумова операція, що вивищує роль суб'єкта пізнання – дослідника, який руйнує попередні авторські смисли й утворює нові, власні. Постмодерністи взагалі ставлять під сумнів існування об'єктивної реальності, замість цього використовують поняття “екстратекстуальна реальність” (Х.Уайт). Це означає, що немає різниці між об'єктом та суб'єктом пізнання. Р.Барт вважав, що текст – це форма, зміст якої наповнює читач. Словом постмодерністи “на місце фактів і причин ставлять чисті дискурси” (О.Г.Ексле).

Важливим компонентом постмодерного образу історичної науки є сприйняття її як невід'ємної частини культури. Дискурси, розумові процедури, історія історичних ідей сприймаються лише в певному культурному контексті. З дискурсивних практик історика виходить, що тексти можуть розповісти більше за самого їх автора. Не можна зрозуміти історичний текст без контексту. Перед конструюванням дослідник повинен враховувати, що автор дискурсу виходить з готових суджень: понятійного апарату, ідеології, філософії історії. Інтенції, соціокультурна мотивація автора тексту – важлива складова контексту.

Наратологія, як продукт “м'якої думки” французьких постмодерністів, “метаісторія”, як її американський аналог, що виникли у другій половині XX ст. й знайшли відгук у досить вузьких колах “нових” західних інтелектуалів, і досі викликають інтелектуальний спротив у істориків-традиціоналістів. У традиціях радянської та пострадянської інтелектуальної історії до цього ряду можна віднести історіографію. Історіографія, наратологія, матаісторія – це продукт Постмодерну. Об'єктом їх дослідження є інтелектуальна історія, тобто історія ідей на тлі культури. Предметом дослідження виступають тексти. Принцип деконструкції багато в чому кореспондує з історіографічним методом. Основними концептами історіографії, як й метаісторії, наратології, є текст, автор, контекст, екстралінгвістична реальність. Якщо принцип деконструкції передбачає руйнування старих й створення нових смислів, то історіографічний метод означає: систематизацію різних практик історіописання, класифікацію їх за стилем мислення, різними напрямами, течіями, школами; визначення перспектив й засобів їх подальшого існування; удосконалення і нарешті розбудову нового знання (смислів).

Відмінність між історіографією та наратологією полягає в тому, що перша має сцієнтистський спосіб репрезентації, друга – лінгвістичний. Ідейним підґрунтям історіографії залишається

раціоналізм, наратології – текстуалізм, теорії дискурсу. Історіографія ідентифікує історію як науку з своїм методологічним апаратом, інституціями, кадрами, наратологія зближує історію з белетристикою.

В основі історіографії знаходиться логіко-гносеологічний аналіз історичної науки, наратології – трактування дискурсу здійснюється під егідою лінгвістичної теорії та теорії писемного дискурсу. Словом, історіографію варто сприймати як наукознавчу рефлексію історичної науки, а наратологію – як лінгвістичну.

Для історіографії, як і наратології, розуміння смислів історичного джерела, текстів, дискурсу можливо в широкому культурному контексті. Контекст – це культура. Культура – це "повітря", що пронизує усі сфери життя – економіку, політику, ідеологію, громадську свідомість, психологію суспільства. Виникнення нових смислів внаслідок деконструкції старих, відомих відбувається в контексті культурних традицій, нових ціннісних орієнтирів. Такі культові для радянської та пострадянської історичної науки смисли-концепти, як "об'єктивність", "вірогідність", "історизм", на думку західних дослідників, – конвенціональні. Вірогідність та об'єктивність зумовлені правилами конкретного наукового середовища і пов'язані з культурними уявленнями, що домінують у місці та часі їх створення[7].

Таким чином, даний образ історичної науки доби Постмодерну, як й інші, має конвенціональний характер та слугує інструментом наукознавчої рефлексії щодо сучасного стану історичної науки в Україні.

Культурний код української історичної науки

Системоутворюючим компонентом образу науки є уявлення про її походження. Культурна генеалогія української історичної науки кидає певний виклик її нинішньому стану. Зрозуміло, що історична наука несе в собі імпульси та символи національної культури.

Визначальною рисою української культури є емоційність, чуттєвість, кордоцентричність. В інтелектуальній сфері це означало домінування подієвого історіописання, психологізацію та драматизацію історичних викладів, ось чому бракувало загальних, раціонально обґрунтованих концепцій та філософій української історії. Українська історіографічна традиція – це безліч історичних міфів, фантазмів, містифікацій. Особливість історичного мислення українських інтелектуалів полягає у присутності ірраціонального,

---

[7] *Иггерс Г.Г.* Вказ. праця. – С.150.

емоційно-чутливого в історичному дискурсі. “Хронічну слабкість української духовності” І.Лисяк-Рудницький, пояснював браком “логосу”[8].

Українським історикам бракує теоретичності, концептуальності мислення. Більшість з них відкрито декларує свою приналежність до "документальної школи". Методологічні вправи українських істориків зазвичай не йдуть далі обговорення проблем періодизації та термінології. Теоретична індиферентність української історичної науки відповідає споглядально-емоційному ландшафту української культури.

Специфічною ознакою української культури є лінгвоцентризм. Охудожнення дійсності, минулого життя та свідомості цілком співзвучно емоційно-чутливій вдачі українців. У полі української культури, де бракує “логосу”, концептуальності, функції філософії перебирає на себе мова. Вибагливість, емоційність стилю, гнучкість мови виступають справжнім відповідником розвиненого наукового апарату. Зміст, інформативність, описовість, наративізм переважають в українському історичному дискурсі над структурою, систематизованим викладом, загальними схемами.

Мовно-літературна стихія національної культури зумовлює гегемонію бібліографічно-джерелознавчої складової в структурах української історичної науки. Культ джерел, потяг до укладання різноманітних бібліографічних покажчиків, словників, інформаційно-довідкових видань, естетизація в сфері документального пошуку, наративність викладів – усе це становить генетичні риси стилю мислення українських істориків. Очевидно, що “енергія документальності” поборює “імпульси раціональності” в свідомості українського інтелектуала. Не випадково в українському науковому етосі переважають такі типи дослідників, як історик-джерелознавець, історик-археограф, історик-бібліограф, історик-археограф. Водночас такі типи, як історик-систематик, історик-критик, історик-мислитель перебувають у меншості.

З огляду на походження, своє культурне коріння українська історична наука має усі підстави сприйняти постмодерністські виклики. Мовно-літературна домінанта історичної свідомості українських дослідників створює ґрунт для здійснення “лінгвістичного повороту” (перевороту?) на теренах української історичної науки.

Антеїзм (селянськість) українського культурного простору пояснює сталий інтерес українських істориків до народу, його минулого, звичаїв, побуту, свідомості, творчості, культурних традицій.

---

[8] *Лисяк-Рудницький І.* В обороні інтелекту// Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.403.

Цілий ансамбль понять “народ”, “народність”, “нація” органічно увійшли до свідомості української еліти та широких мас як символи їх історичного буття, зв’язуючий розчин між державними структурами та культурним життям, суспільством, й стали засадничими поняттями української історичної науки доби її активної соціалізації та самовизначення (XIX – XX ст.).

На ґрунті української культури свою специфіку має і сцієнтизм. Український сцієнтизм, що мирно співіснує із лінгвоцентризмом, виступає певним антиподом європейського аналогу. Сутність європейського сцієнтизму становить логіко-раціональний компонент, настанова на активну творчу діяльність, спрямовану на зовнішній світ. Український сцієнтизм демонструє інтуїтивне шукання смислів, ірраціоналізм, містицизм. Український історичний дискурс репрезентує складну мозаїку міфів, містифікацій та історичних фантазмів, позитивістську “втечу” від історичного синтезу, концептуальних узагальнень. Міфотворчість як засіб сприйняття минулого в полі української історії доволі мирно уживається з раціоналістичними методами дослідження. Полем міфотворчих змагань стала давня пора української історії, продуктом яких виступають “сарматський міф”, міф про “єдине дерево”, “спільну колиску” трьох братніх народів, міф про “карпаторосів”, міф “старшого-молодшого брата” (українців-росіян), “козацький міф”, “шевченків міф”. Численними історичними фантазмами оповиті ключові події та постаті української історії – походження козацтва, переяславська угода, постаті Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Мазепи. До ряду історіографічних містифікацій належать “Синопсис”, “Історія Русів”, “Запорожская старина” І.Срезневського. На відміну від європейського в українському сцієнтизмі слабке формотворче начало. Український сцієнтизм означає перевагу змісту над формою. Чуттєвість, зміст, настрій поглинає форму, звідси фрагментарність мозаїчність історичного дослідження.

Продукція більшості українських істориків має “етюдний”, камерний характер. У творчості майже несвідомо домінують “малі” форми: статті, розвідки, нариси, есе, рецензії, біобібліографічні покажчики.

Систематичні багатотомні праці з'являються на початку XX ст. під впливом європейського інтелектуалізму та стану історичної науки в Україні, що вступала в фазу пасіонарного піднесення. До речі, популярні вже в радянській історіографії колективні праці були виявом тоталітарного стилю мислення, а за змістом – сурогатом великих форм,

які не в змозі були реалізувати формотворчі інтенції української історичної думки.

Важливу рису української культури становить стихійний антропоцентризм. Український антропоцентризм орієнтований здебільшого на розбудову особистості, а не експансію у зовнішній світ. Персоналізм на українському ґрунті завжди мав свою специфіку: йшлося не стільки про особистість, скільки про колективне індивідуальне начало в українській історії – громаду, віче, родину, козаччину, народність. Парадоксальність українського індивідуалізму, як помітив М.Шлемкевич, полягала в тому, що це "індивідуалізм без індивідуальностей", тому що індивідуалізм – "ясна окрема форма"[9]. Антропологічні інтенції виявляються у феномені українського кобзарства, творчості українських рапсодів, авторів історичних дум і пісень, антикварному русі XVIII ст., етнографічному напрямі XIX ст., а також в діяльності школи М.Грушевського, що заклала підвалини української культурної антропології. Цікаво, що в тілі української культури так й не прижилися такі європейські стилі, як класицизм, реалізм, наукова фантастика. Натомість ближчими до української культурної стихії залишались такі стилі, як бароко, романтизм, з притаманною їм емоційністю, релігійною екзальтацією, ірраціоналізмом, психологізмом, боротьбою стихій, інтересом до містичного, героїчного, підсвідомого.

Певна річ, культурний родовід та особливості розвитку української історичної науки створюють ґрунт для рецепції постмодерністських імпульсів. До "викликів ззовні" долучається внутрішній – інституціональний. Організаційний стан сучасної історичної науки репрезентований низкою опозицій: адміністративних, територіальних, морально-етичних.

Перша опозиція: академічна – вузівська наука. Цей розподіл праці між істориками є проявом тоталітаризму. Звичка, набута ще за радянських часів, "озиратися" на представників академічної науки, "радитися", "координувати" свої дослідження зараз зживає себе. Справа в тім, що академічна наука стала першою жертвою тоталітаризму. Адміністративна залежність та ідейна підпорядкованість владним структурам знекровили академічну науку, позбавили її ідейної свободи та інтелектуальної розкутості. Більш вільними в інтелектуальному розумінні за доби Незалежності опинилися історики на периферії. Саме тут почали виникати нові напрями, оформлятися школи, розпочалися контакти з представниками

---

[9] *Шлемкевич М.* Душа і пісня // Українська душа. – К., 1992. – С.110.

діаспорної та західної науки (наприклад, вчені західноукраїнських регіонів).

Такий стан речей генерував нову інституційну опозицію: центр – регіон. На зміну одному центру в столиці (Київ, Москва) приходять численні регіональні науково-освітні осередки. Виникає ефект "наукового поліцентризму". Регіоналізація історичної науки та освіти є позитивним явищем й цілком вписується до сучасної формули постмодерністської культури (принцип диференціацій). Постмодерністський принцип диференціацій в інституціональному полі української історичної науки знайшов вияв у поширенні т.зв. "неформальних", або "домашніх" коледжів, які гуртуються навколо яскравих особистостей, лідерів певного ідейного напряму, або установ, часописів, фондів, проектів тощо. Ці "неформальні" коледжі незалежні від офіційних структур, але мають певні моральні зобов'язання перед джерелами фінансування. "Неформальні" коледжі більш мобільні з точки зору інтелектуальних та організаційних контактів із західними установами та центрами в Європі та Північній Америці, більш відкриті для сприйняття нового. Вони відчувають інтелектуальну відповідальність, свідомо зваливши на себе "тягар месіанізму" в українській історичній науці. Учасники "неформальних" коледжів відкриті до "експериментів" на теренах вітчизняної науки, володіють мовами, новітньою науковою лексикою, сучасними дослідницькими технологіями. Це – "нові інтелектуали", діяльність яких поліпшує процес спілкування та сприйняття здобутків західної науки, вони піддають критиці вади і негаразди офіційної науки, виступають рушіями сучасного історіографічного процесу.

У зв'язку з тенденцією до регіоналізації науки виникає ще одна опозиція морально-етичного характеру. Ідеться про "інтелектуальну зверхність" українського Заходу, та "ідейний сервілізм" українського Сходу. Це трансмісія відносин, що склалися на початку 1990-х рр. між вітчизняною історичною наукою та діаспорною на східному пострадянському науковому просторі. Про те що українська історична наука вступила у стадію Постмодерну свідчить існування численних регіональних та столичних осередків науки та освіти з своїми лідерами установами, дослідницькими проектами, виданнями з відповідними іміджем та рейтингом у науковому середовищі.

Українська історіографія між Модерном та Постмодерном

Одним з імовірних шляхів подолання кризи ідентичності української історичної науки є поєднання дослідницьких практик, символів та стандартів професійності Модерну і Постмодерну.

Синтез нового й старого дає реальний шанс прориву, імплементації нових форм та стратегій історіописання. Надбання Модерну – це практики концептуалізації у вигляді узагальнюючих схем, зокрема марксистської формаційної, а також цивілізаційних проектів середини XX ст. Постмодерн заперечує будь-які узагальнення, демократизує історіографічні практики, виступаючи проти авторитету теорії (ідейного авторитаризму), мета-наративів, ієрархії схем та методів, формального лідерства в науці, віддає перевагу локальному, національному, індивідуальному, унікальному в історії. Доробком старої доброї західної історіографії є національно-державницька схема, згідно з якою повноцінна історія постає як історія утворення національних держав та націй, громадянського суспільства. Це – типове породження доби Модерну, позитивістських історіографічних практик, які виступають як рефлексія щодо самоствердження централізованих держав та моноетнічних націй в країнах Західної Європи.

Українська історіографія з точки зору домінування в науковій свідомості національно-державницької парадигми та цілого спектру теорій націй і націоналізмів, виглядає провінційною, маргінальною. Під таким кутом зору українська історія виступає "диким культурним полем" між цивілізованим Заходом та азіатським Сходом, бо зазнала бездержавних форм історичного буття, відсутність жорсткої соціальної стратифікації, традиційних форм економіки, аморфність культури, часту зміну кордонів та великодержавних патронів.

Історіографічні практики Постмодерну, серед яких домінують ідеї розриву, катастроф, історичних флуктуацій, культурних імпульсів та психічної енергії, мутацій форм та умов минулого життя, зовсім по-іншому сприймають нестандартність української історії. Українська історія дає доволі рідкісний у розвинених європейських історіографіях шанс розглядати її в нових конфігураціях: не традиційних лінеарно-еволюціоністських схемах державо- та націотворень, а з точки зору історичних розривів, квантів історичної екзистенції.

Неординарність історіографічної ситуації полягає в тому, що правляча еліта, адміністративний істеблішмент зацікавлені у створенні самодостатнього українського дискурсу, співзвучного з визнаними національно-державницькими концепціями розвинених країн Європи

та Північної Америки. Ідея державності – необхідна складова формування національної та європейської ідентичності нової України. До речі, у професійній історичній свідомості під впливом європейських стереотипів та стандартів мислення побутує міф, що повноцінною та самодостатньою історією є історія країн з розвиненою державністю. З суто наукової точки зору ідея державності у своїх традиційних формах також потребує певної модернізації.

Поєднання дослідницьких стратегій Модерну і Постмодерну створює нові можливості українського історичного дискурсу. Конструктивною може стати ідея української державності, що має свої форми репрезентації в категоріях розриву, перервності, виникнення та занепаду, розмаїття форм та конфігурацій державного буття.

Ідея української державності має не лише задовольняти політичні амбіції сучасної політичної еліти України, яка таким чином прагне подолати свої комплекси меншовартості та вторинності при входженні до європейського середовища (хоча ба рівні "культури Давосу"). Креативність ідеї української державності пов'язана із подоланням усталених стереотипів "напівколоніальної" свідомості (що побутує в термінах "поглинення", "возз'єднання", "інкорпорація", "окупація" українських земель Російською й Австрійською імперіями) та незабутої й досі народницької термінології на кшталт "бездержавність" української історії, "неповнокласовість" українського суспільства, "народність", "селянськість" української нації.

Концепт "державність" – не тотожній поняттю "держава", містить чимало смислів. По-перше, соціальний контекст (держава і суспільство – це не антагоністи, а форма і зміст історичного буття), механізми взаємин держави і суспільства, комплекс відносин соціальних структур, права, культури, форм державної організації. По-друге, політичний аспект передбачає розмаїття форм та траєкторій державного життя: старі-нові держави, станові-абсолютистські, монархії-республіки, унітарні-конфедеративні.

По-третє, державність має свою динаміку, історичні ритми, внутрішню темпоральність. Ритми державного життя можуть бути звичними, традиційними для європейської свідомості – тяглість, еволюція, прогрес державних форм (патрімоніальна, станова, абсолютистська, конституційна монархії, імперія, демократична республіка, тоталітарний режим тощо). Разом з тим, траєкторії державності можуть мати перервний характер у вигляді розривів, утворення і занепаду одних форм державності, виникнення нових, не

зв'язаних політично, в межах єдиного територіально-етнічно-культурного простору.

Українська історія дає можливість верифікувати постмодерністські ідеї та техніки на матеріалах історії різних форм державності в Україні, репрезентувати нестандартні конфігурації державного буття. Наважимося запропонувати "квантову модель" української державності, що цілком вписується в релятивістську картину світу. Ідея релятивізму через теорію відносності, квантову фізику, молекулярну біологію, математику увійшла в структури постмодерної свідомості, культурологію, мистецтво, філософію, гуманітарні науки. Це означає, що український гранд-наратив може сприйматися і з точки зору розривів, виникнення, мутацій, змін різних форм української державності. Сучасний історик оперує не явищами та фактами "об'єктивної реальності", а моделями, розумовими конструкціями. Концепт "державність", як, до речі, і категорії "нація", "культурно-національне відродження" – це ідеальні типи, які мають різні форми репрезентації (у вигляді формаційної, цивілізаційної схем, національно-державницької парадигми, постмодерністких ідей перевності, катастроф, текстуальних стратегій).

Українську історію можна уявити як зміну фаз та конфігурацій державності, що виникали, завмирали, поступалися іншим формам, часто, не зв'язаним між собою, але завжди відповідали соціальним структурам та моделям економіки певної доби:

1. У витоків української державності: Київська держава та Галицько-Волинське королівство:

а) виникнення та розквіт держави Рюриковичів: Україна-Русь (IX – сер. XI ст.);

б) Київська федерація (сер. XI – сер. XIII ст.);

в) Галицько-Волинське королівство: злет та падіння.

2. Виникнення станової державності: Українська Козацька держава:

а) Литовсько-Руська держава та латентні форми української державності;

б) Українська революція середини XVII ст.;

в) Гетьманат як форма української державності;

г) Криза української державності, дезінтеграція українського суспільства: кінець автономії (друга половина XVIII ст.).

3. Українська державність 1917-1920 рр.: між демократичною республікою та конституційною монархією:

а) становлення української політичної нації XIX ст.;

б) Українська національно-демократична революція: особливості, етапи, причини поразки;

в) Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка;

г) Українська держава – гетьманат П.Скоропадського;

д) Директорія.

4 Українська УРСР: досвід квазіфедералізму:

а) Україна та велика соціалістична утопія;

б) післявоєнний статус західноукраїнських земель, їх воз/приєднання до УРСР;

в) український національний проект: сталінський варіант;

г) особливості "відлиги" в Україні (кін.1950-х – 1972р.);

д) криза тоталітаризму та квазіфедералізму.

5. Нова українська державність: на шляху до демократії та громадянського суспільства:

а) суспільно-політичні процеси й політична система в Україні: прориви та кризи;

б) оціальна сфера: структурні зміни;

в) рансформаційні процеси в економіці: від державного капіталізму до ринкової моделі;

г) укаїнська нація: виклики культурної та національної ідентичності.

Дана схема – один з варіантів репрезентації української історії з точки зору "квантів" державного буття. Це робоча гіпотеза, яка має право на існування в контексті сучасних історіографічних практик.

Ейдос.
1'2005.

Ярослава Верменич

Київ

Конструювання ідентичностей: роль історико-інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початок XX ст.)

Територіальна організація власного життєвого простору становить одне з пріоритетних завдань кожної нації в процесі державотворення. Для України це завдання було неймовірно ускладнене багатовіковою бездержавністю і розчленуванням. Визначенню внутрішніх кордонів тут мав передувати потужний інтелектуальний прорив, спрямований на обґрунтування історичних меж розселення українського етносу і політичних засад існування України як цілісності. Це складне завдання виявилося під силу інтелектуальній еліті України – не в останню чергу тому, що уже в кінці XVI – на початку XVII ст. українська політична думка, яка розвивалася в руслі європейської цивілізаційної традиції, дійшла до усвідомлення окремого історичного буття українських земель і, відповідно, важливості й необхідності української автономії у складі Речі Посполитої. Набагато випереджала свій час, приміром, викладена в "кондиціях" 1596 р. ідея С.Наливайка про відносну автономію Війська Запорозького із закріпленням за ним території між Дністром і Бугом[1]. Того ж року проект створення васального щодо Польщі

[1] *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.224-235.

“Задніпровського князівства” був запропонований київським католицьким єпископом Й.Верещинським[2]. І хоч на той час ідея козацького автономізму лишилася теоретичною конструкцією, спроба її практичної реалізації була зроблена вже через півстоліття. У своїх переговорах з поляками під час Визвольної війни Б.Хмельницький визначав межі майбутньої автономної української держави “по Львів, Холм і Галич”, мотивуючи їх тим, що “від початку кордон князів руських з польськими королями був по самі Віслу і угорський кордон”[3].

Отже, вже для середини XVII ст. можна говорити про сформований політико-географічний світогляд української еліти, який дістав яскраве втілення в нереалізованому політичному проекті полковника війська Запорозького Ю.Немирича – створити як державну частину Речі Посполитої “князівство Руське” – державу “звитяжного на морі і суші від давніх віків славного народу руського”[4]. Згідно Гадяцької угоди 1659, яка, проте, внаслідок непоступливості польського сейму лишилася на папері, межі Великого Руського князівства мали охоплювати переважну більшість етнічних українських земель (поза ними лишилося лише Белзьке воєводство). Територія його поділялася на Волинське, Руське (Галичина), Подільське, Брацлавське і Чернігівське воєводства.

Кінець XVIII століття став для України періодом кардинальних геополітичних змін, від рівня осмислення яких значною мірою залежало її майбутнє. Парадоксальним чином експансіоністські прагнення російського царизму об'єктивно співпали з інтересами українства, впродовж віків розділеного. Нова розстановка сил у Європі визначалася зникненням з політичної сцени двох державних конгломератів, які впродовж віків справляли великий вплив на життя українського етносу – Речі Посполитої і Кримського ханства. Натомість зміцнилася Російська імперія, якій вдалося об'єднати під царським скіпетром більшу частину українських земель. Посилилася політично, у тому числі за рахунок приєднання Галичини й Буковини, і Австро-Угорщина, хоч продовжувала лишатися “клаптиковою” монархією з безліччю проблем, породжуваних етнічною неоднорідністю і соціальною нерівністю.

---

[2] *Сас П.М.* С.Оріховський, Й.Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії. – Вип.1. – К., 1993. – С.55-58.

[3] Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С.502.

[4] *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. – Нідерланди, 1974. – С.66.

Загалом же у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську "спадщину" перевага виявилася на боці Росії. Внаслідок поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна була ареалом розселення українців. І хоч внаслідок численних війн правобережні і південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення співпали у часі з руйнуванням решток української автономії, все ж в житті українського народу почалася нова доба.

За Р.Шпорлюком, "поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, – в міжнародному устрої"[5]. Різко зросла не лише кількість українців в Російській імперії і пов'язаних з цим проблем, але й питома вага польського питання в Україні і в російсько-українських відносинах.

Зрозуміло, що про зміни меж України і конфігурації її регіонів у кінці XVIII ст. можна говорити лише умовно, тому що ні кордони розселення українського етносу, ні поділ на регіони ніде не були зафіксовані. Росія розглядала новоприєднані землі як споконвічно російські і навіть згадку про Україну намагалася стерти з народної пам'яті. Г.Касьянов має рацію, коли пише про "конфліктний фактор" у формуванні національної свідомості українців: політика переслідувань української мови й культури в Російській імперії, яка традиційно розглядається як чинник послаблення українського руху, на певних етапах могла, навпаки, його посилювати. "Хоча це й парадоксально, Галичина стала «Українським П'ємонтом» значною мірою завдяки зусиллям російського імперського уряду"[6].

В Австрійській імперії політика влади спрямовувалася на підпорядкування українців полякам; неприродне поєднання в одній адміністративній провінції двох народів у майбутньому стало причиною гострих тертів і незгод. Але польський чинник теж не можна оцінювати однозначно: поляки давали українцям "наочний приклад національної самоорганізації"[7]. Конкуренція з польським націоналізмом сприяла радикалізації галицького регіоналізму.

---

[5] *Шпорлюк Р.* Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С.256.

[6] *Касьянов Г.* Теорії нації і націоналізму. – К., 1999. – С.325.

[7] Там само.

Український національний рух у західному регіоні мав можливість діяти легально, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства.

Впродовж XIX століття регіональна структура України вималювалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники. Виразну специфіку зберігали Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина), Правобережна Україна (за російською термінологією Південно-Західний край), Слобідська Україна, Південна Україна (Новоросія). В Австрійській імперії як окремі регіони існували "Королівство Галіції і Лодомерії", Буковина, а також Закарпаття, яке впродовж XIX ст. лишалося в угорській частині імперії Габсбургів. За трьома останніми українськими територіями у складі Австро-Угорщини у XIX ст. закріпилося неофіційне збірне поняття – Західна Україна, під яке раніше, у XVIII ст., підводилися і землі Правобережної України.

Осмислення того нового стану, в якому опинився український етнос, стало пріоритетним завданням новонародженої української історіографії. На ліквідацію царизмом решток української автономії еліта відреагувала чіткою артикуляцією національної ідеї. Історична традиція в цих умовах відігравала роль каталізатора процесів національного самоусвідомлення. Це засвідчила "История русов", – напівісторичний, напівпубліцистичний твір, який, хоч і був опублікований лише через півстоліття після створення, справив неабиякий вплив на світогляд Т.Шевченка, М.Гоголя і багатьох інших представників тогочасної демократичної думки. М.Грушевський називав "Историю русов" золотою книгою тодішнього українського суспільства, а її вихід у світ "патріотичним подвигом з боку видавця"[8].

Інтерес до української історії живили не тільки ностальгічні настрої. Був він і суто прагматичним, оскільки нащадкам козацької старшини доводилося обґрунтовувати своє право на дворянські титули. Не можна недооцінювати і вплив на суспільну думку України новітніх концепцій нації, основоположником яких вважають німецького філософа Й.Гердера. Тому осмислення нових реалій українського буття в історичній думці відбувалося в руслі пошуків "будівельних блоків" національної ідентичності (О.Субтельний). За словами відомого історика, "шлях до національної свідомості був вимощений

---

[8] *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. – С.20.

книгами”, а “в авангарді будівництва нації як серед українців, так і серед інших народів стояли історики”[9].

О.Єфименко точно охарактеризувала політичне підґрунтя історичних зацікавлень українських мислителів цієї перехідної доби – вони захоплювалися історією, яка добре гармоніювала з їх шляхетськими смаками, і саме з неї черпали “готові соціально-політичні ідеї, хоч чудово розуміли також і необхідність, при тогочасному своєму становищі, тримати ці ідеї під прикриттям”[10]. М.Костомаров доводив, що поляки й росіяни посягають на землі, які їм обом не належать – споконвіку їх заселяють і обробляють українці. Відповідно до проекту, розробленого кирило-мефодіївцями, Україна мала стати частиною майбутньої слов'янської федерації у складі двох штатів – Східного (Лівобережжя) і Західного (Правобережжя), до яких мала бути приєднана Східна Галичина[11]. Приховану полеміку з представниками польських і російських історичних шкіл містить і опублікований анонімно "Очерк Киева" М.Максимовича (вміщений без вказівки на авторство в книзі “Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем” (1847). Першим він нагадував, що до приєднання до Росії Київ налічував уже 790 років свого історичного життя, а другим – що Польщі він належав всього лиш 75 років[12]. В утвердженні права українського народу на свою власну історію основоположне значення мала полеміка Максимовича з М.Погодіним щодо спадщини Київської Русі, яка поклала початок тривалому спору “южан с северянами”.

Дискусія “южан с северянами”, яка значною мірою визначила “бойове” спрямування української історіографії XIX ст., зумовила помітне місце локальної історії в тій системі історичного знання, яка вибудовувалася на українських землях. Інтерес до місцевої історії відбивав пошук наукового інструментарію, здатного скоригувати “москвоцентристську” схему історії Росії. Просвітительство, спрямоване на національне самоствердження, стає сенсом життя кількох поколінь істориків-українознавців, щиро відданих

---

[9] *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1991. – С.203.

[10] *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьбы // Вестник Европы. – 1891. – Кн. 8. – С.569.

[11] Докладніше див.: *Кармазіна М.С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – С.115, 117-118.

[12] Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем. – К., 1847 (репринт – К., 1996). – С.VIII, XII.

національній ідеї в її дещо романтизованому, зафарбованому в ностальгічні тони варіанті.

Та обставина, що українські землі в XIX ст. входили вже не до складу чотирьох, а лише до складу двох держав, не зменшила ступінь їх дезінтеграції – кордон між Росією і Австро-Угорщиною розділяв не лише дві країни, але й дві багато в чому відмінні суспільно-політичні системи. Осмислення суспільною думкою нових явищ її регіоналізації відбувалося на Наддніпрянщині переважно на гегелівських засадах романтичного націоналізму, а в Галичині – на ґрунті своєрідного "нового консерватизму", під сильним впливом панславістської ідеології. Новостворювана українська історіографія мала виразний регіональний характер; її зміст і спрямованість багато в чому залежали від місця створення тієї або іншої праці.

Найбільш серйозне історіософське осмислення історичної драми, яка спіткала український народ у зв'язку з новим розчленуванням його території, знаходимо у М.Драгоманова. Простежуючи у своїй програмній праці – зверненні до читачів збірника "Громада" 1878 р. – процес розірвання української землі "між сусідніми царствами і начальствами", він вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – *Малоросія*, *Слобідська Україна* і *Новоросія*, причому останню (колишні Вольності Війська Запорозького) начальство довільно ділило на губернії, зганяло українців із своїх земель і "розбавляло" іноетнічним елементом. "В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, північна – в *Литовські*!.. Так поряд наша Україна була поневолена і поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про волю і спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей". Але, зауважує Драгоманов, починаючи від "Истории русов", творів Шевченка, документів Кирило-Мефодіївського товариства поряд з ідеями скасування кріпацтва, письменства рідною мовою дедалі виразніше звучить і ідея волі (автономії) для України, чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов'янщині.

Заслугу М.Драгоманова становить чітке окреслення меж української землі – на півдні від Кірлібаби на межі з Трансільванією через Чернівці до моря і через Крим до Кубані, на сході – від Новочеркаська до Слов'яносербська і Павловського у Воронезькій губернії, на півночі – вище Новгород-Сіверського до Прип'ятського гирла і далі до Пінська і Білостока. Називає він і загальну кількість

українців – 14 239 129 чол. в Росії та 3 032 000 в Австро-Угорщині[13]. Українську проблему він намагається розглянути як цілісність, в політичному, соціальному і культурному аспектах, в історичній ретроспективі і у контексті світового суспільного розвитку. Не випадково І.Лисяк-Рудницький бачив у "Передньому слові" першу українську політичну програму[14].

Драгоманов одним з перших в Росії обґрунтував ідею "самоуправи" областей і національностей, засновану на демократичному принципі. Ця "самоуправа" уявлялася йому у вигляді федеративної спілки національних громад, об'єднаних знизу догори. У такий спосіб, вважав вчений, можна вибудувати єдність нації як "асоціації асоціацій", досягти "широкого народоправства і широкої децентралізації". Сформульований таким чином політичний ідеал українського лібералізму являв собою зародок ідеї громадянського суспільства. Гейдельберзький професор М.Вебер, якого вважають засновником політології, оцінив драгоманівську ідею обласного самоврядування як реалістичну і продуктивну, таку, що відповідала економічним та етнографічним умовам Росії[15].

Вважаючи федерацію засобом розплутування складного клубка регіональних і національних проблем, Драгоманов запропонував конкретний план політичної і адміністративної реформи в Росії на засадах автономії земських одиниць – общин, повітів, губерній або областей. Опублікована у 1884 р. в Женеві програма "Вільного Союзу – Вільної Спілки" передбачала поділ Росії на краї за швейцарським зразком. На російській Україні планувалося утворити Київський, Одеський, Харківський краї; крім того, частина українських земель (Полісся і Волинь) мала увійти разом з білоруськими землями до Поліської області. Федералізм для України, вважав Драгоманов, є природним, оскільки автономними краями і народоправними городами, у хоч і наївному, але все-таки федеративному союзі жили їхні предки – руси. "Хай же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народному серед різних народів і країв у Росії"[16].

---

[13] *Драгоманов М.П.* Вибране. – К.,1991. – С.276-280.

[14] *Лисяк-Рудницький І.* Перша українська політична програма: "Переднє слово" до "Громади" М.Драгоманова // Історичні есе. – Т.1. – С.372.

[15] *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С.412.

[16] *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці. – Т.1. – К., 1971. – С.213-214.

І.Лисяк-Рудницький зазначав, що запропоновані Драгомановим у "Вільній Спілці" принципи діяльності нової держави не були звичайною адміністративною децентралізацією[17]. Фактично йшлося про розподіл суверенітету між федеральною спілкою й областями. Саме життя покаже, вважав Драгоманов, які форми державного устрою виявляться найкращими. Але за кожною національною громадою має визнаватися право не тільки на власний культурно-національний розвиток, але й на власне самоврядування в певних адміністративних межах. До речі, саме Драгоманову належала ідея двопалатного російського парламенту, друга палата якого (Союзна) мала захищати права усіх народів, що об'єднуються у "вільну спілку".

Прихильником федералізму у державному будівництві виступав і І.Франко, але, на відміну від Драгоманова, який послідовно обстоював територіальний принцип у побудові федерації, він розглядав федерацію під кутом зору розв'язання міжетнічних, зокрема українсько-польських проблем. Концепція федералізму у Франка будується на автономії національностей, "які можуть входити у федеративні союзи одна з одною". Втім, ідею "якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією"[18] він не відкидав. На думку ряду фахівців, розуміння федерації у І.Франка змістовно близьке до сучасного поняття "конфедерація"[19].

Прямим поштовхом до практичного застосування ідей регіоналізму стала революція 1905–1907 рр., яка захитала підвалини імперського традиціоналізму. І глибоко символічним стало те, що один з найбільш радикальних, наближених до європейських зразків проектів реформування політичного ладу Росії створив патріарх української історичної науки – М.Грушевський. Відштовхуючись від висунутої М.Драгомановим ідеї "самоуправління областей і національностей", він запропонував концепцію *національно-територіальної децентралізації* як засобу успішного розвитку провінцій і пом'якшення соціального напруження в суспільстві. "Тільки децентралізація, –

---

[17] *Лисяк-Рудницький І.* Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. – Т.І. – С.338.

[18] *Франко І.* Програма галицьких соціалістів // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т.45. – С.452.

[19] *Гаврилів Н.* Проблеми націй і етнонаціональних відносин у суспільно-політичній спадщині І.Франка // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.782; *Онищенко І.* Етно- і націогенез в Україні. Етнополітологічний аналіз. – К., 1997. – С.58.

вважав Грушевський, – може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу”[20].

Національно-територіальна децентралізація, за М.Грушевським, передбачає реорганізацію політичної влади за принципом національно-територіальних сеймів, які посилають своїх делегатів у центральний парламент. Тут відчувається творче переосмислення досвіду функціонування повітових сеймиків Речі Посполитої, запроваджених Литовським статутом 1566 р. з метою “лепшого порядку” в державі[21]. Основна ідея Грушевського полягала в тому, щоб кожна територія з мільйонним населенням дістала право самоврядування з власним сеймом. У його віданні мала бути система освіти, охорони здоров'я, торгівля, шляхи, місцева поліція. Оскільки російські губернії не віддзеркалювали ні національного, ні економічного, ні навіть історичного поділу, Грушевський вважав доцільним їх скасувати і замінити самоврядуванням на рівні повітів і волостей[22].

Отже, розроблений Грушевським конституційний проект 1905 р. спирався одночасно і на традиції української політичної думки, і на здобутки тогочасної історичної регіоналістики. Пріоритетними при реорганізації держави, вважав він, мають бути не історичні претензії деяких народів чи випадкові рішення бюрократів, а об'єктивні чинники: національний склад населення (народність), географічне положення, демографія.

Пізніше, в ході української революції, Грушевський запропонував принципово нову *схему районізації України*, яка виходила з історичного “земельного” принципу. “Земля” – округ з приблизною чисельністю населення до 1 млн. чол. – уявлялася йому оптимальною формою територіальної організації, здатної налагодити у себе промислову, шляхову, земельну, санітарну, культурну справу. Землі мали стати округами при виборах до Українських Всенародних Зборів (сейму), а згодом – осередками громадського самоврядування.

---

[20] *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // Твори у 50 т. – Т.1. – С.308.

[21] *Довнар-Запольский М.* Акты Литовско-Русского государства. – Т.2. – М., 1897. – С.170.

[22] Див.: *Приймак Т.* Конституційний проект М.Грушевського з 1905 року // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.127-136.

За таких розмірів округу і компетенцій його влади "все громадське будівництво йтиме при живій участі і контролі громадянства"[23].

Необхідність нової схеми районування Грушевський пояснював тим, що існуючі повіти й губернії являють собою "дуже припадкові комбінації", які "розривають місця, зв'язані між собою географічними, комунікаційними (дорожніми) зв'язками, а в'яжуть до купи місцевості, які тягнуть зовсім до різних центрів". Дійсний, реальний територіальний поділ України, доводив він, мислимий лише на ґрунті "натуральних", реальних зв'язків[24]. Назви новим землям Грушевський пропонував дати історичні, але без жорсткої прив'язки до традиції. Всього планувалося виділити 30 земель.

Запропонований Грушевським земельний поділ був покладений в основу "Закону про поділ України на землі", прийнятий Малою Радою 6 березня 1918 р. і закріплений у Конституції УНР, прийнятій 29 квітня. Територію УНР було поділено на 32 землі. За іронією долі день прийняття Конституції виявився останнім днем існування Центральної Ради, і тому новий адміністративно-територіальний поділ лишився на папері.

Характеризуючи інтелектуальні пошуки навколо проблем регіонального розвитку України, неможливо обійти увагою доробок фундатора української географії С.Рудницького. Зазнавши певного впливу німецької географічної школи, він проте, був в числі тих небагатьох українських науковців, які розглядали Україну не як частину російського, австро-угорського чи польського політичного простору, а як самодостатню цілісність. Попри свою відразу до антропоцентризму він будував фундамент "землезнання" України на ґрунті точних даних про розселення українців, глибокого знання українських політичних і культурних традицій, серйозного аналізу геополітичних чинників, звертаючи головну увагу на розміщення населення, його густоту, господарське відношення до землі, рух населення у часі і просторі. В основу нового наукового напряму – антропогеографії України – він пропонував класти не політичні кордони, а етнографічні межі[25]. С.Рудницький вважав національну територію головною ознакою нації. Психічна структура людини, доводив він, великою мірою залежить від "специфічностей терену".

---

[23] *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.216.

[24] Там само. – С.109.

[25] *Рудницький С.* Основи землезнання України. – Кн.II. Антропогеографія України. – Ужгород, 1926. – С.6-7.

Усі українські землі вчений поділяв на черенні (центральні), граничні (прикордонні) та українські колонії у Євразії[26].

Своє бачення регіональної структури України Рудницький найбільш чітко висловив у 1917 р., у невеликій брошурі "Україна – наш рідний край". Україна в його баченні поділена на 16 земель: Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Підгір'я, Розточа й Підляшшя, Полісся, Волинь, Поділля, Покуття й Бессарабія, Правобічна Гетьманщина, Лівобічна Гетьманщина, Слобожанщина, Донеччина, Чорноморська низина, Крим, Українське Підкавказзя[27]. Пізніше він різко засуджував відмову Центральної Ради від прав на Бессарабію, Крим, Підкавказьку Україну, вважаючи, що втрата цих територій "видала засуд смерті на українську державність"[28].

Роки революції і громадянської війни для українських інтелектуалів були часом, коли розроблювані ними проблеми вперше набули виразного політичного звучання, і вони мали змогу вступити в дискусію щодо українських кордонів у всеозброєнні історичного знання. Виразного політичного зафарбування набула, зокрема, проблема колонізації Слобожанщини і Півдня України, коли Тимчасовий уряд не визнав права України на Харківську, Катеринославську, Херсонську і північну частину Таврійської губерній. Тому цілком зрозумілим є особливий акцент на цих проблемах у виданій у 1918 р. "Історії Слобідської України" Д.Багалія. Вчений доводив, що землі Слобожанщини "в дійсності належали прадідам українців", а в момент їх заселення не входили до складу території Російської держави[29]. Природно, що у порівнянні з своїми попередніми працями він значно розширив матеріал про автономію Слобожанщини, її полковий устрій.

Під час переговорів про розмежування територій РСФРР і України, які проходили в Києві влітку 1918 р., Д.Багалій був запрошений як український експерт. Виступаючи з доповіддю на засіданні Політичної комісії мирної конференції 11 липня, він переконливо доводив, що чотири північні повіти Чернігівської губернії, українська частина Курщини і Воронежчини, територія

---

[26] *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С.25; *Його ж:* До основ українського націоналізму. – Відень, 1923. – С.162.

[27] *Рудницький С.* Україна – наш рідний край. – С.107–140.

[28] *Рудницький С.* До основ українського націоналізму. – Вид. 2-е. – Відень-Прага, 1923. – С.49-50.

[29] *Багалій Д.* Історія Слобідської України. – С.28, 63.

колишньої Слов'яно-Сербії і Таганрог належать до основного масиву етнографічної території українського народу. У підготовленій ним доповідній записці, оголошеній на спільному засіданні Політичної комісії, говорилося, що "дике поле", "дикий степ" – це було не що інше, "як старий український, староруський світ... Не тільки Харків, але й усі інші міста сучасної Харківської губернії і всі слободи, всі хутори – результат і продукт української колонізації". Так само і т.зв. Новоросійський край "є старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями".

На думку О.Оглоблина, "Історія Слобідської України" Д.Багалія "дала в руки українського уряду міцну наукову зброю в боротьбі відродженої Української Держави за соборність своїх земель супроти північного сусіда – Росії. І саме Багалій, історик Лівобережної України – старої Сіверської землі й нових Слобожанщини й Полудневої України – був найбільшим і безперечно вирішним науковим авторитетом у складному й дражливому, але як же актуальному питанні про українсько-московський кордон"[30].

Науковий доробок М.Довнар-Запольського, який спеціалізувався насамперед на дослідженні історії Великого князівства Литовського, став надбанням білоруського національного руху. Видана у 1919 р. шістьма європейськими мовами його праця про основи білоруської державності підводила наукові основи під національну концепцію історії Білорусі і була використана білоруською делегацією на Версальській конференції для обґрунтування права білорусів на власну державність[31].

Таким чином, суто академічні, здавалося б, історико-регіональні праці у вирішальний для українського і білоруського народів час виконували й прикладну, політичну функцію. Нинішні кордони незалежної України – результат багаторічних зусиль не лише політиків і дипломатів, але й істориків-регіоналістів. Серед відомих фахівців, які чітко визначили межі етнічного розселення українців протягом тривалого історичного періоду, сучасний дослідник етнічних меж і державного кордону України В.Сергійчук називає, крім

[30] Цит. за: *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик, 1988. – №1-4. – С.100-101.

[31] *Смоленчук А.Ф.* Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии // Славяноведение. – 1999. – № 5. – С.60-67.

Д.Багалія, також С.Рудницького, С.Томашівського, М.Кордубу, В.Гериновича, В.Кубійовича та інших вчених[32].

У 20-і роки в Україні з'явилася власна політична географія, у фундамент якої були закладені великі зусилля інтелектуалів. Розуміння цього існувало і на Заході. Італійський часопис "L'Europa orientale" (1926, № 2) вмістив статтю професора А.Пальмієрі під назвою "Політична географія Радянської України". "Інтенсивність праці Всеукраїнської Академії наук з виданнями її Історичної секції і Культурно-історичної комісії свідчить про успіхи українізаційної політики, – говорилося в статті. – Дійсно, Росія минулого вмерла. Царська Росія, як величезний баобаб темною тінню свого гілля, не давала змоги розвиватися паростям інших рослин. Більшовицька Росія обкарнала ці густолисті гілляки…Людська думка збагачується новими формами мистецтва і письменства: глотологія – новими мовами і діалектами"[33].

Оптимізм італійського вченого можна зрозуміти – адже писалося це у 1925 році, коли територіальна реформа була підкріплена національною і коли до голосу українських вчених влада ще прислухалася. Показовим щодо цього є залучення Д.Багалія до роботи в Центральній адміністративно-територіальній комісії при ВУЦВК, завданням якої було здійснити перехід на триступеневу систему управління з метою "скорочення, спрощення і зміцнення радапарату і наближення його до населення"[34]. Багалія було запрошено як експерта, який мав здійснити "науковий екскурс в історію місцевого управління Росії і України"[35]. Отже, владні структури України мали намір серйозно скористатися доробком "обласної" школи Д.Багалія для оптимізації власних управлінських рішень.

Д.Багалій ретельно виконав доручену йому роботу, представивши в Центральну адміністративно-територіальну комісію записку з власним баченням нового адміністративно-територіального поділу. Секретар ВУЦВК О.Буценко майже повністю відтворив його міркування у брошурі "К вопросу о районировании Украины"[36]. Аналіз записки Д.Багалія приводить, однак, до висновку, що до вченого

---

[32] *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К.,2000. – С.4.

[33] Італійський голос про нову районізацію України // Україна. – 1926. – Кн.4. – С.178.

[34] ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.922. – Арк.30.

[35] Там само. – Спр.1048. – Арк.89.

[36] *Буценко А.* К вопросу о районировании Украины. – Х.,1925. – С.8-10.

звернулися запізно, коли питання про "ліквідацію губерній як зайвої інстанції" було вже вирішене VII Всеукраїнським з'їздом Рад. Отже, йшлося не про принципи реформи як такої, а лише про назви і терміни: повіт чи округа (земля) для другого ступеня, волость чи район для третього. Багалій висловився, виходячи з історичної традиції, за повіт і волость[37]. Оскільки вибір зрештою був зроблений на користь округ і районів, очевидно, що міркування вченого в кінцевому рахунку не були взяті до уваги.

Продиктоване суто політичними міркуваннями чотириразове впродовж міжвоєнного періоду перекроювання карт в УРСР, за висновками відомого українського географа В.Кубійовича, не витворило ні сталої цілісності, ні "тривких регіональних різниць серед українського населення". На відміну від Західної України, де виразну регіональну окремішність відчувають ті групи населення, які довго жили окремим від українського масиву життям (Закарпаття, Галичина, Буковина), "почуття регіоналізму в самому масиві України вироблено слабо, і різниця між населенням різних земель Центральної і Східної України невелика. Звідси такий парадокс, що відносно невеликій групі галичан… протиставиться недиференційована маса «наддніпрянців», що становить 4/5 українського населення"[38].

Характеристику підходів української політичної думки до проблем регіоналізму й регіоналізації України можна було б продовжити. Але вже сказане дає уявлення про той величезний інтелектуальний потенціал, який мала Україна вже на зламі XIX і XX століть. Але проблеми статусу і територіального устрою вирішувалися не ними. Той факт, що Україна і сьогодні, маючи незалежний статус, стикається з рядом нерозв'язаних проблем регіонального розвитку, є значною мірою наслідком неуваги і неповаги до інтелекту з боку владних структур радянської доби. Залучаючи істориків М.Грушевського та Д.Багалія до розробки концепції адміністративних реформ 20-х рр., керівні структури УРСР не знайшли за потрібне покласти їхні рекомендації в основу регіоналізації, чим зумовили кричущий провал реформи.

Нині Україна знов стоїть перед перспективою реформування адміністративно-територіального поділу. Його успішність великою мірою залежатиме від здатності системи регіонознавства забезпечити

---

[37] ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1048. – Арк.94.

[38] *Кубійович В.* Україна як географічне ціле і її частини // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 1. – С. 121-124.

науковий фундамент нової територіальної організації. Новий рівень міждисциплінарного синтезу вибудовується на фоні кардинальної зміни загальних концептуальних схем, в контексті масштабних соціотрансформаційних процесів, які формують новий погляд на ідентичність, регіон і регіоналізм. Аналіз рецепції цих проблем у суспільно-політичній думці, вдумливий підхід до доробку теоретиків регіоналізму убезпечить від повторення фатальних помилок минулого.

Ейдос.
1’2005.

Дмитро Вирський
Київ

Річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. як “вітчизняна” для українців

Історія історіописання у просторі академічної історичної науки займає хай і не надто показне, але достоту сакральне місце. Вона нині є ніби відповідником традиційної галереї шедеврів – показових робіт майстрів цеху, колись неодмінного атрибуту “своєї” церкви братчиків-цеховиків. За профанним блиском, здатним вразити і перехожого “туриста”, тут ховалася ота “добротність” ремесла, покликана сприяти примноженню “добра” в універсальному сенсі і бути категорією екзистенціальною для кожного, справді причетного до мистецтва-майстерності.

Відтак, не дивно, що наразі історія історіописання справляє враження скелі, можливо єдиної непохитної тверді серед бурхливого ніцшеанського “моря”, котре невимушено і ніби мимохідь трощить будь-які острівці академічної впорядкованості*. Тож пошуки *ultima ratio* сучасної історіографії природно звертаються до неї**.

Утім, щодо змісту “канону”, де варто пошукати “точку опертя” (завдяки котрій, як відомо, не важко вертіти світом як тим м’ячиком), думки розходяться. Велика спокуса “знайти її “не високо – не низько, не далеко – а близько”. Під це і концепти “модерністів”, які, здається, наразі такі маргіналізували “премордіалістів”, чудово надаються. Слідуючи за ними, сам феномен історіографії неважко пов’язати з модерністю і тоді період, котрий передував побутуванню історії як університетської дисципліни, розглядатиметься хіба що під кутом антикварних зацікавлень (таке собі хобі для дослідника, миритись з яким можна лише через його “нешкідливість” для загалу).

* Не в останню чергу тут важить, що питання “потреби історії” для самих істориків, хоча б заради “честі мундиру”, не є настільки сумнівним як для неісториків.

** Актуальна на шпальтах цієї збірки “інтелектуальна історія” є лише одним з довгого шерегу “шукачів” (хоча не виключаю, що з найзавзятіших).

Наукова "попса", зокрема це стосується підручників, являє собою приклад беззастережної відданості такій візії історіографічного процесу. Скажімо, в свіжому компендіумі з історіографії історії України[1] розділам, що подають матеріал до XIX ст. присвячено 19, 36, 24, 27, 30 сторінок (загалом 136), а після цього рубежу модерності 84, 39, 44, 201 сторінка (разом 368). Аналогічну структуру має й останній київський підручник з української історіографії[2]. У ньому, навіть якщо залічити до першої групи лекцію VIII ("Формування наукових основ української історичної думки другої половини XVIII – першої третини XIX ст."), отримаємо 20, 22, 20, 18, 26 сторінок (разом 106) проти 28, 26, 22, 24, 26, 26, 30, 24, 30, 30 сторінок (разом 266).

Цивілізаційно-державний принцип, єдино в межах якого стає зрозумілою та чи інша форма історіописання[*], таким чином, підмінено дуально-хронологічним – історіографія нова (модерна і справжня) та давня (той перший млинець, що як відомо, грудкою виходить) із цілком схоластичним вододілом 1800 року[**]. За такого розкладу, найбільшими "жертвами" сучасного представлення історії історіописання стають такі форми історіописання та окремі пам'ятки, які не мали модернових спадкоємців (чи ці спадкоємці лишилися недостатньо впливовими у суспільстві, аби спопуляризувати свою спадщину).

Відтак, наприклад, в Україні, фігурами умовчання лишаються, зокрема, історіографічні пам'ятки тюркських народів (вагу яких в

---

[1] Історіографія історії України: Курс лекцій/ *Коцур В.П., Коцур А.П.* – Чернівці, 1999. – 520с.

[2] *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496с.

[*] За цим принципом історію домодерного вітчизняного історіописання варто представляти у такому вигляді: 1) антична традиція про Україну; 2) пам'ятки Великого переселення народів про Україну; 3) києво-руське літописання (+зовнішні образи Русі та її "україн"); 4) галицько-волинське літописання (+історичні візії інших претендентів на "руську спадщину"); 5) литовсько-руське літописання (+регіональні образи України: татарські, молдавські, російські, польські, угорські, греко-понтійські, італійські тощо); 6) річпосполитська історіографія (із пов'язаними регіональними "школами" + турецько-татарським та російським ("смутоцентричним") історичними наративами); 7) історіографія церковно-національного відродження (+уніатський, католицький та протестантський історичні наративи); 8) козацько-автономістська історіографія (+пізньорічпосполитський та імперсько-російський історичні наративи).

[**] Популярну серед польських істориків "культурологічну" періодизації (польська історіографія середніх віків, Відродження, Бароко, Просвітництва тощо), хоч і слід визнати епістимологічно кориснішою і виваженішою за "хронологічну", але також не цілком задовільну. Адже, де межа між "польським" і "непольським" Відродженням (Бароко тощо) з певністю мабуть не вкаже ніхто.

історії країни важко переоцінити), ненабагато краще відомі і, скажімо, своєрідні і багаті діаспорні єврейське та вірменське історіописання. А така “загадкова” спільнота як князівство Феодоро взагалі широко використовувана на вступних іспитах, навіть найпрестижніших вузів, як нехитрий спосіб відсіву зайвих абітурієнтів.

Цілком двозначне становище має тут і історіографія Першої Речі Посполитої (1569-1795 рр.), до спорідненості з якою беззастережно признається хіба польська історична наука. Українські історіографи хоча й визнають величезний вплив цієї школи історіописання на вітчизняну історіографічну традицію, але воліють рахувати її серед “джерел” та “матеріалів”, а не “наративів” історії України.

Вважаю, що у даному випадку акцентуація на феномені (метафорі) “перервності” (широко застосованому до будь-чого пов’язаного з минулим України) є досить-таки штучною. Річ Посполита як “універсалістський” (у тойбіанському сенсі) проект була популярна серед “руської” (української чи якщо ставати на модерністську точку зору “передукраїнської”) спільноти, її історіописання (в якому від початку було заангажовано чимало осіб тісно пов’язаних із тогочасним українським “гінтерландом” – землями Західної України) сприймалося достоту як “своє” і взірцево-рамочне для будь-якої місцевої історіографічної ініціативи.

Силою річпосполитського історіописання (що безперечно випливала з універсалістських установок самого “річпосполитського проекту”) був його інтегруючий потенціал, готовність “пити” з різних “криниць” (що так не подобалось ригористу І.Вишенському), коли давні “руські кроніки” визнавалися рівноправним (чи, принаймні, квазірівноправним) джерелом інформації та інспірації сучасного історичного письменника. Відтак, не дивно, що перше “полюблінське” покоління русинів-українців цілком задовольняється візією минулого, пропонованого річпосполитським історіописанням.

Криза такого стану речей в Україні була породжена вже справою релігійної унії кінця XVI ст., відтак “побрестське” покоління розпочало тут пошуки “свого” минулого з нерічпосполитських “криниць”. Та відшукало воно його в митрополичо-могилянському Києві не раніше кінця другого десятиліття XVII ст. (відкриття літопису “Нестора”*).

---

* Сюжет цей опрацьований у творчості О.Толочка див. наприклад: *Толочко О.* “Нестор-літописець”: біля джерел однієї історіографічної традиції// Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.11-35.

Відтак, річпосполитське історіописання XVI – початку XVII ст. як парадигма сприйняття минулого пережило в Україні всі три класичні стадії: генезу (передлюблінське покоління другої третини XVI ст.), розквіт (полюблінське покоління третьої третини XVI ст.) та кризу-занепад (побрестське покоління кінця XVI ст. – перших десятиліть XVII ст.) з появою конкуруючої історіографічної парадигми інспірованої у київському церковно-православному колі.

Таким чином, твердж, що вивчення річпосполитського історіописання XVI – початку XVII ст. як феномену вітчизняної історії історіографії є завданням національної історичної науки. Реалізація такого дослідницького проекту сприятиме подоланню як націоналістичних, так і минулих універсалістсько-імперських (російсько- і польськоцентричних) візій минулого України, а також плеканню відкритості українського суспільства до сприйняття різнорідного історичного досвіду.

* * *

Оскільки, в силу вищевідзначених особливостей вітчизняної історичної освіти, значна частина українського наукового загалу має досить невиразне представлення про феномен річпосполитського історіописання XVI – початку XVII ст. дозволю собі подати тут нарис його генези та основних концептів дотичних України.

Політичним тлом річпосполитського історіописання XVI-XVII ст. була еволюція шляхетського республіканського проекту започаткованого Радомською конституцією 1505 р. (славнозвісна "Nihil hova"). Вона позначилась змаганнями екзекуційного руху другої третини XVI ст., Люблінською унією 1569 р. та першими "pacta conventa" 1573 р., конкуренцією реформації та контрреформації (перевага останньої стає відчутною лише в третій третині XVI ст., що в свою чергу потягнуло за собою проект Брестської унії 1596 р.) та першим надламом руху республіканців у результаті поразки рокошу М.Жебжидовського 1607 р.

Культурно найрозвиненішими регіонами держави були Малопольща, на теренах якої знаходився столичний Краків, та зони значного німецького впливу в Помор'ї, Пруссії та Великопольщі з Сілезією. Перша, завдяки географічній близькості та столичному авторитету, і стала основним культурним партнером українських земель. Відображенням такого стану речей став політичний союз малопольської та "руської"* шляхти, що мав зазвичай вирішальне

* Під руською шляхтою тут маємо передусім шляхту Руського воєводства, найбільшого і найвпливовішого серед т.зв. "трьох руських воєводств" Корони

слово у справах держави. Після 1569 р. сателітами цього тривкого союзу стали і "чотири українські воєводства": Брацлавське, Волинське, Київське та Чернігівське, надавши відчутний "український" перекіс* у діяльності цієї політичної надпотуги (до певної міри це був, безсумнівно, реванш галицько-волинської геополітичної спадщини).

Не дивно, що творцем перемоги над силами республіканців під Гузовим 1607 р. став найвпливовіший магнат Руського воєводства С.Жолкевський, на боці якого виступили Острозькі та й інші волинсько-київські князівські клани. Якоюсь мірою "Україна" поховала "Польщу" (річпосполитський республіканський проект) задовго до Козацької революції середини XVII ст.

Малопольсько-"руська" домінація чітко помітна і в генезі історіографічного процесу в державі. Першим її "нечужеземним" ренесансним історіографом став Бернард Ваповський (бл.1450-1535) – рід якого належав одночасно і до малопольської, і до руської шляхти. Найяскравіші постаті другого покоління річпосполитських історіографів (друга третина XVI ст.) – Мартин Бєльський, Мартин Кромер, Станіслав Оріховський – були також вихідцями з цього ж середовища. В третьому ж поколінні (третя третина XVI ст.) "руський слід" легко достерегти у творчості Яна Дмитра Соліковського, Бартоша Папроцького, Йохима Бєльського, Рейнольда Гейденстейна-Яна Замойського** та ін.

Третя третина XVI ст. позначена і народженням регіональних "руських ініціатив" у царині історіописання, викликаних бажанням глорифікації такої зрослої в очах сучасників потуги. Природно, що перед тут вела трійця "руських" воєводств долюблінської Корони Польської. Меморіалом тутешньої шляхетської слави стала праця Б.Папроцького "Паноша, себто прославлення панів і панят земель руських" (1575 р.) присвячена автором подільському воєводі М.Мелецькому. Згодом вона лягла в основу класичного гербовника шляхти – "дзеркала" її історичної самосвідомості ("Герби рицерства польського", 1584 р.).

Іншим замовником для локального історіописання стала львівська католицька архієпископія, авторитет якої в країні, не в останню чергу і в зв'язку із проектом унії з православ'ям, мав бути підкріпленим інтелектуально. Історіографією бавилися, зокрема,

---

Польської до 1569 р. (Руського, Подільського і Холмського), які протягом усього цікавого нам періоду зазвичай виступають єдиним фронтом.

* Вже старший син В.-К.Острозького Януш став краківським каштеляном.

** Останній власноруч редагував історіографічну творчість свого клієнта.

архієпископи Я.Д.Соліковський, Ян Прохницький, але класиком історії львівської архієпископії слід визнати Томаша Піравського (1568-1625), автора історико-географічного та статистичного звіту "Relatio status almae archidiocesis Leopoliensis" (1615 р.), що призначався для вищих влад та "Книг статутів капітульних львівських від найдавніших часів" (впорядковані і відкоментовані вони лишилися в рукописі).

Внесли свій внесок до крайового історичного наративу і "сильні світу цього" – магнати і високі достойники держави пов'язані з "руськими" землями*. Крім патронату над гуманістами (який, зокрема, С.Тарновський мав над С.Оріховським), деякі з них, як ось Ян Замойський (крім вже згадуваного редагування праць Гейденстейна, останній ще на навчанні в Падуї випустив історичний твір з історії римського сенату, а на початку своєї кар'єри у якості королівського писаря познайомився з працею архіваріуса, впорядковуючи державний архів) та Станіслав Жолкевський (автор широкознаної історії війни з Росією 1609-1611 рр.), самі не гребували історіописанням. Завдяки зусиллям Замойського його резиденція Замостя (проектоване як "ідеальне місто") стало прихистком першого університету "для Русі" (1595 р.)**. Відтак, історіописання тут (бодай і з явною перевагою панегіричного типу писань) було інституалізовано.

Міщанська історіографія, звична у країнах Західної Європи, на теренах Речі Посполитої розвинулась хіба у Гданську (кроніки Е.Фербера, Б.Вартзмана, Є.Мелмана). На західноукраїнських землях до опрацювань історії Львова Йожефа Бартоломія Зиморовича (1597-1677 рр.), можна говорити лише про спорадичні історіописні (риторично-панегіричні) зацікавлення гуманістів міщанського походження (скажімо, Ш.Шимоновича для Львова, Григорія Самборчика (Чуй-Русина) для Перемишля).

Джерелознавчі роботи, порівняні із працею Станіслава Гурського із впорядкування документів королювання Сигізмунда I Старого ("Akta Tomiciana"), також не стали на теренах України звичною практикою. Але й цілком незнаними вони не були (див. згадку про джерелознавчу працю Піравського та знайомість з архівною справою Замойського, по якому лишився багатий архів).

---

* А слід зважити, що за "руськими" магнатами міцно закріплюється, зокрема, посада великих коронних гетьманів, значення якої у державі постійно зростало.

** Як і згодом у XIX ст., коли "вискочень"-Харків перехопив право на заснування першого університету на підросійських землях України у традиційного культурного центру – Києва, Замостя завдяки суб'єктивному фактору "обійшло" Львів, що вважався за "більш придатний".

У слід галицьким взірцям торувала і Волинь з північним київським Поліссям – найрозвинутіші культурні зони "чотирьох українських воєводств". Двір "князя на Волині" – Василя-Костянтина Острозького – став однією з осей регіонального історіописання, а митрополичій Київ (що також згодом уславився як осердя братського руху) – другою.

В Острозі навіть якійсь час проіснувала Слов'яно-греко-латинська Академія – перша школа вищого типу на теренах українських воєводств. Історіописання прижилося тут наприкінці XVI – на початку XVII ст. і пов'язане з іменами Симона Пекаліда, Дем'яна Наливайка та ближче незнаного укладача т.зв. "Острозького літописця". Автентична назва останнього – "С крайники Бельского речи потребниї вибрані" – чітко вказує на джерела-взірці місцевих історіографів. На жаль, вигасання роду Острозьких урвало розвиток цього багатообіцяючого історіографічного центру.

У Києві в той самий час була здійснена значна архео- та історіографічна робота, результатом якої став збірник "Летописцы Волыни и Украины". Утім, справжній розквіт київського історіописання пов'язаний вже з діяльністю могилянського гуртка.

Зростаючий інтерес шляхетських "мас" до історіописання в українських воєводствах відбився у буянні панегіричної літератури, геральдично-генеалогічних віршів, укладання сучасних, переважно військових, історій. Чи не найцікавішою пам'яткою такого роду став "Epicedion, себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького" (1585 р.). Уславлені українські думи, безумовно, знаходились у зв'язку з цим історико-літературним жанром.

Відсутність скільки-небудь чіткої межі між українським та білорусько-литовським світом у згаданий період позначилося на можливості "пити" зі спільних "криниць" культурної творчості. Центри екс-незалежного, але й досі значною мірою автономного Великого князівства Литовського мали чималі ресурси для продукування власного історичного наративу.

Ще долюблінська Литва вже мала опрацювання свого минулого в дусі ренесансного історіописання (Августин Ротундус-Мелецький створив свою, нині загублену, хроніку в 50-х рр. XVI ст.), але справжнім бестселером литовсько-руської історіографії стала праця Мацея Стрийковського (1547-1582) "Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі" (1582 р.) у Західній Європі знана також у латиномовному творчому перекладі-плагіаті Олександра Гваньїні (1534-1614) – "Опис Сарматії Європейської" (1578 р.).

Інакшим був стосунок до історичного наративу Московського царства. Знайомство українських кіл з панівною тут старою (середньовічною) літописною традицією, що мала, подекуди, краще збережену наративну базу, діяла як консервуючий чинник на форми історіописання в Україні. Втім, коли на рубежі XVI-XVII ст. з'являється потяг до "самобутності", взірці (не суть важливо доморослий псевдо-Нестор чи російська Лаврентіївська літописна редакція), несхожі із загальнорічпосполитськими, послужили за відправну точку для вибудови власного способу представлення минулого.

* * *

У царині форм і способів представлення минулого річпосполітська історіографія XVI – початку XVII ст. знаходилася в загальному руслі європейського ренесансного історіописання з його риторичною та ерудитською течіями. Причому, пальма першості явно віддавалась першій. Основними жанрами була вітчизняна хроніка, сучасна історія та біографія. Істотно менше уваги приділялось всесвітній історії та теорії історіописання. Поза слабкооригінальною працею М.Бельського "Хроніка всього світу" (1551 р.) та теоретичним трактатом Станіслава Іловського "Книжка про мистецтво історіописання" (1557 р.), який, цілком можливо, "випередив свій час", помітних прикладів такого роду не існувало.

Пояснення непопулярності всесвітньоісторичної проблематики в Речі Посполитій можна шукати у відмові її від статусу супердержави. Адже, тягарем рятівника християнського світу (від іновірців-турків та розкольників-протестантів) ще останні Ягеллони воліли поступитись на користь Габсбургів. Шляхетська революція середини XVI ст. також мала антиекспансіоністську спрямованість. Хоча на регіональному рівні Річ Посполита отримала певну "компенсацію" (монополізувавши "великолитовську" спадщину), але і тут справи вирішувались не так завдяки класичним "залізу і крові", як чинником, достоту тютчевсько-слов'янофільської, "любові", що надав імперіалізму-універсалізму річпосполитського проекту справді унікального забарвлення.

Тут нам не обійти проблеми т.зв. сарматизму. Гадаю, що вибір собі генеалогії сарматської "самобутності", а не греко-римської "типовості"*, став своєрідним самоусвідомленням місцевим ренесансним історіописанням феномену вищезгаданої унікальності. Інтегруючі спроможності сарматизму на регіональному рівні значно

* Як "найдостойніші" предки греки та римляни цінувалися по всій Європі ще з часів середньовіччя.

перевершували навіть мовноцентричні концепти спільноти (панславізм, пангерманізм тощо), відомі і середньовіччю. Сарматом міг вважатись і слов'янин, і балт, і німець, і угорець, і румун-молдованин, і навіть тюрк, аби тільки було бажання визнати свою причетність до співтовариства Сарматії.

Сарматський федералізм, гадаю, перевершив універсалістською вишуканістю навіть кирило-мефодіївський проект слов'янської федерації, що досі так багато промовляє для кожного українця. Не дивно, що "русин" зі "скіфського племені"* (Оріховський) сказав – я "також сармат"[3], а з людей з "руського" кола Я.Замойського вийшли прихильник мирної і полюбовної інтеграції переможеної Москви С.Жолкевський та захисник рівноправ'я (сарматського?) "народу руського" Ян Щасний Гербурт.

Притягальну силу сарматизму, зокрема на Україні, засвідчив і доморощений історіографічний клон – теорія роксоланства ("Роксолани – краще серед сарматів плем'я", теза, сформульована тим таки Оріховським). На жаль, екуменічна версія сарматизму лишилася ідейним конструктом незначного елітарного кола гуманістів, "маси" ж, хай вони й були "шляхетні" тяжіли до перелицювання сарматської теорії на міф про свою "винятковість", що дає право на зверхність щодо "інших" і потребує захисту "чистоти роду" від вискочок з кола отих "інших". Інтеграцію змінила сегрегація, що стала фатальним для всього річпосполитського проекту.

Іншою, вартою на згадку, характерною особливістю річпосполитського історіописання був слабкий первень офіціозу та інспірацій т.зв. придворної історіографії. Попри намагання навіть найбільш абсолютистського польського короля XVI ст. Стефана Баторія монополізувати історіографічний процес (існував наказ про заборону друку "неузгоджених" з монархом історичних праць), інтелектуали-історіографи стали переважно по боці шляхетської революції, доконаної на теренах Речі Посполитої. Причому, "законодавцями мод" виявились автори, пов'язані з різноманітними течіями протестантизму (зубожіння річпосполитського історіописання XVII ст. стало, не в останню чергу, наслідком "успіхів"

* "Скіфами" він кличе "не навернених" мешканців Сарматії – татар, росіян та ін.

[3] *Оріховський С.* Супліка до найвищого понтифікат Юлія III про схвалення взятого шлюбу// Українські гуманісти доби Відродження. Антологія у 2 ч. – К., 1995. – Ч.1. – С.228.

контрреформації[*]). Хоча "плюралізм" і не був ще осмислений як благо, реальні його прояви безперечно благотворно впливали на історіографічний процес.

* * *

Таким чином, річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. посприяла введенню вітчизняної інтелектуальної традиції в європейський премодерний контекст. Вона відіграла роль предтечі для багатьох концептів української історіографії, вплинула на форми представлення українцями власного минулого та осмислення "свого" місця у світовому співтоваристві. Засвоєння досвіду річпосполитського історіописання національною історичною наукою є як потребою її самоусвідомлення, так і одним з важливих кроків на шляху інтеграції до світового академічно-наукового простору.

[*] Впливи українських протестантських освітніх центрів (наприклад, у волинських Киселині та Гощі) на регіональні історіографічні ініціативи є наразі слабкодослідженою проблемою.

Ейдос.
1’2005.

Володимир Головко
Київ

„Археологія кризи історичної науки”: „сам як інший”

Рушієм наукової думки є суперечність і сумнів. Однак, вони досить рідко виносяться на публіку, оскільки є певний канон наукової праці – постановка проблеми та її вирішення. Однак наступний текст відходить від даного канону і є спробою аналізу власної роботи на вивченням проблеми кризи історичної науки. Формула та ідеологічний базис цього аналізу зазначена в назві. „Археологія” вказує на метод і відсилає до праці видатного французького мислителя Мішеля Фуко „Археологія знання”. Друга частина назви – „сам як інший” – є психологічною конотацією з однойменною працею іншого видатного французького мислителя Поля Рікера. В свій час ці дві провідні філософські постаті 1970-х років зіткнулися в творчих перегонах на заміщення посади очільника кафедри історії систем мислення в Колеж де Франс – переміг М.Фуко. Що – метод або психологічна установка – перемогло в моєму інтелектуальному агоні, вирішувати читачу.

Перед тим як безпосередньо перейти до предмету нашого розгляду, зроблю декілька зауважень. По-перше, хотів би акцентувати уваги на тому, що даний текст лежить в площині відносно нового напряму наукових досліджень – „історія ідей”, який суттєво відрізняється від традиційних історичних досліджень. Досить точно цю глибинну відмінність сформулював той же М.Фуко: „історія думок, пізнання, філософії, літератури примножує число розривів і відшукує труднощі, які породжуються перервністю, тоді як те, що, власне, і називається історією, – просто історія, – як здається, згладжує вторгнення подій заради збереження різноманітних нелабільних структур”[1].

---

[1] *Фуко М.* Археология знания. СПб., 2004 – С.40.

По-друге, досвід участі в дискусіях навколо проблем „кризи історичної науки” говорить про те, що досить рідко в них удається обговорити цей феномен як такий. Найчастіше розмови зводяться до роздратованих виступів частини істориків *pro domo sua*, сама постановка питання сприймається ними як спроба поставити під сумнів доробок історичної науки. В інших випадках захисним механізмом виступає іронія – мовляв, що взяти з „теоретиків, які не нюхали архівного пилу”. В результаті таких диспутів стає зрозумілим, що таке „криза в склянці води”, а от до вияснення того, що таке „криза науки” розуми вже не доходять. Спеціально, щоб уникнути цієї ситуації наведу політкоректне зауваження. Дана розвідка не намагається визначити, знаходиться або ні в кризі сучасна історична наука, і не кажучи вже про те, що не ставиться за мету дати якусь оцінку конкретним історіографічним ситуація, зокрема сучасній українській історичній науці.

Цей текст є роздумом над природою самого поняття „криза історичної науки”, це з одного боку. А з іншого, є спробою поділитися власним дослідом конструювання поняття „криза” в контексті досліджень розвитку української історіографії впродовж 20 століття. Тобто ключовими словами тексту є не „погано”, „хвороба”, „занепад”, а „епістемологія”, „дискурсивні практики”, „розрив”. Основним мотивом до її написання було прагнення якщо не усвідомити, то хоча б уяснити, за допомогою яких понять і теоретико-методологічних підходів можна було б дослідити кардинальні зрушення в історії ідей та мислення. Причому поняття „криза” виступає не стільки предметом, скільки засобом дослідження.

Згадується, спостереження відомого радянського методолога Георгія Щедровицького з приводу шляхів розбудови теорії мислення. З огляду на наявну наукову літературу він виділяв два підходи. Першій підхід базується на твердженні, що мова є мисленням, відповідно, вивчення мови є дослідженням мисленням. Прихильники другого підходу, навпаки, вважають, що мислення є мовою, відповідно, дослідження мислення є робота з мовою. Якщо екстраполювати цей абстрактне формулювання на історіографію, то воно буде звучати таким чином: мова (наявний категорійно-понятійний апарат) історика формує його мислення або, навпаки, мислення історика визначає використання ним тих чи інших концептів. Природно, що на практиці діалектично співіснують обидва феномени і лише з першого погляду ця класифікація може здаватися такою ж корисною як „дилема” про те, що виникло раніше – яйце або курка. Однак це суто теоретичне розділення дає можливість визначити „ідеальні типи”, стратегії

дослідження того, як використовуються поняття в науці, зокрема, „криза”. В цьому ракурсі питання формулюється наступним чином: чому виникає необхідність застосовувати до визначення певної ситуації оцінку „криза”. Самий факт наявності проблем у розвитку науки для цього не є достатнім.

Розповсюдження уявлень про кризу науки викликане в великій мірі кризовим станом суспільства. В той же час, кризові періоди наукове співтовариство переживало і раніше, однак завжди була психологічна установка, надія і впевненість, що вихід буде знайдений. Чим ближче до кінця XX століття, тим більше поняття „криза” ставало чимось звичайним. Ненормальність стала нормою, криза замість короткого й драматичного періоду її подолання стала більше сприйматися як перманентний стан, який, здається, взагалі ніколи не скінчиться[2].

З іншого боку, джерелом „кризових” оцінок розвитку науки є протиставлення її та суспільства. Іншими словами, коренем є необхідність вирішення дилеми – „наука для суспільства” або „наука для науки”. Для носія науково-технічних знань, яким властива кумулятивність, ситуація в науці не є кризовою до тих пір, поки поглиблюється пізнання законів природи, майже не щодня відбувається нові відкриття, створюються нові технології, впроваджуються у виробництво винаходи та на все це є державне або комерційне замовлення та відповідно вистачає коштів і ресурсів.

Кардинально іншою є ситуація в галузі філософських, психологічних, соціологічних, історичних, одним словом гуманітарних наук. Ці наукові дисципліни об’єднує те, що вони носять рефлексивний характер. Результатом діяльності гуманітарія є не кількість авторських аркушів його наукових праць і, навіть, не кількість їх накладу або читачів. Надметою роботи гуманітарія є ті думки, які породжують у читачів його праці, та ті дії, до яких вони спонукають. А якщо не породжують і не спонукають – то це вже є приводом говорити про кризу. Саме тому, науки гуманітарного циклу є притомністю, своєрідним лакмусовим папірцем стану суспільної свідомості. Відповідно, криза суспільства віддзеркалюється кризою гуманітаристики.

Говорячи про українське суспільство, стан її масової свідомості найточніше охарактеризувати поняттям „криза ідентичностей” – соціальної, національної, політичної тощо. В стабільні періоди історії

---

[2] *Краснодембський З.* На постмодерністських роздоріжжях культури. – К., 2000. – С.13.

людина рідко замислюється над тим, хто вона є, – все вже давно вирішено, їй залишається наслідувати зразки поведінки, вироблені її предками. Однак в добу соціальних трансформацій звична картина світу руйнується і людина намагається пристосуватися до нових умов, як правило, це досить хворобливий процес. Національною особливістю є те, що українське суспільство різко перейшло від відносно стабільного життя радянської республіки до невизначеного аморфного стану країни з перехідною економікою, тоді як, наприклад, західні суспільства мали більше часу для адаптації і поступово приходили до усвідомлення свого кризового стану. Кризовий стан суспільної свідомості в Україні обумовлений не тільки трагічними політичними трансформаціями кінця 1980-х – початку 1990-х років (стагнація і розпад СРСР, утворення українсько держави), але й не менш болючими процесами подальшого розвитку шляхів вирішення економічних, соціальних та культурних проблем, які виникли перед новою країною.

В умовах соціальних потрясінь перед українським суспільством з особливою гостротою постали шопенгауеровські „вічні питання": „Хто ми? Звідки ми? Куди ми йдемо?". Відсутність конвенційних відповідей на них обертається кризою ідентичності як окремо взятого суб'єкту, так і соціуму в цілому. Історична наука традиційно слугувала одним з провідних чинників конструювання національної, соціальної, політичної ідентичностей суспільства і людини. Адже, коли немає можливості обпертися на сучасне, то соціум апелює до минулого.

Однак за „українським рахунком" звичні механізмі історичної ідентифікації не спрацьовують, оскільки дискретність державної традиції, надзвичайно прозорі культурні кордони перетворюють пошук стійкої української ідентичності в щось подібне на „химеру"[3]. Наслідком цього стало посилення напруги по лінії взаємодії „історіографія – суспільство", які підсилювали кризові явища один в одному. Зокрема, спроби однобічного переписування історії, наприклад, в рамках націоналістичного дискурсу на противагу марксистсько-ленінському дискурсу, лише поглиблюють відчуження суспільства та історичної науки. В результаті, історіографія стає неспроможною, за спостереженням Ірини Колесник, виконувати одну з своїх головних функцій – світоглядної[4].

---

[3] *von Hagen M.* Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. 54, no 3 (Fall 1995). – P.670.

[4] *Колесник І.І.* Українська історіографія. XVIII – початок XX століття. К., 2000. – С.27.

Наступним шаром „археології кризи” є розуміння і оцінка самими вченими стану розвитку і трансформацій своїх наукових дисциплін. Саме наукам гуманітарного циклу властива активність в пошуках відповідного пізнавального інструментарію, в тому числі категорійно-понятійного апарату. Різноманітність підходів привела до своєрідного „термінологічного хаосу”. Так, в історичній науці кардинальні зрушення, які зазнала ця царина наукових знань, визначаються як „лінгвістичний поворот”[5], „відродження наративу”, „повернення літератури”[6], „постмодерністський виклик”[7], „занепад традиційної історії”[8], „доба сумнівів”, „критичний поворот”[9]. Одним з найбільш поширеним є концепт „криза історичної науки”.

З одного боку, ідейне навантаження поняття „криза історичної науки” показує специфічність тієї чи іншої історіографічної ситуації, з іншого, – в основі цього поняття залишаються так звані „вічні питання” історіографії: проблеми об’єктивності історичного дослідження, історичного синтезу, методів історичного пізнання, поняття прогресу в минулому тощо. Таке поєднання специфічних і загальних аспектів робить категорію „криза історичної науки” привабливою в суто історіографічних дослідженнях.

Відзначимо, що досить часто застосування поняття „криза” носить одночасно поверхневий, оціночний (негативний) та надто онтологічний характер (цього аспекту більш детально торкнемося нижче). В той же час, самі по собі розмови про кризу не доказують, що вона має місце в реальності, однак вони є ознакою „бродіння розумів”[10]. Одним з ефективних засобів подолання цього „бродіння розумів” є шлях прояснення смислу тих понять, що використовуються дослідниками, насамперед, це самий концепт „криза історичної науки”.

---

5 *White H.* Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore & London. 1973.

6 *Stone L.* The Revival of Narrative: Reflection on a New Old History // Past and Present. 1979, no.85. P.3-24.

7 *Ankersmit F.R.* Historiography and Postmodernism // History and Theory. Studies in the Philosophy of History. Volume XXVIII (1989). – P.137-153.

8 *Burke P.* Overture: the New History, its Past and its Future // New Perspectives on Historical Writing. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania. – P.1-23.

9 *Шартье Р.* История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. 1995. – М., 1996. – С.192-205.

10 *Эмар М.* Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. – Вып.1. – М., 1995. – С.7-22.

Звернемо увагу на відмінність вітчизняної та західної інтелектуальної традиції відносно окреслення епістемологічного горизонту поняття „криза”. Зокрема, його використання західноєвропейськими гуманітаріями покоїться на фундаментальній філософській основі. Тоді як ще на початку 1980-х років, радянський філософ М.Левінтов відзначав, що „криза” як особлива філософська і соціологічна категорія не виділялася і не вивчалася до останнього часу[11]. Теж саме можна сказати й про „кризу” як історіографічну категорію. Незважаючи на те, що інтенсивність використання поняття „криза історичної науки” в вітчизняній гуманітаристиці значно збільшилася порівняно з 1980-ми роками, його дослідження як пізнавальної категорії залишає бажати кращого.

У випадку української історичної науки гостроти додає той факт, що її ідейно-організаційна розбудова і кристалізація її ідентичності відбувалася вже в умовах кризи світової історіографії. Якщо давати коротке, дещо спрощене описання того, яким чином українські історики „працювали” з поняттям „криза”, то в результаті буде отримана наступна картина. Насамперед, дане поняття активно застосовувалося в українській радянській історіографії по відношенню до немарксистських напрямів історичної науки. З початку 1990-х років українські історична наука позбавляться від ідеологічної монополії марксистсько-ленінської методології і ввійшла в світовий інтелектуальний простір[12]. Цей процес обернувся тим, що кризові моменти в розвитку сучасної української історіографії частина дослідників пояснювала виключно дією негативних наслідків радянського стилю історіописання. В той же час, українські історики отримали можливість ознайомитися з тлумаченнями поняття „кризи” західними дослідниками, а також українськими еміграційними вченими. Провідною тенденцію стала онтологізація поняття „криза” до самої сучасної української історіографії, тобто воно перестає бути метафорою і йому надається статус об’єктивної реальності (принаймні, спостерігалась така психологічна установка).

На „поверхні” наукової літератури здається, що використання й смислове навантаження поняття „криза історичної науки” залежить виключно від суб’єктивним преференцій того чи іншого автора. В

[11] *Левинтов Н.Г.* Социально-философское содержание категории «кризис» // Философские науки. – 1980. – №1. – С.39-49.

[12] *Жук С.І.* Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.45-53.

сучасній історичній науці мають місце наступні концептуальні підходи до інтерпретації поняття „криза”:

- криза як наслідок занепаду ідеологій, „великих філософій історії”, „гранд-наративів”[13];
- криза як природній стан науки[14];
- криза як конфлікт старого і нового[15];

В ракурсі різноманіття поглядів і суджень, завданням „археології кризи” було „стерти автора”, показати історіографічну обумовленість оцінок які давалися, тим самим повернувши метафоричність звучанню поняття „криза історичної науки”. Для вирішення даного завдання був заснований підхід, який найточніше було б назвати логіко-структурний. Тут слушно привести спостереження М.Фуко. Він, посилаючись на доробок Ж.Кангілема, зауважує: „історія поняття не завжди і не в усьому є історією його постійного уточнення, його безперервно зростаючої раціональності, його градієнту абстракції, історія поняття є, скоріше, історією різноманітних полів його утворення і валідності; історією послідовних правил його застосування, множини теоретичних середовищ, в яких відбулося і завершилося його вироблення”[16].

Відповідно, до обраного логіко-структурного підходу була проведена деконструкція поняття „криза сучасної української історичної науки”. В результаті цієї операції були виокремлено ряд дискурсивних практик.

По-перше, *„криза буржуазної історичної науки”*. Простір цього поняття утворювала ідеологема марксистсько-ленінської методології, в рамках якої радянська історична наука розглядала західний історіографічний процес виключно як неухильний занепад і загнивання немарксистської парадигми. І як не парадоксально, самий факт наявності кризи в історичній науці Заходи мав і позитиві конотації, це пояснюється підсвідомою установкою на те, що рано чи пізно західні науковці, розчарувавшись в „буржуазній методології” будуть змушені перейти на марксистсько-ленінські засади.

В той же час, розпочавши рух в освоєнні простору цього поняття з викривання дії зовнішньонаукових чинників („класова ідеологія”), радянські історіографи з часом все більше приділяли увагу

---

[13] *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – №2-3. – С.21-36.
[14] *Бродель Ф.* Динамика капитализма. – Смоленск, 1993.
[15] Интервью с Жаком Ле Гоффом // Arbor mundi. – 1993. – №2. – С.160-167.
[16] *Фуко М.* Археология знания. – СПб., 2004 – С.37-38.

внутрішньо науковим факторам. Відповідно, відбулася трансформація смислового навантаження концепту „криза буржуазної історичної науки” – з загнивання до „хвороби зростання”. Важливим також є те, що ідеологічні опоненти – радянські і західні науковці – погоджувалися в тому, що світова історична наука перебуває в кризі, лише по-різному визначали її причини і головні чинники та симптоми.

По-друге, *„криза-перебудова радянської історичної науки”*. Потреба в створенні цього термін-новотвору була визначена необхідністю інтелектуально „схопити” смислові зрушення в радянській історіографії другої половини 1980-х років, які проходили під гаслами перебудови, а по суті представляли собою спробу осягнути кризові явища. По суті, поняття „криза-перебудова” за своїм смисловим навантаженням було радянським еквівалентом поняття „кризи як зростання” (тим самим, радянська історіографія вписувалася в світовий історіографічний процес). В такому вигляді, воно лежало в дискурсі поняття „криза буржуазної історичної науки”. При цьому, своєрідними інтелектуальними донорами смислового навантаження поняття „криза-перебудова” виступали фахівці з історії західної історичної думки.

Паралельно з „кризою-перебудовою” в полі концепту „криза буржуазної історичної науки” сформувався третій дискурс – *„криза марксистсько-ленінської історіографії”*. Фактично, в якості об’єкту критики місце західної історіографії зайняла радянська, якій відмовляли в науковій цінності і вважали різновидом політичної пропаганди. Відзначу, що в українській історіографії саме цей напрям набув чи не найбільшого розвитку. При цьому критика йшла не стільки в теоретичній площині, скільки в ідеологічній.

Одним з поясненням цього є існування четвертого дискурсу, який сгенерували українські діаспорні вчені, – „криза української „совєтської” історичної науки”, дзеркальним відображенням якого стала критика марксистсько-ленінської історіографії в українській історичній науці.

Можна також виокремити п’ятий дискурс – „криза української „вільної” історичної науки”. Йому властива увага до внутрішньонаукових чинників, причому в формуванні даного дискурсу приймали участь крім українських діаспорних вчених й представники західного наукового світу.

Нарешті, в 1990-х роках ми можемо стверджувати про поступове формування шостого дискурсу, для якого теж характерна увага на еволюції самої науки, а соціальні та ідеологічні чинники відіграють другорядну роль. Крім того, в рамках цього дискурсу

кризові явища української історичної науки розглядаються в контексті подібних феноменів світової історіографії.

Отже, поняття „криза сучасної української історичної науки” представлена як результат динамічної взаємодії шести дискурсивних практик. Виникає природне питання, що дає подібна деконструкція? Насамперед, це аналітичний інструмент для дослідження історії гуманітарної думки 1990-х років, якій дає змогу відійти від поверхових оцінок виступів тих чи інших науковців та викрити глибинні їх сенси і повідомлення („мессежді”). Крім цього, цей інструментарій дозволяє зафіксувати наявність або відсутність розриву з попередніми історіографічними традиціями, незважаючи на ідеологічну риторику виступаючого. Нарешті, досвід деконструкції поняття „криза” може бути застосований для роботи з іншими концептами, смислове навантаження яких є суперечливим з наукової чи ідеологічної точки зору (наприклад, українська нація, державність, культура тощо). Нарешті, логіко-структурний підхід дає можливість вирішити проблему інвентаризації інтелектуальних традицій української гуманітаристиці, завдяки спроможності нівелювати їх ідеологічну складову і осягнути їх в динаміці та суперечності.

Ейдос.
1’2005.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

Медитації навколо можливостей дослідження *онто-психо-простору* в українській “історіографії”: випадок з М.Грушевським*

Вона досить серйозно ставиться до викладання історії. "Це найрелевантніший предмет”, – одного разу сказала вона мені, використавши модне у ті дні серед викладачів слово, яким вони позначали доречність. “Все, що відбувається зараз – це наслідок того, що відбувалося у минулому”.

Ірвін Шоу. Нічний порт’є.

0. Пере-пустка: філософський вимір інтерпретації присутності “геометрії” в “життєписьмі”

Запропоновані міркування не є власне дослідженням у “академічному” сенсі цього слова. Це радше *експериментальна демонстрація* того, *“що”* і *“як”* би вивчала *“історіо-графія”*, якби сферою її дисциплінарного занепокоєння виступала *“графіка історії”*

---

* Недосказаним цього тексту могло б бути те, що виступало його первинним задумом. Фактично цей текст (такими були “авторські інтенції”) під титлом “Геометрична модель” дослідження “життєписьма” в українській історіографії” мав набути власне місце у формі окремого підрозділу монографії *Ващенко В.В.* Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.С.Грушевського). – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – 408 с., але, з певних причин, не увійшов до самої книжки. Його “місцем примусової прописки” планувався 4 розділ (§ 3), а “метою” – продемонструвати на текстовому матеріалі української історіографії, насамперед позначеному сигнатурою М.Грушевського, дієвість різноманітних “постструктуралістських” технік прочитання філософеми “історія – життя”. Така демонстрація дієвості “геометричної” парадигми щодо повинна була доповнити “е[сте]тико-економічну” та “фемінну” моделі “життє-пис(ьма)”. Задум полягав у тому, щоб, звертаючись до одних і тих самих текстів М.Грушевського бачити крізь призму різноманітних дослідницьких парадигм метафоричні ряди життя-історії, кожного разу накремлюючи нові сенси “життєписьма” історика.

або, інакше кажучи, – *“геометрія історіописання”*. Таким чином, цей текст може бути вільно позначений як “медитації навколо” можливостей цілковито *уявної* дисципліни, пунктирно окресленої нами як “геометрія історіописання” – й виступає тією стислою програмою, або, точніше, “ядром” певної дослідницької програми з своєрідними “вкрапленнями” прикладів, розгортання яких, сподіваємося, продемонструє сенсовні “прибутки” та “сферу накопичення” для дисциплінарно конституйованої, вповні вдоволеної собою й, можливо, втомленої від замкнутої на собі циркуляції “серійних ідей” традиційної історіографії.

Дослідницьким полем медитацій буде сукупність *“просторово-фігуративних”* висловлювань текстів українських істориків (з притиском на текстах М.Грушевського), в яких прописана формула “історія – життя”. Причому, пунктом нашого зацікавлення виступатиме як наведений “стислий”, так і “розширений” варіант даної формули у формі: “історія – (самопізнання) життя“. У відповідності до цього, архітектоніка медитацій буде підкорятися бінарному принципу структурування: перший параграф буде простором вивчення ефектів “короткої формули”, другий – “подовженої”.

Відправна точка того, “як” досліджується?, випливає з таких припущень:

1. Якщо “історія” в текстах українських істориків може розпізнаватися як “життя”, якщо традиція “istoria est... vita” з усіма її варіаціями існування все ще тримає міць власного голосу, то що значить ця формула з перспектив її подальшого дослідження? Очевидно, що розпізнана у такий спосіб *“історія” розкривається в “онтологію”*, принаймні, якщо все ще зважати на “класичну традицію”, наприклад, на Аристотеля: “*Буття* для живих створінь – це *життя*”[1]. Не менш очевидним є також, що дана “бінарна зв’язка” позначає дисциплінарний *кордон та позику*, no men’s la[e]nd “історії” та “філософії” і як така не є ані полем виключно “історії”, ані простором “філософії” й то, насамкінець, можливо, дещо невизначеної “філософії історії” або більш легітимованої “інтелектуальної історії”[2].

[1] Цит. за: *Арендт Х.* Між минулим і майбутнім. – К., 2002. – С.47 (розділ “Поняття історії: давнє і сучасне”).

[2] Питання відкриття кордонів “філософії” та “історії” і співпраці істориків та філософів, навіть у трансатлантичному інтелектуальному просторі, звиклому до полідисциплінарних підходів та дискусій, виглядає лише неблизькою перспективою відкритого майбутнього. Сміливу спробу розірвати фахову погорду можемо знайти в унікальному збірнику есеїв університету Джорджія, які з'явилися в результаті

З цих перспектив виникає потреба окреслити й позначити як дисциплінарний простір, здатний відстежувати специфіку цього "живого" зв'язку "історіографії" та "онтології", так і дієві дослідницькі моделі, здатні зафіксувати цей простір.

2. Певні дослідницькі парадигми, засоби розкриття концепту "життя", що існують у "філософії", наприклад, в "герменевтичній онтології" Гадамера[3] не є вповні задовільними. Назвемо всього одну, але суттєву причину: вони, на наш погляд, не є достатньо чутливими стосовно "нашої проблематики" – "життя" у таких парадигмах виступає як правило *самовладним,* поза іншим елементом зв'язки – "історією", тобто власне випускається те, що становить спеціальний інтерес історика[4].

3. Власне більш вузька, "історична" зацікавленість цією "формулою" простежується у представників того напрямку, який, за звично спрощеною рубрикацією, зараховується до "філософії життя". Наприклад, у О.Шпенглера, який розкриває засоби презентації "життя" у недвозначному висловлюванні своєї найвідомішої праці: "*Простір у всіх його різновидах*, в яких він здійснюється для окремих людей *й вповні домовитися стосовно яких... неможливо*, *повинен бути <u>знаком та виразом самого життя</u>, <u>самим первинним й міцним з усіх його символів</u>*"[5]. Таким чином, первинним "знаком", "символом" "життя", якщо враховувати "стратегію О.Шпенглера", виступає "простір". Й

спільної конференції філософів та істориків (трьох істориків та восьми філософів): At the Nexus of Philosophy and History. – Athens, Ga: University of Georgia Press, 1987. – 233 p. Для нас збірник цікавий ще й тим, що тут (у частині 2, есеї Dauenhauer) висвітлення "історії" крізь філософські (в т.ч. і "просторові") конструкти М.Хайдеггера.

[3] Інші можливості потрактування "життя" надає нам герменевтична традиція, яка, наприклад, у текстах Х.Г.Гадамера, вказує на свої безпосередні витоки – на одного з батьків-засновників "філософії життя" і одночасно герменевтики – Дільтея. Аналізу поняття "життя" у Е.Гусерля Х.Г.Гадамер присвятив окремий розділ відомої праці "Істина та метод". (Див. розділ: Понятие жизни у Гуссерля и графа Йорка // *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988. – С.293-305).

[4] Натомість, серед напрацювань сучасних російських авторів у питанні, що нас тут спеціально цікавить можемо назвати ґрунтовну працю представника відомого "томського центру методології історіографії" В.М.Сирова. (Див.: *Сыров В.Н.* Расцвет и закат европейской философии истории (От Бэкона к Шпенглеру). – Томск.: НПТ "Курсив", 1997. – 395 с. Зокрема, Гл.5 цієї монографії, починаючи від дискредитації метафізики А.Шопенгауером до "онтологічно-історіографічного" розгляду творчості Ф.Ніцше, В.Дільтея, Г.Зімеля та, О.Шпенглера та Баденської школи неокантіанства містить багато корисної інформації щодо нашої проблематики).

[5] *Шпенглер О.* Закат Европы. – Минск, 1998. – Т.1. – С.258.

"історіографія", яка б наважилася вивчати "семіозис життя" мусила б бути насамперед і в першу чергу "просторовою історіографією".

4. Інша "дослідницька стратегія" розкриття сенсовності "онтологічного простору" випливає з зауважень, сформульованих найвідомішим представником "філософії діалогу" М.Бахтіним: "Вміння *бачити час*, читати час у *просторовому цілому світа* й, з іншого боку, *сприймати наповнення простору* не як нерухомий фон та раз й назавжди готову даність, а як ціле у становленні, *як подію*; це вміння *читати прикмети ходу часу у всьому, починаючи від природи й закінчуючи людськими... ідеями (аж до абстрактних понять)"*[6]. Така переорієнтація точки зору та фокусування в українській історіографії вимагає плекання своєрідної "*культури ока"* (висловлюючись за М.Бахтіним) замість домінуючої й досі *"культури сідниць"* (культури, яка визнає максимально тривале *сидіння в архіві* найвищою чеснотою й водночас ознакою професіоналізму історика, а процес відкриття зводить до "відкриття джерел" – архівних одиниць. Ми ні в якому разі не проти архівів – лише проти *домінування* такої "культури"). Як бачимо така "культура ока" передбачає вміння "бачити час" у "просторі" й сприймати саме "просторове наповнення" та "рух простору" з перспектив його становлення.

Отже, "читати символіку ідеального простору", а у "просторі" – відповідно символіку "часу" та "життя" історика та його історій – від "біографічних" до "наукових" – то значить виконати одночасно як метапрограму М.Бахтіна, так і О.Шпенглера, діяти у "фарватері" "філософії діалогу" та "філософії життя".

5. Традиційно "ідеальний простір" досліджується "геометрією", якщо під геометрією розуміти визначення, подане Е.Гусерлем: "...геометрії (ім'ям якої ми позначаємо заради стислості усі дисципліни, що займаються формами, математично існуючими в *чистій просторовості-часовості*)..."[7]. Отже, потрібна своєрідна "геометрія", яка б читала "онтологічний простір" "історіописання". Цим кроком ми, можливо, замикаємо коло й повертаємося до тієї занадто відомої класичної філософської традиції, яка у самих своїх "початках" "об'єднувала" або, точніше, ніколи "не роз'єднувала" "геометрію та філософію", "онтологію та геометрію", повертаємося до

---

[6] *Бахтин М.* Роман воспитания и его значение в истории реализма // Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С216.

[7] *Гуссерль Э.* Начало геометрии // *Гуссерль Э.* Начало геометрии. Введение Ж.Деррида. – М., 1996. – С.211.

напівлегендарного гасла, яке було викарбувано над "Академією" Платона: "Негеометр нехай не увійде".

Таким чином, фіксується наявність: а) сукупності висловлювань української історіографії, яка розкриває "історію" через "життя" й відсутність випробуваних дослідницьких стратегій, які б дозволяли деконструювати цю "формулу"; б) традиційне, занадто тривке окреслення "життя" через "символіку простору" (О.Шпенглер), яке "закликає" до розкриття "семіозису простору"; в) культурологічний проект М.Бахтіна, який "вимагає" читати "простір у становленні і час у просторі"; г) дисципліна "геометрія", яка, з одного боку, вивчає "існування" "ідеальних (математичних) форм, фігур" у "чистій просторовості-часовості" й, з іншого, легітимує таке "існування". Виходячи з цих "логічних" побудов припускаємо: там, де *історія* співвідноситься з *онтологією*, коли, наприклад, вона вирізняє свій сенс через символіку "життя" – вона мусить оперувати символікою "простору". І якщо "історія як життя" виступає "глибинною структурою" історіописання (або саме з того моменту), а "життя" визначається через "ідеальний простір", то присутність "геометрії історіописання" як певної деконструктивістської техніки виправдовується суто "онтологічно та ессенційно", а не вузькодисциплінарно. Кожен раз така очікувана у текстах істориків зустріч з "простором" проявлятиме себе як "жива метафора", що свідчить: десь поблизу відчувається "запах життя історика" й водночас просторові глибини онтології. Ще одне зауваження навздогін. Для нас ніколи не існувало розрізнення поміж *"психо-" та "онто-"* "історика" та його "історій". Припущення, покладене в основу цих медитацій полягає в тому, що "простір і час", "життя" в науковому "історіописанні" певного історика є лише проекцією "життєвого простору", сконструйованого істориком у його "біографіях" як "відповідь" на різні "особистісні виклики" та "прикордонні ситуації".

І. До "психо-онтології" "реставрації втраченого" М.Грушевським: "гештальтколо життя"

Медитації навколо "геометричної історіографії", "історіографії", яка повинна відстежувати *форми* прописування "графіки життя" й випробовувати потенціал власної дисциплінарної виправданості прочитанням "онтологічного простору" (насамперед, "часу у просторі") розпочнемо з *"кола Мандали"*[8]. Або, відсторонюючись від

[8] "Мандала. Магічне коло. У К.Г.Юнга символ центру та Самості як психічного універсума... відтворення нового центру особистості. Символічно репрезентується за допомогою кола, симетричного розташування якоїсь чотирикратної кількості (див.

відлякуючої “містики” “глибинної аналітичної психології” К.Г.Юнга[9] й звертаючись до не менш респектної “мови науки”, – почнемо з того, що гештальтпсихологія, з “легкої руки” Віктора фон Вайцзеккера, називає “*гештальтколом життя*”. Таким чином, сконцентруємося на циркуляції “елементарної геометричної фігури”, на певному нав’язливому “колообігу життя”, не помітному при застосуванні традиційної “історіографічної” оптики, але вплетеному в українську традицію при відповідному розумінні самої цієї традиції як “вкоріненості у ґрунті”.

Так от, не задля відсилки до “джерел”, а з перспектив певної попередньої тематичної прив’язки, стороннього “літературного” та “мемуарного” входження у проблему й водночас її об-ґрунтування, причому об-ґрунтування саме у тому сенсі, в якому “геометрія” з самих своїх початків відсилала до вимірювання та окреслення території, яка внаслідок такого людського освоєння ставала “життєвим простором”, “рідним ґрунтом”, наведемо вислів двох, пов’язаних з “українським ґрунтом”: “*Життя як такого немає. Є лише величезний життєвий простір*, на якому ви можете вишивати... все, що вам

Кватерність). У ламаїзмі й тантра-йозі мандала є інструментом спостереження, місцем народження й перебування божества. Спотворена манадала: будь-яка форма, що відхиляється від кола, квадрата чи рівнобічного хреста, або чиє головне число не чотири й не кратно чотирьом... Мандала означає коло, а точніше – магічне коло й ця символічна форма... розповсюджена не лише на Сході, але й у нас, особливо в Середньовіччі... Специфічно християнські мандали утвердились в ранньому Середньовіччі. Більшість з них зображує Христа у центрі й чотирьох євангелістів у чотирьох кардинальних точках... ” (*Юнг К.Г.* Воспоминания. Сновидения. Размышления. – К., 1994. – С.375).

[9] Короткий коментар. Нову хвилю “упередженого” ставлення щодо доцільності використання юнгіанських конструктів у “наукових дослідженнях” підняла праця R.Noll – проф. Прінстонського ун-ту (див.: *Noll R.* The Jung Cult: Origins of a Charismatic Movement. Prinston: Prinston UP, 1994. – 387 p.), в якій у досить провокативній формі, проте, не без певної дієвої аргументації доводиться, що такі концепти текстів К.Г.Юнга як “колективне безсвідоме” та “теорія архетипів” мали відповідники наприкін. XIX ст. у окультизмі, нео-язицництві та соціал-дарвінізмі й, з іншого боку, у природничих науках. Натомість розрив К.Г.Юнга з З.Фройдом у 1912 р. розглядається R.Noll не як розщеплення в межах психоаналітичного руху, а взагалі як *розрив з інституціями науки* і заснування ним *нової релігії*, яка відсилала до ритуалів “перенародження” (“individuation”) як вони виконувалися в античних культових містеріях-вченнях. Сьогодні ця праця викликала потужні дебати, насамперед у США. Незважаючи на те, що інтерпретації R.Noll були підтримані деякими сучасними авторитетами у галузі “історії психіатрії” й “дискурсивності хвороб”, зокрема, з того ж таки Прінстона – йдеться, насамперед, про Mark S. Micale, ми залишаємо цю проблему відкритою.

заманеться..."[10]. Й далі: "*Поступово звужується коло*. Я вже окреслений крейдою, як *гоголівський філософ Хома Брут*. "Заплющ очі! – шепоче мені внутрішній голос. – Бо загинеш". І я заплющую їх... Щоб врятуватися. *Щоб жити. Звужується коло*..."[11].

Це щеплення нашої розвідки цитатою з мемуара О.Вертинського голосом М.Гоголя чи навпаки (невідомо хто через кого говорить, що є "складником" чого: йдеться про "мемуар" співака та поета чи про літературний твір письменника) виконує роль збільшувального скла традиції, фіксує увесь поступ, який виявиться помітним у інших представників цього ж "ґрунту і часу" – М.Грушевського, В.Антоновича... Після О.Вертинського-М.Гоголя вже не буде виглядати як випадковість, аналогія їх сказаного й продуманого щодо "життя", бо за нею проглядатиме традиція й те, що вона за собою тягне: "простір життя", позначений як "коло життя", ефекти звуження цього кола як ознака "вмирання" та "послаблення життя" й навпаки "розширення кола й простору" як свідчення зростання вітальних сил. Доведеться ще дивуватися наскільки в усіх подробицях та ефектах це все повторюватиметься, насамперед, у М.Грушевського...

Існує, не обмежена простором лише мемуарів, стійка "психічна настанова" М.Грушевського у напрямку від *"життєвого кола"* до того, що він називає "реставрацією втраченого (або "поверненням минулого, погубленого часу")", а ми назвемо – "*психічною моделлю жесту його історіописання"*. Причому ця "настанова" настільки стійка, що підлягає власне як самоаналізу М.Грушевського у інтроспективних вправах його "Споминів" (1918-1922 рр.) ("*<u>я помічав за собою се не раз і потім</u>*"), так може бути зафіксована стороннім аналітиком ще раніше – у тексті "Щоденника" (1890 р.). Причому, саме у цьому, "ранньому", сказали б, "містичному" варіанті "Щоденника" вона з усією відвертістю недвозначної прописки тягне за "гештальтколом життя" й серію "метафізичних" чи б пак, "онтологічних" уявлень з усіма ефектами "простору", "руху", "часу", "особистості"...

---

[10] *Вертинский А.* Размышления // За кулисами. – М., 1991. – С.295.

[11] Там само. – С.297.

Таблиця І. Порівняння техніки "реставрації втраченого" у мемуарах М.Грушевського

Назва мемуару	Назва мемуару
(Щоденник, 1890)	(Спомини, 1918-1922)
1. "...се такий **circulus viticrus *(життєве коло – лат.)***, що бьосся мов в колесі - звичайно думками..."[12] […до цього]: "...чоловік переміняючи часто оселість, **губить частичку от себе самого**... коли ж живе завше на єдиному місці, то округ єго стає якесь **коло одухотворення** – гля єго, котре впливає, **вертає єму минуле**, **погублений час...**"[13].	2. "Я помічав за собою се не раз і потім. Спочатку я старався кожну неудачу, кожну утрату нагородити новим зусиллям **реставрації втраченого,** але реставрування ніколи не давало повного вдоволення, навпаки – воно ятрило спомини про страчене, що здавалось коли не кращим, то відмінним і не заступленим реставрацією. В результаті те завзяття, упертість чи витривалість, котрою я хотів дати реванш за удар, заданий мені, приносив, може, більше прикрості, ніж вдоволення і, мабуть, було б краще, якби я вмів відразу миритись з ударом, з утратою, не стараючись боротися з долею і давати їй реванш"[14].

Припущення, яке дозволить прискорити хід наших медитацій – це впевненість у тому, що саме у лабіринтах цього, дещо нав'язливого психічного бажання "реставрації втраченого" (його риси "проступають" на письмі 1890 р. й не "розчиняються" у роках 1918-1922) треба шукати той прихований годинниковий механізм, який кожного разу запускав у дію сам жест *М.Грушевського* "писати історію". Й самі його численні *"історії", так виглядає наша гіпотеза,* – то всього лише *одна з відмін діяльності по "реставрації минулого"*, "туга" за "втраченим", яке потребує повернення й переформульовує "онтологію" історика під "психовпливом". Таким чином, простором

---

[12] *Грушевський М.* Щоденник / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997 – С.83 (від 20 грудня 1890 р., розширити – бо йдеться про дорогу (шлях) думок і завмерле коло).
[13] Там само. – С.75 (7 листопада 1890 р.).
[14] *Грушевський М.С.* Спомини // Київ. – 1988. – № 11. – С. 125.

нашого зацікавлення буде не стільки “психологія творчості”, скільки її “онтологія”, “метафізика” та “графіка”, що випливає з “психе...”. Отже, в силу того очевидного, на наш погляд факту, що психологічний імпульс, який живить акт “реставрації втраченого” у наведених уривках, можливо живить також і весь процес історіописання М.Грушевського – його “психологію” також треба буде дослідити.

Діючи ретроспективно, проти течії часу, відповідно до прикінцевої стратегії порівняти “моделі” “реставрації минулого” 1890 та 1918-1922 рр., почнемо з деконструкції найближчого до нас у часі “надпису” М.Грушевського.

1. Автобіографії:

А.”Спомини”: реставрація втраченого

Таблиця II. *Символічний обмін діяльності по “реставрації втраченого”.*

Елементи обміну	Втрачене (“минуле”)	Діяльність по “реставрації втраченого” (“праця”, спрямована на ототожнення)	Реставроване (“сучасне”)
Аксіологія	Краще	Породження відмінності (Differance)	Гірше
Психо-ефекти	Повнота вдоволення	Втрачений залишок до “повноти вдоволення”	Неповнота вдоволення
Онто-ефекти	Доля		

Всі подальші роздуми цього підрозділу – то лише пояснення цієї таблиці.

1.Аксіологія: цінність минулого

Проект реставрації втраченого М.Грушевського ґрунтується на *еталоні минулого* й тому незаперечною є абсолютна цінність минулого коштом сучасного. “Сучасна” діяльність, яка поглинає час теперішнього – діяльність по реставрації – лише задля того, щоб повернути минуле, випродукувати копії з минулого, яке є взірцевим[15].

[15] Бажано було б зкласифікувати таку форму ставлення до “минулого”, наприклад, використовуючи як “класифікатори” ціннісні настанови, які існують у різних релігійних системах, враховуючи “християнську релігійність “Щоденника” 1888-

2.Онтологія: інтенція-проект / реалізація.

Онтологічно *психологічний проект* "реставрації втраченого" у "Споминах" організовується *рухом ототожнення*, який спрямовується "втраченим" як взірцем-оригіналом. Отже, сенс *успішної* діяльності по "реставрації втраченого", вочевидь, полягав би у "поверненні того ж самого", коротко кажучи, у підтвердженні онтологічного домінування *принципу тожсамості* або *циклічності*, "принципу ідеального кола".

Власне *"практична" реалізація проекту* веде до відтворення чогось іншого, продукування "симулякру", деякої "подоби-не-тотожності" "минулому", що розглядається як *провал проекту* й розладнання того, що в ньому з самого початку закладалось як творча "авторська" інтенція "реставрації втраченого".

Сама реалізація проекту є унаочненням того, що процес освоєння буттєвості ("колекціонування" як модель будь-якого процесу) носить *лінеарний, незворотній* характер, а повернення чогось у формі абсолютно тотожного є *неможливим*. Та, показово, що це ні на мить не призупиняє діяльність М.Грушевського по "реставрації" й він з фанатичною наполегливістю, вартою кращого застосування, раз у раз *психічно* випробовується "буттям у становленні" й зазнає *онтично* запрограмованої невдачі. Наголошуємо, ця "онтично запрограмована невдача" не є результатом "суб'єктивної" "неспроможності дії" конкретної людини (на прізвище М.Грушевський), а розглядається ним як "кордон неможливого" *людського взагалі*, є "долею". Таким чином, проект М.Грушевського з самого початку виступає або як "утопія", або як різновид екзистенційного "бунту абсурду", й у всілякому разі – як *"виклик долі"*, що породжується зіткненням *онтичного* з *психічним*. *Конфлікт з реальністю лежить в його основі.*

Певний "вислід" корисний для історіографії можна зробити вже зараз.

На позір все виглядає так, немов М.С.Грушевський й на поч. XX ст. все ще залишається у лещатах того давно освоєного й звідси "традиційного" "позитивістського" простору історіописання, каркас якого утримувався імперативом "абсолютної тотожності" *онтичного-психічного* вже на поч. XIX ст. Принаймні, ототожнююча психо-настанова М.Грушевського "реставрувати втрачене таким, як воно

1894 рр. У збірнику "Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования. – К.:Наукова думка,1987 на с.209 такий різновид сприйняття часу міг би бути охарактеризований як "конфуціанський". "Римський стоїцизм" гіпостазує цінність теперішнього, християнство – міфічного майбутнього, а даосизм – вічність.

було” (у минулому) принципово нічим не відрізняється від аналогічної переконаності Л. фон Ранке у тому, що він <u>*здатен*</u> й може писати “те, що було насправді”. Проте, Л. фон Ранке, насправді, ніколи не опікувався “зайвим” питанням: чи він “здатен” це зробити, а М.Грушевський, з іншого боку, зовсім не переконаний у людській “здатності” до цього. Навпаки. Для М.Грушевського такий рух темпорального освоєння у 1918-1922 рр. є скоріш формою бунту проти реальності -“долі”, аніж відповідає фактичному стану “речей” та “природному” ходу справ. Історик, дотримуючись такої тотожності, суперечить “природі”. Він змушений орієнтуватися на тотожність, розуміючи, що виконати цього завдання не може. Отже, психо-настанова М.Грушевського у “Споминах” – це історія того, як “позитивістська парадигма” історіописання перетворюється на форму екзистенційного бунту.

3.Психологія: втрати під питанням

Що розпочинає кожного разу ототожнюючу “гру історіописання” М.Грушевського? Що виступає *психічним його* історіописання? А найголовніше, що примушує М.Грушевського діяти, знаючи, що повна реставрація неможлива, діяти з очевидними психологічними втратами: “*неповнота вдоволення (від реставрації)*, *більше прикрості ніж вдоволення”*? Він “працює” лише для того, щоб отримати “більше прикрості, ніж вдоволення”, щоб ще раз “втратити”. Більше того, він знає, що *завжди буде так*, що це “доля”, й тим не менш, “уперто та витривало” “реставрує”. Як така “символічна економіка” розтрат може бути “мотивом” історіописання?

Якщо відкинути відразу певну вроджену “мазохістичність”, “бажання страждати” як сутнісну характеристику психіки М.Грушевського[16] й як модель пояснення, то виникають питання щодо функціонування такої збиткової “символічної” економіки.

1) По-перше, доцільно зауважити, що, незважаючи на те, що уривок зі “Споминів”, який ми тут розглядаємо, був “широким психологічним узагальненням”, яке витікало з “прикладу втрати колекції”. Проте, треба пам’ятати, що це узагальнення не існувало автономно, без зв’язку з самим цим “прикладом”, а напряму, “індуктивно” виводилося з нього й звідси його “економія” не є самодостатньою.

2) По-друге, існувало й ще одне, на цей раз ще більш “широке” “психологічне узагальнення”, в простір (саме простір) якого

[16] У “По той бік принципу задоволення” й інших метапсихологічних працях З.Фройд відкидає “теорію мазохізму” й ми діємо в цьому ж руслі.

вписувався "випадок з колекціонуванням" й відповідно "проект по реставрації втраченого" й яке безпосередньо торкалося "простору життя" М.Грушевського.

"Може бути, се пояснюється *моєю нервовою вдачею*, яка вимагала як потім, так може й тоді, *щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене вщерть, так, щоб у нім не лишалось порожнього місця*, щоб воно горіло в неустаннім досягненні. Я ніколи не вживав наркотиків котрі б ослаблювали сю потребу вражень і напруження і через те *мусів наповняти сю порожнечу життя* – так би сказати, *коли не чимось реальним, то якимсь сурогатом, котрий би не давав місця для вражень пустости*. Очевидно, се було в мені вже тоді, *хоч обгострилась нервовість в мені пізніше під впливом різних фізичних хороб і моральних переживань...*"[17].

"Колекціонування" й виступало тим прикладом "сурогату життя", яке заповнювало "порожнечу життя", не давало відчути цю "порожнечу". (те що буде названо "неврастенією").

Отже, з самого початку "колекціонування" – то "сурогат". Й втрата колекції – то *втрата "сурогату"*, а не взірця. Й на цьому "фоні" зрозумілим видається збитковість економіки по "реставрації.

Коли відбулася "заміна батька" (взірця) "графом Орловим" (симулякром), то нагадаємо, ця заміна призвела до руйнації частини колекції М.Грушевським. Залишилися марки як "символ батька". І от тепер, втраченою (вкраденою) виявляється саме ця частина колекції. Ця втрата відчувається як повторна "втрата батька". Смерть батька – втрата, яка ніколи не може бути заступленою жодною реставрацією.

Психологічно: зацикленість та фіксація на втраченому – спроба поновити втрачене – анігелювати смерть батька.

Історично: вища цінність минулого (втрачене є кращим) та циклічність – ось характеристики моделі історіописання, зафіксованої тут.

Б.Щоденник: "реставрація втраченого".

Стурбованість М.Грушевського у "Щоденнику" не відрізняється від того поля занепокоєння ,яке прописувалося ним у "Споминах" – історика цікавить "повернення минулого". Проте існують принаймні дві суттєві відмінності: по-перше, "реставрація минулого" у "Щоденнику" зовсім не здається історику "утопічною" чи "неможливою"; по-друге, таке "повернення минулого" пов'язане не з

---

[17] *Грушевський М.С.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С.131.

"упертою та витривалою" діяльністю, а з "недіяльністю", "нерухомістю", є "автоматичним".

0. Нерухомість моделі;
1. Замкненість, герметичність моделі
2. Поглинення простором часу.
3. Минуле як акт простого додавання до сучасного

2. Наукові тексти.

Ці ж моделі й фігури, які привідкриті у "мемуарних текстах" історика "спрацьовують" mutandis mutantis також і в текстах, за сучасною термінологією, "науково-популярного" характеру. "Але мені власне хотілося вирвати сі події з тих казенних рам, ввести сучасника в се... близьке своїм *змістом життя*. Хотілося *оживити* перед ним тих людей, їх *гадки, надії й болі*,... щоб разом з ним відчути те найдорожче, що дає нам пізнання своєї минувшості, – *зв'язок і солідарність з поколіннями наших попередників* у вічних змаганнях до того, чим стоїть і *живе людське життя всіх часів*. І... коли в їх боротьбі почуємо *ті ж зусилля протистати сліпій силі історичного процесу*, а в цілій тій добі – *одне з кілець* того *неперерваного ланцюга нашого історичного життя*, якого *найновіше, але не останнє кільце творимо ми*, – буду вважати своє завдання вповні сповненим", – з тексту "Переднього слова" до "Культурно-національного руху на Україні в XVI – XVII віці". Хронологічно даний уривок розташовується між "роздумами" щодо "кола одухотворення" та "життєвого кола" "Щоденника" й "реставрацією втраченого" "Споминів". Й ми очікуємо від нього закодованої "трансформованої", "перехідної" моделі прописування "геометрії життя".

Чого не оминути аж ніяк й що впадає в око: перед нами знову якийсь тотальний "гімн життю", який співає М.Грушевський. Весь текст "Національно-культурного руху...", весь сенс його написання – то акт своєрідного "воскресіння", "оживлення" "близького за змістом життя".

1. Що споріднює "Національно-культурний рух..." і "Щоденник" стосовно нашої проблематики – так те, що "життя" все ще прописується істориком через символіку "кола" як "сукупність поєднаних між собою кілець". Здається історик робить тут крок уперед порівняно з мемуаром, використавши вдалу компромісну метафору-модель для поєднання *циклічного* й *лінеарного*, *ототожнюючого* та *диференціюючого*. Вона дозволяє зберігати функції *закритості, герметичності кола власної психіки яке автоматично повертає минуле* й водночас прописувати очевидну *відкритість, лінеарність історичного процесу у формі процесу його неавтоматичного*

прописування: ланцюг все ж таки є своєрідною "лінією", хоч і складається з замкнених "кілець". Така компромісна, психокомпенсаторна "графіка історіописання" вимагає "суб'єкта-посередника", який би не був "суб'єктом-автором", проте при потребі з беззаперечною легкістю міг би бути його повноважним представником. Посередника для наповнення простору "кільця життя", посередника між "автором" та "народом", між власною "історією автора", "колом його життя" й власне "історією народу". Вимагає такого посередника, який міг би при потребі затушкувати грані між "М.Грушевським" та "народом", дозволив би кожного разу легко й анонімно підставляти своє прізвище, свої "гадки, надії та болі..." при написанні "історії народу". Таким "середнім арифметичним", "суб'єктом-посередником" виступила *"ідея генерації"*, зв'язок "поколінь" – "батьків" та "дітей-синів", а, можливо, одного "батька" – Сергія та одного "сина" – Михайла, якого особисто турбував лише один найвагоміший зв'язок між генераціями його родини. Історія "Культурно-національного руху..." – то історія *"генерацій"*, а не *"народу"*. У центрі кожного "кільця життя" стоїть окрема генерація й кожен представник певної генерації може без порушення формальних вимог науковості поставити *себе* у центр цього "кільця життя" й М.Грушевський тут не виключення, як і "батько".

2) І все ж таки "графіка реставрації втраченого" в "НКЛ" невпинно наближається у своїх сутнісних рисах до моделі, закарбованої у "Споминах". Головне, що саме в "НКЛ" вже зафіксоване розуміння М.Грушевським неможливості психо-онто-тотожності, конфлікт "принципу реальності", висловлюючись у такт З.Фройду, та "принципу задоволення" й "бажань". Тут вже фіксується онто-психо-розрив, який править процесом історіописання М.Грушевського. Введення позірної "лінеарності" не змінює того очевидного факту, що насправді намагається домінувати у тексті "НКЛ" все той же принцип "повернення того ж самого", "одного й того ж". Хоча "життя" й складається з "кілець", проте, ці "кола життя" видно, накладаються одне на одне й спрямовуються до того, щоб утворити всього лише одне "коло життя", одне "кільце", щоб "згорнути ланцюг" й "повернути минуле", зробити його "невідмінним" у часі, утвердити тотожність "минулого та сучасного" й знищити у такий спосіб як "минуле", так і "сучасне", знищити сам "час". Тому, історик письмом й намагається "оживити" "близьке своїм змістом життя" (настільки близьке, що тотожне – ?), далі – "оживити" таке "життя", чим "живе життя всіх часів" (час не розрізняється й у такий спосіб нищиться), далі – "ми почуємо ті ж зусилля..." (й "зусилля"

виявляються тими ж самими, що і раніш...). Що ж це за зусилля, які повторюються з нав'язливою періодичністю від генерації до генерації, а точніше, зусилля, які не розрізняють у собі часу й генерацій, "генерацій" та "автора" й таки є марними, бо є зусиллями, які протиставляються "долі", або "сліпій силі історичного процесу"? Ми вже знаємо відповідь на це питання.

2."Історія-самопізнання": відкриття "нового простору"

Коли йдеться про "коло життя", то воно може виступати тим "концептом", який здатен утворити основу інтертекстуальної єдності метанаративу під назвою "українська історіографія" кін. XIX – поч. XX ст.". Задля демонстрації можливості такого зв'язку в межах "української традиції" й подальшого аналізу "кола життя" недостає іншої цитації з простору української історіографії, наприклад, рядків попередника М.Грушевського – В.Антоновича.

"В каждом обществе, *живом* [курс. – *В.В.*], развивающемся, усиливающемся *расширить круг* своего *самопознания* [курс. – *В.В.*] и выйти из старых бытовых привычек к лучшему, более человечному *будущему* [курс. – *В.В.*], анализ своего «status quo» является безотлагательною потребностью..."[18]. Отже, для В.Антоновича також характерне уявлення про "життя", "розвиток суспільства" як "розширення кола", "кола самопізнання"[19]. Проте, цим ще не сказано, що "історія – то самопізнання" й значить не підтверджено зв'язок "історії" та "кола життя" у текстах "засновника київської документальної школи".

У В.Антоновича мова йде про "життя" (життя у іпостасі "живого суспільства") та "коло власного самопізнання". Залишається з'ясувати,

---

[18] *Антонович В.Б.* Общественная сатира в нашей провинциальной прессе // ЦДІА України. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.1.

[19] Фіксація в українській історіографічній традиції життя як кола з виходом на центральну проблему самопізнання відбувається вже в текстах Г.С.Сковороди: "О жизнь безпечна! О драгій покой!/........../На тебе смотрит везде компас мой/Те край и гавань жизни моей./........../Се моя мера в житіи главна./Весь да кончится мой цыркул тут".(*Сковорода Г.С.* Разговор, называемый алфавит, или букварь мира // Г.С.Сковорода. Повне зібрання творів. – Т.1. – К., 1973. – С.411). Конотації життя у формі асоціацій у даному тексті виступають у формі "компаса" і "циркуля" (кола). А на наступній сторінці цього ж таки тексту Г.Сковорода розмірковує над постулатом "пізнай себе" у контексті своєї евдемонології – вчення про щастя – ще одна паралель до філософії життя А.Шопенгауера: "Узнай себе самого". И теперь оно всем во устах... Думают, что начальник слова сего был древнейшій мудрец Фалис... И не дивно, что древние египтяне, евреи и еллины высоко почитали слово сіе. Знать – то от познанія себе самого входит в душу світ веденія божія, а с ним путь щастія мирный.

чи йдеться тут все ще про "життя" та "історію". Отже, спробуємо довести, що чорним по білому у В.Антоновича написано: "круг собственного самопознания" – "коло власної історії", і що така підстановка не призведе до суттєвої втрати сенсу. З лекції В.Антоновича: "Я считаю лишним упоминать о пользе изучения *отечественной истории*, о том значении, которое она имеет *как* главный рычаг *общественного самопознания* [курс. – *В.В.*] народа и уяснение непосредственных мотивов его гражданской и политической *жизни – мысли эти слишком известны, чтоб останавливать на них ваше внимание"*[20].

Те, що було добре відомо у XIX ст., як бачимо, призабулося у XX ст. – й потребує пригадування (деконструкції), і можливо правий був Платон, коли розглядав пізнання як згадку забутого. Корисним здається більш детальний розгляд цієї дефініції "самопізнання". Бо, як видно, і життя, й історія пов'язані з ним дуже щільно: життя – як розширення кола самопізнання, історія – як *головний важель цього самопізнання* (саме в цьому полягає користь вивчення вітчизняної історії; історія слугує життю, *визначається* через життя). Завдання – розпізнати коди, щоб прочитати разом з усіма конотаціями це "самопізнання". Звернемося, перш за все, до науки XIX ст. як контексту даного поняття. Коди, які вимальовуються – психологічний та соціологічний.

У 1859 р. К.Бєстужев-Рюмін у досить ґрунтовному дослідженні "Современное состояние русской истории как науки" писав щодо мети історії в працях російського історика Соловйова: "Так сам г.Соловьев понимает обязанность, лежащую на историке в наше время. *Цель истории*, сообразно с этим мнением, *все-таки остается народное самопознание*. При таком воззрении яснее, чем при каком-нибудь другом, представляется народный дух, жизнь народа в ее историческом развитии"[21].

Півсторіччя по тому, один з наукової когорти В.Б.Антоновича – проф. М.В.Довнар-Запольський у тексті "Исторический процесс русского народа в русской исторической науке" (1906 р.), також зарахував до тих істориків, які визначали суть історії як процес самопізнання Соловйова "...Таким образом *к основной цели – самопознанию* – ведет не единое начало (у Соловьева)..., а целый ряд побочных факторов, уяснить важное значение коих составляет задачу

---

[20] *Антонович В.Б.* Вводная лекция // НБУ НАНУ. – Ф.І, № 7895.

[21] *Бестужев-Рюмин К.Н.* Современное состояние русской истории как науки // Московское обозрение. – 1859. – №1. – С.9 (132 с.).

историка... Соловьев остается *чистым гегельянцем. Цель развития – народное самопознание*..."[22]. Й продовжує, торкаючись вже М.Костомарова: "Особенно важно влияние на науку многочисленных сочинений Костомарова. У последнего на первом плане выступают классы, общества, области, земство – вообще народная масса. Но эта масса рассматривается историком с точки зрения *ее психологии*... Схема развития Н.И.Костомарова, направленная к изучению народной массы, областной жизни, получила плодотворное развитие в школе проф. В.Б.Антоновича"[23].

Мета і завдання історії В.Антоновича – "самопізнання". І в цьому пункті (відсторонюючись від його реального змісту, але не закриваючи це питання) В.Антонович наслідує скоріше старій гегельянській традиції (й звідси наслідує також Соловйову). А М.Грушевський – своїм попередникам...

М.Грушевський: "...науки гуманітарні, які мають дати людині *пізнання себе* і своїх відносин до дооколичного світу, і *се пізнання переводять*, так... сказати в *проекції часу і просторини*, *в розрізах вертикальних і горизонтальних*, в *перспективах сучасного життя і його історії*, яка зрештою вживається для помочі скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища – його інтерпретації.

З сього погляду, *у сім здійсненні античного рецепту – "пізнай себе"... історія... займає дуже важливе місце, властиво - просто-таки панує в нім*, даючи змогу в процесі розвою пізнавати різні сфери людського єства"[24].

Багато чого сказано тут М.Грушевським, принаймні, набагато більше, ніж ми здатні проаналізувати в нашій розвідці. Але на двох моментах доведеться зупинитися осібно – з відповідним притиском: "історія" у М.Грушевського з усією очевидністю прописується як "засіб самопізнання людини" та "інтерпретації життя". І з цих перспектив немає жодної відмінності, як побачимо, між М.Грушевським та В.Антоновичем, не це є пунктом їх сутнісної диференціації. Й справа тут зовсім не в українській історіографії взагалі або "наслідуванні" М.Грушевським "батька-попередника" зокрема. Точніше, успадкування таки відбувається – та це успадкування чогось іншого, глибшого, що відсилає до "традиції" цілої

---

[22] *Довнар-Запольский М.В.* Исторический процесс русского народа в русской исторической науке. – М., 1906. – С.16.
[23] Там само. – С.27-28.
[24] *Грушевський М.С.* Історія та її соціально-виховуюче значення // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.179.

європейської метафізики й відповідно до простору онтології з його класичними "античними рецептами". Й у цьому "вихідному" пункті – "історії, телеологічний порядок якої розкриває себе у самопізнанні" – сходяться навіть екстремальні точки, які, на позір, на рівні "ідеологічної видимості" не мали б шансів бути залученими до спільного простору осмислення через шуми дисонуючих голосів. А так, С.Соловйов "дружньо подає руку В.Антоновичу, Ф.Ніцше – Сократу[25], а М.Грушевський у своїх "теоретичних засадах" "вітається" з тим, кого він, ще будучи студентом, так старанно й з певними труднощами перекладав – з Гегелем[26] й усіма іншими... Таким чином, перед нами, як побачимо, "глибинна структура", "тривалий час" європейської традиції, який узгоджує сукупність її текстів щодо "життя" та "історії".

Протягом пів століття (друга половина XIX ст.), таким чином, історія розглядалася як процес самопізнання. У психології самопізнання трактується під призмою "самоспостереження" – інтроспекції[27].

Ми не хочемо казати речі добре відомі – що в психології домінував як головний метод принцип самоспостереження наприкінці

---

[25] Занадто відомою є "проблема Сократа" в інтерпретації Ф.Ніцше. Не потребує додаткового прояснення й питання "симптомом чого" виступала філософія Сократа для Ф.Ніцше. Проте зовсім недослідженими залишаються ті текстуальні операції, форми позиціонування, дослідницькі стратегії, які не перекреслювали простір сократичного. Очевидно, що у випадку з Ф.Ніцше йдеться не лише про "репресивні моделі" прописування Сократа: ми зустрічаємо не лише "оп-позиціонування", "перевертання" чи "переакцентування" формул, що зафіксовані за "символікою сократичного". Наведений далі "надпис" не є достатнім аргументом, але вихідним пунктом для "здивування" й дослідження "континуїтету Сократ-Ніцше". Й прикметно, що точкою перетину виступає все та ж проблема "самопізнання".

[26] Принаймні у цьому пункті М.Грушевський і є "гегельянцем", бо *формула* "пізнай самого себе" у другій половині XIX – поч. XX ст. цупко пов'язувалася пактом спільної сигнатури Гегеля-Сократа, що символізувала позачасовість й незмінність традиції: від давньогрецької "класичної філософії" до "німецької класичної філософії".

[27] "Всем известно, что означает слово «интроспекция» (самонаблюдение), имеющее своими синонимами внутреннее чувство, сознание и проч. Это акт, посредством которого мы непосредственно усматриваем то, что происходит внутри нас... наши мысли, воспоминания, эмоции. Можно сказать, что самонаблюдение является основой психологии". (Див.: *Бинэ, Анри В., Куртье, Филипп.* Введение в психологию. – СПб., 1903. – 217с., с.2-3). "...психолог...Он имеет возможность исследовать душу двумя способами... Одно из них, так называемое интроспективное или внутреннее наблюдение. Оно заключается в наблюдении над своей собственной душевной жизнью... и в описании всего, что совершается в ней". (Див.: *Болдвин Дж.М.* Введение в психологию (Общий обзор науки о душе). – М., 1902. – 178 с., с.2-3.).

XIX ст. В історії – "самопізнання". Історія ж розглядала колективну індивідуальність (етнографічну, соціальну...). Чи не допоможе нам розуміння психологічного методу інтроспекції для з'ясування питання, що значить самопізнання. (Це питання також для нас проміжне, бо головне завдання, дозволимо собі нагадати – з'ясувати питання пов'язаності "історії і життя" і їх впливу на модель часу в українській історіографії).

Повернемося знову до питання інтроспекції, дозволивши собі цитату з іншої психолого-теоретичної праці, можливо вона й додасть якусь рису; "...интроспективная психология – точные отчеты о том, что происходит время от времени в наших душах, является наиболее важным"[28]. Питання про те, чи лежить цей психологічний інтроспективізм в розумінні М.Костомаровим історії не закрите. (Принаймні відомо, що "самопізнання" визначає "історію" у В.Антоновича та М.Грушевського, але яким чином крізь "інтроспекцію" може бути прочитаний уривок тексту М.Костомарова про історію, наведений нами спочатку?).

Інтроспективну психологію автор наведеного пасажу розглядає як таку, що базується на дуальних опозиціях: "наиболее крупные результаты «интроспективной» («общественной») психологии могут быть сведены к немногим руководящим принципам... общепринятое различие: «мысль» и «действие», «знание и жизнь»". [с.7]. Дуальні опозиції – 1) "думка"/"дія"; 2) "знання"/"життя". Життя протистоїть знанням. Чи протистоїть воно також історії?

---

[28] Там само. – С.5.

Костянтин Колесников
Дніпропетровськ

“Смішне” покарання або функції сміху в архаїчній правовій культурі

Протягом історії людства проблема сміху під різними кутами багаторазово ставала предметом жвавого наукового обговорення або гарячих світоглядних дискусій, отримувала незчисленні відображення в образотворчому мистецтві й художній літературі, згадати хоча б роман Умберто Еко “Ім’я рози”. У вітчизняній традиції одним з перших проблему сміху та його соціокультурних параметрів підняв літературознавець М.М.Бахтін. Згодом безліч медієвістів, істориків літератури, філософів і культурологів приділяли спеціальну увагу сміху. В останні роки Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова і наукове товариство “Одеська гуманітарна традиція” заснували тематичний науковий збірник “Δοξα / Докса”, автори якого уже тричі зверталися до з’ясування природи сміху, людини у його світі, гносеологічних й антропологічних вимірів сміху[1]. З другого боку, фахівці з історії первісного суспільства та юриспруденції неодноразово підкреслювали наявність зв’язку між відповідальністю за правопорушення та сміховою культурою. Однак, крім коротеньких згадок, що певні форми сміху могли використовуватися як спосіб покарання, більш детальної інформації про характер вказаних зв’язків не надавалося[2]. Завданням даної роботи тому являється дослідження комплексу сміховинних засобів впливу на порушника соціальних норм, а також визначення соціокультурних умов, за яких даний вплив міг виявлятися найбільш інтенсивно й ефективно. Забігаючи наперед,

---

[1] Див.: *Окороков В.Б., Михайлюк А.В.* III Международная научно-теоретическая конференция “О природе смеха”, Одесса, 1-2 апреля 2002 г. // Грані. – 2002. – №3(23). – С.134.

[2] Див. наприклад: *Алексеев В.П., Першиц А.И.* История первобытного общества. – М., 1990. – С.203.

зазначимо, що ці умови склалися і могли існувати лише в традиційних суспільствах архаїчної правової культури.

У добу первіснообщинного ладу, коли не існувало ще ані держав, ані позитивного права, поведінка людей регламентувалася не менш (а можливо і більш) жорстко, ніж за розвинутих класових суспільств і структурованих держав. Влада не була відділена від маси населення і носила характер примітивного народовладдя, що не передбачало наявність спеціального апарату управлінців-професіоналів. Таке влаштування відносин отримало в науці назву *потестарної організації*, від лат. *potestas* – влада, могутність. Нормативна регуляція поведінки здійснювалася за т.зв. *мононормами*, від грецького *monos* – єдиний і латинського *norma* – правило. Вони являли собою складну систему звичаїв – заборон *табу* та дозволів і заохочень, за порушення якої колектив немилосердно карав відступника. Не існувало постійних катів та професійних “нормоохоронців”: члени групи всі разом дбали за збереженням спільних правил, накладанням та здійсненням покарань, лише іноді робили це старійшини або найближчі кровні родичі винного[*]. У мононормах не диференціювалися різні норми соціальної регуляції – майбутнє право, мораль, етикет тощо, вони носили, отже, синкретичний характер, поєднуючи правила здійснення магічних ритуалів, проведення полювання, регламентації шлюбно-статевих зносин, збереження таємниць ініціацій, розв’язання конфліктів між людьми та групами, поводження в священних чи звичайних місцях тощо[3].

В умовах ускладненого виживання порушник карався не тільки у відповідності до характеру порушення, а також згідно зі ступенем його корисності для групи, крім того враховувалось, що він у будь-якому разі продовжує залишатися кровним родичем або близьким товаришем, тобто *своїм*. Наприклад, у запорозькому коші (устрій і побут якого сам по собі був доволі архаїчним, а до того ж знаходився в умовах постійної військової загрози і бойової готовності) дозволялася порука всього війська й духовних осіб за злочинця, особливо якщо ці злочинці попередньо виявляли себе з вигідного для всього війська боку або були йому чомусь потрібні[4].

---

[*] Як на архаїчний рудимент подібного ставлення до злочину та кари вкажемо на звичай забиття камінням невірних жінок та віровідступників у деяких мусульманських країнах.

[3] *Алексеев В.П., Першиц А.И.* Вказ. праця. – С.203-204; *Скакун О.Ф.* Теория государства и права. – Х., 2000. – С.31.

[4] *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: В 3 т. – Т.1. – Л., 1992. – С.150.

Метою покарання була не помста чи залякування, а *нормалізація* – відновлення порушеної норми, а разом із нею і всього звичного земного і небесного порядку речей. Ця мета реалізувалася через відшкодування (т.зв. *композицію*) заподіянням рівного за рівне – "око за око, зуб за зуб, кров за кров…" (принцип *таліону*). Однак, це не є помстою в стилі вендети, це являється саме відновленням балансу. Якщо, скажімо, вчинялося вбивство чужоплемінника, то потерпілій групі видавався винний чи хто-небудь ще для відновлення втраченого людського ресурсу, тому що головним було не життя одиниці, а стабільне існування групи. Згодом, в умовах демографічного вибуху, безперечно, виникла класична кровна помста, а в умовах економічного зростання – матеріальне (грошове чи речове) відшкодування за життя забитого (вира у слов'ян, вергельд у германців, наприклад).

Серед найпоширеніших способів покарання групою порушників внутрішніх норм була *лайка і висміювання*. Слід відзначити їхню типологічну близькість як таку (М.М.Бахтін, припустимо, ненормативну лексику розглядав як релікт карнавальної тілесності, встановивши суттєвий зв'язок побоїв і лайок із розвінчанням[5]); у функції покарання вони також йшли поруч. Лайка, в звичайних ситуаціях табуйована, дозволялася щодо порушника через те, що він тимчасово переставав вважатися *своїм* і переводився таким способом у розряд *чужих*, представників ворожого світу. Залишаючись у групі, він піддавався ритуальному приниженню чи "громадській" смерті, що підготовляло один із шляхів очищення. Тільки "померши" у тій своїй злочинній якості, людина здатна відродитися для нормального, нового і повноправного життя в своїй групі[6]. Висміювання порушника, таким чином, перетворювалося на маленьке карнавальне дійство, з усією характерною для нього амбівалентністю – грою життя і смерті, знищенням старого і породження нового. Тут варто додати, що лайка іноді застосовувалася в ритуалах спілкування з ворожими людям злими духами (заговори, заклинання тощо), щоб їх залякати та відігнати.

Висміювання як форма покарання практикувалося в принципі зі схожою метою, допомагаючи вивести людину із звичної системи соціальних рамок, вибити зі старої колії, щоб, можливо, навернути на іншу. Зокрема, воно практикувалося в зв'язку з ініціаціями – ритуальними випробуваннями-посвятами, скажімо, при переведенні

---

[5] *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990. – С.235-236.

[6] Пор.: Там само. – С.274.

підлітка в розряд дорослих, коли крім фізичних тестів перевірялася його емоційно-психічна стійкість. На час ініціації (або між ініціаціями, на випадок провалу іспитів) людина ставала надто вразливою, перестаючи буди тим, ким була раніше, і ще не набувши нових якостей. А такий маргінальний стан втрати ідентичності, нетотожності предмета самому собі завжди викликає сміх. (Не дарма, зараз у суспільстві так популярні далеко не добрі анекдоти та жарти щодо представників, наприклад, нетрадиційних статевих орієнтацій.) Цей сміх, являючись формою виявлення незадоволення, способом морального тиску і, деколи, приниження, підштовхує індивіда позбутися невизначеності і відродитися у своєму колективі. Причому як лайка, так і висміювання можуть супроводжуватися фізичним насильством.

Наведемо кілька ілюстрацій, що, хоча і належать епосі розвинутих класових суспільств, своїм корінням або, скоріше, функціями пов'язані з глибокою архаїкою. Так, скажімо, форми нестатутних відносин у Радянській Армії (як і в армії українській, хоча вже без колишньої "поетичності") – різні жартівливо-принижуючі ритуали переведення солдатів із однієї неформальної категорії до другої: духи (вони ж щогли, слони) – до півроку строкової служби, молоді – до року, черпаки – до півтора року, діди – до наказу і дембеля – до фактичного звільнення. Чим не первісна ініціація?

Або інший приклад. У запорізьких козаків популярною формою покарання було побиття засудженого киями біля ганебного стовпа, що стояв на січовій площі біля дзвіниці. Протягом кількох днів до прив'язаного злочинця підходили товариші, прихопивши з собою горілки і калачів. Вони "поять і годують його, й хоча злочинцеві не хотілося ні їсти, ні пити, він усе-таки мусив це робити. "Пий, скурвий сину, злодію! Як не будеш пити, то будемо тебе, скурвого сина, бити!" – кричали козаки. Але коли злочинець вип'є, то козаки, що причепилися до нього, кажуть: "Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи попоб'ємо". Даремно тоді злочинець буде благати про помилування; на всі його прохання козаки вперто відповідатимуть: "За те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба побити". Нерідко така форма покарання являлася замаскованим смертним вироком, але бувало і так, що засуджений не отримував від своїх п'яних товаришів жодного удару, а розживався ще й грошима для сплати за вкрадену річ[7].

---

[7] *Яворницький Д.І.* Вказ. праця. – С.151-152.

Нарешті, звичай “шарівարі” – “котячих концертів”, зафіксований у Західній Європі з XIV ст. Так називали супроводжуваний дикою музикою оглушливий шум, що влаштовувався молоддю під вікнами осіб, яким бажали виявити незадоволення. Частіше за все жертвами шарівարі ставали особи, що вступали у другий шлюб, – вдовець, що брав заміж юну дівчину, вдова, що виходила за молодшого чоловіка, або учасники нерівного шлюбу, наприклад, багач, що одружувався на бідній. У ходах, влаштованих з цього приводу, були змушені приймати участь й самі “винуватці”. Шарівարі являв собою, за думкою А.Я.Гуревича, ритуальне висміювання порушників “норм” шлюбних відносин, але цей звичай не забороняв вступ у шлюб, – справа обмежувалась сплатою “викупу” його жертвами. У цьому проглядає знову ж таки прагнення *нормалізувати* наявний стан відхилення від норми, прагнення відновити стабільність, status quo. Цей блазнівський обряд ніби санкціонував новий шлюб, звільняючи людей від попередніх зобов’язань. Ритуал шарівარі, продовжує А.Я.Гуревич, у парадоксальній формі висміювання ніби гарантував безболісність укладання нового шлюбу і його продуктивність. Крім того, вважалося, що всякого роду відхилення людей від встановлених норм негативно відбивається і на врожаї, тому звичай шарівარі виявлявся пов’язаним і з аграрними віруваннями селян[8].

Висміювання, як правило, було пов’язано із зневажанням особи, воно являлося свого роду різновидом публічного ганебного покарання. У запорозьких козаків, приміром, поширеним був звичай прив’язування до гармати на площі за грошовий борг: винного приковували ланцюгами й залишали до того часу поки він не сплатить боргу, або за нього хтось не поручиться[9]. Але більш хрестоматійною і, завдяки кінематографу, більш відомою вітчизняній публіці є ситуація, яка наводиться в художньому комедійному фільмі В.Токарева і Г.Данелія “Джентльмени удачі” (“Мосфільм”, 1971 р.). Професор-археолог, критикуючи радянську судову і пенітенціарну системи через зайвий гуманізм (“этично, неэтично, это у нас с ними [злочинцями – *К.К.*] цацкаются, на поруки берут, перевоспитывают…” – це, до речі, також вдалий сатиричний хід режисера), розповідає, як у середньовічній Туреччині карали за крадіжку. Вора саджали по голову в чан з лайном, а над ним час від часу яничар розмахував шаблею, примушуючи негідника пірнати в фекалії; причому цією сценою

[8] *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – С.356357; *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле... – С.243.
[9] *Яворницький Д.І.* Вказ. праця. – С.151.

насолоджувалися всі мешканці міста, по якому возили у возі цей чан зі злочинцем-невдахою.

Розгляд будь-якої справи стародавніми громадськими судами передбачав обов'язкову публічність, активну роль общини, включеної до процесу. Співучасть у процесі широких кіл громадськості, а не тільки безпосередньо зацікавлених осіб, характерно для обвинувально-змагального процесу судочинства. Усний характер мононорм, а згодом і звичаєвого права, їхній зв'язок з міфологічною, релігійною і магічною сторонами буття традиційного суспільства надавали судочинству взагалі і покаранню зокрема яскраво ритуального характеру. За словами знавця старого українського права А.Яковліва, "зовнішній вигляд звичаєвого права супроводиться іноді особливими обрядами, завдання яких полягає в тому, щоб шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати в народній пам'яті правний чин, а разом з ним і правну норму, яку цей чин здійснював"[10], що властиво, наприклад, середньовічним українським селянським (т.зв. копним) судам. З часом багата правова обрядовість перетворюється на правові символи. Ритуальний правовий символізм скидався іноді на справжні театралізовані вистави, в яких був відсутнім поділ на акторів і глядачів. Приміром, уживаний у кримінальних справах обряд územ поволання складався з того, що судовий урядник (виж чи возний) разом із родичами вбитого вивозив трупа на ринок або до замку, або возив по вулицях міста й публічно оголошував ("волав"), хто вбитий й хто вбивця. Другий обряд передбачав приковування спійманого вбивці до труни вбитого й залишення його в такому стані аж до похорону жертви. (Літературна паралель напрошується сама собою – забита філософом Хомою Брутом стара відьма, вона ж молода панночка, перед труною якої бурсак мусить три ночі читати молитви аж до її похорону – повість Миколи Гоголя "Вій"[11]). Виконання даного обряду за Гетьманщини засвідчено судовими актами Полтавського і Чернігівського полкових судів 1700 і 1783 рр. Виконання судового вироку також супроводжувалося певними обрядами (особливо при покаранні різними ганебними карами, про що вже йшлося), наприклад, вішанням уздечки, хомута на шию конокрадам та виставленням їх на прилюдне осміяння, вішанням на шию крадених речей і т.п.

[10] *Яковлів А.* Українське право. Історичний нарис. Звичаєве право // Українська культура. Лекції за ред. Дм. Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська. – К., 1993. – С.231.
[11] *Гоголь Н.В.* Вий // Гоголь Н.В. Избр. соч. В 2 т. Т.1. – М., 1978. – С.330-361.

Залишилися свідчення, що цей обряд виконували на Україні ще й у 1917-1920 рр., зазначає А.Яковлів[12].

Публічність і театральність процесу, трагікомізм багатьох звичаєвих правових ритуалів типологічно наближували архаїчне судочинство з карнавалом. Карнавал – це принципово і явно масове дійство, що не знає розподілу на глядачів і учасників, це колективна творчість, а не яскраве шоу, за ним "не споглядають – у ньому живуть, і живуть усі" [13]. Карнавальний сміх, за М.М.Бахтіним, через "криваві битви, розтерзання, спалення, смерті, побиття ... вбиваючи, родить … не дає увічнитися нічому старому і не припиняє родити нове і молоде"[14]. Творчий потенціал судового осміяння допомагає ствердитися правді і не сприяє повторенню несправедливості. Крім репресивної, сміх тут виконує також виховну й інформаційну функції покарання.

У цьому порівнянні офіційного і, здається, цілком серйозного, судового процесу з неофіційним і веселим карнавалом, у якому все перевертається з гори до низу, верх дном, проривається амбівалентність архаїчного народного життя, узятого, тим не менш, у карби державності. Звичаєвоправове судочинство здійснювалося далеко не завжди на княжому чи церковному подвір'ї, а частіше привселюдно на ринковій під час ярмарку (до речі, маємо відомості про побутування на Гетьманщині у XVII-XVIII ст. спеціальних усних і швидких ярмаркових судів[15]) або якого-небудь свята. Ярмарок і карнавал нерозривні речі, уявити які друг без друга складно. Саме під час ярмарку, як показав М.М.Бахтін, виявлялися скриті до того народні святкові форми: розвінчування, побої, осміяння. Саме під час карнавалу засудженого злочинця увінчували блазнівським титулом "короля", якому під час свята поклонялися (світ нібито перевертався), а потім-таки страчували (все ставало на свої місця). "У цій системі образів король є блазень, – зазначає М.М.Бахтін. – Його всенародно обирають, його потім усенародно ж осміюють, лають і б'ють, коли час його царювання пройде, подібно тому як осміюють, б'ють, розривають на частини, спалюють або топлять ще і сьогодні масничне опудало відступаючої зими або опудало старого року ("веселі страшили"). Якщо блазня спочатку обряджали королем, то тепер, коли його царство

[12] *Яковлів А*. Вказ. праця. – С.234.
[13] *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле... – С.12.
[14] Там само. – С.243.
[15] *Швидько Г.К.* Історія держави і права України. (X – початок XIX ст.). – Дн-ськ, 1998. – С.119.

пройшло, його переодягають, “травестують” у блазнівський наряд. Лайка і побої цілком еквівалентні цьому перевдяганню, зміні одягів, метаморфозі. (Див. вище: приклад сміховинно-лайливого ставлення запорожців до засудженого на ганебне покарання козака. – *К.К.*) Лайка розкриває інше – правдиве – обличчя бранимого, лайка скидає з нього оздоблення (дослівно: “брань сбрасывает с него убранство”) і маску: лайка і побої розвінчують царя”[16]. Як бачимо, М.М.Бахтін наполягає на наявності суттєвого зв’язку побоїв і лайки з розвінчуванням. У цьому ключі варто згадати євангельську історію блазнівського увінчання і розвінчання, побиття і осміяння “царя юдейського”.

Говорячи про офіційні церемонії надання владних повноважень – свято обрання, інавгурації чи коронування, М.М.Бахтін на прикладі коронації імператора Священної римської імперії германської нації, описаної І.В.Гете у Франкфурті, підкреслює, що напівреальна, напівмістична гра символами влади, вибирання, увінчання, торжества позбавлена своєї другої сторони, свого іншого полюсу. Адже генетична, формальна і художня спорідненість обрання, увінчання, тріумфу та розвінчування, осміювання не підлягає сумніву: первісно всі ці церемонії і їхні образи були амбівалентними – увінчання нового завжди супроводжувалося розвінчанням старого, тріумф супроводжувався осміянням[17]. Приклади напрошуються самі собою – це травестії, розвінчування і блазнівські ігрища Івана Грозного і Петра I, це фамільярне спілкування, порушення ієрархії (світу навиворіт) і увінчання-розвінчання у Запорізькій Січі тощо[18]. Один з найбільших знавців запорозької старовини Д.Яворницький наступним чином описував щорічні перевибори козацької старшини на Січі. Якщо запорожці були невдоволені колишнім керівництвом, не соромлячись, за звичаєм кричали кошовому отаману: “Покинь скурвий сину*, своє кошів’я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, поганий сину, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!” Перш ніж відпустити старшину з площі, товариство вимагало від неї звіту за різні

---

[16] *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле... – С.220.
[17] Там само. – С.270.
[18] *Бахтин М.М.* Дополненния и изменения к “Рабле” // Воросы философии. – 1992. – №1. – С.154-156,158.
* Фамільярне спілкування на Січі носило переважно ритуальний характер, адже виголошені у лайці прямі натяки на позашлюбне походження – найстрашніша образа честі у шляхетсько-лицарському середовищі (Артикул 28, Розділ III, Литовський статут 1588 р., див.: Статут Вялікага княства Літоускага 1588 / Пер. на бел. мову А.С.Шагун. – Мн., 2002. – С.50-51) – у даній специфічній ситуації яскраво демонструють обряд розвінчання, а не звичайну брутальну побутову лайку.

дії і ставило їй різні питання. Якщо старшину викривали в якихось злочинах супроти всього війська, її карали за це на смерть. Після тривалих суперечок, які багатьма велись на п'яну голову – складно було того дня ради свята не хильнути через край "п'яного зілля" – горілки, зупинялися на одному з названих кандидатів. Обраному оголошували волю всього товариства й просили прийняти запропоновану честь. Якщо обраний відмовлявся, козаки брали його попід руки, штовхали в зад і в боки, промовляючи: "Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном". На раді вручалася палиця і оголошувалося бажання всього товариства, але за давнім звичаєм обраний мав двічі відмовитися й лише після третьої пропозиції брав палицю. Тоді довбиш пробивав у литаври на честь новому кошовому отаману, а старі кошові козаки, "сивоусі діди, славні низові лицарі", по черзі підходили до нього й сипали на його виголену голову пісок чи мазали тім'я голови багнюкою на знак того, щоб він не забував про своє низьке походження й не прагнув підвищитися над усім товариством. Кошовий повинен був кланятися на всі чотири боки й дякувати товариству за честь, на що товариство відповідало йому криком: "Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі, Боже, лебединий вік і журавлиний крик!"[19]. Отже, бачимо у цьому прикладі повне амбівалентне символічне коло увінчання-розвінчання "короля-блазня".

При здійсненні покарання поряд з висміюванням і зневажанням, що мали на меті змусити винного позбутися наслідків своїх неправедних дій та ніби відновити порушений світовий, космічний баланс, інколи застосовувався інший різновид сміху – невеселий взагалі. Такий сміх побутував у ситуаціях, що вже не підлягають виправленню. Це похмурий "чорний" гумор у сумному покаранні – страті, причому кваліфікованій; мета його – біль, ганьба і залякування в цьому світі та страждання в іншому. Так, найстрашнішою стратою у запорожців було закопування злочинця живим у землю: того, хто вбивав свого товариша-козака, клали живим у труну разом з убитим і обох закопували[20]. Або за вбивство дітьми своїх батьків Розділ XI, Артикул 7 Литовського статуту 1588 року передбачав осоромлення і публічне висміювання злочинця, якого спочатку возили по людних місцях і кліщами шматували тіло. Процедура закінчувалася втопленням у щільному шкіряному мішку, до якого поміщали свійських тварин – кота, собаку, півня, а також вужа[21]. Як бачимо, в

---

[19] *Яворницький Д.І.* Вказ. праця. – С.132-134.
[20] Там само. – С.151.
[21] Статут Вялікага княства Літоускага 1588... – С.160-161.

обох випадках страшна (смішна і образлива) страта присуджувалася за вбивство найближчих людей, що не передбачало відшкодування-композиції (так званої головщини давнього українського права) та розцінювалося як наруга над найближчим колом, що дарувало людині життя. Ритуальна семантика втоплення / закопування живцем, як народження на зворот, та домовини / мішка, як материнського лона, не викликає сумнівів. Щодо невинних тварин, то, принаймні, більшість з них асоціювалася зі світом мертвих або злою диявольською силою.

З посиленням державності архаїчні рудименти мононорм – звичаєве право і простонародні забобони – поступово відсуваються на другий план, разом з цим змінюються й уявлення про функції юридичної відповідальності і мету покарання. Вже не відшкодування заподіяної кривди, а залякування стає для держави справжньою ціллю кари. Змінюється і розуміння "нормопорушення": якщо раніше це – "обида", "кривда" і "збиток" (Руська Правда, Литовський статут), то зараз – "злочин" або російською – "преступление" (правові джерела XVII-XVIII ст.)[22]. Тобто відхід від усталених норм – це вчинення *зла*, яке в християнських доктринах набуває трансцендентного характеру, це – переступання межи добра во зло. Страхання державою потенційних правопорушників і посилення жорстокості кар в умовах соціальної нестабільності (з XVI ст.) доповнюються ідеологічним тиском на суспільство з боку церкви. Приміром, в українській офіційній літературі кінця XVI – XVII ст. головна увага приділяється літературі "чудес", широкій за своїм наповненням – від католицького збірника "Велике зерцало" до різних збірок чудес Богородиці ("Тератургима або чуда" Афанасія Кальнофойського, 1638, "Небо нове" Іоаникія Галятовського, 1665, "Руно зрошене" Дмитра Ростовського, 1683 і т.п.). Література чудес настирливо проводить ідею нагород і кар – свого роду систему заохочення та страхання і залякування. В епоху, коли "реформаційні віяння" носилися в повітрі, коли загрожували то наскоки уніатів, то заворушення серед міщанства і селян, – мобілізовувався увесь апарат святинь, навколо якого підновлювався і створювався цілий епос легенд, що залякували і вимагали беззаперечного підкорення авторитету[23].

---

[22] Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства X-XII вв. / Под ред. С.В.Юшкова, сост. А.А.Зимин. – М., 1952; Памятники русского права. Вып.2. Памятники литовско-русского права / Под ред. С.В.Юшкова. – М., 1953; Статут Вялікага княства Літоускага 1588... *Швидько Г.К.* Історія держави і права України... – С.26,63,121-122.

[23] *Бахтин М.М.* Дополненния и изменения к "Рабле"... – С.162.

Втім, каральна функція сміху принципово не змінюється. В середньовіччі був відсутнім інститут ув’язнення і пенітенціарна система як така. Ув’язнення до XVII-XVIII ст. в Європі завжди носить тимчасовий, екстраординарний характер, воно частіше за все не є різновидом покарання, що накладається судом. В’язниця поки що залишається переважно місцем попереднього досудового утримання звинуваченого, або позасудового затримання політичного супротивника. В’язниця – це давньоруський поруб, запорозька пушкарня, замковий підвал, церковна келія, тобто місце спеціально не обладнане для постійного перебування в’язнів. Злочинець, що не підлягав знищенню на острах іншим (“щоб не повадно було”), мав бути якось повторно соціалізований громадою, в якій залишався жити. Для цього годилося вже відпрацьоване тисячоліттями висміювання. Наприклад, за дрібні або моральні правопорушення винний міг бути підданий громадському осуду в жорстко-жартівливій формі: лайці, закиданню його дворища лайном, вимазуванню його воріт дьогтем тощо; і це поряд із церковними стягненнями. Такі форми громадської поведінки не являлися актами виключно морального, а не правового тиску, адже, зважимо на активне і повсюдне функціонування в середньовіччі різнорідних корпоративних громадських судів, зокрема, цехового у містах або копного у селах.

Із втратою покріпаченими народними масами загостреного відчуття власної гідності, властивого вільним варварам, і поширенням тілесних покарань, які вважалися в раннє середньовіччя ганьбою для вільних людей (Салічна Правда, Руська Правда) з’являється нова форма висміювання – калічення злочинця, спотворення його зовнішності.

Сміх над потворною оболонкою людини – карликом, горбуном, бородатою жінкою і т.ін. – був способом ставлення до відхилення від норми, засобом нівелювання страшних реалій *чужого, неосвоєного* світу, де за межами людської ойкумени мешкали чудовиська – люди-звіри, люди з обличчями на грудях чи очима на животі, жінки-птахи, ящери тощо[24], бажанням нормалізувати і захистити свій світ. “Свої” уроди були послами “чужого” світу, яких демонстративно зневажали, показуючи сміхом позірну сміливість перед уявною загрозою *іншого*. Адже, архаїчні уявлення багатьох етносів міцно пов’язували, всупереч офіційному християнству, зовнішнє і внутрішнє, потворну зовнішність

---

[24] *Гуревич А.Я., Харитонович Д.Э.* История средних веков. – М., 1995. – С.181-189; *Гуревич А.Я.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века). – М., 1989. – С.51.

та, відповідно, нібито потворну душу. Приміром, люди значно щедріше подавали милостиню одному монаху-красеню, що був послідовником св. Франциска Асизького, ніж самому святому, який був непримітним і хворобливим на зовнішність [25]. Крім того, багато релігій (до речі, і християнство не було виключенням) вимагали від своїх священнослужителів прийнятної, а іноді і бездоганної, зовнішності. У багатьох первісних етносів, зокрема австралійських аборигенів, зафіксована наявність жорсткого паралелізму між виглядом тіла і станом душі, яка ніби є ідеальним двійником матеріального тіла. В анімістичній філософії прийнято, що душі, звільнені від свого тіла, можуть бути впізнані за подібністю, яку вони зберігають з ним. Логічним наслідком цього вірування є думка, що калічення тіла здійснює відповідний вплив на душу. Австралійці, вбивши ворога, відрізають великий палець правої руки трупа, щоб той, ставши ворожим духом, не міг кидати своєю скаліченою рукою чарівного спису і мандрував би світом озлоблений, але нешкідливий[26].

Тут можлива і зворотна логіка: порушник, вже визнаний за злочинця, не може мати "нормальної" душі (вибачте за таке словосполучення; це дійсно дуже далеко від християнства, яке не визнавало навіть психічну хворобу за хворобу душі, а твердило про оволодіння тіла дияволом). Значить, порушник заслуговує на те, щоб отримати знак на тілі – клеймо, відрізані вуха, губи чи ніс,… не кажучи вже про виривання сосків чи кастрацію. Поширення кар на тілі і катувань у середньовічній Європі пов'язане в юридичному аспекті з рецепцією римського права, а в аспекті політичному із надмірним зростанням насильства в суспільстві з XVI ст. – часу реформації, релігійних війн і глобальних соціальних трансформацій. Значно жорсткішою стає система покарань, отримує невидане до того поширення і популярність практика калічення злочинців, страта розтягується на кілька етапів. Тілесними покараннями взагалі рясніють законодавчі пам'ятки різних країн, народів і епох від Законів Хаммурапі (Вавилонія, XVIII ст. до н.е.) чи Середньоассирійських законів (Ашшур, бл. XV-XIV ст. до н.е.)[27] аж до сьогоднішнього законодавства, скажімо, Південно-Східної Азії чи шаріату.

---

[25] *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – 396 с.

[26] *Тайлор Э.Б.* Первобытная культура. – М., 1989. – С.253-277.

[27] Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. – Ч.І / Под ред. М.А.Коростовцева, И.С.Кацнельсона, В.И.Кузищина. – М., 1980. – С.151-178, 195-208.

Кари на тілі, калічення винних не лише залякувало потенційних злочинців, а й викликало щирий, здоровий і тривалий сміх загалу. Адже, скалічений злочинець продовжував жити в суспільстві, однак із накладеним довічним тавром. На це слід зважити з огляду на публічність і театралізацію покарань, які стають обов’язковим і притягальним видовищем, свого роду святом. “Містеріальний театр, – зазначає А.Я.Гуревич, – існував пліч-о-пліч з театром страт. У цьому театрі і сам підданий страті виконував відведену йому роль: він фігурував у якості свого роду спокутної жертви”. Поширеним був погляд, що знищення, скажімо, відьми є “рятівним жертвоприношенням для потерпілого”[28]. Юридично заборонена кровна помста фактично поступилася страті злочинця перед будинком потерпілого. Населення нерідко само приймало участь у самосудах та кривавих розправах над звинуваченими опонентами під час релігійних війн у Німеччині і Франції. Так, Норман Дейвіс говорить про “ритуальну жорстокість” натовпів наприкінці Середньовіччя і на початку Нового часу. Недалеко від плебсу відійшла й еліта: після паризької різанини 20 000 гугенотів у ніч 23 серпня 1572 р., напередодні дня св. Варфоломія, римський папа святкував і виспівував “Te Deum”, а іспанський король “розреготався”[29]. Картина тогочасного життя, продовжує А.Я.Гуревич, суттєво відрізняється від тієї, в якій, згідно з М.М.Бахтіним, конститутивним елементом був карнавальний життєстверджуючий сміх. У обстановці релігійних війн, переслідувань відьом і єретиків, жорстких соціальних конфліктів, хронічного недоїдання, небуденної вразливості і нестійкості людської психіки, почуттів безсилля людини перед стихіями й епідеміями “для сміхової культури, що вирвалася, за М.М.Бахтіним, на рівень “великої” літератури в романі Франсуа Рабле, в другій половині XVI і першій половині XVII ст. залишалося небагато місця”[30].

І тим не менш, усе сказане свідчить про карнавалізацію покарання. Карнавальний / ритуальний сміх, що зневажав і відлякував загрозливих потвор *іншого* світу (куди корінням уходить сучасне американізоване свято Halloween [*6*, 107]), сплітався зі сміхом і знущаннями над природними фізичними уродами та над засудженими злочинцями, яких привселюдно катували і калічили. Згадаємо звичай

---

[28] *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – С.324.

[29] *Дейвіс Н.* Європа. Історія / Пер. з англ. П.Таращук, О.Коваленко. – К., 2001. – С.519,584-585.

[30] *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – С.324-325.

обрання “короля карнавалу” – злочинця, якому на свято віддавали пошану, і світ ніби перевертався згори до низу, а на другий день його чекала страта, і світ нормалізувався. Тут за історико-літературну ілюстрацію може правити епізод із “Собору Паризької Богоматері” Віктора Гюго, в якому Квазімодо обирають “папою блазнів” і нібито вшановують, хоча насправді потішаються[31]. Символічно, що в романі королем карнавалу, папою-блазнем обирають не злочинця – морального урода, а дійсно фізичного урода – красеня на зворот, і таким чином все рівно зберігають гармонію коливань між “верхом” і “низом”, святом і буднем, анормальністю і нормою.

Намагаючись встановити зв’язок між сміхом і покаранням, ми ще раз підкреслимо паралель між злочином і потворністю, каліцтвом. При цьому слід згадати один із фрагментів давньоримських Законів XII таблиць, за яким немовля, що відрізнятиметься виключною потворністю, має бути страченим (Таблиця IV, п. 1)[32]. Схоже ставлення до потворних немовлят міститься в законодавстві багатьох античних народів, зокрема спартанців, які скидали потворних новонароджених з Тайгету. Давні автори пояснювали жорстокість предків (від яких були відділені більше ніж половиною тисячоліття) піклуванням про добро і здоров’я загалу, в жертву чому приносилися нещасні скалічені діти. У Плутарха читаємо про стародавню Спарту: “Батько приносив новонародженого в “лесху”, місце, де сиділи старші члени філи, що оглядали дитину. Якщо вона виявлялася міцною і здоровою, її віддавали годувати батьку, виділивши йому при цьому одну із дев’ятьох земельних ділянок, але слабких і потворних дітей кидали в “апотети”, провалля біля Тайгету. У їхніх очах життя новонародженого було так само непотрібним йому самому, як і державі, якщо він був слабкий, кволий тілом при самому народженні, унаслідок чого жінки для іспиту здоров’я новонародженого мили його не у воді, а у вині, – говорять, епілептики і узагалі хворобливі діти від міцного вина гинуть, здорові ж стають від нього ще більш міцними і сильними”[33]. У цьому ж ключі розмірковував у “Генеалогії моралі” Фрідріх Ніцше, говорячи про жорстоку і красиву расу панів[34]. Ми ж звернемося за поясненнями до Джамбаттіста Віко, який уважав, що потворність тут розумілася не в

---

[31] *Гюго В.* Собор Парижской Богоматери. – Красноярск, 1956. – С.44-51.

[32] Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Сост. В.Н.Садиков; Под ред. З.М.Черниловского. – М., 1998. – С.48.

[33] *Плутарх.* Избранные жизнеописания. В 2 т. Т.1. Пер. с древнегр. / Сост., вступ. Ст., прим. М.Томашевской. – М., 1990. – С.107-108.

[34] *Ницше Ф.* К генеалогии морали. Полемическое сочинение // Соч. в 2 т. – Т.2 / Пер. с нем; Сост., ред. и авт. прим. К.А.Свасьян. – М., 1990. – С.418-422.

сучасному естетичному сенсі, а в примітивному, варварському. Цілком неправдоподібно, що древні законодавці “при тодішній бідності законів, властивій першим державам, думали про природних потвор, які настільки рідкісні, що рідкісні в природі речі називаються потворними; навіть при сучасному багатстві законів законодавець надає на розсуд суддів випадки, що рідко зустрічаються”[35]. Потворні новонароджені, яких знищували у давніх державах, – це громадські уроди, тобто народжені благородною жінкою без законного шлюбу, тому що “громадська красота, за тодішньою думкою, зароджувалася тільки від урочистих одружень, які заключали лише герої (тобто повноправні – К.К.)”[36]. Дж.Віко наводить приклади з античної міфології, в якій поєднання людських і тваринних рис являється символічним образом громадської потворності, тобто змішання шляхетної породи з підлеглим плебейським середовищем, що живе поза законом і поза офіційною релігією. Так само і поняття “красота” спочатку не пов’язується з естетикою: початкова Венера була релігійним образом *громадської* краси[37]. Як бачимо, існує зв’язок уявлень про потворність (внутрішню) із злочином, у даному випадку – позашлюбним незаконним народженням дитини.

До категорії зневажуваних – парій середньовічного суспільства – крім злочинців потрапляли представники непрестижних і не схвалюваних професій. Вони випадали зі сталих структур традиційного суспільства (так, наприклад, акторів – лицедіїв – навіть не дозволялося ховати на християнських кладовищах), вважалися бродягами і волоцюгами, а тому, як і злочинці, могли бути піддані ритуальному висміюванню. Це відбивалося не тільки у звичаєвому праві, а й у офіційних кодексах. Приміром, у Саксонському зерцалі (XIII ст., Німеччина) у статті 45, де йдеться про відшкодування (вергельд) за життя і здоров’я представників різних категорій феодального суспільства від князів і баронів до поселян і літів (напіввільних), читаємо: “§8. Дві вовняні рукавички й одні гнойові вила складають відшкодування батрака…§9. …Дітям священиків[38] і незаконнонародженим дається в якості відшкодування два воза сіна, що можуть тягти дворічні бички. Акторам і всім тим, що передають

---

[35] *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций / Пер. с итал. – М.-К., 1994. – 656 с.; *Лифшиц М.* Дополнения к статье “Джамбаттиста Вико” // Собр. соч. В 3 т. – Т.2. – М., 1986. – С.34.
[36] *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций... – С.155.
[37] *Лифшиц М.* Дополнения к статье “Джамбаттиста Вико”... – С.34.
[38] На все католицьке духовенство накладався обов’язок целібату – заборони вступати у шлюб і мати дітей.

себе у власність іншого, слугує у якості відшкодування тінь людини. Найманим бійцям (у поєдинках) і їхнім дітям дають у якості відшкодування світлий відблиск від сонця на щиті. Два віники і ножиці складають відшкодування для тих, що утратили свої права крадіжкою, грабежем або іншими діяннями"[39]. Не варто сумніватися в тому, що дані параграфи невипадково потрапили до законодавчого збірника – це свідома фіксація жартівливо-образливого "відшкодування" для парій суспільства, це – ритуал висміювання. Саме ритуал, адже середньовічне право було наскрізь просякнуте процесуальною обрядовістю, що укорінювалася ще в архаїчному звичаєвому праві. Першорядна роль правового ритуалу, тобто процесуального боку справи, пояснюється просто – спорідненістю його у свідомості народних мас з магічним дійством.

Варто нагадати, що парії середньовічного суспільства (серед них, як бачимо, і колишні злочинці, що втратили права) не ізолювалися від загалу, а продовжували жити серед людей, однак із своєрідним тавром – назавжди спаплюженою репутацією. Тим не менш вони не позбавлялись хоча б якого-небудь правового захисту: "§10. Відшкодування особам, позбавленим прав, приносить їм мало користі, але воно тому встановлено, що за відшкодуванням випливає штраф судді. §11. Позбавлені прав не мають вергельду. Проте, якщо хтось поранить, або ограбує, або уб'є кого-небудь із них, або зґвалтує жінку, позбавлену прав, і тим самим порушить мир, то того потрібно судити за законом про порушення миру"[40]. У цих рядках – свідоцтво раціоналізації кодифікованих норм давнього звичаєвого права, прагнення поставити їх на службу інтересам і цілям державної влади, яка прагне стягнути якомога більше штрафів, а також зобов'язана підтримувати в суспільстві мир, санкціонуючи старі норми своїм авторитетом.

Підводячи підсумки, зазначимо, що *сміх* з первісних часів виконував у суспільстві різноманітні функції, і серед них далеко не останнім було забезпечення юридичної відповідальності. З усіх функцій юридичної відповідальності, що виділяються сучасною юриспруденцією[41], сміх виконував як правоохоронну, так і виховну. Причому, в першому випадку правовідновлююча (компенсаційна) функція переважала над каральною (репресивною або штрафною), а в другому – загальнопревентивна (або інформаційна – виховання поваги

---

[39] Хрестоматия по всеобщей истории государства и права... – С.104-105.
[40] Там само. – С.105.
[41] *Скакун О.Ф.* Вказ. праця. – С.466-482.

до закону у громадян) над спеціальнопревентивною (виховання правопорушника).

З кінця XVII до початку XIX ст., на нашу думку, проходять кардинальні зміни парадигм влади і права, змінюються уявлення про функції і цілі покарання. Відомий американський історик права Г.Дж.Берман, розширюючи хронологічні межі цих змін, пов’язує їх із “великими революціями минулого: революцією в Німеччині XVI ст., яка була лютеранською і князівською; революцією в Англії XVII ст., яка була пуританською і парламентською; революціями у Франції і Америці XVIII ст., які були деїстичними і демократичними; революцією в Росії XX ст., яка була атеїстичною і соціалістичною”[42]. Кожна з них готувалася в конкретній країні Заходу, але відлуння її було чутно скрізь, хоча буря прокочувалася сильніше за все в якійсь одній країні. Кожна з цих революцій, продовжує Г.Дж.Берман, “шукала легітимації в фундаментальному праві, віддаленому минулому, апокаліпсичному майбутньому; кожній знадобилося не одне покоління, щоб пустити корні; кожна в кінці кінців породила на світ нову систему права, яка втілила деякі важливіші риси революції і змінила західну традицію права, але залишилась у підсумку в рамках цієї традиції”[43].

Центральна влада в межах відповідних держав протягом визначеного нами періоду ствердила повний суверенітет щодо підвладного населення і приналежних територій; право подолало партикуляризм і набуло загальнонаціонального характеру; правопорушення, злочини перестали розглядатися виключно як конкретні, адресні проступки, а стали розцінюватися як виступи проти всього державного порядку, загроза існування встановленому ладу. Держава повноцінно взялася за виконання судових вироків, почала виявляти ініціативу в порушенні судових справ, слідчий (інквізиційний) процес повсюдно витиснув обвинувально-змагальний, громада була майже відсунута від участі у процесі. Вироки все частіше і частіше не виконувалися публічно (особливо з кінця XIX – початку XX ст.), кари на тілі поступово скасовувалися. Універсальним покаранням стали різні форми ізолювання злочинців від суспільства (або суспільства від злочинців?) – в’язниця, каторга, заслання. Згодом поширилися утопії про бажане і можливе в умовах ізоляції (яка ніби гарантує добру від природи натуру злочинця від негативного впливу

---

[42] *Берман Г.Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1998. – С.9.

[43] Там само. – С.12-13.

суспільного середовища) перевиховання правопорушника. До речі, так само “перевиховувати”, тобто лікувати, розпочали психічно хворих у спеціальних ізольованих закладах – божевільнях, які щойно з’являються паралельно з пенітенціарною системою модерних держав[44].

Отже, з поступовим зміцненням держави, що тиснула на суспільство, узурпувавши всі права легітимного насильства, і завмиранням звичаєвого права, каральна іпостась сміху була виштовхнута з правової сфери і сфокусувалася виключно в області моралі.

[44] *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. – СПб., 1994. – 406 с.; Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В.С., Філатов В.П. – М., 1991. – С.361-363.

Віталій Тельвак
Дрогобич

„Kwartalnik Historyczny" – феномен інституції (кінець XIX – початок XX ст.)

Наукова періодика як інтегральна складова історіографічного процесу лише починає ставати об'єктом спеціального вивчення. Протягом останнього десятиліття з'явилося кілька спеціальних досліджень, присвячених даній проблематиці[1]. В ситуації становлення цієї галузі історіографії важко очікувати уваги до періодики інших європейських народів, принаймні, сусідніх із українцями. І якщо про вплив російської наукової преси на становлення та еволюцію вітчизняної історичної думки традиційно пишеться багато, практично незнаними залишаються польські історичні часописи, з якими співпрацювали українські вчені. Ця теза особливою мірою стосується відомого львівського журналу „Kwartalnik Historyczny" (далі – „KH"), що з'явився у 1887 р. як друкований орган заснованого роком раніше Історичного товариства у Львові. Адже на сторінках цього видання публікували свої праці багато вітчизняних учених – І.Франко, М.Кордуба, О.Колесса, К.Студинський, а довголітніми членами самого Товариства були такі відомі історики, як М.Грушевський, О.Барвінський, І.Белей, Ю.Целевич, М.Кордуба та інші. Ця маловідома сторінка українсько-польських стосунків ще чекає на своє докладне

---

[1] *Бекетова В.М.* Журнал "Исторический вестник" и его место в исторической науке конца XIX-начала XXв. / Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06 / Дн-ск, 1993. – 18с.; *Капітан Л.В.* "Український історичний журнал" у контексті дослідження історії України XIV – середини XVII ст. / Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Дн-ськ, 2000. – 20с.; *Бездрабко В.В.* Журнал „Краєзнавство" та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр. / Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім.. М.С.Грушевського. – К., 2000. *Айтов С.Ш.* Українська історіографія та журнал "Основа" в контексті культурно-національного відродження України / Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Дн-ськ, 2001. – 20с.

дослідження. Нашу цікавість до журналу стимулює також той факт, що „КН” досить швидко переріс межі регіонального видання та став дійсним центром полоністичних вивчень, найавторитетнішою польською науковою трибуною, що мала високу повагу серед фахівців. Він зміг об‘єднати на своїх шпальтах розпорошені у різних державах наукові сили та перетворитись на репрезентанта всієї польської історичної науки. За загальним визнанням дослідників, „...злети та падіння журналу були одночасно злетами та падіннями цілої польської історіографії”[2]. Проте, незважаючи на ту виключну роль, яку відіграв „КН” у долях польської історіографії, можемо назвати ледве кілька статей і мемуарних нотаток, присвячених його минулому[3]. Досі навіть не опрацьовано повну бібліографію журналу; наявна ж охоплює лише перші тридцять п’ять річників його видання та не у всьому відповідає сучасним вимогам[4]. Серед різних періодів існування часопису найменше опрацьованим виявився початковий або „героїчний”, як його називають польські дослідники, етап історії журналу, що тривав до вибуху першої світової війни. Цей період видається надзвичайно цікавим і важливим з кількох поглядів: по-перше, в історії „КН” саме у цей час було закладено багато традицій, що продовжувались у

---

[2] *Maternicki J.* Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S.273.

[3] *Papėe F.* Towarzystwo Historyczne 1886-1900 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S.1-18; *Barwiński E.* Towarzystwo Historyczne 1901-1914 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S.19-40; *Bujak F.* Przedmowa // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S.I-VII; *Galos A.* Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. *S.K.Kuczyński.* – Wrocław, 1990. – S.85-95; *Kondracki T.* Między Lwowem a Warszawą. Z dziejów Polskiego Towarzystwa Historycznego (1886-1934) // Kronika Warszawy. – 1987. – № 3-4. – S.59-76; *Kondracki T.* Ksawery Liske i początki Polskiego Towarzystwa Historycznego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. *S.K.Kuczyński*. – Wrocław, 1990. – S.77-84; *Łepkowski T.* Nowa seria „Kwartalnika Historycznego” (1953-1962) w świetle liczb // Kwartalnik Historyczny. – 1963. – S.623-636; *Maternicki J.* Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S.273-290; *Maternicki J.* Geografia członkowska Polskiego Towarzystwa Historycznego w okresie międzywojennym // Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga ofiarowana Profesorowi L.Mokrzeckiemu. – Gdańsk, 1996. – S.145-153; *Modelski T.E.* Ze wspomnień i zapisek redaktora. 70 roczników Kwartalnika Historycznego // Kwartalnik Historyczny. –1963. – S.599-606; *Śreniowska K.* Uwagi o nauce historzcynej polskiej w latach 1887-1900 w świetle „Kwartalnika Historzcynego” // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Seria I. – Z.15. – 1960. – S.153-163.

[4] *Perlbach M.* Indeks do „Kwartalnika Historycznego” (1887-1896). – Lwów, 1898. – 313 s.; *Rutkowski M., Maleczyński K.* Indeks do „Kwartalnika Historycznego” za lata 1887-1922. – Lwów, 1925. – 315 s.

наступні періоди; по-друге, досліджуваний окрес був унікальним з погляду політичного становища поляків – тоді актуалізувались і дискутувались такі наукові та громадсько-політичні проблеми, котрі багато в чому дозволили переосмислити нашим сусідам своє місце на карті світу та дали новий імпульс для незалежницьких змагань; по-третє, надзвичайно цікавим видається співіснування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. польського та українського наукових осередків у межах одного міста, контакти між їхніми представниками, взаємні концептуальні репрезентації, що є своєрідним відбиттям загальних міжнаціональних стосунків. Загалом, дослідники „KH" одноголосно відзначають деяку консервативність і поміркованість часопису, відкритість для представників різноманітних історичних шкіл і напрямків, що дозволяє нам з більшою вірогідністю назвати його рупором всієї польської науки. Обрані нами хронологічні межі пояснюються також тим фактом, що після здобуття Польщею незалежності „KH" як трибуна не тільки національної історіографії, але й суспільно-політичної ідеології виконував вже дещо інші, відмінні від попередніх часів функції. Надзвичайна різноманітність проблематики, пов‘язаної з початковою історією „KH", не дозволяє у межах однієї публікації рівномірно насвітлити всі необхідні аспекти його діяльності. Тому ми зупинимося лише на кількох, на наш погляд, найбільш важливих проблемах.

Враховуючи унікальність „KH" для модернізації польської історіографії, доцільним видається дещо висвітлити передісторію та логіку постання часопису. Друга половина ХІХ ст. у Західній Європі була позначена бурхливим розвитком різних галузей наукового знання під впливом ідей позитивізму. Ключовим елементом цього процесу стало започаткування наукової періодики. У Польщі першими на фахові часописи здобулися представники природничих дисциплін, а також юристи та педагоги. Історики ж достатньо тривалий час знаходили притулок своїм розправам на сторінках численних наукових і науково-популярних видань літературного профілю. Проте відсутність спеціального наукового історичного органу ставала все більше помітною. В 60-70-х роках польська історіографія ввійшла в новий період свого розвитку, позначений значною фаховою спеціалізацією. Важливі теоретико-методологічні зміни, формування перших історичних шкіл (передусім, краківської та варшавської), розбудова організаційного кістяка науки (заснування кафедр польської історії у Краківському та Львівському університетах, Історичної комісії краківської академії), радикальне збільшення цеху професійних істориків та ряд інших факторів, поставили на порядок денний

проблему організації окремого наукового історичного часопису, що міг би вести боротьбу за фаховість історичних досліджень. Саме загальним піднесенням історичних знань, створенням великої кількості досліджень різнопланового характеру можна пояснити появу у другій половині 80-х років XIX ст. такого унікального явища як „KH”, що не мав на той час аналогів у польській історичній періодиці. Взагалі, пояснюючи появу часопису, польські дослідники називають „KH” „дитям позитивізму”[5]. Зауважимо цікавий факт - поява „KH” співпала із загальною тенденцією у тогочасній європейській історіографії – у другій половині XIX ст. починають масово виникати наукові журнали історичного профілю: французький „Revue Historique” (1876 р.), англійський „English Historical Review” (1887 р.), російське „Историческое обозрение” (1891 р.), наші „Киевская Старина” (1882 р.) та „Записки Наукового Товариства імені Шевченка” (1891 р.), де історико-філологічний відділ помітно домінував. Зовсім невипадковим був вихід „KH” в Галичині. Це було зумовлено кількома факторами: інституціональним (зосередженням у Галичині університетських кафедр польської історії та кількох інституцій історичного профілю), фаховим (в Галичині на той час мешкало найбільше фахових польських істориків[6]), політичним (ліберальні умови австро-угорської монархії уможливили постійне бюджетне фінансування видання та забезпечили свободу наукової творчості)[7]. Поява ж його саме у Львові, а не у Кракові, пояснюється тим, що східна столиця Галичини, на відміну від західної, не мала на той час жодного наукового історичного часопису. „Історикам, – писав Ф.Папе про польське історичне середовище кінця XIX ст., – тоді ще бракувало належної згуртованості”[8]. Осердям такого об‘єднання й повинен був стати новий часопис. Ідея ж назви нового журналу, як згадує один із перших його редакторів, правдоподібно походить від В.Калінки, якому припали до смаку такі відомі польські журнали як „Kwartalnik Naukowy” та ”Kwartalnik Kłosów”[9]. Отже, постання спеціального історичного

[5] *Maternicki J.* Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S.278.

[6] За даними Є.Матерніцького – близько 85 %. Див.: *Maternicki J.* Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S.279.

[7] Див. про це докладніше: *Stachowska K.* Ze studiów nad organizacją nauki na polu historii w latach 1860-1886 // Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie. – T. IV. – 1958. – S.3-14.

[8] *Papėe F.* Towarzystwo Historyczne 1886-1900 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S.1.

[9] Ibidem. – S.5.

часопису було обумовлено самою логікою розвитку польської історіографії зламу століть – швидкими процесами професіоналізації та інституціалізації. Оскільки „КН” виник на піку позитивістської історіографії та був єдиним на той час історичним часописом універсального характеру, котрий згуртовував наукові сили, організатори одразу надали йому надзвичайно широке інформаційне та критико-бібліографічне спрямування. Головною метою, що на довгий час визначила редакційну політику журналу, було проголошено змагання за науковий статус історичних праць шляхом прискіпливої наукової критики історичної полоністики. Як пізніше згадував довголітній голова Товариства Ф.Буяк: „Завданням „Квартальника Історичного” було друкувати дрібні історичні праці як зразки суворого наукового методу, а також поборювати дилетантизм, неуцтво та брак об’єктивності шляхом сумлінної оцінки біжучої історичної літератури як польської, так і чужої, котра стосується польського й слов‘янського минулого”[10].

Відображенням ключової ідеї журналу, сформульованої вище, стала запроваджена першим редактором К.Ліске структура часопису, котру польські дослідники називають універсальною. Вибір структурної моделі журналу був зумовлений кількома факторами. По-перше, власною польської традицією видання наукових часописів гуманітарного профілю. Один із тогочасних редакторів журналу Ф.Папе твердив, що творцям „КН” „симпатизував приклад „Критичного огляду”, котрий протягом 1874-1877 років виходив у Кракові під редакцією В.Закшевського та позначився коротким але яскравим існуванням”[11]. По-друге, позначився досвід видання історичних часописів законодавців тодішньої наукової моди німців. У даному випадку надзвичайно важливим був ще й суб‘єктивний момент – перший редактор „КН” та душа всього Товариства К.Ліске не лише довгий час навчався в німецьких університетах, але й був оглядачем польської історичної літератури для „Sybels Historische Zeitschrift”. Саме за зразком цього часопису К.Ліске надав „КН” широкого інформаційно-критичного характеру. Загальна структура журналу, як на ті часи, була класичною. Відкривався том відділом статей, далі йшла рецензійна рубрика, решта розділів видання, за винятком полемічного блоку, мали бібліографічний та інформаційний характер. Проте, вже перші річники „КН” відзначилися специфікою, закладеною

---

[10] *Bujak F.* Przedmowa // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S.I.

[11] *Papėe F.* Towarzystwo Historyczne 1886-1900 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S.4-5.

К.Ліске – помітним домінуванням рецензійної рубрики, що становила в середньому дві третини від загального обсягу тому. Так, у першому річнику видання знаходилось аж 264 рецензії. За загальним переконанням редакційної колегії журналу, фахова критика та академічна полеміка повинні значно стимулювати зростання рівня науковості досліджень. Попри існування спеціальної рецензійної рубрики, більші за обсягом рецензії, де була присутня не тільки критика, але й власне фахове та докладне бачення проблеми, редакція друкувала у відділі статей і повідомлень. Не рідко, рецензійні статті займали до половини його обсягу. Продовженням рецензійного блоку стала запроваджена від першого річника і продовжувана протягом практично всього часу існування часопису рубрика „Полеміка". В ній автори рецензованих видань могли відповісти на критику, зазвичай досить гостру, навести необхідні аргументи та обстояти власний погляд на проблему. З часом, полемічний блок набув досить значних розмірів і, в умовах дефіциту фінансування та чіткої регламентованості обсягу часопису, загрожував повноцінному існуванню інших рубрик. З метою коригування обсягів полемічного блоку, редакцією часопису було введено певні обмеження для учасників дискусії – автору рецензованого видання давалась можливість лише один раз відповісти на критику, зміст відповіді був обмежений виключно спектром критичних зауважень, її обсяги не повинні були перевершувати половини розміру рецензії. Прикметно, що останнє слово у дискусії надавалось рецензенту, після чого обговорення припинялось[12]. Зрозуміло, що критичний відділ не зміг охопити всього масиву вартої рецензування літератури. Тож функцію інформування загалу про стан біжучого наукового життя та нових історичних видань було покладено на інші рубрики, запроваджені К.Ліске – „Бібліографія закордонних видань" і „Перелік просторих рецензій в інших часописах". Актуальну організаційно-наукову інформацію повідомляли також відділи хроніки. Один з них інформував про новинки польського та європейського наукового життя; другий - про справи Історичного товариства та виносив на обговорення проблеми, пов‘язані з його діяльністю. Після смерті першого редактора, що особливо піклувався рецензійним відділом та особисто добирав видання та рецензентів, критична рубрика часопису від тому до тому зменшувалась. Так, показною у цьому плані є динаміка обсягів критичного розділу: у першому річнику журналу знаходилось 264 рецензії, в томі за 1900 р. було опубліковано лише 96 рецензій, в 1914 р. – 58 і це не зважаючи на те, що кількість

[12] Od redakcyi // Kwartalnik Historyczny. – 1911. – S.289.

вартої рецензування історичної літератури постійно зростала. Щоправда, завдяки такому зменшенню значно збільшили свої обсяги відділи статей і бібліографічної інформації. Проте відзначимо, що й при наступниках К.Ліске рецензійний відділ був надзвичайно помітним і важливим[13]. Загалом, критично-інформаційні рубрики „КН” були помітним внеском в історіографію кінця XIX – початку XX ст., оперативно й глибоко висвітлюючи загальний стан розвитку історичної науки цього періоду. Протягом довоєнного часу структура часопису не зазнала значних змін, лише деякі рубрики були перейменовані, або заступлені подібними за змістом. Так, початкова рубрика „Матеріали”, де містились дрібні джерельні причинки, після смерті К.Ліске була перейменована на „Miscellanea”. Цей, незначний за обсягом розділ, засвідчив, що журнал вдало поєднував у своїй практиці риси дослідницької інституції з діяльністю археографічної установи. На високе наукове значення вміщених у ньому актових і наративних джерел неодноразово вказувалося в історичній літературі. Не суттєво змінили свою конфігурацію бібліографічні розділи – з часом було введено дві постійні рубрики: „Бібліографія всесвітньої історії” та „Бібліографія польської історії”. Протягом досліджуваного періоду їхнім постійним оглядачем був Е.Барвінський. В кількох річниках з‘являлась також бібліографія польської юдаїки, яку провадили знані у цій галузі спеціалісти Мойзеш Шорр і Майер Балабан. Час від часу з‘являлись нові рубрики, що відображали новації у діяльності Товариства. Наприклад, після львівського з‘їзду польських істориків 1890 р. та утворення регіональної мережі наукових осередків Історичного товариства, з метою інформування громадськості про їхню роботу та координації взаємної діяльності, було запроваджено рубрику „Наукові гуртки”, що зникла після занепаду осередків. Трагічні для польської історичної науки дати були відображені у рубриці „Некрологи”.

На відміну від решти польської наукової періодики історичного профілю другої половини XIX ст., що зазвичай обмежувалась археологічною та нумізматичною проблематикою, „КН” став першим універсальним виданням, котре надавало свої шпальта як представникам різних історичних дисциплін, так і нерідко історикам літератури та права. Завдяки цьому, на сторінках журналу вівся посилений міждисциплінарний діалог, що сприяв створенню нових

[13] Редакторами „Kwartalnika Historycznego” до 1914 р. були: в 1887-1890 рр. К.Ліске, в 1891-1895 – О.Бальцер, 1896-1897 – О.Семкович, 1898 – Ю.Коженьовський, 1899-1904 – О.Семкович, 1905 – Ф.Папе, 1906-1914 – О.Семкович.

методологічних технік, взаємному наближенню різних галузей гуманітарного знання, загальній модернізації історіографічного процесу. Теоретично журнал був спрямований на відстоювання інтересів поляків у межах давньої Речі Посполитої та цілісності національної історичної схеми перед шовіністичними заявами німецьких і російських істориків. Піддавалася критиці думка про культуртрегерську місію німецького елементу по відношенню до польського народу, при цьому наголошувалося на самобутності історичного розвитку польського етносу, вказувалося на формування особливого суспільно-політичного устрою Речі Посполитої, який був несумісним із соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда. Тому у досліджуваний період особливо багато місця на шпальтах часопису відводилось полеміці з офіційними історіографічними доктринами країн-загарбниць. Так, Т.Корзон, не маючи можливості в умовах Королівства Польського вільно висловити свої погляди, неодноразово використовував трибуну „KH" для полеміки з російськими істориками та презентованою ними візією польсько-російських стосунків. Особливо голосною стала його дискусія з М.Кареєвим про причини занепаду Речі Посполитої[14]. На переконання Т.Корзона, російські історики у принципі не можуть зрозуміти сутність польського минулого, коли виходять з позиції офіційної ідеології. Узагальнивши весь спектр проблематики, представленої на сторінках „KH", відзначимо домінування історико-краєзнавчих досліджень. Це й зрозуміло, адже Львів був відомий своїми надзвичайно багатими архівами. Та й сам „KH" був, передусім, органом Історичного товариства, серед основних завдань якого значилось „пробудження та допомога розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі"[15]. Увага до галицького краєзнавства стимулювалась також активізацією наприкінці XIX ст. українсько-польської дискусії про княжий та польський період минулого Галичини. За регіональним розподілом найбільш багатоаспектно була представлена польська та європейська медієвістика. Її репрезентували такі знані вчені як К.Потканський, Т.Войцехівський, О.Брюкнер, Я.Фіялек, М.Гумплович, Ф.Папе, А.Прохазка, О.Семкович та інші. Далі за кількістю публікацій йдуть опрацювання XVI-XVII ст.. Значно менше уваги було прикуто до історії польського XVIII ст. Наступне – XIX ст. – було представлене

---

[14] *N. [T.Korzon]*. Prof. Kariejew i jego poglądy na upadek Polski // Kwartalnik Historyczny. – 1889. – S.214.

[15] Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S.1.

практично лише документальними матеріалами та мемуарною літературою. Публікації з всесвітньої історії обмежувались кількома статтями з класичної філології (Б.Крушкєвича та П.Бєньковського) та повідомленням Л.Цвіклінського про наукові відкриття Г.Шлімана. Прикметно, що поважне місце на сторінках журналу займали студії над минулим польської мови та літератури. Це було не випадково з огляду на спільність розуміння багатьох завдань науки тогочасними істориками та філологами. На сторінках видання знаходимо праці таких знаних польських літературознавців як С.Тарновського, Я.Болоз-Антонєвича, Б.Губриновича та ін. Подібною до історико-літературних розправ була кількість праць з минулого польського права, репрезентована ґрунтовними студіями В.Абрахама та О.Бальцера. Далі йшли історія культури та мистецтва, а також публікації зі спеціальних історичних дисциплін. Решта галузей історичної науки (історіографія, військова історія, етнографія) були представлені заледве однією-двома студіями. Жодної розправи не знаходимо з минулого промисловості та становлення класової структури капіталістичного суспільства. Отже, таке домінування на сторінках „KH” традиційно інтерпретованої політичної історії, з незначними додатками державно-правової та історико-літературної проблематики, зайвий раз доводить слушність тези про консервативність редакційної політики видання.

Спеціальний інтерес для вітчизняних дослідників польських історичних часописів становить проблема презентації української історіографії на їхніх сторінках. У випадку з „KH” ця зацікавленість посилюється фактом активної участі самих українських учених у рецензуванні славістичної літератури для видання. Так, постійними оглядачами часопису були І.Франко та І.Шараневич. Взагалі, сучасні дослідники пишуть про важливість вивчення внеску польської наукової періодики у становлення вітчизняної професійної історіографії[16]. Зауважимо, що журнал завжди відзначався національною толеранцією, виваженістю та коректністю в оціночних характеристиках, не дозволяв проникати шовінізму на свої шпальта. Загалом, незважаючи на полемічний характер більшості відгуків на українську наукову літературу, рецензенти завжди відзначали високий фаховий рівень вітчизняних істориків. Особливо високими були оцінки праць найвидатніших українських учених зазначеного окресу І.Франка та М.Грушевського. І.Франко, довголітній член Історичного товариства та постійний дописувач у його періодичне видання,

[16] *Maternicki J.* Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S.284.

неодноразово виступав із доповідями на засіданнях Товариства, які згодом друкувались на сторінках „KH". Так, у річнику за 1892 р. було опубліковано його велику розправу про українську літературу XVI-XVIII ст., а в томі за 1895 р. студію про Брестський синод 1596 р.. Не проходило повз увагу редакційної колегії й жодне творіння М.Грушевського, тим більше, що майже всі праці вченого львівського періоду було присвячено становищу українців у межах Речі Посполитої. Критики, часто не погоджуючись із концептуальними засадами творів ученого, дуже високо підносили фаховий рівень його праць, надзвичайну ерудицію та дослідницький талант[17]. Весь спектр оціночних інтерпретацій української Кліо, представлених на сторінках „KH", розпадається на кілька проблемних блоків. Зрозуміло, що найбільше критичних зауважень польських оглядачів української наукової літератури викликали праці, присвячені спільній добі проживання двох народів у складі Речі Посполитої. Так, польські історики не погоджувались із вживанням вітчизняними вченими етноніму „Україна" стосовно подій східноєвропейського середньовіччя, відкидали негативні оцінки ними політики польських королів на українському Правобережжі та в Галичині, заперечували її експансіоністськiй характер. Зауважимо, що аргументи польських істориків була значно слабшими від доводів їхніх українських колег. Нерідко рецензенти послуговувались аргументами етичного плану. Так, Л.Колянковські, рецензуючи четвертий, п‘ятий і шостий томи „Історії України-Руси" М.Грушевського, закидав останньому надмір негативу стосовно польської політики на українських землях. Не спростувавши жодними суттєвими фактичними відомостями свідчень українського вченого він відбувся сентенцією морального плану: „Праця М.Грушевського тенденційна, розбуджує польсько-українську ненависть, що не годиться для наукової праці"[18]. Не менше закидів викликали праці, присвячені добі козаччини. Польські вчені не погоджувались із позитивним баченням українськими колегами подій Хмельниччини, героїзацією її провідників, вважаючи останніх „порушниками суспільного спокою". На їхнє переконання, не існувало жодних об‘єктивних підстав для незадоволення державною політикою,

---

[17] Див. напр.: *Uł.* Rec.: Juźnorusskije hospodarskije Zamki v połovinie XVI vieka, przez M.Hruszewskiego... // Kwartalnik Historyczny. – 1891 – S.402-403; *Brückner A.* Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – S.664-679; *Jablonowski A.* Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriczeskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – S.64-73.

[18] *Kolankowski L.* Rec.: Грушевський М. Історія України-Руси // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – S.357.

численні факти соціально-економічних і релігійних утисків, що наводили у своїх працях українські дослідники, вважались надуманими та несуттєвими. З подібних позицій, наприклад, критикував працю В.Герасимчука „Виговщина і гадяцький трактат" В.Гавлік. Він відзначив політизацію автором предмету дослідження, надмірне захоплення ним постаттю гетьмана Хмельницького та зробив висновок, що роботу написано „cum ira et studio"[19]. Проте, що цікаво, деколи польські вчені обстоювали патріотичну візію минулого України з позицій об'єктивності. Голосною у цьому плані стала рецензія Т.Корзона на працю П.Куліша „Отпадение Малороссиии от Польши", де знаний учений обстоював історичну репутацію Богдана Хмельницького перед закидами українського історика[20]. Взагалі відзначимо, що польські вчені, знаходячись під потужними асиміляційними впливами німецької та російської держав, досить співчутливо ставились до намагань українських колег чинити опір офіційній російській ідеології, котра не визнавала самостійності українського народу та його культури. Так, рецензент нарису української літератури О.Огоновського досить співчутливо та зі зрозумінням поставився до намагань автора розрізнити витоки української та російської культур вже від доби середньовіччя[21]. Взагалі, прикметною рисою „КН" досліджуваного періоду є значна національна коректність та толеранція, що випливали, очевидно, із власного гіркого досвіду бездержавного існування.

Незважаючи на жорстку наукову позицію редакторів „КН", їх намагання запобігти його втягуванню в будь-які політичні суперечки, часопис ніколи не стояв осторонь громадського життя, нерідко ініціюючи обговорення важливих суспільних проблем крізь призму історичного досвіду поляків. Особливою жвавістю наукової дискусії відзначились ювілеї Краківського університету, Конституції Третього травня та Грюнвальдської битви. Цим важливим в історії польського народу подіям редакція присвятила окремі річники часопису. Поряд із такими традиційними для польської суспільно-історичної думки ювілеями, постійною темою обговорення були й недавні події, відгомін яких ще не позбувся різноманіття особистих вражень і рефлексій. Йдеться, передусім, про осмислення історичного досвіду

[19] *Gawlik M.* Rec.: Герасимчук В. Виговщина і гадяцький трактат // Kwartalnik Historyczny. – 1912. – S.353-354.

[20] *Korzon T.* Rec.: O Chmielnickim sądy pp. Kulisza i Karpowa // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – S.34-79.

[21] *T-k J.* Rec.: Істрыя литературы рускои, написав О.Огоновскій // Kwartalnik Historyczny. – 1888. – S.69.

подій польського повстання 1863-1865 рр. Прикметно, що редакція, переконана у безперечній користі суспільної дискусії, не робила жодної селекції тих матеріалів, що надходили на її адресу, надаючи шпальта часопису для різноманітних, нерідко полярних думок. Цікаво відзначити, що обговорення національних ювілеїв на сторінках журналу завжди викликало потужний суспільний резонанс, залучаючи не лише фахових істориків, але й найширші кола інтелігенції. Це дає підстави погодитись із тезою Є.Матерніцького про потужність історичної та громадсько-політичної рефлексії поляків на зламі XIX-XX ст.[22]. Нерідко часопис був також громадянською трибуною, з висоти авторитету якої обстоювались людські честь і гідність. Так, достатньо голосною на початку 90-х років була справа відомого польського письменника Зигмунда Качковського, якого на підставі чуток і пліток звинувачували у співробітництві з австрійською владою під час відомих подій 1863 р. На захист письменника став тодішній голова Товариства та редактор його органу К.Ліске, який довів безпідставність і некоректність висунутих обвинувачень[23]. Як вдячність за принципову громадянську позицію редакції „KH", З.Качковські у заповіті надав Історичному товариству виключні права на всі свої твори.

З огляду на важливість досліджуваного періоду у розвитку світової історіографії цікавою є теоретико-методологічна сторінка „KH", що дозволяє виявити ступінь готовності польських істориків до нових дискусій та почути їхні відповіді на поставлені західноєвропейською гуманітаристикою запитання. Пожвавленню обговорення теоретичних проблем історичної науки значною мірою сприяла надзвичайна відкритість редакційної політики „KH" – надання шпальт часопису всім, небайдужим до польського минулого, історикам. Навіть коли погляди редакції суттєво відрізнялись від позиції автора, публікація з‘являлась на сторінках видання без жодних скорочень та оціночних застережень. Така відкритість позначилась вже на першому томі журналу, де було надруковано розвідку Т.Корзона про історіософські погляди С.Сташиця. Публікацію супроводжував припис редакції: „Поважаючи наукову думку наших шановних співпрацівників та ні в чому не перешкоджаючи самобутності їхніх поглядів, розміщаємо вище без жодних змін розвідку заслуженого автора, не дивлячись на те, що місцями суд його про Сташиця як і про його історіософію принципово відрізняється від наших власних

[22] *Maternicki J.* Kultura historyczna dawna i współczesna. – Warszawa, 1979. – S.5-8.
[23] *Liske X.* W imię prawdy // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – S. I-V.

поглядів"[24]. Загалом, як уже зазначалось, журнал був достатньо консервативним виданням, що проводив сувору „наукову" політику на своїх сторінках. Передусім, як „дитя позитивізму", „КН" від перших років існування був особливо рішуче налаштований на пропаганду сцієнтизму. Наприкінці 80-х рр. польська історіографія ще досить часто була сферою аматорської роботи. „КН", гостро спрямований на академічну модель історичного знання, досить агресивно боровся за підняття наукового рівня досліджень. Оглядачі часопису не шкодували саркастичних виразів для висміювання дилетантизму та тенденційності. Узагальнивши змістове наповнення часопису та виявивши найчастіше акцентовані методологічні проблеми, можемо стверджувати пріоритетність позитивістської моделі науки. Автори часопису обстоювали вимоги об'єктивності, критичності та безсторонності наукових дослідів. Докладний аналіз джерельних відомостей і реконструкція на їх підставі фактів минулого визнавалися самодостатніми дослідницькими операціями. Компаративістика проголошувалась основною методологічною технікою. Поважне теоретико-методологічне звучання набула запропонована редакцією полеміка довкола створення популярної та навчальної історичної літератури. Всіма учасниками обговорення було визнано необхідність підвищених фахових вимог до подібного роду праць з огляду на те виключне значення, яке вони відіграють у формуванні національної свідомості. Найбільш вичерпно таку позицію озвучив С.Кутшеба: „Зовсім інакше повинна стояти справа з популярною чи навчальною книгою, оскільки від такої книги вимагається значно більше: з неї навчаються сотні; помилку, один раз у ній закорінену, не вдасться швидко викорінити. А зараз такий стан речей, що суспільство наше навчається переважно з праць популярних, зокрема з підручників. Тим також спадає більший обов'язок на популяризаторів знання, аби намагались спростувати хиби, би подавали у відповідно обраній формі результати останніх досліджень, останніх поважних дослідів. А якщо така книга не може відповідати цьому постулатові, то потрібно виразно від неї застерегти, би в такий спосіб запобігти тому недоброму, що може статися. Суспільству не можна подавати сумнівних результатів фантазування, чи недбалості авторів"[25].

---

[24] Od redakcyi // Kwartalnik Historyczny. – 1887. – S.561.

[25] *Kutrzeba S.* Rec.: Gorzycki K. Zarys społecznej historyi państwa polskiego // Kwartalnik Historyczny. – 1901. – S. 554. Див. також: *Bąkowski L.* Bogdalski Cz. Szkice z dziejów humanizmu w XV stuleciu // Kwartalnik Historyczny. – 1911. – S.288-289; *Prochaska A.* Rec.: Kochanowski J.K. Kazimierz Wielki. Zarys żywota i panowania // Kwartalnik Historyczny. – 1901. – R. XV. – S.267-268;

Проте, зрозуміло, що речник національної історіографії не міг стояти осторонь новітніх історіографічних тенденцій. Це особливо позначилось на широкій дискусії, що розгорілась на сторінках „КН” з приводу методологічних новацій, запропонованих К.Лампрехтом[26]. Ця дискусія стала продовженням методологічної полеміки, що була започаткована на Третьому краківському з‘їзді польських істориків у 1900 р. професором львівського університету Б.Дембінські – противником концепції німецького вченого та прихильниками поглядів останнього В.Собєські та С.Закшевські[27]. Прикметно, що редакційна колегія зайняла виразний нейтралітет у цій дискусії, хоча нею було відзначено важливість для польської науки обговорення методологічної тематики. У контексті досліджуваної проблеми надзвичайно цікаво простежити спільність розуміння наукових теоретико-методологічних стандартів представниками польського та українського наукового середовища. Перед молодою українською історіографією також стояло завдання відстоювання пріоритету об‘єктивності та наукової коректності історичних досліджень, боротьби з дилетантизмом і національним шовінізмом[28]. Особливо помітною є така подібність при порівняльному аналізі рецензійних текстів на однакові видання, розміщені на сторінках „Записок НТШ” та „КН”. Наведемо характеристичний приклад – дві рецензії – польську А.Чоловського[29] та українську М.Грушевського[30] на праці А.Петрушевича. Співставлення критичних зауважень, висловлених цими дослідниками, виявляє спільність критеріїв, що їх застосували рецензенти до праці відомого галицького історика – обидва пишуть про відсутність систематизації та фаховості праці А.Петрушевича, критикують специфічну мову автора. Іншим прикладом можуть слугувати польська та українська рецензії на працю К.Харламповича

---

[26] Див. напр.: *Szelągowski A.* Rec.: Sobieski W. Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III // Kwartalnik Historyczny. – 1903. – S.319-320.

[27] Див. про це докладніше: *Maternicki J.* Między tradycją a nowoczesnością. Spory metodologiczne na III Zjeździe historyków polskich w Krakowie w 1900 r. // Kwartalnik historii nauki i techniki. – 1980. – № 2 – S.269-297.

[28] Див. про це докладніше: *Тельвак В.* Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С.Грушевського-рецензента (1894-1914 рр.) // Київська Старовина. – 2001. – №5. – С.157-166.

[29] *Czołowski A.* Rec. Petruszewycz A.S. Krytyko-istoryczeskija razsużdenja o naddistrjańskom horodi Hałyczi i jeho dostopamiastnostiach // Kwartalnik Historyczny. – 1889. – S.745-751.

[30] *Грушевський М.* [Рецензія] Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова..., написал А.С.Петрушевич // ЗНТШ. – 1900. – Т.XXXVII. – С.10-12.

„Западнорусские православные школы XVI – начала XVII века”[31] Загалом, матеріали часопису спростовують існуючі в ряді сучасних наукових праць твердження щодо недооцінки редакційною колегією „КН” важливості дослідження теоретико-методологічної проблематики[32].

Надзвичайно цікаво також простежити авторську географію журналу, адже це дозволить скласти уявлення не тільки про наявність сталих національних історіографічних центрів і простежити процеси формування та зростання нових осередків, але й виявити місця локалізації тогочасної полоністики. Зрозуміло, треба робити поправку на факт видання „КН” у Галичині, проте, з урахуванням неможливості умов для нормального розвитку польської історичної науки в межах російської та німецької держав і більш ліберальними можливостями австро-угорської монархії ця обставина дещо нівелюється. За нашими підрахунками, всього за досліджуваний період публікації у журналі помістили представники більш як шістдесяти осередків – від Каїру на півдні до Томська на півночі, від Парижу на заході до Ярославля над Волгою на сході. Більшість авторів „КН” представляли галицькі осередки. Беззастережне лідерство було, зрозуміло, за Львовом і Краковом. У давній суперечці цих двох міст аж до 1911 р. чисельно переважали львівські автори. Після організації Краківського осередку Історичного товариства у 1912 р. і, відповідно, концентрації у ньому всіх наукових сил, Львів поступився своєю першістю. Серед решти галицьких осередків відзначимо перманентне зростання кількості представників провінційних містечок, таких як Дрогобич, Самбір, Стрий, Ярослав, Тарнув та ін.. Це більшою мірою пов‘язується із цілеспрямованою регіональною політикою Товариства, спрямованою на активізацію наукового життя на провінції. Проте, дописувачі з провінції нерідко обмежували свою співпрацю з журналом однією-двома публікаціями. Третє місце стабільно посідали автори з Варшави. Без сумніву, саме у цих трьох центрах була сконцентрована переважна більшість польських наукових сил. Представництво інших осередків, особливо закордоном, не перевищувало одного-двох постійних дописувачів. Наприклад, Берлін завжди був представлений публікаціями Олександра Брюкнера, Рига – Тадеуша Мантеуффеля, а

---

[31] *Wołyniak* Rec.: Charłampowicz K. Zapadnorusskija pravosłavnzja škoły XVI i naćała XVII veka // Kwartalnik Historyczny. – 1902. – S.313-315; *Грушевський М.* Рец. на: Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI-XVII. – ЦДІАЛ. – Ф.401. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.1.

[32] Див. напр.: *Maternicki J.* Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1988. – № 1. – S.11-12.

Галле – Макса Перлбаха. Отже, можна із впевненістю говорити про важливу інтеграційну функцію часопису у довоєнний період розвитку польської історіографії, відзначити вдалу політику з концентрації наукових славістичних сил.

Загальний погляд на перший період існування журналу дозволяє охарактеризувати „KH" як важливу інтегральну частину польської довоєнної історіографії, своєрідне відбиття тих модернізаційних процесів, що відбувались у ній під впливом західноєвропейських методологічних новацій. Можна із впевненістю стверджувати, що універсальність змісту „KH" за початкову добу його існування проливає світло на стан всієї польської історичної науки, особливо з огляду на те, що рецензії, друковані на його сторінках, охоплювали практично всі помітні явища в історичній полоністиці. Проте, „KH" був не лише відображенням актуального стану польської Кліо. Видання, попри свій декларативно-консервативний характер, нерідко, ініціювало обговорення актуальних наукових проблем, що дозволило у період до першої світової війни швидко модернізувати теоретико-методологічні засади польської історіографії. Поряд із цим, відзначимо також потужний суспільно-політичний вектор у редакційній політиці часопису – з перших років свого існування „KH" набув слави неординарного друкованого органу, який виступив далеко за межі звичайного часопису. Його творці намагались не обмежитись лише вузькофаховою спеціалізацією, а перетворити видання на авторитетну громадську трибуну, з висоти наукового авторитету та національної толеранції якої обговорювались надзвичайно важливі для майбутнього польського суспільства проблеми. Виступаючи трибуною апробації нових ідей і концепцій для провідних науковців, журнал одночасно надавав свої сторінки для проб пера початкуючим дослідникам, тим самим консолідувавши навколо себе тодішній науковий потенціал Польщі. Високо оцінюючи значення часопису в історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст., його сучасники відзначали велику заслугу „KH" перед гуманітарними науками, вбачаючи у журналі справжній науковий координаційний центр з якнайширших проблем полоністики. Все це дає підстави погодитись із тезою знаного дослідника європейської наукової періодики Чеслава Гутри, що в першому періоді свого існування „KH" став „дійсним репрезентантом польської історіографії"[33].

---

[33] *Gutry Cz.* Polskie czasopiśmiennictwo historyczne 1918-1932 // Droga. – 1933. – № 5. – S.473-474.

Ейдос.
1'2005.

Олексій Ясь
Київ

Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів

Серед численних і швидкоплинних науково-історичних уявлень 1990-х – початку 2000-х років, які так властиві кожній перехідній добі, образ української зарубіжної (еміграційної, діаспорної) історіографії зазнав чи ненайбільших і, мабуть, найсуттєвіших метаморфоз. З демонтажем ідеологічних догматів та світоглядних табу, що протягом десятиліть визначали творчий доробок учених-емігрантів як писання „буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії", українська зарубіжна наука наприкінці 80-х – початку 90-х років сприймалася як щойно відкритий та цікавий суб'єкт діалогу, сповнений альтернативних ідей та підходів, котрі були заборонені радянським режимом упродовж тривалого часу[1].

Втім, з розпадом СРСР, остаточним падінням „китайського" муру, який відгороджував радянських науковців від західного світу, та хвилею перевидань студій еміграційних і діаспорних авторів, первісні уявлення досить швидко поступилися місцем інтелектуальному статусу „нового прочитання" української історії, що асоціювався з підцензурною та забороненою спадщиною[2].

---

[1] *Гарань А.В.* О зарубежном украиноведении без предубеждения // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 10. – С.81-84; *Його ж.* Радянські історики і зарубіжні українознавці: необхідність діалогу // Історія України: нові підходи в історіографії та археографії. – К., 1989. – С.20-27; *Дьяченко А.Д.* Некоторые проблемы истории Украинской ССР в современном западном «украиноведении» (На материалах обществоведческой литературы, изданной на Украине в 1980-1988 гг.): Научно-аналитический обзор. – К., 1989. – 46 с.; *Майборода О.М.* Національна політика як суцільне явище: сумні підсумки "критики" західних концепцій. – К., 1990. – 33 с.; та ряд ін.

[2] *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і Літера. – К., 1998. – № 3/4. – С.113-117.

Однак, приступність і відкритість західного інтелектуального простору, ознайомлення з методологічними новаціями європейської та світової думки швидко підважили і ці уявлення. Натомість ширилися погляди про діаспорну історіографію як своєрідного контрагента радянської історичної науки у біполярній системі координат, що постала за часів „холодної війни”. За влучним висловом Н.Яковенко, „...по другий бік радянського кордону під гаслами примату національного інтересу існувала не менш заангажована націоналістична історіографія: і одна, й друга мали за головну мету в и х о в у в а т и (розбив Н.Яковенко – *Авт.*), забуваючи, що для цього є пропаганда, тим часом як завдання науки – безстороння правда, яка партійною не буває”[3].

Варто відзначити, що зазначені спостереження щодо циркуляції ідеологічних міфів та патріотичних стереотипів на еміграції підсилюються критичними заувагами й з боку українських зарубіжних учених. Зокрема, О.Субтельний з перспективи 90-х років відзначав, що історики діаспори витратили занадто багато сил на конфронтацію з російськоцентричною совєтологією на Заході та комуністичною інтерпретацією українського історичного процесу[4].

Таким чином, на зламі XX-XXI ст. в історичній думці почав формуватися новий образ української зарубіжної історичної науки повоєнної доби (1945-1991) як ідеологічного супротивника радянської історіографії. З нього щоправда вилучають молодшу, англомовну генерацію діаспорних учених, орієнтованих на західне інтелектуальне та соціокультурне середовище, що певною мірою конкретизує і нюансує означені уявлення, які все ж таки виглядають дещо спрощеними та схематичними. Відтак, у модерних змаганнях за подолання численних міфів та стереотипів, що активно розгорнулися в останні роки, часто-густо втрачаємо віддзеркалений образ національної історіографії у західному світі, який інколи відкриває самобутні, а то й зовсім несподівані риси. Цей образ, або вірніше образи, доволі добре репрезентовані у рефлексіях українських учених-емігрантів, які дозволяють подивитися на науково-історичний процес на теренах діаспори з середини, очима його суб’єктів та безпосередніх учасників.

[3] *Її ж.* До питання про методологію вивчення історії України // Геneза. – 1996. – № 1. – С.120.

[4] *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies (Toronto). – 1993. – Vol.18, No. 1/2. – P.36-38.

Саме інтерпретації та оцінки репрезентантів української зарубіжної історичної науки створюють ефект калейдоскопічного рефлексіювання стосовно її побутування в іноетнічному середовищі. Зрештою, такий підхід дає можливість для емпатитичного проникнення в науково-історичний процес на теренах української еміграції та діаспори, хоча й він непозбавлений елементів ідеалізації та суб'єктивізації, оскільки йдеться про рефлексії науковців включених у певну систему координат.

Слід зазначити, що загальний спектр рефлексій українських зарубіжних істориків досить широкий та розмаїтий, але проблемно-тематичні лінії, які простежуємо в їхньому рефлексіюванні, висвітлюються з різним ступенем інтенсивності. Тож зосередимося на кількох провідних аспектах з цього спектра, які дають можливість більш менш повно відтворити ті образи української історіографії на еміграції та в діаспорі, що склалися в уяві її представників: 1/ функції та завдання; 2/ соціокультурні умови та інтелектуальне середовище побутування; 3/ організаційний ідеал; 4/ проблема генерацій. З одного боку вони входять до типової проблематики з обсягу історії науки, а з іншого – віддзеркалюють специфіку та особливості функціонування української зарубіжної історіографії.

Наразі доцільно підкреслити, що власне статус не тільки української зарубіжної, а взагалі будь-якої еміграційної науки значною мірою детермінує її завдання та функціональне призначення. Насамперед, історики-емігранти продукують альтернативні наукові ідеї, підходи та концепції, які заборонені або принаймні дискримінуються на Батьківщині, тобто представляють варіант опозиційної науки.

Необхідною умовою такої репрезентації є спадкоємність національних науково-історичних традицій на еміграції як для виробництва відповідної дослідницької продукції, так і для збереження інтелектуального та персонального зв'язку між ученими різних поколінь для передачі особистого фахового досвіду. Водночас традиціоналістське спрямування еміграційної історіографії зумовлює її підвищену чуттєвість до соціокультурного середовища існування та інтелектуальних пріоритетів історичної науки на Батьківщині, що виявляється у численних, інколи надмірно заідеологізованих реакціях. У результаті формується своєрідний ретроспективно-контраверсійний стиль мислення учених-емігрантів. З плином часу останній поступово втрачає свої позиції у змаганнях з іншими стилями мислення або в процесі зміни генерацій науковців, хоча і залишається досить

впливовим протягом усього часу функціонування національної історіографії за кордоном.

У випадку з українською зарубіжною історичною наукою доречно також звернути увагу на ряд чинників, які сприяли консервації означеного стилю мислення. Зокрема, використання історичної спадщини для політичної та ідеологічної легітимації державницьких устремлінь, які вмотивовувалися поразкою національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. та тривалими періодами „бездержавності” в історії України, особливо у модерні часи. До того ж змагання української зарубіжної та радянської історіографії відбувалося на тлі біполярного поділу світу та тотального ідеологічного протистояння. Відтак дух та логіка суцільного протиборства в західному світі повоєнної доби в поєднанні з легітимаційною мотивацією виявилися могутніми факторами для консервації ретроспективно-контраверсійного стилю мислення в середовищі української наукової еміграції. Вочевидь тогочасні рефлексії науковців-емігрантів не позбавлені означеної ідеологізації, але репрезентують більш складну та суперечливу картину розвитку української зарубіжної історіографії другої половини 40-х – початку 90-х років XX ст., ніж звичайне ідеологічне протистояння двох контрагентів. Так чи інакше у процесі розгляду української зарубіжної історичної науки слід взяти до уваги її еміграційний статус, який значною мірою визначив функціональне призначення та завдання.

Завдання української еміграційної науки міжвоєнної доби (1921-1939) переважна більшість учених убачала в збереженні національних традицій та ознайомленні західного світу з власними науковими здобутками. Відтак, міжвоєнна наукова еміграція 20-30-х років XX ст. здебільшого переймалася власне українськими студіями у контексті тогочасної пізнавальної ситуації та соціокультурних умов. Показовою у цьому плані була діяльність ряду відомих українських істориків (І.Борщак, Д.Дорошенко та ін.), які опрацьовували проблематику, пов’язану з міжнародними зв’язками України, та публікували численні популярні та інформаційно-оглядові розвідки та студії[5].

[5] *Borschak E.* L’Ukraine dans la littérature de l’Europe occidentale. – Paris, 1935. – 202 p.; *Doroschenko D.* Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jhs. // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1927. – Bd.1. – S.1-70; *idem.* Die Ukraine und Das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – Leipzig, 1941. – VI, 299 s; та ряд ін.

Після 1945 р. ситуація та умови, в яких працювали історики-емігранти змінилися кардинально. Наукові зв'язки з Україною, які підтримувалися з вченими, що працювали у системі ВУАН до кінця 20-х років, а з науково-дослідними осередками на західноукраїнських землях до кінця 30-х років, остаточно обірвалися. Тож традиційні завдання української еміграційної науки міжвоєнної доби вже не були адекватні повоєнній дійсності другої половини 40-х років. „...теперешній великий ісход української інтелігенції з теренів Східної Європи, – зазначав Б.Крупницький, – примушує нас поставити проблему орієнтації української історичної науки ширше й основніше”[6].

Нові завдання для еміграційної історіографії Б.Крупницький визначав у подвійному сенсі. З одного боку запропонувати „нові синтетичні конструкції” з обсягу історії України, а з іншого – вписати їх у загальноєвропейський контекст. „Перед істориками, яких доля кинула в Західну Європу, – підкреслює вчений, – відкривається тим самим ряд плодотворних завдань. Ставлячи поруч Україну та Західну Європу, ми, нарешті, будемо в стані включити першу в загальне русло європейського історичного розвитку”[7].

Слід відзначити, що історіософська основа для успішного вирішення таких завдань, на його думку, не могла ґрунтуватися на концептуальних побудовах у межах державницького напряму, що домінував в українській історіографії 20-30-х років XX ст. і справив значний вплив на істориків на теренах Радянської України[8]. Втім, й повністю відмовитися від державницьких підходів за еміграційних обставин було практично неможливо. Звідси й походить ідея Б.Крупницького – ідея „синтезу двох напрямів”, двох метод досліджень.

На його думку, державницький напрям, який виник як зворотна реакція на народництво, знаходився тільки на початковій стадії свого розвитку, а відтак мав значні потенційні можливості для своєї еволюції. Підстави для такого висновку історик убачав у новітніх „відламах” державницького напряму. „Найстарший напрям заступали засновники державницької ідеології, В.Липинський, С.Томашівський, Д.Дорошенко й т.д., ті що трималися ідеї трудової монархії. – зазначає

---

[6] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.119.
[7] Там само. – С.122.
[8] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.10-11.

Борис Дмитрович. – Супроти цих консервативних поступовців поволі набирав обличчя націоналістичний відлам державництва і відлам демократично-соціялістичний. Щодо цього останнього, то тут до деякої міри можна говорити про синтезу між народницьким і державницьким напрямами. Лінія соціяльна, захист інтересів трудового, простого народу висловлює себе по старому в працях представників демократичного і соціялістичного напряму, сполучаючися з виразними державницькими тенденціями. Але й взагалі легко собі уявити, що лінія національно-державна і соціяльна можуть привести в працях майбутніх істориків до злиття обох напрямків”[9].

Зауважимо, що ідея синтезу, інтеграції науково-теоретичної спадщини двох напрямів, висунута Б.Крупницьким, була не стільки методологічним підходом, скільки спробою віднайти засади для примирення двох традицій української історичної думки, кожна з яких постала як реакція на соціокультурні запити свого часу. Отже, Борис Дмитрович чудово розумів, що контроверсія „народництво-державництво”, яка культивувалася на еміграції у міжвоєнні часи, перешкоджала нормальному розвитку української історіографії в європейському дусі, зокрема не дозволяла реагувати на модерні виклики часу. Погляди Б.Крупницького щодо необхідності інтелектуальної інтеграції до європейської науки певною мірою поділяли й інші українські дослідники. Згадаємо, зокрема, дискусії цього вченого з Л.Окіншевичем[10] та В.Петровим[11].

Втім, чимало українських істориків-емігрантів обстоювали апологію національно-державницьких ідей та прагнули шляхом ревізії історіографічної спадщини поширити „нові критерії” на всі періоди української історії. Зокрема, відомий дослідник історії Галицько-Волинського князівства[12], В.Мацяк пропонував навіть поділити всю історію України на періоди „державності” та „бездержавності”[13].

---

[9] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. – С.5-6.

[10] Див.: *О-ч Л. [Окіншевич Л.]* Рец. на кн.: *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. – Авгсбург: УВАН, 1946. – 23 с. // Україна (Париж). – 1949. – № 2. – С.137-138; *Його ж.* Між Заходом і Сходом / Публікація та примітки *О.Яся* // Розбудова держави. – 1997. – № 7/8. – С.108-113.

[11] *Бер В. [Петров В.П.]* Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – № 10. – С.4-8.

[12] Див. приміром: *Мацяк В.* Галицько-Волинська Держава 1290-1340 у нових дослідах: Огляд історіографії та проблематики. – Авгсбург, 1948. – 23 с.

[13] *Його ж.* Українська історіографія на нових шляхах // Літературно-науковий вісник (Мюнхен). – 1949. – № 2. – С.258.

Водночас призначення української еміграційної історіографії, на думку В.Мацяка, полягало у всеохоплюючій „державницькій перебудові”[14].

Ці настрої були вельми популярними у середовищі тогочасної української еміграції. Невипадково відомий бібліограф Л.Биковський схарактеризував повоєнні 40-і роки як добу всеукраїнського великодержавницького світогляду[15].

З такої перспективи завдання української історичної науки на еміграції формулювалися відповідним чином. „Перед новою майбутньою українською історіографією виростає великий обов’язок вкласти свій, може співвирішальний, в творенні нашого майбутнього державного життя, вклад, якого не змогла дати українська історіографія „народницького” напрямку в нашому першому державно-визвольному змаганні 1917-1920 років. – зазначає В.Мацяк. – Українська історіографія мусить дати повнішу синтезу української історії в новому державницькому напрямку, що в нас так дуже запізнений і так конче потрібний. Для побудови і з’ясування цього нового напрямку слід конечно знайти основні тривкі критерії і мірила державницьких вартостей”[16].

Аналогічні підходи, які досить яскраво репрезентують ретроспективно-контраверсійний стиль мислення низки українських істориків-емігрантів, побутували і в інших історіографічних розвідках[17]. Однак, зазначені думки свідчать, що в оцінці перспективних шляхів і завдань української еміграційної науки тогочасні вчені в жодному разі не були одностайні. Натомість у студіях повоєнної доби представлено кілька підходів, що вказують на доволі інтенсивне інтелектуальне середовище, в якому циркулювали окреслені концепти. Окремо слід зупинитися на соціокультурних та інтелектуальних передумовах, в яких працювали українські науковці-емігранти протягом другої половини 40-х років XX ст.

Період 1945-1951 рр. в історії української еміграції в Західній Німеччині та Австрії зазвичай іменують добою Ді-Пі[18]. В цей

---

[14] *Його ж.* Перебудова української історіографії // Укр.трибуна (Мюнхен). – 1947, 27 квіт. – № 29. – С.2.

[15] *Биковський Л.* Україна над океаном. – Франкфурт, 1946. – С.5-6.

[16] *Мацяк В.* Українська історіографія на нових шляхах. – С.260-261.

[17] *Г-ка В.* Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей // Голос державника (Авгсбург). – 1947. – № 2. – С.12-29.

[18] „Діпівський”, „Ді Пі” – від англійського скорочення DP (Displaced Persons – переміщені особи). Див., приміром: The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by *W.Isajiw, Yu.Boshyk, R.Senkus.* – Edmonton, 1992. – XXIV, 517 p.

повоєнний час величезна кількість українських втікачів волею долі опинилася у таборах переміщених осіб, які розміщувалися переважно на західнонімецьких землях. Напружена військово-політична ситуація у повоєнному світі, ідеологічні змагання між колишніми союзниками антигітлерівської коаліції, концентрація у таборах представників різних станів та верств, вихідців з різних регіонів України, у т ч. багатьох учених, митців, публіцистів, політиків, незвичайна камеральна психологічна атмосфера, призвели до самобутнього та напрочуд інтенсивного інтелектуального життя у відносно замкненому середовищі бараків. Недаремно ряд учених охрестили діпівський період добою еміграційного або другого ренесансу[19]. „Тут наш черговий етап у мандрівці в незнане”, – зазначалося у хроніці 1946 р., яку видавали українці табору „Орлик” поблизу Берхтесгадену у місцевості Штруб (Південна Баварія)[20].

Крім того, в камеральній атмосфері таборових бараків відбулася своєрідна зустріч кількох генерацій українських емігрантів: старої міжвоєнної еміграції, нової хвилі з Радянської України та вигнанців з Волині та Галичини. „Зустріч двох українських ментальностей людини з центральних етнографічних земель і з західних областей що формувалися у відмінних політичних і культурних умовинах, зустріч в еміграційних обставинах двох українських світів з відмінними світоглядово-психологічними наставленнями, викликала глибокі внутрішні потрясіння”, – підкреслював В.Маруняк[21]. Дещо інакше оцінював цю ситуацію Б.Крупницький, який вважав, що на еміграції „настала своєрідна духова, культурна соборність українська”[22].

Таборове буття переміщених осіб відбувалося на тлі зростаючого інтелектуального динамізму повоєнної Європи. Гуманітарна сфера західноєвропейського суспільства, що перебувала у стані культурного шоку після падіння нацистського режиму, в перші повоєнні роки інтенсивно продукувала нові ідеї та концепції. На часі повставали новації з перспективи персоналізму, екзистенціалізму та культурної антропології, які висували на перший план персоналізацію історичної

---

[19] *Полонська-Василенко Н.* Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894-1956) // *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами. – Мюнхен, 1957. – С.VI; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. – С.123.

[20] Табір „Орлик” в Берхтесґадені: Положення // Орлик (Берхтесґаден). – 1946. – № 1. – С.15.

[21] *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. – Мюнхен, 1985. – Т.1: Роки 1945-1951. – С.189-190.

[22] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. – С.124.

людини з акцентуванням на реконструкції різноманітних виявів соціально-історичної дійсності, повоєнні впливи на кшталт шпенглерівського „Присмерку Європи” та соціального песимізму у вигляді циклічних теорій культурно-історичних типів тощо.

Таким чином, науково-історичний процес на еміграції у діпівський період розгортався у вельми своєрідному середовищі, яке визначалося: 1/ камеральністю та напівзамкненістю таборового життя; 2/ концентрацією значної кількості інтелектуальних сил з відмінними традиціями та досвідом, які репрезентували різні соціальні верстви та регіони України; 3/ напруженою психологічною атмосферою, що породжувалася станом очікування щодо вирішення своєї долі та значними зрушеннями, котрі відбулися у світовому устрої після травня 1945 р.; 4/ активізацією інтелектуального та духовного життя повоєнної Європи.

Зазначені передумови спричинилися до швидкого відновлення наукових та науково-освітніх інституцій, які існували у міжвоєнну добу, а також до створення нових установ і осередків. 30 березня 1947 р. в Мюнхені на загальних зборах була поновлена діяльність НТШ[23], яка репрезентувала давні організаційно-наукові традиції західноукраїнських земель. За виразом О.Оглоблина, ця інституція „продовжила генеалогію організаційного розвитку української науки”[24]. Більшість членів НТШ складали галичани.

Колишні співробітники ВУАН, здебільшого наддніпрянці та частина дійсних членів НТШ у Львові, які прагнули ширшого об’єднання науковців на кшталт ВУАН, зорганізувалися в межах створеної 1945 р. Української вільної академії наук (УВАН). Її історично-філософічна секція складалася з 40 членів[25]. „УВАН була цілковито новим твором, – згадував М.Антонович, – оскільки „Всеукраїнська Академія Наук” могла служити лише певним ідейно-

---

[23] *Стецюк В.* У сторіччя Наукового Товариства ім.Шевченка // Альманах Українського народного союзу на рік 1973. – Джерсі-Сіті-Нью-Йорк, 1973. – С.51; *Кубійович В.* До доповіді проф. Омеляна Пріцака [Роля наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в історії України] // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж; Мюнхен). – 1983/1984. – № 25. – С.13-14; *Його ж.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949) / Передм. *О.Романіва*. – Львів, 1991. – С.49; *Wynar L.* Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-52 // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by *W.Isajiw, Yu.Boshyk, R.Senkus*. – Edmonton, 1992. – P.332-333.

[24] *Оглоблин О.* Наукове Товариство ім. Т.Шевченка в історії України // Укр.історик. – 1977. – № 3/4. – С.12-13.

[25] *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. – Мюнхен, 1985. – Т.1: Роки 1945-1951. – С.176-177.

духовним зразком і зв’язком з науковою діяльністю наддніпрянських учених перед Першою світовою війною і за 1920-х років”[26].

Так, у повоєнні 40-і роки в українській еміграційній науці виникло два ідеали, два проекти організації дослідницької праці, які начебто не суперечили один одному. Адже реальні організаційні засади НТШ та УВАН не дуже відрізнялися між собою, а ряд науковців працювали у межах обох інституцій. Одночасно поставали питання про ширшу координацію наукової співпраці. Зокрема, висловлювалися думки стосовно створення координаційного органу на кшталт міжвоєнного Українського академічного комітету, що організував два наукові з’їзди в Празі в 1926 та 1932 рр. Та еміграційна дійсність спростувала здавалося б елементарні логічні та раціональні міркування.

У 1947 р. між НТШ та УВАН розпочався тривалий конфлікт „за першість”, який надовго став руйнівним, деструктивним чинником в українському науковому процесі на еміграції. Формальним приводом цієї конфронтації стало намагання об’єднати НТШ та УВАН під егідою однієї академії, в якому кожна з інституцій вбачала зазіхання супротивної сторони на свої традиції та структуру. Відтак між двома науковими осередками розпочалася нищівна боротьба за титул „першої Академії”[27]. „Можливо, що тут проявився своєрідний український „науковий анархізм”, – відзначав Л.Винар, – який негативно вплинув на спроби консолідації і координації окремих установ і наукової діяльності українських учених”[28]. Організаційний розкол між УВАН та НТШ став не тільки прикметною рисою еміграційної історіографії другої половини 40-х років XX ст., а й справляв помітний вплив і пізніше.

Інші науково-дослідні інституції та осередки (Український вільний університет, Український технічно-господарський інститут), засновані або відновлені протягом діпівського періоду, виконували навчально-педагогічні функції, або були звичайними асоціаціями науковців з відповідними фаховими зацікавленнями (Український суходільний інститут, Український морський та океанічний інститути, Церковна-археографічна комісія при Апостольській Візитатурі

---

[26] *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Укр.історик. – 1995. – № 1/4. – С.73.

[27] *Винар Л.* Двадцятиліття “Українського історика”(1963-1983) і завдання українських істориків // Укр.історик. 1983. – № 2/4. – С.12 (примітка 11); *Його ж.* На шляху координації наукової діяльності: Наукова Рада при С.К.В.У. // Укр.історик. – 1987. – № 1/4. – С.8-9 (примітка 9).

[28] *Його ж.* На шляху координації наукової діяльності... – С.8.

українців-католиків, Науково-дослідний інститут української мартирології т а ін.).

Щодо проблеми поколінь, то остання протягом усієї таборової доби залишалася на маргінесі наукової полеміки і набула гостроти тільки на межі 50-х-60-х років.

На початку 50-х років період переміщених осіб добігав свого кінця. Його заступила доба „розсіяння"[29] та організаційної кризи, яка тривала до середини 60-х років[30]. Емоційне піднесення та інтелектуальну розкутість часів „еміграційного ренесансу" напрочуд швидко змінили скептично-песимістичні настрої другої половини 50-х років. Зокрема, Л.Винар у 1958 р. оцінював ситуацію досить драматично: „...сьогодні слід говорити про кризу історичних дослідів на еміграції, що набирає трагічної закраски повільного вмирання української вільної історичної науки"[31]. Аналогічних поглядів трималися й інші вчені-історики, які майже водночас опинилися в нових соціокультурних умовах та іншому інтелектуальному середовищі. Отже, проблема завдань та пріоритетів української зарубіжної історіографії наприкінці 50-х – на початку 60-х років знову потрапила в центр уваги наукової еміграції.

У доволі своєрідному вигляді її сформулював історик О.Домбровський. Останній вважав за необхідне уточнити сам статус української історичної науки на еміграції. „До нериторичної сторінки цієї теми належить перш за все кардинальне питання самого характеру нашої науки, тобто справа засягу її діяльності. – зазначає О.Домбровський. – Чи має вона бути обмежена, на загал, до українознавства, чи повинна змагати до ширшого круга, тобто до універсалізму. Дотепер переважали, на загал, тенденції обмежити нашу науку до вужчих рямців українознавства. Так було колись, і так є сьогодні на еміграції. Брак власної держави, яка б опікувалася наукою та наставляння наукового апарату на виключну службу для нашої культури й національної ідеї змусили нас обмежити нашу науку до тих вужчих рямців. Та воєнні події спонукали нас вийти з рідного краю в широкий світ і більше або менше включитися в наукову діяльність західного світу, серед якого ми зобов'язані ширити наукову правду про Україну, чого не можна робити у вузьких рямцях українського

---

[29] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. – С.133.

[30] *Винар Л.* "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк-Мюнхен,1980. – С.11.

[31] *Його ж.* Криза організації історичних дослідів // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1958, 16 серп. – № 157. – С.2.

наукового гетта. Найкраще й найуспішніше можна подавати західному світові ту українську правду в такій формі, яка йому найбільш сприйнятлива. Звідси й постулат – зв’язувати, по-можливості, українську наукову тематику з проблематикою історії й культури народів, серед яких ми живемо, тобто нав’язувати до їхнього світу ідей”[32]. Відтак, проблему функціонального призначення еміграційної науки вчений формулює у вигляді дилеми: універсалізм чи українознавство?

Зауважимо, що така метаморфоза проблеми наукової інтеграції до західного світу була значною мірою пов’язана з північноамериканськими теренами побутування українських емігрантів. Адже американське та канадське інтелектуальні середовища висували до локально-національної проблематики більш жорсткі вимоги щодо наукового універсалізму, порівняно з Європою. Тож головне завдання української вільної науки, на думку О.Домбровського полягало в тому, щоб проводити українознавчі студії в контексті світового універсалізму.

Більш традиційний підхід щодо ролі української зарубіжної історичної науки висунув О.Оглоблин. Він обстоював думку, що „українська еміграційна історіографія – це лише галузь єдиної великої української історіографії, законний спадкоємець її кращих традицій і співтворець її дальшого розвитку. Її, цю галузку, можна відломати чи відрубати від рідного дерева, але ні сама вона, ні її дерево цього зробити не може. Звідси ясно, що обов’язком і завданням української вільної історіографії не є змагання з совєтською українською історіографією, ні поборювання її, чи полемізування з нею, тим паче не заміна її”[33]. З огляду на ситуацію в радянській історичній науці за часів „хрущовської відлиги” вчений вважав, що еміграційна історіографія має специфікувати свої цілі та завдання, оскільки вона „передусім мусить бути доповненням і продовженням, а подекуди й поширенням і виправленням наукової діяльності в Україні”[34]. Насамкінець, О.Оглоблин диференціює свій підхід у низці завдань, які перераховує у цій розвідці: оборона наукової правди, збереження кращих традицій, мобілізація закордонних джерел, встановлення зв’язку зі світовою історичною наукою, творення „нових наукових вартостей” та ін. Окрім

---

[32] *Домбровський О.* За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). – 1958. – № 1. – С.33-34.

[33] *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. *Л.Винар.* – Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995. – С.287-288.

[34] Там само. – С.288.

загальних завдань, історик висуває й ряд конкретних цілей: синтетичне та монографічне дослідження певних періодів та проблем, пріоритетне опрацювання наукової проблематики з обсягу деяких галузей і дисциплін, критика радянських та іноземних концепцій історії України тощо[35]. Свої погляди стосовно функціонального призначення історичної науки за кордоном О.Оглоблин обстоював і в інших працях. „Українську вільну історіографію від української совєтської історіографії ділить прірва. Але між українськими істориками по цей і по той бік греблі – прірви нема", – зазначає історик у своєму історіографічному огляді радянської історіографії 1963 р.[36].

Ще раніше подібні підходи стосовно ролі та місця української наукової еміграції висловив І.Лисяк-Рудницький, який з гіркотою відзначав: „Багато органів, здається взагалі неспроможні речево реферувати про події в УРСР, але неодмінно підливають мізерні окрушки фактичної інформації, якої нам найбільш недостає, соусом „патріотичних" тирад та лайкою (найчастіше під адресою власних земляків, що перебувають у полоні системи); учений чужинець скваліфікує це не інакше як типове імпотентне емігрантське ненависництво"[37]. Натомість покликання наукової еміграції вчений вбачав „не так у тому, що механічно віддзеркалювати Край, але радше щоб його доповнювати"[38].

Водночас чимало українських істориків за кордоном трималися радикально-патріотичних, а то навіть ультрапатріотичних поглядів. Вони стверджували, що еміграційна наука має ширити, пропагувати та висвітлювати історію з позицій „національної правди". Втім, така точка зору на функції та завдання української науки неодноразово засуджувалася та критикувалася самими істориками-емігрантами. „Як у наукових і освічених кругах інших народів, так і в нас виводиться спеціальна порода так званої „патріотичної науки", ближчої до дилетантизму, ніж популяризаторства (здібні популяризатори також потрібні!). Представники цього напрямку виписують „на славу неньки України" різні патріотичні й тенденційні речі макулатурної вартості...", – підкреслював О.Домбровський[39].

---

[35] Там само. – С.289-290.

[36] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – С.80.

[37] *Лисяк-Рудницький І.* Помилки еміграції // Листи до приятелів (Нью-Йорк-Торонто). – 1956. – № 6. – С.10-11.

[38] *Його ж.* Функція еміграції // Листи до приятелів (Нью-Йорк-Торонто). – 1956. – № 5. – С.3.

[39] *Домбровський О.* За правильний шлях української науки. – С.36.

Слід відзначити, що патріотична інтерпретація призначення та завдань української зарубіжної історичної науки почасти зумовлювалася її еміграційними статусом, а частково диктувалася пануючими стереотипами (російськими, польськими та ін.) у західній науці стосовно історії України. М.Чировський, історик української економіки, в полемічному запалі відзначав: „...страшно стає, до чого докотилася західна історична наука про минуле Східної Європи. Вона, загально беручи, готова прийняти кожний російський фальсифікат за історичний факт, а українську точку зору – за тенденційну, що з наукою нічого спільного немає”[40]. На думку І.Лисяка-Рудницького, такий стан речей пояснювався тим, що „...погляди й інтерпретації, що їх традиційно захищає російська наука, стали загальнопоширені, і їм довіряють, не перевіряючи їх засновків”[41]. Тож домінування підходів російської еміграційної історіографії викладо зворотну реакцію багатьох українських науковців, яка не відзначалася поміркованістю і мала виразну ультрапатріотичну мотивацію.

Невипадково навіть серед істориків-емігрантів молодшого покоління ширилися думки, що українська вільна історіографія є надмірно заангажованою національно-патріотичними стереотипами. Показовою у цьому сенсі є дискусія навколо спеціального англомовного випуску „Анналів”, в якому було вміщено історіографічні нариси Д.Дорошенка та О.Оглоблина[42]. Так, Л.Білас наголошував на тому, що „національні та соціальні погляди” істориків, подані в студії Д.Дорошенка під „національно-державницьким аспектом”, здебільшого відображають їхні політичні переконання, а не репрезентують повною мірою світогляд науковців. На його думку, Д.Дорошенко „...не звертає уваги на внутрішню структурацію світогляду істориків, виразом яких є їх твори на проблеми, які лежали в центрі їх уваги, на ієрархію їх вартостей і оцінок, на їх залежність від релігійних, філософічних, соціальних, політичних і інших переконань”[43]. Водночас С.Горак, порівнюючи студію Дорошенка-

[40] *Чировський М.* Думки про сучасну українську історіографію // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1963, 7 трав. – № 85. – С.2.

[41] *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. *Ф.Сисин*; упоряд. *Я.Грицак*. – К., 1994. – Т.1. – С.166.

[42] *Doroshenko D.* Survey of Ukrainian Historiography: Translated by G.Luckyi // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol.5/6, No. 4(18),1/2(18/19). – P.13-306; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917-1956: Translated by R.Olesnytsky // Ibid. – P.307-455.

[43] *Лев Ростиславич [Білас Л.]*. Проблеми української історіографії // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1958. – № 9. – С.1.

Оглоблина з історіографічною працею М.Марченка[44], підкреслював, що перша з них „абсолютизує національну боротьбу, ідеалізує українське минуле і, певною мірою, нехтує соціально-економічними чинниками в житті „поневоленої нації"[45]. Проте, інші дослідники доволі скептично поставилася до зауважень Л.Біласа та С.Горака[46]. Зокрема, Л.Винар вважав, що зауваги С.Горака є безпідставними та взагалі „мильними"[47].

Зрештою, означена наукова дискусія в опосередкованій формі віддзеркалювала наявність традиціоналістського та модерністського підходів щодо оцінки наукових праць, а по великому рахунку стосовно призначення української науки в західному світі. Якщо традиціоналісти трималися думки про українознавчу спрямованість наукової продукції, то модерністи навпаки прагнули наблизити її до західних наукових стандартів і критеріїв. Утім, таких змін вимагало північноамериканське інтелектуальне середовище.

Після заокеанського переселення українська еміграція опинилася не тільки у нових соціокультурних умовах, а в суспільстві з відмінними від тогочасних європейських країн етнокультурними засадами розвитку. Варто відзначити, що у 50-х роках у Сполучених Штатах та Канаді концепція „плавильного котла" етносів поступилася місцем теорії етнокультурного плюралізму, засновником якої був американський філософ Г.Каллен. Вона передбачала надання рівних можливостей та прав для розвитку всіх національних культур, елементи яких в інтенсивній взаємодії один з одним утворюють „надкультурну спільноту Америки"[48].

Протягом 50-60-х років у Сполучених Штатах та Канаді постали мільйонні діаспорні громади українців з доволі складною та розгалуженою структурою інституцій та організацій, які добре

---

[44] *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – 258 с.

[45] *Horak S.* Ukrainian Historiography 1953-1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol.24, No. 2. – P.258.

[46] *Кравців Б.* Актуальна і потрібна книжка: Рец. на вид.: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol.5/6, № 4(18),1/2(19/20). – 455 p. // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1958, 4 берез. – № 41. – С.2; *Державин В.* Чи українська історіографія Дмитра Дорошенка відповідає сучасним науковим потребам? // Визвольний Шлях (Лондон). – 1959. – № 2. – С.151-157.

[47] *ЛРВ [Винар Л.].* Історіографічні статті Я.Пеленського і Ст.Горака // Укр.історик. – 1965. – № 3/4. – С.103.

[48] *Винар Л.* "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. – С.11; *Евтух В.Б.* Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – К., 1991. – С.52-54.

інтегрувалися у північноамериканське культурне середовище[49]. За таких умов проблема адаптації українських учених-емігрантів трансформувалася в проблему інтеграції до західного наукового світу, яку дехто з дослідників пропонував розв'язати через синкретичне поєднання привезеної та загальноамериканської культури. „Як відомо, еміґранти не лише користають і присвоюють собі певні складові часті американської культури, але заразом американське життя користає і стоїть під значним впливом „привезеної культури" еміґрантів. Отже, мова йде про взаємний вплив і співжиття різних культур. Цей процес у соціологічній літературі має назву „синкретизм" – під яким розуміють обопільні впливи й перехрещення різних культур у неоднорідному суспільстві Америки...", – зазначав Л.Винар[50].

Таким чином, стрімка зміна камеральної атмосфери таборової доби на динамічне мультинаціональне суспільство з притаманним йому прагматизмом та універсалізмом суттєво позначилася на українській науковій еміграції. У результаті вказаних метаморфоз ряд провідних українських науковців у процесі адаптації до нових умов були змушені змінити свої дослідницькі пріоритети, а в деяких випадках – навіть фах відповідно до вимог тамтешнього ринку науково-дослідної праці. Відтепер їхні дослідницькі зацікавлення з одного боку мусили відповідати науковим потребам Нового світу в умовах конфронтації з Радянським Союзом, а з іншого – принаймні зберігати певний зв'язок з їхньою колишньою проблематикою. Вочевидь пристосування до нових інтелектуальних і соціокультурних обставин поклало початок процесу осучаснення науково-історичної проблематики та дисциплінарної переорієнтації низки дослідників, які стали працювати у межах совєтологічних і політологічних студій. Втім, повною мірою зазначені процеси виявилися наприкінці 60-х – 70-х років. Тож упродовж 50-х – на початку 60-х років українська наукова еміграція переживала період первинної або початкової інтеграції до інтелектуального середовища, соціо- та етнокультурних умов північноамериканського суспільства.

Суттєві зрушення відбулися і в організаційній сфері української еміграційної історіографії. Розпорошення наукових сил на еміграції, що відбувалося у перехідний період, досить швидко призвело до занепаду та самоліквідації низки установ і осередків. Складні часи

---

[49] *Маркусь В.* Українська західна діаспора на порозі ХХІ століття // Укр. діаспора (К.-Чикаго). – 1993. – № 3. – С.21-24.

[50] *Винар Л.* Історичний обов'язок української еміграції // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1959, 18 груд. – № 244. – С.2.

настали й для найбільших осередків української вільної науки – УВАН та НТШ. У зв'язку з переїздом більшої частини наукової еміграції до США, Канади та інших країн змінилася й структура УВАН та НТШ.

У 1955 р. Загальні збори НТШ, ухвалили рішення про перетворення відділів товариства в Європі, США, Канаді та Австралії на „окремі, самостійні товариства". НТШ перетворилося на своєрідну федерацію наукових організацій розкиданих по всьому світу. Роль координаційного органу виконувала Головна рада наукових товариств НТШ[51]. Подібні метаморфози відбувалися і в УВАН, яку очолювала Світова президія УВАН. Однак, через конфлікт з місцевими організаціями НТШ Головна рада втратила своє значення, а Світова президія УВАН взагалі припинила своє існування. Тож з 50-х років провідну роль відігравала Американська УВАН, яка хоча і підтримувала певні зв'язки з осередками УВАН у Канаді та Європі, але працювала самостійно[52].

Щодо дослідницьких пріоритетів, то УВАН та НТШ у цілому зберегли ту спрямованість, що склалася ще в таборовий період. УВАН прагнула орієнтуватися на західний науковий світ. Натомість НТШ здебільшого переймалася власне українознавчою проблематикою. „Треба ствердити, що на терені УВАН йдуть, у міру можливості намагання вийти на ширший шлях у напрямі універсалізму науки, – відзначав О.Домбровський, – коли наше НТШ стоїть ще, на загал, на платформі українознавчих студій"[53].

Обидва осередки успадкували й конфлікт з діпівських часів, який в північноамериканських умовах здавалося отримав новий могутній імпульс. „Я болюче відчував ворогування між „східняками" і „західняками" на території Нью-Йорку, – згадував Ю.Луцький, – і вважав, що нам треба не так об'єднатися (адже наші традиції були ріжні), як співпрацювати. На жаль такого зрозуміння серед старших було обмаль. Молодь думала орієнтуватися на світову арену"[54].

Отже, процес децентралізації наукового життя у перехідний період 1952-1965 рр. сягнув апогею. У своїй основі він мав як об'єктивні (трансатлантичний переїзд більшої частини емігрантів,

---

[51] *Вертипорох Є.* Нова структура НТШ (Доповідь виголошена на ІІ науковій Сесії Кан.НТШ в Монтреалі, 24 квітня 1955 р.) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1955, 17-19 черв. – № 115. – С.3; № 116. – С.3; № 117. – С.3. *Стецюк В.* У сторіччя Наукового Товариства ім.Шевченка Студій // Альманах Українського народного союзу на рік 1973. – Джерсі Сіті- Нью-Йорк, 1973. – С.53-54.

[52] *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук. – С.79.

[53] *Домбровський О.* За правильний шлях української науки. – С.35.

[54] *Луцький Ю.* Аннали УВАН // Укр.історик. – 1995. – Т.32, № 1/4. – С.86.

адаптація до нових умов та ін.), так і суб'єктивні (різні традиції наукової організації, особисті амбіції керівників науково-дослідних осередків та ін.) чинники. У першій половині 60-х років стало очевидно, що обидві науково-організаційні традиції та осередки (УВАН, НТШ), які їх репрезентували, не спроможні успішно інтегруватися до західного інтелектуального світу. „Життя показало, що того, що було у 1920-1930-их роках в Україні, не можна було копіювати у 1950-60-их рр. в Америці, у цілком відмінному середовищі, причому без цілковитого знання отого іншого середовища, критеріїв його вартостей, життєвого стилю. А при тому – всі копії залишаються копіями далекими до сили оригіналу...", – зазначав О.Пріцак оцінюючи становище, яке склалося в українській зарубіжній науці у середині 60-х років[55].

Тоді ж виявилися й відмінні підходи представників різних генерацій щодо ролі українських наукових установ, які відображали конфронтацію між традиційними засадами наукового розвитку та вимогами західного інтелектуального середовища. Зокрема, стосовно визначення конкретної ролі УВАН повстала дилема, яка відображала позиції різних поколінь: представницька установа, яка репрезентує українську науку в національному масштабі чи українсько-американська інституція на еміграції. „Представники молодшої генерації дивляться на ті проблеми інакше від науковців старшої генерації. – зазначав О.Пріцак на ювілейному засіданні з нагоди 20-річчя заснування УВАН. – Вони заангажовані в американському науковому світі й стараються найти в своїй життєвій практиці певне modus vivendi між тими ідеями й чинниками, які походять від старої батьківщини їхніх батьків, а з другої сторони новим виявом життя на американському ґрунті, в даному випадку на відтинку їхньої наукової діяльності..."[56]. Зазначені погляди поділяли й інші науковці, зокрема В.Голубничий, І.Лисяк-Рудницький. Останній іронічно називав УВАН „клубом сеньйорів"[57]. Натомість один з фундаторів УВАН В.Міяковський висловив жаль, що після двадцятирічного функціонування академії, доцільність її існування ставиться під

---

[55] *Пріцак О.* Чи Гарвардська катедра українознавчих студій котраверсійна? // *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). – Кембридж-Нью-Йорк, 1973. – С.26.

[56] *Домбровський О.* До історії Української Вільної Академії Наук у США: (Протокол зі засідання управи академії в США, що відбувся 17 грудня 1966 року в Нью-Йорку) // *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України: Зб.пр. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – С.353.

[57] *Луцький Ю.* Вказ.праця. – С.86.

сумнів[58]. Взагалі полеміка 1966 р. на ювілейному засіданні УВАН відображала складний процес зміни генерацій в українській історичній науці в діаспорі, який розпочався наприкінці 50-х років.

На той час розглядаючи кількісний склад українських істориків у діаспорі та їх розподіл за генераціями Л.Винар констатував: „...під сучасну пору маємо три генерації істориків. Це передусім старше покоління з поважним науковим стажем, середнє покоління 1930-их та 1940-их років і наймолодші історики, що проявили себе в 1950-их роках. За нашими підрахунками у вільному світі активно працює коло 40 професійних істориків"[59]. Зауважимо, що зі своїх розрахунків дослідник вилучив науковців, які працювали в галузі політології та Modern History.

Впродовж 50-60-х років померло чимало істориків, які розпочали свою діяльність ще до Першої світової війни та в міжвоєнний період (І.Борщак, В.Дорошенко, Д.Дорошенко, В.Дубровський, В.Залозецький-Сас, М.Глобленко-Оглоблин, А.Коцевалов, Б.Кентржинський, С.Килимник, В.Козловська, Б.Крупницький, З.Кузеля, М.Міллер, Я.Пастернак, Є.-Ю.Пеленський, В.Січинський, о. Й.Скрутень, Д.Соловей, І.Токаржевський-Карашевич, К.Штепа, В.Шугаєвський, О.Шульгин, В.Щербаківський, О.Юрченко, А.Яковлів та ін.). Інші представники старшої генерації поступово згортали активну наукову діяльність. До того ж представники різних поколінь українських дослідників мали відмінні можливості і мотивації стосовно інтеграції до західного наукового світу, які спиралися на різні світоглядні та інтелектуальні засади. Досить промовисто прокоментував означену ситуацію І.Лисяк-Рудницький. „...Середнє покоління світу вільної української науки, яке пам'ятає Рідний Край, а тепер живе в умовинах нового поселення і є пов'язане співпрацею у даному випадку з американською наукою, находиться у психологічному аспекті на грані двох світів – старого й нового, тобто давньої батьківщини й нового місця поселення та його умовин. – пише вчений. – З огляду на вище сказане те середнє покоління є змушене силою обставин виконувати вимоги двох інтелектуальних атмосфер. Інакше справа мається зі старшим поколінням, яке живе давним минулим, тобто, находячись фізично на бруках Нью-Йорку, блукає духом по Хрещатику"[60]. Доцільно відзначити, що розмаїття підходів

[58] *Домбровський О.* До історії Української Вільної Академії Наук у США... – С.353.
[59] *Винар Л.* Криза організації історичних дослідів. – С.3.
[60] *Домбровський О.* До історії Української Вільної Академії Наук у США... – С.354.

представників різних генерацій досить гостро та повно виявилися у полеміці навколо подальшої долі УВАН, про яку згадувалося вище.

Наступний період української науки в діаспорі визначається по-різному. Здебільшого основою для такого хронологічного поділу є час заснування тієї чи іншої інституції (1963 р. – Українське історичне товариство; 1968 р. – кафедри української мови, літератури та історії України (з 1973 р. – Український науковий інститут) в Гарвардському університеті – та ін.). Зрештою, незважаючи на кон'юнктурну мотивацію такої періодизації другу половину 60-х років можемо розглядати як початок нового періоду, який тривав до 1991 р. У середині 60-х років відбулися істотні зміни не тільки в науково-організаційній сфері, а і в самій науково-дослідній діяльності українських істориків, котрі дедалі більше орієнтуються на потреби та вимоги західного інтелектуального середовища.

Згортання „хрущовської відлиги" та проведення кампаній по виявленню буржуазних націоналістів серед української інтелігенції наприкінці 60-х – початку 70-х років XX ст., зокрема в системі АН УРСР, остаточно поховали надії вчених-емігрантів на більш сприятливі умови розвитку історичної науки в Радянській Україні, які плекалися у постсталінський період. Наразі виникла потреба в переоцінці призначення та завдань української зарубіжної історіографії відповідно до новітніх тенденцій, які побутували в світі та на Батьківщині. Оцінюючи ситуацію, що склалася в українській радянській історичній науці 70-х років О.Оглоблин відзначав: „Ми не передбачали, що історична на Україні протягом цих 15 літ піде не шляхом нормальної праці й розвитку, а, навпаки, буде чимраз більше обмежувана й стиснювана, вихолощувана й фальшована, й нарешті заборонена... Та 15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання"[61]. Відтак, автор дійшов висновку, що історична наука на Батьківщині перестала існувати, а функцію її репрезентації має перебрати на себе українська вільна історіографія[62].

Ще більш категоричними в своїх підходах були вчені, які з'явилися на науковій авансцені у повоєнний час. Вони орієнтувалися

---

[61] *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. *Л.Винар*. – Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995. – С.290-291. Див. про еволюцію оцінки становища української радянської історіографії на еміграції: *Головко В.* Історична наука УРСР в оцінках діаспорної історіографії (кінець 1920-х – перша половина 1980-х рр.) // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип.1/2. – С.43-52.

[62] *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років. – С.291.

виключно на західне наукове середовище та формулювали завдання української науки в контексті північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації. Останню доволі добре охарактеризував Г.Грабович, оформивши її в трьох положеннях: 1/ розуміння України як „комплексного явища – історичного, культурного і геополітичного (або в ширшому розумінні територіального)"; 2/ світовий контекст україністики щодо історичного процесу та історично-культурного досвіду; 3/ „посилене зацікавлення теоретичною і синтезуючою думкою в гуманітарних науках"[63]. Інституціонально-організаційне забезпечення для реалізації таких завдань убачалося у створення українських кафедр та інститутів в системі американських і канадських університетів[64].

Протягом кількох десятиліть перебування у Новому світі суттєво загострилися й соціокультурні умови побутування української діаспори, зокрема відбувався процес декоренізації молодшого покоління, що керувалося іншими світоглядними та інтелектуальними орієнтирами. „... наші діти, народжені в Європі, а виховані в американських школах, заходять у трагічний конфлікт, коли йдеться про проблеми нашого минулого і нашої культури. Дуже часто дані, що їх вони дістають від українського наукового світу, для них з методологічного і мериторичного погляду несприйнятливі, викликають комплекс легковаження всього українського, та їх відхід від української спільноти", – відзначав О.Пріцак[65]. В цей час склалося й специфічне ставлення наукової молоді до еміграційних установ, зокрема до УВАН та НТШ. „Об'єктивно треба ствердити, що часами чуємо від представників молодої генерації українських науковців, які працюють в американських і канадських університетах, – констатував Л.Винар, – що українські наукові установи для них не мають притягаючої сили, що їх не допускають до керма в цих установах, а також чуємо подібні закиди про їхній науковий рівень"[66].

70-і роки – важливий рубіж у розвитку української зарубіжної історіографії. В цей час пішли з життя більшість відомих українських учених старої генерації, котрі репрезентували як давню міжвоєнну, так

---

[63] *Грабович Г.* Гарвардські українознавчі студії, 1977-1991 // Гарвардські українознавчі студії: Покажчик до томів I-XV (1977-1991) / Уклали *К.Тейлор, З.Борисюк*. – К.-Cambridge, 1991. – С.10-11.

[64] *Пріцак О.* Організація і завдання української науки у США // Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). – Кембридж-Нью-Йорк, 1973. – С.3-11.

[65] Там само. – С.6.

[66] *Винар Л.* На шляху координації наукової діяльності… – С.32-33.

і повоєнну хвилю еміграції з Західної та Радянської України, представники якої працювали в системі ВУАН та НТШ (20-30-і роки). Інші поступово відходили від активної наукової та викладацько-педагогічної діяльності. Зауважимо, що представники найстаршої генерації, що розпочали наукову діяльність на початку XX ст. відійшли у вічність протягом 50-60-х років. Їхнє місце заступили вчені середньої генерації, які здебільшого одержали другу-третю освіту в європейських, американських університетах, успішно адаптувалися до вимог північноамериканського і західноєвропейського наукового світу та належали до інтелектуалів західної школи і способу мислення. Ці науковці виявили себе протягом 60-х – початку 70-х років, неодноразово вступаючи в полемічні дискусії[67]. Організаційні проблеми наукових досліджень представники цієї генерації вирішували шляхом створення українознавчих кафедр та інститутів в американських і канадських університетах. Наприкінці 60-х – початку 70-х років за ініціативи студентської молоді та ряду громадських організацій були засновані українознавчі кафедри з трьох основних дисциплін (мова, література, історія), а згодом – науковий інститут у Гарвардському університеті[68]. Їхню фінансову базу склали благодійні пожертви української діаспори в США.

[67] Див., приміром: *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and The Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. – 1963. – Vol.22, No.2. – P.224-255; *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (методологічні зауваги) // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – С.41-46; Problems of Terminology in Ukrainian History: (Joint Seminar: Kohut Z., Pritsak O., Subtelny O., Szporluk R.) // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972-1973. – Cambridge, 1972/73. – No.3. – P.21-29; *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – С.145-171; *Пріцак О.* Гарвардський Центр українських студій і Школа Грушевського // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1972, 13-14, 17-19 жовт. – № 190. – С.2; № 191. – С.2; № 192. – С.2; № 193. – С.2; № 194. – С.2, 4; *Домбровський О.* До питання української історичної школи в діаспорі // Укр.історик. – 1974. – №4. – С.74-84; *Винар Л.* Історична школа Михайла Грушевського і НТШ // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1974, 11 січ. – № 7. – С.2-3; Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978) // Rethinking Ukrainian History / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Himka. – Edmonton, 1981. – P.233-268.

[68] *Падох Я.* Правні основи Гарвардського Центру Українських Студій // Альманах Українського народного союзу на рік 1973. –Джерсі-Сіті-Нью-Йорк, 1973. – С.171-174; *Пріцак О.* Перещеплювання і вирощування // *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). – Кембридж-Нью-Йорк, 1973. – С.147.

Український інститут в Гарварді був організований на кшталт інших іноземних кафедр (єврейської, вірменської, японської) та інституцій в структурі американських університетів. Розрахований на потреби західного наукового світу він фактично являв собою американсько-українську установу. На подібних засадах в 1975-1976 рр. при Альбертському університеті в Едмонтоні засновано й Канадський інститут українських студій, який на відміну від науково-дослідного осередку в Гарварді спирався на фінансування уряду Канади[69].

Відтак, на початку 80-х років О.Пріцак зазначав, що на еміграції склалося два типи наукових інституцій: 1/ американсько-канадські (Український науковий інститут Гарварського університету та Канадський інститут українських студій; 2/ еміграційні (НТШ та УВАН)[70]. Крім того існували наукові товариства, які об'єднували практично науковців усіх генерацій на засадах спільних фахових інтересів і зацікавлень (Українське історичне товариство та ін.) та інституції з регіональною (Товариство дослідників Волині) або іншою проблематикою (Східноєвропейський інститут ім. В.К.Липинського).

Такий розподіл відображав тогочасний стан української науки. Водночас представники середнього покоління вчених стали науковими наставниками четвертої, наймолодшої та англомовної генерації українських істориків у діаспорі, більшість з яких не тільки одержали освіту в Північній Америці та Західній Європі, а й народилася поза межами України.

Відзначимо, що ряд науковців доволі критично характеризували та оцінювали процес входження нової генерації до наукового світу. Зокрема, Л.Винар зазначав: „Тепер до голосу приходить наймолодша генерація українських дослідників, які здебільше одержали історичну освіту в американських і канадських університетах і які виростали в підсонні американського прагматизму, в порівнянні з вищезгаданими їхніми попередниками. Більшість з них спеціалізується в новітній історії України XIX і XX століття, а деякі – в козацькій добі. Також деяким з них тяжко писати свої праці українською мовою через

---

[69] Канадський Інститут Українських Студій: Святкування 20-річчя. – Едмонтон, 1996. – 36 с.

[70] *Пріцак О.* Роля наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в історії України (Доповідь виголошена на пленарній сесії НТШ в Нью-Йорку, 5.11.1983) // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж-Мюнхен). – 1983/1984. – № 25. – С.10.

недостатнє її знання”[71]. Один із найстаріших українських учених у діаспорі, історик права М.Чубатий у 1971 р. з гіркотою зазначав: „Витворюється ситуація прямо грізна для майбутнього української історичної науки, зокрема минулого старої України, бо майже ніхто її не студіює в Україні, а так само майже ніхто поза Україною. Ми справді стаємо неісторичною нацією”[72].

Сукупність означених чинників обумовили виняткове становище наймолодшої генерації в українській зарубіжній історіографії та її специфічне ставлення до національно-державницьких традицій, які побутували в діаспорі у вигляді історичних стереотипів з патріотичним забарвленням, так і інтелектуальних впливів, зокрема, у виді захоплення спадщиною В.Липинського. Щодо останніх, то ставлення до них наукової молоді на той час добре сформулював І.Лисяк-Рудницький. „Ці погляди зводяться до того, – писав вчений, – що історія повинна, мовляв, служити національним інтересам та, що обов’язком істориків-українців є ширити т.зв. „українську правду”. Говорячи афористичним стилем уважаю, що існує „правда про Україну”, але нема якоїсь „української правди”. Наукове пізнання змагає до вислідів, що у принципі універсальні та спільні для всіх, однакові для юдея й елліна, для українця й росіянина або поляка. Якщо виступаємо проти помилкових насвітлень і тлумачень історії нашого народу, то робимо це не в ім'я наших суб’єктивних патріотичних прагнень (до яких нікому в світі, крім нас самих нема ніякого діла), але задля кращого, глибшого, об’єктивнішого пізнання”[73]. Очевидно, що за таких інтелектуальних настроїв, які вирували серед молоді та старої еміграції, схильної до традиційних ідеологічних орієнтирів, відносини між різними генераціями у 70 – 80-і роки були вкрай складними.

Таким чином, навіть наведений вище вибірковий огляд рефлексій українських учених стосовно науково-історичного процесу на еміграції та в діаспорі дає вагомі підстави для кількох висновків:

1/ модерні уявлення про українську зарубіжну історичну науку як тотального контрагента радянської історіографії є гіперболізованими і зводять багатовимірну та суперечливу картину до звичайного ідеологічного протиборства;

---

[71] *Винар Л.* Двадцятиліття “Українського історика” (1963-1983) і завдання українських істориків // Укр.історик. – 1983. – № 2/4. – С.17.

[72] *Чубатий М.* Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. – Філадельфія, 1971. – С.20.

[73] *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми в навчанні української історії // Укр.історик. – 1975. – № 1/2. – С.118.

2/ в українській історіографії на еміграції та в діаспорі протягом 1945-1991 рр. постійно побутували інтеграційні тенденції щодо західного інтелектуального світу, які продукувалися у студіях ряду науковців, хоча стали домінуючими тільки у 70-80-і роки XX ст.;

3/ тривалий та складний процес інтеграції українських учених до західного середовища був обумовлений цілим комплексом причин: еміграційний статус української науки, конфронтація різних науково-організаційних традицій, постійна зміна соціокультурних умов побутування, відмінні інтеграційні можливості, система мотивацій та світоглядних цінностей у різних поколінь дослідників, перманентна актуалізація ідеологічних та національно-патріотичних стереотипів та ін.;

4/ виняткову роль в ідеологізації та деформації науково-дослідної і науково-організаційної діяльності на еміграції та в діаспорі відігравав перенос невирішених соціокультурних проблем України в еміграційне середовище: незавершеність процесів модернізації та формування української ідентичності у першій третині XX ст., існування субрегіональних форм національної свідомості – наддніпрянці та галичани, відсутність повноцінної Української держави як джерело легітимаційної мотивації національно-державних устремлінь тощо.

Ейдос.
1'2005.

Наталя Барабаш
Кривий Ріг

Знахідки та втрати: до історії часопису "Основа".

Помітне місце у вітчизняній історії належить журналу "Основа" (1861-1862), часи видання якого припадають на період українського громадсько-політичного і національного піднесення середини XIX ст. Навколо часопису концентрувалися всі кращі літературні, наукові та громадські сили в Україні. Журнал виходив з січня 1861 р. по жовтень 1862 р.. Дволітню діяльність "Основи" можна поділити на чотири основні періоди: становлення (січень – липень 1861 р.), піднесення (серпень 1861 р. – січень 1862 р.), внутрішньої інерції (лютий – квітень 1862 р.), занепаду (травень – жовтень 1862р.) [1, *9*].

Кожен з цих етапів привертав увагу дослідників, інтерес у науковців завжди викликали "обставини, в яких виходив і припинився цей перший український журнал" [11, *213*]. Однак малодослідженими залишаються обставини припинення "Основи". Справжню причину закриття часопису поки нікому не вдалося визначити скоріш за все тому, що досьогодні залишалася нез'ясованою доля архіву "Основи".

Багато дослідників звертало увагу на те, що всю діяльність "Основи" супроводжували систематичні суперечки між В.М.Білозерським і П.О.Кулішем, і між П.О.Кулішем та М.І.Костомаровим. Конфлікт між Василем Михайловичем та Пантелеймоном Олександровичем М.І.Костомаров у листі до Д.Л.Мордовцева характеризував так: «Ще минулого року вони не ладнали. Тепер уже не бувають один в одного, і Куліш бере участь в «Основі» й лає її, Білозерський лає Куліша і вміщує його твори в

«Основі». Дуже помагають їхній неприхильності сімейні стосунки, бо Куліш розлучився зі своєю дружиною Білозерською» [Цит. за: 19, *40*].

Але "Основа" загинула не лише через особисті непорозуміння фундаторів. Спочатку фундатори часопису, а пізніше дослідники намагалися визначити причини, які призвели до закриття журналу. Редактор "Основи" В.М.Білозерський визначав наступні причини: невідповідність "духу часу" та непорозуміння з П.О.Валуєвим [18, *73-74*]. Але М.Шугуров вважав основною причиною закриття журналу недбале керівництво "Основою" редактором. Показовими для оцінки редакторської діяльності В.М.Білозерського є свідчення найближчих соратників. Так Марко Вовчок у листі до О.В.Марковича писала : "Кого не побачу, усі лають "Основу" – той писав, другий прохав, третій благав, четвертий ошукався – ані однісінькому не одвічено. І вже як-як-як Білозерського не взивають – коли б розказати тобі, ані він сам себе, ані його знайомі не пізнали б його" [14, *416*]. Показовим є навіть те, що незадоволення керівництву журналу виказували не окремі громадяни, а й навіть цілі групи. Так, претензії полтавських громадян до "Основи" знайшли вихід у їхньому безпосередньому зверненні до В.Білозерського, про яке О.Кониський писав у листі до В.Лободи від 22 квітня 1862 р.: "Громада наша послала до Білозерського письмо, требуючи одповідь, через що так погано веде він діло "Основи". В письмі докоряємо його дуже і кажемо, що коли не пришле якої одповіді і не поправить "Основи", то позвемо його на голосний громадський суд, а "Основу" доб'ємо чесно українськими руками. Нехай лучче вона умре од нас, ніж од кого чужого" [Цит. за: 9, *156*]. Даний лист О.Кониського потрапив у розпорядження утвореної указом Олександра II слідчої комісії у справі української пропаганди. Пізніше коментуючи на вимогу комісії наведену цитату з листа О.Кониського, В.Лобода писав на початку грудня 1862 р.: "В Полтаве были очень недовольны этим журналом: за его вечное опаздывание как выходом в свет, так и в сообщении интересных новостей; за то, что в нём не помещаются статьи местного интереса, посылаемые из провинций южнорусских, которым он служит органом; а если и помещаются, то тогда, когда они, своею несвоевременностью, теряют всякую цену; и вообще за то, что г. Белозерский как-то вяло ведёт дело, которое на себя принял. Громада, т.е. люди, дорожащие украинским языком и всем касающимся до Украины, вероятно, просили об уничтожении ими указываемых недостатков и ожидали ответа" [Цит. за: 9, *157*]. В.Дудко, наводячи у своїй розвідці "Полтавська Громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського" цитати, наголошує на тому, що з усією

очевидністю випливає, що претензії полтавських громадян до В.Білозерського лише на перший погляд стосувалися лише “зовнішньої” сфери його діяльності. Автор вважає, що в даному випадку йшлося про неадекватне на думку О.Кониського та його радикально настроєних однодумців, висвітлення реалій українського життя.

Досить негативну оцінку як редактору надає В.М.Білозерському його особистий знайомий, секретар редакції “Основи” О.Кістяківський. Він вважає, що в особі В.М.Білозерського як діяча “выражает себя дворянская кровь, которая привыкла к кейфированию и ничего неделанию, с одной стороны, которая, с другой – образовалась при постоянном обычае думать, мыслить и рассуждать”. О.Кістяківський називає В.М.Білозерського “лентяем” з яким “переписка немыслима. На письма он не отвечает – и это по безлаберности” [12, *465*]. В одному з листів до М. Костомарова в квітні 1864 р. О. Кістяківський звертає його увагу на неакуратність редакції стосовно передплатників: “С самого приезда в Киев я прошу Василия Михайловича [Белозерского] выслать в Киев экземпляров 50 “Основи” за оба года. В[асилий] М[ихайлович] обещает, но не высылает. Он должен непременно выслать, потому что многие до сих пор не получили всех даже вышедших книжек; другие желают купить, но боятся рисковать деньгами; вообще запрос и долговой, и денежный на «Основу» значительный” [9, *158*]. В 1873 р. П.О.Куліш у листі до І.Пулюя зазначав: “Василь Білозерський вельми непорядно видавав свій журнал. Як не виїхав ще з столиці, то з навалених куп висмикував то одну, то другу книжку, а назад не клав; і хто хотів, усяк “Основу” його розкидав по його господі або заносив деінде. Як же виїхав, то книжками своїми завалив якусь комірчину так, що відобрати цілий примірник окремо не можна” [13]. Однак, в цьому ж листі Пантелеймон Олександрович зазначав: «…Василь Білозерський и по розуму и по серцю – чоловік вельми хороший, один з немногих на світі; а яка з його користь?».

Думку про те, що “Основа” загинула через недбале керівництво редактором підтримували С.Єфремов [10], М.Зеров [11, *213-214*] та М.Драгоманов, який зазначав, що “Основа” замовчала не від того, що її задушила адміністрація, а через безладдя у редакції [7, *113*]. Однак М. Драгоманов також наголошував на тому, що “культурний шар” України майже не цікавився українознавчими справами. І.Я.Франко у праці “Южнорусская литература” вказує дві причини занепаду “Основи”: суперечливість особистості П.О.Куліша та “слабохарактерність” лідерів українофільства, а також незадовільну

розробку його ідей [16, *133-134.*]. Дмитро Дорошенко причиною занепаду також вважав не лише об'єктивні, а й суб'єктивні фактори, а саме – погіршення відносин між П.О.Кулішем та В.М.Білозерським у зв'язку із боротьбою за лідерство у редакції, характеризуючи суперечливий характер Куліша наступним чином: «Природа щедро наділила Куліша своїми дарами, обдарувала його бистрим і спокійним розумом, залізною волею, хистом до письменства й до всякого мистецтва, дала йому тонке розуміння краси у природі і в людській творчості… Але в його не було одного – хисту громадського організатора. Це була холодна, замкнена в собі людина, яка не вміла з'єднувати в собі людей, навіть гуртувати їх біля спільного діла: Куліш умів працювати самотужки й не боявся тоді звалювати на себе стільки праці, скільки й десяткам людей було не під силу. Працювати з другими поруч було йому не зручно; йому потрібні були помічники, слухняні виконавці його наказів, але не товариші-співробітники. Другого місця ніде він займати не хотів, воліючи бути першим у малому ділі, ніж другим у великому» [5]. Досить схожу оцінку трагедії, яка сталася навколо «Основи», де провідну роль намагався займати П.О.Куліш, надавав дослідник його творчості Б.Д.Грінченко. Він визначав в одній з робіт присвячених П.О.Кулішу, що «якби не Куліш з його надзвичайною працьовитістю, то певна річ, не проіснувала б «Основа» й ті два роки, які істніла. Книга за книгою журналу сповнює Куліш своїми працями, підписуючись і своїм прозвищем і всякими псевдонімами». Однак при цьому він також звертає увагу на непорозуміння та конфлікти між петербурзьким українством [3, *20*; 4].

І все ж таки досить значна кількість дослідників притримувалась думки, що «Основа» припинила виходити у світ передовсім «через неможливість утворити єдину політичну платформу для всього українського суспільства» [6, *269*]. Д.Чижевський, оцінюючи значення часопису "Основи", зазначав позитивні сторони в різних суспільно-політичних позиціях фундаторів і аудиторії журналу. На думку цього дослідника те, "що не вдалося досягнути єдності – це було навіть відрадним симптомом, бо показувало, що в українському суспільстві починалася вже та диференціація, той розподіл на напрями, що є виявом усякого органічного національного життя " [17, *425*].

Сучасні дослідники визначають такі чинники занепаду часопису: цензурні втручання, які мали місце, але їх число не було дуже високим порівняно з іншими виданнями (цензурне втручання в діяльність «Основи» мало місце, однак думка, що журнал загинув лише через

цензурні перепони – не може бути обґрунтованою)[467], посилення критики журналу в російській періодиці і залучення до активних противників журналу М.Н.Каткова [1, *73*; 2, *198-208*], безладдя в редакції[468], матеріальна незабезпеченість та зменшення постійних передплатників[469].

Науковці, які займались вивченням феномена “Основи”, зазначають, що повно розкрити справжні причини занепаду часопису навряд чи можливо без ознайомлення з архівом “Основи”. Зникнення архіву часопису безпосередньо пов‘язують з обшуком, який був проведений в С.-Петербурзі у помешканні колезького радника В.М.Білозерського та колезького секретаря О.Ф.Кістяківського (був секретарем редакції «Основи» і проживав разом з В.М. Білозерським). М.Бернштейн датує цей обшук початком 1863 р. [2, *196*], покликаючись на неопублікований лист В.Білозерського до П.Анненкова. Але є незаперечні підстави твердити про помилковість запропонованої хронологічної локалізації цього обшуку [8, *16*]. Цей обшук не мав відношення до припинення часопису «Основа», він був проведений після арешту у Чернігові у липні 1863 р. Олександра Білозерського (молодший брат В.М. Білозерського) за підозрою в його причетності до нелегальної організації «Земля і воля». М.Сиваченко робить припущення, що три ящика книг та паперів, які були вилучені під час обшуку якраз і становили архів редакції журнала «Основа» [15, *229-233*].

Зважаючи на те, що О.Ф.Кістяківському папери, вилучені у нього під час обшуку у 1863 р., були згодом повернуті [12, *626-627*], можна припустити, що й В.М.Білозерський дістав від жандармів

---

[467] Див.: *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – початку 60-х років Х1Х ст. – К., 1959. – С.198-208; *Дудко В.* До історії журналу «Основа»// Українська преса за межами України: Матеріали науково-теоретичної конференції. – К., 1996. – С.14.

[468] *Миллер А.И.* подає відношення В.М.Білозерського в цензурний комітет про припинення «Основи» від 19 грудня 1862 (РДІА, ф.772, оп.1, ч.2, од.зб.5049.)/Див.: *Миллер А.И.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб, 2000; *Дудко В.* До історії журналу «Основа»// Українська преса за межами України: Матеріали науково-теоретичної конференції. – К., 1996. – С.14 -15 та ін.

[469] *Нахлік Є.* Українсько-російська двомовність у творчості Пантепеймона Куліша // Вітчизна. – 1997. – №1-2. – С.14; в Полтаві, оплоті українофільства на лівому березі Дніпра, на «Основу» підписались в 1861 – 53 особи, а в 1862 – лише 24 особи. / Див.: *Дудко В.* Полтавська Громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського// Київська старовина – 1998. – №2. – С.156.

забрані в нього матеріали. Це підтверджує зміст замітки "Судьба рукописных собраний В.М.Белозерского и архива редакции «Основы»", яка зберігається у Фонді Миколи Михайловича Білозерського, рідного брата Василя Михайловича Білозерського, (фонд 3 опис 12 одиниця зберігання 1056) в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Рильського Національної Академії Наук України. Записку складено фондоутворювачем у 1891 році зі слів В.М.Білозерського, її автограф містить 1 аркуш паперу невеликого формату, заповнений з обох боків чорним чорнилом.

Список використаної літератури та джерел:

1. *Айтов С.Ш.* Українська історіографія та журнал "Основа" в контексті культурно-національного відродження України. – Рукопис. Дисертація на здобуття наук. ступеня к.і.н… – ДНУ, 2001. – 18 с.
2. *Бернштейн М.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 215 с.
3. *Гринченко Б.* П.А. Кулиш. Биографический очерк. – Чернигов, 1899.
4. *Грінченко Б. Д.* Передмова/ Дубове листя. Альманах на згадку про П.О.Куліша. – К., 1903.
5. *Дорошенко Д.* Пантелеймон Кулиш. – Лейпциг, 1928.
6. *Дорошкевич О.* Українська культура в двох столицях Росії // *Дорошкевич О.* Реалізм і народність української літератури XIX ст. – К., 1986. – С.236-276.
7. *Драгоманов М.П.* Література російська, великоруська, українська і галицька.// Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1970. – С.80-221.
8. *Дудко В.* До історії журналу «Основа»/ Українська преса за межами України: Матеріали науково-теоретичної конференції. – К., 1996. – С.11-17.
9. *Дудко В.* Полтавська Громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського// Київська старовина – 1998. –№2. – С.156-178.
10. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – В 2-х т. – К.-Ляйпціг, 1919.
11. *Зеров М.К.* Твори в двох томах. – Т.2 Історико-літературні та літературнознавчі праці. – К.,1990. –С.213.

12. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874-1885). У двох томах. – К., 1994. – Т.1 (1874-1879).
13. Листи П.О. Куліша до Івана Пулюя 1870-1886 рр./ Публ. *К. Студинського*// П.О. Куліш: Матеріяли і розвідки. – Львів, 1930. – Ч.2.
14. *Марко Вовчок* Лист до О.В. Марковича (травень 1862) / Марко Вовчок Твори в шести томах. – Т.6. – К., 1956. – С.416.
15. *Сиваченко М.Є.* Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – К.: Наукова думка, 1974. – 464 с.
16. *Франко И.* Южнорусская литература/ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб., 1904. – Т.41. – Кн.81. – Ч.315.
17. *Чижевський Д.* Історія української літератури від початків до доби реалізму. – Тернопіль, 1994.
18. *Ш[угу]ров Н.* У могил П.А. Кулиша и В.М. Белозерского// Киевская старина. – 1899. – №9. – С.358-378.
19. *Шокало О.* “Благословен день нашого знайомства…” Есея про любов/Пулюй – Куліш. Подвижники нації/ За заг. ред проф. В.Шендеровського. – К., 1997. – С.23-54.

Судьба рукопис[ных] собр[аний] В.М. Б[елозерско]го и архива ред[акции] «Основы».

Вступив в 1864г. в Варш[аву] на службу Вас[илий] М[ихайлович] передал свои рукописи на хранение хор[ошему] знакомому морс[кому] офиц[еру] Полуектову, библиот[екарю] в.к. [великого князя] К.Н.[Константина Николаевича], В Мраморном дворце[1], рук[описи] эти занимали 7 туго набитых ящиков шифоньерки и заключали: письма, старин[ные] бумаги, рисунки, старые [*далее не читаемо*]…, в числе рукописей с[таринных] произ[ведений], по словам В[асилия] М[ихайловича], были: записка В.А.Жуковского[2] Ш-ку[Шевченку][3], извещ[ение] о его свадьбе, и с пометкой рукою Ш-ка[Шевченка]: 22 апр[еля] 1837 г.; огромная переписка К-рова[Костомарова][4] с Ив.С.Аксаковым[5] [*далее не читаемо*]…

По вер(сии) Каракозова[6] [*не читаемо*] ,после 4 апреля 1866г. ходили по Петербургу слухи, что будет обыск в Мраморном дворце. Полуектов объявил К-рову[Костомарову] чтоб забирал шифоньерку [*не читаемо*] В[асилия] М[ихайлови]ча, иначе он выбросит её на улицу. Ночью К[остома]ров забрал тайно и всё, заключавшееся в шифоньерке не рассматривая сжёг в печке. (Оп[исано] Вас[илием] М[ихайловичем], 22 февр[аля] 1891г. в Варш[аве]).

Не погибли ли тогда «Древне Рус[ские] летописи», от М.А.Макс[имовича][7] перешедшие Щербаку[8] и перед[анные] в «Основу»?

См[отри] мою заметку.

[1] *Мраморный дворец* или Константиновский в СПб, между дворцовой набережной Миллионной улицей. Заложен в 1769 г., закончен постройкой в 1785 г.; воздвигнут под наблюдением архитектора Антонио Ринальди по проекту, начертанному императрицей, чем и объясняются значительные архитектурные недостатки здания (в покоях, в амбразурах окон и дверей нет прямых углов). Сооружение дворца обошлось в 1 ½ милл. рублей. В 1772 г. дворец «со всеми меблями» был Высочайше пожалован гр. Г.Г.Орлову, по случаю его выхода в отставку, а граф, в благодарность за подарок, поднес императрице бриллиант, доселе украшающий царский скипетр, и выстроил на свой счет арсенал (ныне здание спб. судебных установлений). За смертью графа еще до окончания постройки, дворец был выкуплен Екатериной у наследников покойного и назначен великому князю Константину Павловичу. В 1797-98 гг. здесь жил бывший польский король Станислав-Август Понятовский. 6 марта 1832 г. дворец был отдан на жительство великому князю Константину Николаевичу, а в 1849 г. Высочайше повелено именовать дворец Константиновским, как здание предоставленное в потомственное владение великому князю. В 1849-52 гг. дворец был реставрирован под наблюдением А.П. Брюллова. По своей отделке Мраморный дворец единственное в своём роде здание. В дворце находятся богатые коллекции картин и старинного оружия и библиотека, купленная Екатериной II у барона Корфа для наследника престола. //Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. – СПб., 1897. – Т.XX. – С.96-97.

[2] *Жуковский Василий Андреевич* (1783-1852) русский поэт, почетный член (1827), академик (1841) Петербургской Академии Наук. Начав как сентименталист, стал одним из создателей русского романтизма.

Необходимо отметить несовпадение указанной в записке даты бракосочетания с датой, которая указывается во всех энциклопедических изданиях – 21 апреля 1841 года.

[3] *Шевченко Тарас Григорьевич* (1814-1861) украинский поэт, художник, основоположник новой украинской литературы и национального литературного языка. Был членом Кирилло – Мефодиевского общества (1846-47).

[4] *Костомаров Николай Иванович* (1817-1885) украинский и русский писатель, историк, общественно-политический и культурный деятель, член-корреспондент Петербургской АН (1876). Один из руководителей Кирилло-Мефодиевского общества. Сторонник украинской культурно-национальной автономии. Труды по социально-политической и экономической истории России и Украины. Исследования и публикации украинского фольклора, древних актов.

[5] *Аксаков Иван Сергеевич* (26.9.(8.10)1823., с. Надеждино Уфимской губернии – 27.1 (8.2)1886 Москва) – русский публицист, поэт. Сын С.Т.Аксакова. Окончил училище правоведения (1832 -1842). В 40-60-е гг. выступал за отмену крепостного права, телесных наказаний. Редактировал славянофильские журналы и газеты «Русская беседа», «День», «Москва», «Русь» и др. В 1858 – 1878 гг. пользовался большим влиянием как один из руководителей московского Славянского комитета. В годы русско–турецкой войны 1877–1878 гг. за освобождение Болгарии от турецкого ига организовал кампанию в поддержку южных славян. В публицистических статьях и речах Аксаков выступал сторонником самодержавия и православия, пропагандировал идеи славянофильства и панславизма.

[6] *Каракозов Дмитрий Владимирович* (23.10(4.11)1840 Жмакино Сердобского у. Саратовской губ., ныне Пензенской области – 3(15).9.1866, Петербург), участник русского революционного движения, состоял в тайном революц. обществе в Москве. Из мелкопоместных дворян. Учился в Казанском (с 1861) и Московском (с 1864) университетах. В начале 1866 г. принадлежал к революционному центру Ишутинского кружка (примыкал к первой «Земле и воле»), основанного в Москве в

1863 г. его двоюродным братом Н.А. Ишутиным. Весной 1866 г. прибыл в Петербург для совершения покушения на царя. Распространял написанную им рукописную прокламацию «Друзьям-рабочим», в котрой призывал народ к революции. 4 апреля 1866 стрелял в императора Алексанлра II у ворот Летнего сада в Петербурге. Верховным условным судом приговорен к смертной казни через повешение. Казнен на Смоленском поле в Петербурге./ см. Виленская Э.С. Революционное подполье в России (1860-е гг. XIX в.), – М., 1965.

[7] *Максимович Михаил Александрович* (1804-1873) украинский и русский естествоиспытатель, историк либерального направления, филолог, член-корреспондент Петербургской АН (1871). Профессор, первый ректор Киевского университета. Труды по археологии, исторической географии, истории Украины XVI-XVIII вв., историографии. Издал альманахи: «Денница», «Киевлянин», «Украинец», 3 сборника украинских песен.

[8] *Щербак М.Г.* был конторником в редакции журнала «Основа» в Петербурге. После ликвидации «Основы», когда из книжек редакционных, Шевченковских и подаренных разными людьми была создана общественная «Тарасова» библиотека, Щербак стал её библиотекарем. Со временем Щербак переехал с этим собранием книг в Киев, где открыл его для общего пользования как частную библиотеку./ см. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т.1. – С. 383.

Ейдос.
1'2005.

Ольга Ковалевська
Київ
Дмитро Вирський
Київ

„Науковий Переяслав": Літня школа молодих істориків України і Росії
(Переяслав-Хмельницький, 2003)

4-14 серпня 2003 року на базі Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди відбулася І Міжнародна літня школа молодих істориків Росії та України. Вона стала результатом інституційних зусиль Інституту історії України НАНУ та Інституту всесвітньої історії РАН. Формат заходу спрямований був радше на ознайомлення зі станом історичної науки в обох країнах (шляхом класичного "наукового тика"). Відтак, викладацький склад Школи виглядав дуже строкато, що позначилось на колі проблем представлених і обговорених в чудових аудиторіях Переяславського університету (від давньоруських літописів до новітньої історії міжнародних стосунків).

Оскільки загальна інформація про Школу для "українського" наукового загалу має бути надрукована в іншому місті*, дозволимо собі зосередитись на характеристиці лише одного з тематичних блоків представлених слухачам-"школярам". Присвячений проблемам теорії та практики історіописання він складався з лекцій заступника директора Інституту всесвітньої історії РАН, професора Л.П.Репіної ("Мікро- и макроісторія: проблема нового історичного синтезу", "Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи", "Нові версії соціальної історії"), провідного співробітника відділу

* Замітка за авторством одного зі співавторів даного матеріалу вже подана до друку в альманасі "Молода нація".

української історіографії, професора І.І.Колесник (в центрі уваги викладів якої знаходились проблеми сучасної української історіографії) та доцента Київського національного університету ім. Тараса Шевченка О.Г.Сокирко ("Горизонти взаєморозуміння культур та історіографій України та Росії XVII-XVIII ст.").

Найбільшу зацікавленість української частини Школи, природно, викликали виклади "гості", тим паче, що Лорина Репіна дійсно належить до провідних російських фахівців у згаданій царині. Відтак, у своєму огляді ми зосередимося саме на "чужому досвіді"[**].

Комплекс лекцій п.Репіної структурно передбачав два рівні: базовий та інноваційний. Перший, представлений лекцією, присвяченою проблемам синтезу макро- та мікроісторії, був побудований на порівнянні історіографічної ситуації у Великій Британії та США, яка яскраво виявила еволюцію дослідницької думки, що призвела до появи певних праць, що демонстрували як можливості мікроаналізу, так і результативність комбінацій мікро- та макропідходів. Другий, представлений лекціями, присвяченими інтелектуальній історії та новаціям у царині історії соціальної, передбачав освітлення питань формування тематичного поля, дослідницьких можливостей та місця в загальній мережі напрямків історичних досліджень для першої та докладно проаналізував нові версії другої (як у межах локальних та каузальних досліджень, так і в межах персональної історії – "історії індивіда").

Основні тези викладів п.Репіної виглядали наступним чином. На гадку дослідниці, витоки інтересу дослідників до мікроісторії пов'язані були із переконанням, що евристичний потенціал макроісторичної версії соціальної історії, є вже вичерпаним. Саме це викликало необхідність по-новому визначити її предмет, завдання та методи, використовуючи той теоретичний арсенал мікроаналізу, що був накопичений сучасним суспільством. Тим більше, що мікропідходи і в британській, і в американській історіографії поширювалися і набували популярності по мірі того, як виявлялася неадекватність макроісторичних висновків, ненадійність середньостатистичних показників, спрямованість панівної парадигми на згортання широкої панорами історичного минулого до вузького діапазону „провідних тенденцій", на зведення численних варіантів історичної динаміки до псевдонормативних зразків або типів.

[**] У підготовці цього огляду використані як конспекти слухачів, так і певні матеріали з якими була можливість ознайомитися в позалекційний час.

Розвиток мікропідходів у британській історіографії почав здійснюватися в межах локальної історії ще у 60-х рр. XX ст., коли зберігаючи свій об'єкт дослідження, локальна історія якісно змінила його методологію. Це був новий тип соціальної історії, пов'язаний з історією соціальних груп, існуючий в реальних просторово-часових рамках соціальної взаємодії.

Методологічне переоснащення локальної історії здійснювалося на основі мікросоціологічних теорій та підходів. Одним з таких був метод сітьового аналізу, який дозволяв звернутися до історії індивіда, що практично "випав" з поля зору тих дослідників, які захопилися пошуком статистичних змінних.

У своїй лекції п.Репіна підкреслила, що в британській історіографії спостерігалася максимальна деталізація і індивідуалізація дослідницьких об'єктів. Зокрема, праці британських істориків 70-80-х рр. XX ст. були націлені на всебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму, соціального організму, на створення її повноцінної колективної біографії.

Далі вона розглянула два різних дослідницьких підходи, що використовувалися локальною історією. Один з них виходив з „локальності", відштовхувався від розкриття внутрішньої організації та функціонування соціального середовища в найширшому розумінні, а інший – підходив до цієї проблеми з боку індивідів, які становили ту чи іншу спільноту. Останній описував життєвий шлях людини від народження до смерті через зміну соціальних ролей та стереотипів поведінки в контексті того життєвого простору, в якому вона перебувала. Подібні теоретичні узагальнення були яскраво проілюстровані конкретними прикладами з історії досліджень середньовічної Англії.

Підсумовуючи результативність застосування даного методу, п.Репіна зазначила, що використання соціологічних і антропологічних моделей сітьового аналізу міжособистісних стосунків дало імпульс розвитку контекстуальної історичної біографії. Запровадження до біографії якісного сітьового аналізу за збереження її зацікавлення індивідуально-психологічними аспектами, розкрило перед нею нові перспективи. Однак, самі по собі методи мікросоціології не могли в силу своєї несумісності з макропідходами надати історикам готову теоретичну конструкцію для синтезу отриманих ними нових даних.

Британські історики дедалі більше почали усвідомлювати необхідність створення нових теоретичних моделей, спроможних виявити механізми взаємодії локальних, регіональних, національних і наднаціональних процесів. Так, однин з провідних британських

істориків К.Райтсон створив інтегральну теоретичну конструкцію, що охоплювала сім'ю, локальну спільноту і систему соціальної диференціації національного масштабу. Інститут шлюбу і родини, внутрісімейні стосунки, соціальні групи і вертикальні зв'язки локального рівня були розглянуті в контексті макропроцесів – руху населення, зрушень в економічній і духовній сферах, функціонування інститутів громадського контролю і механізмів вирішення соціальних конфліктів. Саме у поглибленні соціальної диференціації на місцях і поляризації соціальних інтересів у тисячах провінційних громад був знайдений фокус зв'язку між макроструктурними зрушеннями і повсякденністю. По суті, в працях К.Райтсона була здійснена на практиці "інкорпорація повсякденного життя в бурхливі води історичного процесу", що на думку американського історика і соціолога Ч.Тіллі, було центральним завданням синтетичної програми.

Подальша розробка цього синтетичного підходу була проведена Ч.Фітьян-Адамсом, який запропонував модель, що враховувала соціально-просторові структури різного рівня та відмінного ступеню інтеграції: „ядро громади"; громаду як цілісність (сільську або міську); групу сусідських громад; значно більшу область із загальною соціокультурною характеристикою; графство; провінцію або регіон. В основу цієї моделі була покладена концепція „соціального простору", котра охоплювала такі сфери соціальних контактів, що були по-різному обмежені і частково перекривали одна одну. Зокрема, соціальна структура, що обмежувала реальну поведінку індивіда і його міжособистісні стосунки, в той самий час, виступала певним фільтром, який дозував стосунки між індивідами у ширшому соціальному просторі.

Однак, пошуки синтезу макро- і мікроісторії, ускладнені очевидною несумісністю їхніх понятійних мереж та аналітичного інструментарію, не обмежилися тими способами інтеграції локальних досліджень, що вже були розглянуті. Рух дослідницької думки в цьому напрямку був помітним і в межах історико-антропологічного підходу „нової політичної історії", який виник як метод осмислення культурних стереотипів у сфері реальних владних стосунків, а згодом звернувся до головної проблеми співвідношення високої політики і народної культури, в нових модифікаціях історії подій.

На цьому фоні, як вважає п.Репіна, виділялися вдалі спроби американських істориків дослідити механізм формування нової політичної ситуації, які комбінували методи політичного і соціокультурного аналізу, пропонуючи оригінальні підходи до вивчення розмежування сил під час Англійській революції на основі

деталізованої локальної типології народної культури, котра відображала специфіку місцевих структур і звичаїв, що склалися в результаті диференційованої інкорпорації локальних громад в процес значних структурних змін. Одним з яскравих зразків поєднання макро- і мікро історії виявилося дослідження одного із лідерів постревізіоністської історіографії, британського вченого Ричарда Каста, присвячене казуальному дослідженню судового процесу в Зірковій Палаті у грудні 1607 р., що був розпочатий на підставі позову Томаса Бьюмонта із Лестершира проти сусіднього джентльмена стосовно розповсюдження поклепів на дружину та дітей (мається на увазі їх сексуальна поведінка).

Висновок, до якого приходить автор, є такий: будь-які каузальні дослідження є обмеженими, оскільки, розкриваючи усі нюанси багатого спектру уявлень в кожний конкретний момент, вони не дозволяють описати їхні зміни в часі. Таке дослідницьке завдання вимагає іншого підходу, макросоціального аналізу, який дозволяє розпізнати суспільні і культурні зрушення.

Іншим прикладом вдалого комбінування мікро- та макропідходів могла б бути незвичайна і за методом, і за змістом стаття Ч.Фітьяна-Адамса “Ритуали особистої конфронтації у середньовічній Англії”, яка стосувалася історії емоцій і жестів. У цій роботі історик писав про те, що сучасний дослідник, який присвячує себе дослідженню соціальних структур, культурних уявлень і очікувань, повинен зробити перший і нібито простий крок: уявити, як люди того часу вели себе по відношенню один до одного, спираючись на власні конвенції, реальні ситуації безпосереднього спілкування, в самих різних обставинах широкого спектру – від нормативного до аномального. Не розуміючи цього, взагалі не можна осягнути відмінність минулого від сьогодення.

Для досягнення своєї мети історик звичайно користувався мікроісторичними підходами, зокрема, каузальними. Відштовхуючись від аналізу атипових, екстремальних випадків, він ставив і вирішував завдання дослідження контексту, виявляючи межі його можливостей, при цьому він постійно змінював ракурс, що значно змінювало об’єкт дослідження.

Далі професор Л.Репіна зупинилася на тому, що в останні роки мікропідходи почали займати все помітніше місце і в інтелектуальній історії, яка разом з “новою культурною історією” вийшла на авансцену сучасних історичних досліджень. Основним завданням “нової культурно-інтелектуальної історії” стало дослідження інтелектуальної діяльності та інтелектуальних процесів в їх конкретно-історичному

соціокультурному контексті. Для демонстрації синтезу макро- та мікро підходів у цьому напрямку історичних досліджень, Лорина Петрівна використала роботу американського медієвіста Керолайн Байнум, присвячену вивченню концепцій природних і психологічних змін у середньовічній літературі про чудеса.

Однак, найбільш цікавим виявилася результативність використання мікропідходів дослідниками політичної думки, а також поєднання цього підходу з персональною історією. До речі, саме в історії індивіда найгостріше та найочевидніше була поставлена проблема про співвідношення і сумісність макро- і мікроаналізу. Базовим завданням "нової біографічної" чи то "персональної" історії (або "історії індивіда") є відтворення "історії одного життя", а стратегія його вирішення полягає у тому, що особисте життя і долі окремих історичних індивідів, формування і розвиток їх внутрішнього світу, результати їх діяльності, виступають одночасно і як стратегічна мета дослідження, і як адекватний засіб пізнання історичного соціуму, який вони творили. Іншими словами, мова іде про принципову установку на визначення соціального контексту, яка існувала апріорі, на вихід у макроісторичний простір.

Таким чином, підсумовуючи матеріали свого виступу, п.Репіна зазначила, що більшість мікроісторичних підходів та методів "працюють" на експериментальному майданчику, максимально прилаштованому для практичного рішення тих складних теоретичних проблем, які ставить перед дослідником сучасна історіографічна ситуація. Більше того, постійно існуюча необхідність знайти відповідь на ключові питання: чим обумовлювався, обмежувався, скеровувався вибір рішень? якими були його внутрішні мотиви та обґрунтування? як співвідносилися масові стереотипи та реальні дії індивіда? як сприймалися розбіжності між ними? наскільки сильними та стійкими були зовнішні фактори та внутрішні імпульси? – "виштовхує" історика з царини мікроаналізу до того дослідницького простору, де панує макроісторія. Саме різноспрямованість та взаємодоповнюваність мікро- та макроісторичних підходів роблять їх комбінаційні можливості винятково перспективними.

Наприкінці нашого огляду відзначимо, що дискусія щодо згаданого блоку викладів належала до найбільш жвавих на Школі. Вона виявила чимало стереотипних поглядів, що мають бути переосмислені силами як української, так і російської історіографій. Сподіваємось, що практика планованих надалі українсько-російських шкіл чи то інших форм співробітництва зробить обговорення

загальних проблем світової та національних історіографій одним із наріжних каменів своєї програми.

Ольга Гончар
Київ

Костомарівські читання: місце зустрічі змінити не можна

Наукові читання, присвячені творчості видатних істориків, вже стали традиційними зібраннями вчених-істориків не тільки в Україні, але й за її межами.

3 грудня 2002 р. у м.Чернігові відбулися Перші Костомарівські читання, які проходили у стінах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського. Невипадково місцем проведення було обрано саме цей музей. Як свідчать архівні документи та епістолярій, М. І. Костомаров в останні роки свого життя відпочивав в українському маєтку дружини, який знаходився у с.Дідівці Прилуцького повіту Чернігівської губернії (нині с.Дідівці Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Чудові краєвиди і благодатна українська земля наповнювали вченого енергією, яка допомагала багато і плідно працювати, не дивлячись на поганий стан здоров'я. Колишня садиба А.Костомарової могла б бути Меморіальним будинком М.І.Костомарова – філією Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського, але, на жаль, за браком коштів сьогодні знаходиться у напівзруйнованому стані. Важлива проблема започаткування філії вищезгаданого музею у с.Дідівцях обговорювалася учасниками нового наукового форуму.

Започатковані за ініціативою Інституту історії України НАН України, Сіверського інституту регіональних досліджень, Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та вищезгаданого музею Читання чотири роки поспіль збирають істориків, музейних працівників, краєзнавців, журналістів цього регіону. З кожним роком рівень Костомарівських читань зростає у тематичному, дисциплінарно-фаховому та територіальному відношенні.

Перше зібрання відбулося з нагоди 185-річчя від дня народження М. І. Костомарова і цілком було присвячене висвітленню різноманітних аспектів творчої спадщини та життєвого шляху видатного історика і громадського діяча. Його відкрили вступним словом заступник голови Чернігівської державної адміністрації О. Коваленко та доповіддю про сучасний стан костомаровознавства завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, професор Ю. А. Пінчук. У виступах інших учасників розглядалися питання літературознавчих проблем у творчості М.Костомарова, джерелознавчих аспектів монографії „Мазепа", архівних документів, що стосуються життєвого та творчого шляху вченого, зокрема тих, які зберігаються у м.Києві та Чернігові, в т.ч. епістолярних матеріалів та роботи історика у московських архівах.

Другі Костомарівські читання (липень 2003 р.) були присвячені проблемам персонологічних досліджень та біографістики і об'єднані загальною темою „М.І.Костомаров і біографістика: постаті української історії". Крім доповідей щодо нових досліджень у галузі костомаровознавства, особливий інтерес викликали повідомлення, які мали лише дотичне відношення до цього напряму, але порушували важливі питання сучасної української історичної науки, зокрема спеціальних історичних дисциплін. У межах цього наукового форуму відбулися екскурсія по історичним місцям Чернігова та концерт-вітання ансамблю „Сіверські клейноди".

Треті Костомарівські читання (червень 2004 р.) позначилися важливою подіями – 90-річним ювілеєм від дня народження Федора Павловича Шевченка та 140-річчям Олександра Лазаревського, і були одним із заходів, проведених Інститутом історії України НАНУ в пам'ять відомих істориків. На пленарному засіданні з доповідями про Ф.П.Шевченка виступили Ю.Пінчук, О.Ясь та С.Батуріна. Далі робота Костомарівських читань розподілилася за секціями „Наукова спадщина М.І.Костомарова та О.М.Лазаревського" та „Нові дослідження в джерелознавстві та історіографії". Це дало можливість залучити до спілкування ширше коло спеціалістів у порівнянні з попередніми аналогічними форумами.

Останні Читання, закріпивши усталені трьома попередніми аналогічними заходами традиції, позначилися новими позитивними рисами, а саме розширенням тематики та залученням до участі вчених інших регіонів. Тому на пленарному засіданні були заслухані доповіді київських, чернігівських та одеських учасників, які представляли різноманітні науково-дослідні та навчальні установи.

До організації Четвертих Костомарівських читань долучилися співробітники Науково-дослідного інституту козацтва. Його директор к.і.н., с.н.с. Т.Чухліб привітав чернігівських козакознавців з відкриттям Регіонального відділення Інституту. З вітальним словом також виступив і заступник голови Чернігівської облдержадміністрації В.Тандура. Цю важливу подію згодом було відображено місцевими засобами масової інформації, в т.ч. і чергінівським обласним телебаченням.

Робота Читань проходила у двох секціях. Першою, яка мала назву „Дослідження історії козаччини доби Гетьманщини”, керував декан гуманітарного факультету Національного університету „Києво-Могилянська академія”, професор В.Щербак; другою – „Костомаровознавство, історіографія та джерела до історії українського козацтва” – професор Ю.А.Пінчук. Робота обох секції супроводжувалась жвавою науковою дискусією та обміном думок, що яскраво засвідчило поступальний розвиток Костомарівських читань і перехід їх на новий фаховозначимий рівень.

Ще однією доброю традицією Костомарівських читань є презентація нових наукових та науково-популярних видань. За чотири роки учасники були ознайомлені з новими публікаціями, серед яких монографії, збірники наукових праць, довідкові видання та ін.

Учасники останнього зібрання прийняли спільне рішення – провести ювілейні П’яті Костомарівські читання у вигляді українсько-російської конференції, яка сприятиме ширшому спілкуванню вчених, музейних працівників, журналістів, небайдужих до проблем української історичної науки, якій все своє життя віддав М.І.Костомаров. Насамкінець зазначимо, що Костомарівські читання переконливо свідчать, що сучасне костомаровознавство займає важливе місце серед нових напрямів історичних досліджень.

Ейдос.
1'2005.

Володимир Потульницький
Київ

P.R.Magocsi. A History of Ukraine. Toronto 1996.
П.Р.Магочі. Історія України. – Торонто, 1996.

Поява нової версії історії України, написана її багатолітнім дослідником і знавцем професором Магочі, є знаменна насамперед з того огляду, що вона започатковує новий, більш зрілий етап написання історії України. Це відображення української історії не лише у контроверзі з іншими, чим позначені всі попередні версії історії України від Грушевського до Субтельного, але і в узгодженні з іншими версіями історії України, насамперед версіями політично або культурно домінуючих націй: росіян, поляків, євреїв, німців, французів, тощо. Відомо, що в 19-му – на початку 20-го століття англійська, французька, німецька історичні науки обґрунтовували в суперечках одна з одною як свою власну історичну схему, так і схему історії Західної Європи, поки не дійшли до висновку, що історична правда – істина, є одна, а коли існують різні, то це вже не наука, а міф[470]. Якщо колись існувала дихотомія щодо власних проблем в західноєвропейській історичній науці, то зараз подібне становище спостерігаємо в східноєвропейській, зокрема в українській науці. Існують російська, польська, єврейська, і різні – власне українські схеми історії України, які перебувають у протиріччі і неузгодженості одна з одною. Саме схеми домінуючих націй щодо відображення історії України, а не українська, покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у переважній більшості країн світу. Українська історія мусить бути створена, але вона мусить бути зречена

[470] Див.: *Hagen Schulze*. Is There a German History? London: German Historical Institute 1987.

багатьох власних міфів і змусити світову історію теж зректися міфів про Україну.

Виведення наукового поняття власної історії має передбачати два етапи: 1.Відображення себе у контроверзі; 1.Відображення себе в узгодження з іншими. Саме другий етап передбачає узгодженість перспектив з колись домінуючими, спорідненими і іншими націями. Історичне завдання, яке стояло перед Грушевським і його сучасниками, полягало у створенні власної національної історії України. З цим завданням історики впорались. Однак на сьогоднішній день цих здобутків виявилось замало для повноцінного входження української історії в світову, оскільки всі автори синтетичних курсів історії України від Грушевського до Субтельного (враховуючи і пострадянські як зарубіжні, так і українські версії) не охоплювали історії України в її багатоваріантності у співставленні з існуючими в різний час цивілізаціями, російською, польською і єврейською схемами Східної Європи і України зокрема. Це співставлення має, насамперед, враховувати перевірку всіх існуючих перспектив. Саме цю складну і потрібну роботу намагався виконати у своїй книзі професор Магочі, подаючи при дослідженні проблем української історії її російську (с.12-16, 52-53, 67-68, 100-102, 207-216, 237-239, 313-315, 332-334, 368-373, 573-574), польську (с.16-18, 131-137, 148-150, 190-191, 290-294, 297-299, 334-337, 577-578), єврейську (с.143-147, 201-202, 297-299, 337-344, 505-507, 574-577, 629-633) перспективи.

Друге завдання, яке стоїть перед істориком України сьогодні, і яке намагається вирішити автор, - це відповісти на питання, як охопити історію України в її цілісності. Якщо історична традиція європейського раціоналізму нерозривно пов’язана зі своєю основою – неперервністю освітнього процесу на Заході Європи, то на Сході (зокрема в Україні) освітній процес весь час перебував в контексті контраверсних інтелектуальних впливів політично і культурно домінуючих націй. Незважаючи на серйозні катаклізми, руйнації і ніби повний занепад, неперервність у формуванні культури Заходу не була загублена. Принаймні, форми сприйняття та схеми, найменування та формули збереглися протягом тисячоліть. Навіть там, де був перерваний свідомий зв’язок з минулим, залишилася певна фактична неперервність, а за нею сформувалося свідоме відновлення неперервності в розвитку[471].

У Західній Європі раціоналізм, як відрив теорії від практики, на відміну від ірраціоналізму, який (як і міф) об’єднував теорію з

[471] Див.: *Jaspers K.* Vomm Ursprung und Ziel der Geschichte. Müchen 1949.

практикою, був значно більш сталим явищем. Хоча на початку 19-го століття там теж розвивається внаслідок буржуазних революцій індивідуалізм, але він не поглинає процес становлення національних спільнот і держав, оскільки традиції, патріотизм і раціоналізм сприяли вирішенню тих проблем, які не є вирішені на Україні – мова, держава, історія. Тому в структурі цілісності треба брати до уваги всі аспекти вищезазначеної тріади, а не лише один політичний, економічний і т.д. З другої сторони, історичний розвиток не обмежується однією територією. Щоб зрозуміти хід подій, треба мати на увазі весь континент, з тим, що концентрація є на тій території, якою спеціально дослідник займається. Книга професора Магочі тим вигідно і відрізняється від попередніх версій історії України, що вона – це не лише історія українського народу, але і всіх інших народів, що проживали і проживають на території України. Він подає історію росіян (с.332-334), євреїв (с.337-344), поляків (с.334-337), німців (344-346), не оминає історію Кримського Ханату (с.172-176, 346-348), карпатських русинів (с.602-608), і інших.

Третє важливе завдання, яке вирішує в своїй книзі професор Магочі, це проблема термінології, тобто понять, якими помічені праці того чи іншого періоду. Термінологія чи стиль має важливе значення для параметру епох. В її структурі визначаються панівні історичні ідеї епохи (штампи), які відкладають свій відбиток на історіографію того чи іншого періоду. Автор кругом намагається давати власні дефініції, такі як "етична і географічна територія" (с.4), "Термін "Східна Європа" в політичному і географічному розумінні" (с.13), "Україна – Русь" і відмінність її інтерпретативних функцій від російських, які "завдяки російській домінуючій історіографії "прижились" у світі" (с.11), і т.д. Тут професор Магочі слушно зауважує, що до сьогодення знання про Україну інших частинах світу черпались з російських вторинних джерел.

Нарешті, четвертий здобуток професора Магочі, втілений в його книзі – це подання власної періодизації історії України. При проведенні періодизації він вдало поєднує ідентифікаційний і цивілізаційний підходи. Варіанти періодизації історії України подавались українськими істориками Максимовичем, Драгомановим, Грушевським, Липинським, Яв орським, Пріцаком, Лисяком-Рудницьким. Періодизація проф.Магочі відрізняється від інших саме тим, що якщо до 4-го розділу "Козацька держава" він приймає схему Грушевського, то після поразки Мазепи виводить елементи нової схеми у порівнянні з попередніми дослідниками. П'ятим розділом у періодизації професора Магочі виступає розділ "Гетьманат і

Правобережна Україна у 18-му столітті”. У викладі матеріалу цього розділу лежать думки, що після перемоги під Полтавою і офіційного проголошення Російської імперії розвинувся новий варіант євразійського імперіалізму, який приніс на Україну іншу цивілізацію (с.263-277). Ця цивілізація поверхово користувалась досягненнями Латинського Заходу, в той час як Україна через посередництво Польщі і Литви органічно сприйняла досвід гуманізму, реформацію, контрреформацію, а потім секуляризацію культури і ідею індивідуальної свободи (с.160-170). Періодизуючи ж історію України 19-го століття автор кладе в основу розподіли українських територій внаслідок поділів Польщі (які розділили Україну вже на під російську і під австрійську). Що стосується цієї, а також і більш пізнішої періодизації автора (маємо на увазі 20-е століття), то нам видається періодизація професора Магочі повторенням попередніх варіантів періодизації.

В цілому ж слід зазначити, що варіант періодизації історії України професором Магочі – це лише більш глибоко оформлений аналог попередніх українських періодизацій в руслі відтворення саме державної історії України. Такі рамки завжди визначали для України пасивне місце жертви і відмовляли їй у власній ролі у світовій історії.

В цілому, на нашу думку, праця професора Магочі, яка більше семи років чекала на рецензію з української сторони, окреслює дискурсивне поле за чотирма вищевідзначеними напрямами: 1.проблема цілісності української історії, тобто її обов’язкове дослідження з врахуванням усіх існуючих перспектив, насамперед російської, польської і єврейської; 2.проблема дослідження, поруч з історією українського етносу, і історії інших етносів, які проживали на Україні; 3.проблема термінології; 4.проблема періодизації. Всі чотири напрями є необхідними для подальших досліджень і вирішення усіх аспектів інтеграції української історії у світову.

Ці зауваження подані тут не як пошук недоліків цієї великої і потрібної роботи, проведеної професором Магочі, але скоріше як вислів подяки авторові за його працю. Дослідження всіх цих чотирьох напрямів більш детально, з залученням усього комплексу джерел турецькою, латинською, єврейською і іншими мовами – це справа майбутніх досліджень, і можна лише подякувати професору Магочі, що він логічно і послідовно їх окреслив, тим самим не лише презентуючи нову яскраву версію історії України, але і полегшуючи шляхи порозуміння між зарубіжними і українськими вченими.

Світлана Батуріна
Київ

Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип.14. – 538 с.

На сучасному етапі історичної науки значна увага приділяється вивченню самого її розвитку, тобто історіографічному процесу, який включає широкий спектр питань пов'язаних із еволюцією історичної думки в різні періоди, аналіз наукової спадщини істориків, рецепція ними історичних подій та явищ, діяльність установ, часописів тощо. Лише за останнє десятиліття було написано ряд узагальнюючих праць з української історіографії, серед них роботи Ірини Колесник, Ярослава Калакури, Анатолія та Віктора Коцурів та ін. До цього переліку варто додати фундаментальні роботи з вітчизняної історіографії Володимира Антоновича, Володимира Іконнікова, Дмитра Дорошенка, Василя Марченка, які заклали потужний потенціал для подальших досліджень у галузі історіографії. Важливе місце серед даних робіт належить провідному в Україні історіографічному часопису "Історіографічні дослідження в Україні", перший том якого побачив світ ще в 1968 році, його редактором довгий час був Федір Павлович Шевченко. За десятиліття існування цього видання, на його сторінках публікувались статті присвячені різноманітним аспектам історіографічної науки. Ряд томів даного часопису видавались на пошану колег істориків, за їх значний внесок у розбудову історичної науки. В його рамках започатковано проект "Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст.", перший том якого уже побачив світ. Проект передбачає дослідження життєвого шляху, наукової спадщини українських істориків означеного періоду в контексті соціально-політичних факторів та історіографічного процесу.

В даному огляді представлений наразі останній чотирнадцятий випуск "Історіографічних досліджень в Україні". Зміст часопису розділяється на вісім рубрик, кожна з яких містить статті, об'єднані

спорідненою тематикою або напрямком дослідження. Найбільша рубрика – "Проблемна історіографія" включає десять статей, сфера дослідження яких охоплює значний хронологічний період від часів Київської Русі до ХХ ст. Зокрема, Наталя Солонська досліджує науковий доробок вчених з проблем гіпотетичної бібліотеки Ярослава Мудрого а також пропонує проект розробки теоретичної моделі реконструкції фонду князівської бібліотеки. Давньоруська тематика представлена також в статті історика із С-Петербурга Олександра Майорова з аналізом рецепції історії Галицько-Волинської Русі в творах українських та російських вчених ХІХ-ХХ ст., зокрема висвітлюється еволюція поглядів так званої російської історико-юридичної школи середини ХІХ ст. з цього питання. Олена Гринь аналізує стан та основні напрямки вивчення топографічних описів Новгород-Сіверського намісництва, що укладались у 80-х рр. XVIII ст. Авторка також окреслює подальші перспективи дослідження цього джерельного комплексу. У близькій за хронологією статті Віктора Колесника та Олександра Надтоки подається історіографічний аналіз внеску російської демократичної інтелігенції в українське національне відродження кінця XVIII – початку ХІХ ст. Розглядаються українська, російська великодержавницька та радянська інтернаціоналістська концепції. Євген Луняк подає аналіз поглядів кирило-мефодіївців на сутність українсько-польських взаємин на підставі опублікованих документів з історії Кирило-Мефодіївського товариства. В статті Володимира та Людмили Крот висвітлюється науковий доробок російського історика та економіста Б.Веселовського, присвячений земським установам в Російській імперії 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. Досвід радянської історіографії у дослідженні війни між УНР та збройними силами Півдня України наприкінці 1919 р. аналізується Михайлом Ковальчуком. Проблемам історіографії історії українського села 20 – 30-х рр. ХХ ст. присвячені статті Степана Дровозюка та Михайла Журби. В першій аналізується історіографічний аспект проблеми духовної трансформації українського селянства в умовах суцільної колективізації. В іншій подається огляд зарубіжної історіографії з проблеми громадських об'єднань українського села в національній та міжнародній політиці більшовицького режиму у міжвоєнну добу. Світлана Костилєва подає історіографічний аналіз матеріалів серійного видання "Українська журналістика в іменах", що публікувалося у Львові впродовж 1993-2002 рр.

У рубриці "Біоісторіографія" Неля Герасименко на основі значної джерельної бази, що включає численні архівні неопубліковані матеріали аналізує наукову біографію видатного історика Олександра

Лазаревського. В статті підкреслюється вплив відомих діячів української культури XIX ст. на формування світоглядних уявлень ученого та його наукових зацікавлень. Лариса Буряк проводить історіографічний аналіз праці відомого українського письменника, дослідника, публіциста, громадського діяча другої половини XIX ст. Данила Мордовця, присвяченій найбільш відомим жіночим постатям вітчизняної історії від часів Київської Русі до XIX ст.

Дві статті часопису присвячено проблемам регіональної історіографії. Зокрема, Ярослава Верменич подає ретроспективу становлення регіоналістики в Україні кінця XVIII – XIX ст. Аналізується доробок картографів, авторів статистико-географічних описів українських регіонів, які укладались впродовж означеного періоду. В статті Алли Середяк висвітлюється розвиток сучасних краєзнавчих студій у різних регіонах України. Розглядається роль та місце краєзнавства в системі гуманітарних знань, основні тенденції розвитку історико-краєзнавчих досліджень.

В розділі "Інституціональна історіографія" традиційно представлені дослідження науково-історичної діяльності установ, товариств, часописів. В статті Ганни Пасещенко аналізується "Журнал Міністерства народної освіти (1844-1853)" як джерело з української історії та історіографії, подається також вибрана бібліографія зі сторінок аналізованого видання, що стосується вказаної тематики. Інший журнал "Вестник Европы" (1866-1918), стан його наукової розробки українськими та російськими істориками кінця XIX-XX ст., досліджується Анжелікою Малашевич. В стаття цієї ж рубрики Зінаїди Зайцевої розглянуто роль періодичних та серійних видань НТШ (1892-1914) у процесі інституціоналізації української науки. Подається загальний аналіз проблемно-тематичного та фахового спрямування видань НТШ, висвітлюється видавнича діяльність цього наукового товариства.

Рубрика "Пам'ятки історичної та суспільно-політичної думки" представлена розвідкою Андрія Бовгирі, в якій піддано аналізу усі відомі на сьогодні списки пам'ятки української історичної думки XVIII ст., першої спроби написання прагматичної історії України – "Короткого опису Малоросії" (1340-1734). Простежуються загальні текстологічні тенденції рукописів та особливості кожного з них. У додатках уміщено таблиця з короткою характеристикою кожного з 29 списків.

Олексій Ясь в статті "Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст.", яка відкриває розділ часопису "Історія історичної науки", досліджує соціокультурні та інтелектуальні

передумови появи монографічних студій в національній історіографії, розглядає внутрішні рефлексії дослідників щодо своїх праць. В статті також з'ясовуються особливості становлення цього виду науково-історичної продукції на теренах підросійської України. Ольга Ковалевська розглядає окремі аспекти наукової співпраці двох українських істориків М.Біляшівського та О.Єфименко, в контексті цього аналізується епістолярна спадщини вчених. В статті Наталії Юсової на основі широкого масиву архівних джерел та літератури висвітлюється внесок українського історика та етнографа Костя Гуслистого в дослідження проблем українського етногенезу. Доводиться, що К.Гуслистий один із перших долучився до розробки концепції про давньоруську народність, впровадження якої стало однією з передумов закріплення в радянській історичній науці ідеологеми "воз'єднання" України з Росією.

В розділі "Костомарознавство", традиційно вміщені статті, присвячені вивченню наукової та творчої спадщини українського історика Миколи Костомарова. Відомий дослідник діяльності цього вченого Юрій Пінчук у своїй праці розглядає його постать крізь призму спогадів Аліни Костомарової – дружини історика. Висвітлюється інтелектуальне оточення М.Костомарова. Автор наголошує на необхідності ширшого залучення мемуарів при дослідженні життя та творчості визначних учених. Епістолярії, як окремий вид джерел до вивчення наукової діяльності та життєвого шляху М.Костомарова, досліджує у своїй статті Ольга Гончар. Зокрема, аналізуються листи редактора журналу "Исторический вестник" С.Шубинського до М.Костомарова. В додатках до статті подані самі зразки листування, які до цього часу не були опублікованими. Останньою в даному розділі є стаття Ольги Тельвак, в якій розглядається творча спадщина М.Костомарова у історіографічній рецепції Михайла Грушевського. Авторка відмічає значний внесок М.Грушевського в розвиток костомарознавства а також порівнює інтерпретації вченого з оцінками інших істориків – Д.Багалія, Д.Дорошенко, М.Драгоманова та ін.

Завершує часопис бібліографічна розвідка Яни Шолох щодо зарубіжної історіографії ОУН і УПА. Зроблено стислий аналіз літератури з даної проблеми а також подано список понад двохсот бібліографічних позицій, який включає в себе статті, монографії а також Інтернет-ресурси.

"Історіографічні дослідження в Україні" мають досить давню традицію висвітлення актуальних проблем вітчизняної історіографічної науки. В цьому випуску, як і в попередніх, попри

тематичне розмаїття статей, виокреслюється цілісна картину розвитку української історіографії, яка увібрала в себе новітні методологічні впливи а також давно існуючі фундаментальні наукові засади та принципи, існування яких визначено загальними рисами розвитку гуманітаристики. Є достатньо підстав сподіватися, що в майбутньому провідний в Україні спеціалізований історіографічний часопис буде і далі знайомити наукову громадськість з останніми дослідженнями в галузі історіографії.

Лариса Цибуля
Остріг

***Яремчук В.* Призабуті постаті української історіографії XX століття: Біоісторіографічні нариси. – Острог: Національний університет „Острозька академія”, 2002. – 165 с.**

Дана монографія є однією з небагатьох сучасних праць, присвячених найвизначнішим постатям українських істориків. Автор присвятив своє дослідження вивченню життєвого шляху та наукової творчості видатних українських науковців К.Харламповича (1870-1932), який займався вивченням історії освіти, церкви, культури східнослов'янських народів; О.Малиновського (1868-1932) та Л.Окіншевича (1899-1980) – істориків держави і права, а також Я.Кіся (1918-1986) – вченого, котрий займався історією соціально-економічних процесів в Україні та спеціальними історичними дисциплінами. Докладно досліджуючи науковий доробок всіх чотирьох вчених, автор намагається тим самим поповнити доробок вітчизняної історії історичної науки, як складової частини загальносвітового історіографічного процесу.

Попри те, що у національній науці вже існує на цей час не одне дослідження, присвячене історії історичної науки, все ще залишається великий обшар дослідницьких тем, до вивчення яких ще не зверталися сучасні науковці. Особливо великим недоліком у дослідницьких практиках української історіографії є застосовування чи то ідеологічного, чи то занадто односторонніх підходів до вивчення творчості видатних істориків минулого (тобто досить часто дослідження обмежувалися лише науковою діяльністю вчених, не приділяючи належної уваги життєвому шляху та окресленню особистісних характеристик українських істориків, які зробили досить великий внесок у розвиток української історичної науки).

Проект, реалізований В.Яремчуком, безперечно заслуговує на високу оцінку і спеціальне відзначення. Хоча б з точки зору

використання методології психобіографічних та біоісторіографічних досліджень. Дуже великого значення автор надає не лише відтворенню фактів життя осіб, котрим присвячені нариси, але й побудові психологічного портрету науковців, враховуючи середовище та епоху, в яких вони працювали і здійснювали свої дослідження, адже ці фактори якнайбільш впливають на творчий розвиток тієї чи іншої особи.

Слід відзначити, що в поле уваги дослідника потрапили досить різнопланові постаті істориків. Вони жили і працювали в різний час та мали відмінні професійні інтереси. Такий підхід дає можливість більш об'єктивного погляду на особливості наукового методу того чи іншого історика, кращого розуміння творчих досягнень цих видатних учених.

Досить широкою є джерельна база нарисів. Автор у своїй праці використав різноманітні писемні свідчення. Джерела наративного характеру В.Яремчук поділив на види: праці наукові та науково-популярні, а також ті, які мають характер особистісний, тобто мемуари, щоденники та листування. Не обминув увагою автор і діловодну документацію та приватні акти. Переважна більшість актового матеріалу, використаного у праці, то архівні документи, що вперше вводяться до наукового обігу.

Архітектоніка праці проста і зрозуміла, побудована на біоісторіографічних нарисах, кожен з яких присвячено постаті одного з чотирьох згаданих істориків. Кожний традиційно складається з викладу біографії та творчого шляху окремого вченого, а також огляду тих наукових концепцій та методологічних підходів, у колі яких оберталося його дослідницьке життя.

Утім, слід зазначити, що центральне місце у студіях, за словами самого автора, віддано зрештою одному з четвірки. Як пише В.Яремчук: „Окреме місце в студії, ... посідає нарис про Я.Кіся. На відміну від інших вчених, про яких йдеться в книзі, творчий шлях цього талановитого дослідника майже зовсім не висвітлено в літературі, тому автор вважав за необхідне подати ґрунтовний біографічний розділ про нього". Відтак не дивно, що розділ, присвячений Я.Кісю є найбільший за обсягом.

Автор дійшов висновку, що науковий доробок усіх представлених вчених свідчить про подібність їхніх методологічних концепцій. Одночасно, він завважив, що слід враховувати умови, в яких жили і працювали видатні історики, ті обмеження, що вони накладали на працю науковця.

Утім, навіть характерне для радянських часів пристосування історика до політичного режиму, державної влади та інституцій, не

перешкодили Л.Окіншевичу, О.Малиновському, К.Харламповичу та Я.Кісю в обстойуванні власних наукових поглядів. Навпаки, попри усі негаразди, вони намагалися дотримуватись тези про визнання самостійності українського історичного процесу. В.Яремчук гадає, що навіть „марксистські візії О.Малиновського, Л.Окіншевича, Я.Кіся не перекреслювали їх патріотичного історичного світогляду, натомість були для них засобом глибшого пізнання національної історії".

Автор не має претензій на визнання його нарисів за вичерпне дослідження, головним його прагненням було привернути увагу наукового загалу до призабутих постатей української історіографії XX століття. І, напевно, цю мету можна вважати осягнутою. Без сумніву, варті на згадку дидактичні аспекти праці В.Яремчука, її іспіруюче значення для нових поколінь українських історіографів.

Ейдос.
1'2005.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

Так і не прочитані історії неврастенії М.С.Грушевського

Ніколи не брав участі у дискусіях з наукових питань у мас-медіа. Будучи науковцем, завжди вважав, що демократичним обговоренням не вирішити наукових проблем. Але поява у "Дзеркалі тижня" статті І.Гирича "Увага, неофройдисти йдуть!"[*] (грудень 2004 р.), левова частка якої була присвячена обговоренню моєї монографії "Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського)"[**], примусила взятися за відповідь, оскільки у статті її автор, гадаю, не адекватно відобразив мою позицію.

Чи свідомо так сталося, чи ні – саме намагання з'ясувати це й буде структурувати мою відповідь *таким* чином, щоб кожен зацікавлений міг дізнатись про особливості авторської позиції та водночас мав всі підстави, аби скласти власну думку з цього приводу.

Особлива подяка – Редакції, що не завагалася надати місце для відповіді на статтю-рецензію І.Гирича щодо моєї книги

* * *

Підрозділ газетної публікації І.Гирича, присвячений розгляду моєї монографії, називається "Діагноз від В.Ващенка". Як випливає з цієї назви й самого змісту статті, мій опонент поставив за мету

[*] Див. також: *Гирич І.* Лікарю, вилікуйся сам!// Україна модерна. – 2005. – Число 9. – С.273-286 (*Ред.*).

[**] Повна назва книги: *Ващенко В.* Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського)/ За заг. редакцією В.В.Підгаєцького. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. – 406 с. (*Ред.*).

довести, що в Україні з’явилася небезпечна група істориків-“постмодерністів”, які, нехтуючи джерелами інформації й спираючись на власні фантазії “роздають” “медичні діагнози” геніям українського минулого.

І.Гирич *чомусь* впевнений, що завдання моєї монографії – “винести вердикт про психічне нездоров’я «пацієнта» М.Грушевського”. Переконавши себе в існуванні саме такого сенсу написання моєї книги, колега завершує власні роздуми сумнівами щодо доцільності ним самим визначеної постановки проблеми: “Чи так уже важливо, що М.Грушевського хтось визнає неврастеніком із медичним діагнозом?” Ми ж поставимося серйозно до такого запитання опонента та негайно розпочнемо пошук того “хтось”, хто без упередженості “поставив” невротичний діагноз Михайлу Сергійовичу.

Утім, гадаю, на шляхах такого пошуку причаїлося розчарування для мого опонента, який на кожному кроці ратує за введення до наукового обігу якомога більшого кола джерел дослідження, “їх рутинного нанизування та порівняння”, замість того, аби дати собі раду з уже давно опублікованим інформаційним комплексом. Достатньо було б, якби мій колега не стільки “нанизував” джерела, скільки іноді перечитував (можливо, місцями, це доведеться зробити й уперше), наприклад, “Автобіографію” М.Грушевського від 1906 р., де, підкреслюю, *сам* М.С.Грушевський, змальовуючи “внутрішню картину власного здоров’я”, окреслює її медичною метафорою “**неврастенія**”: “тим часом з осени 1903 р. … неврастенія моя почалася наново загострюватися…”.

Звертаю увагу – мова йде не просто про *звичайні* приливи крові та головний біль, що тлумачиться опонентом як закономірний наслідок напруженої розумової праці, а саме про “неврастенію”. А останню слід відрізняти від “емоційної рефлективності”, на яку так прозоро натякає І.Гирич: “Студент Грушевський, живучи далеко від родини, був позбавлений сімейного тепла та уваги, що сприяло підвищеній емоційній рефлективності...”. Зважаючи на те, що М.С.Грушевський у 1903 році давно вже не був студентом, дивним виглядають причини, за якими шановний опонент, фактично, запропонував продовжити роки університетського навчання М.Грушевського до такого зрілого віку, щоб мати можливість у “загостренні неврастенії” 37-річного науковця відчитати розвинену “емоційну рефлективність” вічного студента, який, либонь, у полоні власної інфантильності все ще сумує за затишком рідного дому.

В іншому місці мій колега пише, що "…у Ващенка виходить, що М.Грушевський – не просто психічно неврівноважена людина, а генетично спадковий неврастенік". Знову, гадаю, якийсь нав'язливий "діагноз від Ващенка" переслідує І.Гирича. Звернемося до "Споминів" М.Грушевського: "Певна психічна неврівноваженість в моїй вдачі… се те, в чім я бачу психіку моєї матері". "Психічна неврівноваженість" – так звучить "діагноз за М.Грушевським"! "За В.Ващенком" "від І.Гирича" ("психічно неврівноважена людина") – дослівно те ж саме. Й "генетично спадковий неврастенік" у свою чергу змістовно мало чим відрізняється (особливо, на фоні записів Михайла Сергійовича про власну "неврастенію") від згадок М.Грушевського про успадковану від матері "психічну неврівноваженість".

Таким чином, за І.Гиричем виходить так, ніби В.Ващенко, цей "лікар-чаклун", долаючи перешкоди простору і часу, надиктовує "невротичний діагноз" проф. М.Грушевському, а останній, немов слухняний учень, слово в слово записує його. Тут хіба доведеться припустити, що на фоні занадто прискіпливого й тривалого одночасного дослідження постаті М.Грушевського й моєї монографії за допомогою двохсотрічної техніки "рутинного нанизування джерел", у мого колеги розвинувся або суто науковий фантазм щодо "спільного авторства" В.Ващенка і М.Грушевського у певних текстах останнього або, що вірогідніше, маємо справу з не такою вже рідкісною ситуацією змішування джерельної та історіографічної інформації. Здається, саме у такий спосіб опонент намагається пояснити собі, чому в текстах самого М.Грушевського так легко можна віднайти присутність "діагнозу від В.Ващенка".

* * *

Задамося питанням – якби я дійсно розглядав проблему "постановки діагнозу", яку І.Гирич нав'язував моїй монографії у своїй "рецензії", то до чого б зводився сенс написання книги (а її обсяг – близько 400 стор.)? Чи мав би я покласти своє дослідження, сторінка за сторінкою, на справу спростування чи підтвердження "діагнозів" самого М.Грушевського? Такого роду "продуктивну" роботу "верифікації" слів М.Грушевського я залишаю хіба моєму шановному опоненту.

Своїм же дослідженням я окреслив іншу проблемну ситуацію. Припустимо, що дехто сьогодні "хворіє" на "неврастенію". Наприклад, респектний історик, який дуже наляканий загрозою "наступу неофройдистів". Яка ймовірність того, що він, цей наш уявний сучасник, напише про таке "захворювання" у своєму мемуарі, сам

момент публікації якого, до того ж, присвячений святкуванню ювілею цього історика? Запитання, здається, суто риторичне: майже ніякої. А от інший, не менш респектний історик кінця XIX – початку XX ст. надав цьому "сюжету" "неврастенії" досить поважне місце.

З усвідомлення вищеозначеної варіативності випливає центральне запитання моєї монографії: "У чому сенс самої присутності "неврастенії" в текстах М.Грушевського? В який "спосіб" "неврастенія" прописується як "сюжет"? Які "повідомлення", ймовірно, дуже звичні для читача відповідного історичного періоду й дуже слабо зрозумілі історику початку XXI ст., надсилав М.Грушевський? Одним словом: "Що *значила* «неврастенія» наприкінці XIX – початку XX ст.?" Можливо, найменше – певне "захворювання", а найбільше – "соціальну" та "літературну" конструкцію. І, в усякому разі – специфічну "невротичну" соціальну практику, яку і треба було "деконструювати".

У монографії припускалося, що "присутність неврастенії" на письмі М.Грушевського могла б бути "інтерпретована", виходячи з наявності в її "наративній конструкції" "позитивного ціннісного навантаження". А може "неврастенія", що сприймається крізь досвід Вашого, колего, залякування (так! хай це й має вигляд цілком респектабельної іронії) неофройдизмом як компромат на *початку XXI ст.*, на *початку минулого століття* зовсім і не була компроматом? Отже, завданням мого дослідження було "прочитати" "конотації" "неврастенії", щоб зрозуміти "невротичні послання" М.Грушевського.

Таким чином, у центрі знаходиться проблема *прочитання історій неврастенії*. Сутнісне питання науковця тут стосовно "джерельної бази" дослідження може полягати у тому, чи достатньо обізнаний автор з літературою кінця XIX – початку XX ст. з проблеми саме "неврастенії" й наскільки він є компетентним "лінгвістом епохи"? У скирті соломи постійних звинувачень у неповноті "джерельної бази" мого дослідження голкою загубилася кинута І.Гиричем фраза, котра, власне, й дає відповідь на попереднє запитання: "При цьому, як і в інших випадках, В.Ващенко посилається на гори спеціальної літератури з психіатрії". *Гори спеціальної літератури*. Така собі дрібничка, пане Гиричу, чи не так? Але, як розумію, скільки не роби посилань на спеціальну літературу, якщо "неупереджений у ставленні до джерел позитивіст" щось-таке собі затямить, то нічого не поробиш з такою його неупередженістю. Ті ж бо "гори спеціальної літератури" початку XX ст. мені були потрібні не для "постановки діагнозів" М.Грушевському, а для розуміння "невротичних сюжетів" його текстів та опанування саме тієї мови, якою він володів, і не володів (до

певного часу) я й, зрештою, не володієте аж дотепер Ви, колего. У цьому, як на мене, й полягає праця сучасного історика: “пригадувати призабуті мови” й у такий спосіб “надавати право голосу минулому як різновиду іншого”.

Як могло так статися, що І.Гирич у моїй монографії не помітив очевидного та водночас помітив те, чого насправді там немає?

* * *

Не слід дозволяти ввести себе в оману – дискусія у мас-медіа з приводу наукової монографії є суд, а тому дозволимо собі діяти відповідно. Саме з метою запобігти зворотному позову у бездоказовості звинувачень щодо фахової компетентності І.Гирича, пропоную обрати те, що *зазвичай* називається “фактом”. Виходячи з нього й можна було б робити умисні висновки, не керуючись “суцільними фантазіями”. Тому, зважаючи на пристрасність обох сторін, спробую залучити нейтрального експерта, з числа тих, кого позитивно згадує сам опонент. Відтак, надамо слово Н.Яковенко, перу якої належать наступні рядки у “Добі” за 24 серпня 2003 р.:

> *“У Дніпропетровську вийшла монографія молодого історика Володимира Ващенка «Неврастенія: непрочитані історії...» Він простежив листи М.Грушевського, його щоденник, паралельно подивився якісь інші матеріали. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. неврастенія стала своєрідним розворотом людства у модерний бік. Поглянувши на всі ці сюжети з точки зору тенденцій сучасності і духу часу, дослідник побачив, що люди того часу дуже часто хворіли на неврастенію і часто на неї скаржилися. То було тоді таке модне слово, яке не завжди мало медичний чи клінічний характер. Цим словом позначалися різні незвичні душевні стани, які часто називали тоді неврастенією. Але ось це постійне відчуття дискомфортності, якоїсь своєї певної не нормальності, накладало відбиток нервозності на всю їх творчість. Внаслідок чого творчість набувала якихось нових рис модернізму у літературі та мистецтві, якоїсь нервозної суб’єктивності, звільнення стилю та наукових дискусій... Загалом це великий напрямок у зарубіжній історіографії”.*

Як легко пересвідчитись, висновок експерта зовсім не збігається із висновком шановного опонента. Оскільки не довіряти першому не має підстав, поміркуємо, що стало підставою для загалом протилежних висновків І.Гирича.

Задля цього оглянемо філософський арсенал шановного опонента. Тут можна звернутися до першого розділу його статті, надзвичайно багатого на відкриття у справі встановлення однолінійного та нормативного розвитку соціальних наук в останні два

століття. Серед перлин певного роду вкажу лише на твердження про одночасність процесу “відступу позитивізму та перемоги соціологічного методу на початку XX ст.”*, немов би сам позитивізм, який шановний опонент фактично обрав як взірець історіографічних студій, не зазнав численних трансформацій у двадцятому столітті. Наслідком такої напрочуд дивної обізнаності є те, що І.Гирич спромігся на закид, згідно з яким у своїй монографії я нехтую “…традиційною методикою досліджень, що існує майже двісті років” і “передбачає вивчення якщо не всіх, то принаймні великої частини джерел – опублікованих і архівних”.

Якщо б шановний опонент співвідносив свої міркування, хай навіть і не з самими останніми тенденціями у філософії, то він напевно усвідомив би, що “джерельна база” будь-якого дослідження є *неповною*. У науці ж питання стоїть трошки інакше: чи є “джерельна база” певного дослідження *достатньою* задля розв’язання саме тієї *проблемної ситуації*, яка спровокована *дослідником* у певному науковому тексті. Це значить, що, насамперед, проблема, яку формулює дослідник, визначає джерельну базу. І якщо опонент говорить про невикористання автором тих чи інших джерел, то він повинен вказати також й на ті втрати, які з такого “нехтування джерелом” випливають. Тобто, довести, що для завдань, які автор сформулював у книзі, недостатньо групи тих джерел, аби висновки вважати науково обґрунтованими. Зауважу, що означений підхід до критики джерел був сформульований ще у славнозвісній “Відповіді Карпову” (1870 р.), що належить перу М.І.Костомарова (якого тепер окреслили б як “знаного” представника “постмодернізму” та “практикуючого неофройдиста”?).

Отже бачимо, що однією з передумов *наукової критики джерел* виступає розуміння самої *проблемної ситуації* (котра формує “джерельну базу” дослідження) і здатність вступити у *діалог* з текстом опонента. Для опонування-діалогу, відтак, не слід легковажити рівнем філософської та історіографічної культури.

Щодо останнього історіографічного складника зазначу, що, мабуть саме “нанизування” джерел не дало змоги І.Гиричу помітити, що однією з “типових рис представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст.” було те, що кореспонденція, мемуари, белетристичні та “наукові” наративи всіх їх (за типологією І.Гирича як “богемних”, так і “антибогемних”) буквально перенасичені

* У тому числі, як видається, і у вигляді “соціологічного методу” Е.Дюркгейма, ніби останній і не є одним з найяскравіших представників позитивізму.

безкінечними розмовами про власні “неврози”. Тут можна звернутись, наприклад, до листування М.Грушевського та М.Біляшівського, текстів С.Петлюри, творів А.Кримського й ін.

Щоправда, можна й не помічати такого роду джерел, класифікувавши їх за “прогресивною методикою” І.Гирича як “компромат”, просто відкинути їх. Я ж вивчаю ці “записи”, у тому числі й у текстах М.Грушевського, або, коротко кажучи, “нервовий дискурс” (за термінологією, введеною у 1991 р. Джорджем Руссо). Проте не лякайтесь, колего, й не лякайте читачів, що наші національні провідники виглядають так непривабливо з цих перспектив. Українські інтелектуали були людьми свого часу, людьми “європейського контексту”. І справа, відповідно, тут не в якійсь особливій психопатичності українських лідерів того часу, а у “епосі кінця XIX – початку XX ст.”, яка самовизначалася через метафору *епоха неврозів*. Принаймні такий вислів вживав фінський лікар Теодор Люфструм у своїй книзі “Нервова слабкість” (1902 р.). Ця “епоха неврозів” визначалася наданням “мові тіла” права голосу. Авторитетний англійський лікар кінця XIX ст., сер Вільям Ослер, підмітивши це захоплення його сучасників постійними розповідями про “неврози”, писав: “Розмова про хворобу перетворилася на різновид розваги на кшталт «Тисячі й однієї ночі»”.

Отже від Великобританії до Фінляндії, поза національними межами, ми зустрічаємо одну й ту саму “розвагу”, масову модерну наративну стратегію “неврозу”. Немов гриби після дощу множаться по Європі та Північній Америці тексти особливо популярного “жанру” “неврастенічної автобіографії”, символічною кульмінацією якого вважається поява “Автобіографії неврастенічки” (1910 р.) Маргарет Клівз. Белетристика цього періоду просто нашинкована героями-неврастеніками. Як пише один з найбільших сучасних авторитетів з історії неврастенії Симон Весслі (1990 р.): “Показово, що неврастенія залишалася популярною так довго, оскільки розглядалася як психіатрична, неврологічна хвороба, спричинена зовнішніми факторами, що вражали успішних людей й для яких лікуванням був відпочинок”. Неврастенія стає “модною хворобою” (як позначив її у 1920 р. Кріктон Міллер). Це “хвороба блискучих інтелектуалів, її жертвами є лідери та хазяї, кожен з яких – капітан індустрії”, – так у 1905 р. писав американський лікар В.Прітчард.

Відтак, якщо ти хочеш належати до “блискучих інтелектуалів” чи “просто” “успішних людей”, якщо ти конструюєш власне життя за законами “жанру” сучасної тобі “автобіографії” та “белетристики” – то маєш прописувати власну “суб’єктивність” через метафору

"неврастенії". Таким чином, "невроз", що постійно "конструювався" проговоренням у наративах, був радше "літературною фікцією", ніж ознакою "реальної хвороби тіла". Жоден лікар кінця XIX – початку XX ст. (власне, як і сьогодні) не здатен був віднайти "об'єктивного субстрату неврастенії", якщо таким не вважати самі розповіді про неї пацієнтів. І немає нічого дивного, що Михайло Сергійович, цей "блискучий інтелектуал", що все життя у проекті власного письма розривався між ролями "літератора" та "історіографа", не міг оминути такий "модний сюжет", зробив свій "посильний внесок" у розвиток цього "літературного жанру". І з таких перспектив стає очевидним, що, наприклад, "Автобіографія" 1906 р. М.Грушевського – то всього лише варіант розповіді епохи про неврастенію, одна з її численних непрочитаних історій, яку я й поставив завдання прочитати.

Утім, що спільного такий підхід має з "постановкою діагнозу" М.Грушевському або з його "психобіологічним світом"? Адже все моє дослідження знаходиться у загальному контексті "поетики модернізму" й "літературної течії модернізму" початку XX ст. І не дивно, що та "сучасна" українська історіографія, яка відмежовує себе як від "модернізму", так і "постмодернізму" не здатна помітити цей "модерновий контекст" писань самого М.Грушевського. Устами свого непересічного репрезентанта вона говорить, що у дослідженні "постмодерніста В.Ващенка" М.Грушевський "провисає у порожнечі небуття поза історичним контекстом". Моє вітання, колего!

Відомості про авторів:

Андрєєв Віталій – к.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету

Барабаш Наталя – к.і.н., викладач Криворізького навчального центру Одеської національної юридичної академії

Батуріна Світлана – аспірант відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Ващенко Володимир – к.і.н., ст.науковий співробітник лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського національного університету

Верменич Ярослава – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу краєзнавства Інституту історії України НАНУ

Вирський Дмитро – к.і.н., ст.науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Вісьліч Томаш – доктор, Інститут Історичний Варшавського університету

Головко Володимир – к.і.н., ст.науковий співробітник відділу історії України 20-х – 30-х років Інституту історії України НАНУ

Гончар Ольга – молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Доманьска Ева – ад'юнкт інституту історичного Університету ім. Адама Міцкевича в Познані, професор-гість департаменту соціальної та культурної антропології Стенфордського університету.

Зашкільняк Леонід – д.і.н., професор, завідувач кафедри слов'янських країн Львівського національного університету

Ковалевська Ольга – к.і.н., науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Колесник Ірина – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Колесников Костянтин – к.і.н., доцент кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ)

Курковска-Будзан Марта – доктор, Ягеллонський університет у Кракові

Репіна Лоріна – д.і.н., професор, заст. директора Інституту всесвітньої історії РАН

Підгаєцький Віталій – д.і.н., професор кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету

Приходько Ярослав – докторант Пенсільванського університету

Попова Тетяна – к.і.н., професор кафедри історії нового та новітнього часу Одеського національного університету

Потульницький Володимир – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії ім. М.С.Грушевського НАНУ

Смолій Валерій – академік НАН України, д.і.н., професор, директор Інституту історії України НАН України

Тельвак Віталій – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету

Цибуля Лариса – аспірант кафедри історії Національного університету "Острозька академія"

Ясь Олексій – к.і.н., ст.науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Наукове видання

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки

Головний редактор *В.Смолій*
Відповідальний редактор *І.Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції

Оригінал-макет *Д.Вирський*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки/ Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 401 с.

ISBN 966-02-3724-3

Альманах присвячений проблемам теорії історіографії, методології та історії історичної науки. Провідна тема випуску – інтелектуальна історія, її місце у сучасних історіографічних практиках.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться теорією історіографії та історією історичної науки.